

Mäetagused 69

Keel on teekond

Mäetaguste erinumber on pühendatud varalahkunud keeleteadlase Katre Õimu (25. VIII 1970 - 20. VII 2016) tööle Eesti Kirjandusmuuseumis ja Tallinna Ülikoolis. Erinumber sisaldab artikleid, mis on kirjutatud peamiselt 17. veebruaril 2017. aastal Tallinna Ülikoolis toimunud konverentsi "Keel on teekond: Diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail" ettekannete põhjal, lisaks temaga seotud kirjutisi teistelt uurijatelt. Käsitletakse lingvistika, eesti keele kujunemisloo ja folkloristika valdkonda, mis haakub Katre Õimu mitmekülgsete tegevusalade ja uurimissuundadega: kujundkeel ja fraseoloogia, kognitiivne lingvistika, morfosüntaks, sõnaloome, semantika, andmebaasid ja korpuslingvistika, eestikeelse teksti automaatanalüüsi vahendite arendamine.

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

69

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külalistoiimetajad

Pille Eslon & Piret Voolaid

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2017

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov
Külastajad: Pille Eslon & Piret Voolaid
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Keeletoimetajad: Kais Allkivi & Maria-Maren Linkgreim & Asta Niinemets
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Inglisekeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov
Küljendus: Diana Kahre

Toimetuskolleegium 2015–2020: Juri Berezkin (Peterburi Etnograafiasinstituut, Venemaa), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (Innsbrucki Ülikool, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Urmas Sutrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-5, võrguversioon valmib riikliku programmi “Eesti keel ja kultuurimälu II” projekti EKKM14-344 toetusel.

Erinumbri ilmumist on toetanud Tallinna Ülikooli Digitehnoloogiainstituut.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2017.69

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Lingvisti teekond <i>Pille Eslon</i>	5
Tunnetest, piltlikult <i>Ene Vainik</i>	9
Kujundsõnast eesti fraseoloogias <i>Asta Õim</i>	39
Fraase laenamas: eestlaste ja soomlaste tõlkestrateegiaid <i>Pirkko Muikku-Werner</i>	59
Eestikeelse termini <i>kõnekäänd</i> kujunemislugu <i>Anneli Baran</i>	77
Eesti rahvussport – suurtest narratiividest variatiivse ja humoorika/iroonilise rahvaretoorikani <i>Piret Voolaid</i>	109
Eesti sõnamuutmise uurimise lühiülevaade <i>Annika Viht</i>	133
Partitiivi laienemine aspektituks objektikäändeks <i>Mati Hint</i>	153
Diakroonilised nihked eesti ilukirjanduskeeles kasutusmustrites 1890–1990 <i>Jekaterina Trainis</i>	181
Kasutuspõhise keelekäsitluse pedagoogiline perspektiiv <i>Pille Eslon</i>	217
Õppija teekond: sarnasuse tunnetamisest sihtkeelepärase kasutuseni <i>Annekatriin Kaivapalu</i>	243

UUDISED

Palju õnne!	265
Kroonika	267
Kaastööst	279

Lingvisti teekond

Katre Öimu meenutan kui lingvististi, kõnelen ta teekonnast teadlase, õpetaja ja inimesena, kes muretses nii teadustöö, õpetamise kui ka filoloogide haridustaseme pärast.

Räägitakse, et lingvist ei kujune kolme ega viie õpinguaastaga. Läheb tunduvalt kauem, vähemalt aastat kümme-viisteist. Selle ajaga tekib arusaam keele toimimisest, oskus mõtestada teoreetilisi seisukohti, tunnetada sügavuti lingvistika piirimaid, seoseid esmapilgul seostumatute asjade vahel – selleks ajaks kujuneb oskus küsida ja oma teadmisi jagada.

Sisimas mõistis Katre, et ta on selle tähise ületanud, kuid loomuomast tagasihoidlikkusest ja austusest võõra teksti ning inimeste vastu vaagis ta põhjalikult, enne kui kirjutada retsensioonirida, väljendada oma seisukohta loengul või teadusajakirja veergudel. Kahelda ja küsimusi esitada, vaid neid mõtteid avaldada, milles ollakse veendunud, suudavad need, kel asjadest selge ülevaade, kes valdavad oma töö- ja uurimisala.

Loomuomane tagasihoidlikkus ei lubanud tal seda enesele tunnistada. “Ah mis nüüd mina, vaata kuidas tartlased...” või “Tegelikult ei tea ma grammatikast midagi, aga loomulikult kui suur grammatikaasjatundja loen su artikli läbi” – need ühelt poolt tõsimeeli hindavad ja teisalt naljatamisi öeldud laused eelnesid terastele tähelepanekutele, pädevatele vihjetele, põhimõttelisi seisukohti sisaldavatele ääremärkustele.

Katre erialast suhtlust iseloomustasid sisulised küsimused. Selle eelduseks on avar lingvistiline pagas, kujunenud arusaamad teadus- ja haridusprobleemidest, üldistav mõtlemisviis. Ta pani üliõpilased järgima oma mõttekäiku, seletas neile, mis põhjus, mis tagajärg, kust miski tuleb ja mis sellest võib tekkida, kuidas saada tõeseid vastuseid, mida väärtustada – mis jääb taustale, kuidas oma teadmist struktureerida ja kirjeldada.

Katre õpetamisoskus tugines süsteemsuse loomisele. Ta õhutas üliõpilasi otsima probleeme, aduma seoseid erinevates keelenähtustes ja mõistma nende ilmnenemise põhjusi, tehes seda suunavate küsimustega. Niisugused oskused ei teki rööbiti teadmiste laienemisega – eelduseks on loomupärane, ent samas suure töö tulemusena lihvitud *oskus mõelda* keelekasutuses ilmnevatest nähtustest lingvistiliselt, eeskujuks oma õpetajad – kodus, koolis, ülikoolis ja laiemalt.

Katre õpilased olid talle selle eest tänulikud. Süntaksiloengu lõppedes või pärast kaitsmist öeldi nii mõnigi kord avameelselt, et õpingute vältel pole neil olnud ühtegi nii head õpetajat, et tänu Katrele saavad nad lõpuks aru, mismoodi keel toimib. Pealegi on otsekohene tõde ausam – *töö pole kaitsmiseks valmis, tuleks vaadata veel seda ja seda* –, kui tühjalt jooksumine või kõrk üleolek. Kuna Katrele oli selge, milliseid alusteadmisi eeldab korralik ülikooliharidus eesti filoloogilt, pidas ta elu lõpuni võitlust õppekavade sisu ning õpetamise taseme eest. Kas pole vastakas, et kõrgkoolis on kujunenud niisugune olukord, kus ilmselge normaalsuse nimel peab võitlema?

Elu on juhuste ahel, väga olulised on väärt inimesed, kellega teed kokku viivad. Katre lingvisti ja õpetaja teekond algas ema-isakodust, juured Jõgevamaa mullas. Maksis hoolivus, talupojatarkus, usaldatavus. Elu ei võeta tui-malt, kõigi ja kõigega tuleb arvestada, olla aus iseenda ja teiste suhtes, enne mõelda – siis öelda. Seepärast oligi Katrel nii raske taluda vassimist, sisutühje ja demagoogilisi mõtteavaldusi, rumalusest rääkimata.

Miski ei tule tööta, ainult teadmised ja järjepidev süüvimine annab usutavaid tulemusi. Need põhimõtted olid Katrele enesestmõistetavad – teisiti ei saagi. See räägib Katre tööeetikast, austusest inimeste ja keele vastu: kui oled otsustanud teistele midagi jagada, teada anda ja kuulutada, siis maksab *usaldatavus* ja see on mõõtmatult tähtsam kui magusa kuulsuse jahtimine, eneseupitamine või pealiskaudsusel rajanev produktiivsus.

Korralik keeleuurimus nagu ka õpetamine rajanevad avaratel alusteadmistel, võimel olla avatud kõigele uuele, kujundada eneses uusi oskusi (nt programmeerimisoskus), mitte jääda harjumuspärase lingvistilise analüüsi mugavustsooni. Selleks kõigeks peab inimeses leiduma piisavalt uudishimu ja mõtlemisoskust – kuidas teisiti saaks valida lähtepunkti, kavandada põhjalikku analüüsi. Aastaid kestnud ühistöö tulemusena valmis FES – fraseologismide elektrooniline alussõnastik, mis pakub erinevaid otsinguvõimalusi ja väljun-deid.

Tehnoloogilised vajadused toovad esile lingvistikakirjelduse raskuspunkte ja vastupidi – lingvistilised seletused ja taksonoomiad vajavad tarka tehnoloogiat, nt metafoorsete sõnaühendite automaatse tuvastamise reegleid ning nende rakendamist. Töö käigus ilmneb rida nähtusi, mida varem pole märgatud ega seletatud, kuid need on olemas ning keelekasutuse seisukohalt olulised. Leidub ka nähtusi, mida varem pole adekvaatselt kirjeldatud ja põhjendatud. Erandid ning mööndused viitavad kehvale taksonoomiale või reeglistikule. Iga järgnev samm tehnoloogia arendamisel nõuab eelnevate sammude käigus tekkinud lingvistiliste probleemide lahendamist. See kõik vajab ettenägemisvõimet, oskust tõusta konkreetsete probleemide juurest aste kõrgemale, et leida võti erinevate küsimuste lahendamiseks.

Oma teadlaseteel on Katre saanud tuge eelkõige kognitiivsest keeleteadusest, semantika- ja pragmaatikaalastest uurimustest. Ta on väljendanud mõtet, et kognitiivne metafooriuuring toob pigem esile mõistemetafoore kui vastavaid keeleväljendeid, ning küsinud, *milliselt empiiriliselt aluselt mõistemetafoori keele seisukohalt uurida, kui pole täpselt teada kõik teatud mõistemetafoori avaldumisjuhtumid? Kuidas eristada otsest ja ülekantud tähendust, kui mõistemetafoori avaldumisjuhtumid keelekasutuses varieeruvad, kui nende semantiline eristamine on hägus? Millised sõnad saavad tekstikasutuses metafoorse tähenduse, milliste tunnuste alusel neid automaatselt tuvastada?*

Lingvisti teekonna algusest juurdus Katres teadmine, et inimese keelelise suhtluse alus on semantilised kontseptid, tähendused ja nendevahelised hierarhiaseosed. Semantika korraldab grammatikat, määrab keelekasutust, suunab keelelisi arenguid, keelendite kombineerimist erinevates struktuurides, leksikaalset ja morfosüntaktilist varieerumist ning kinnistumist. Seda tõdemust läks tarvis näiteks metafoorse tähendusega sõnaühendite märgendamisreeglite väljatöötamisel. Katre mõte liikus algoritmiliselt: kas sõnaühend sisaldab tuumverbi, kui jah, siis vaata teisi sõnu peale tegusõna ja otsusta, kas sõnaühendil on ainult ülekantud tähendus (on **toss väljas**) või nii otse kui ka ülekantud tähendus (**läks südamesse**). Kui sõnaühendis tuumverb puudub, siis otsusta, kas ainult ülekantud tähendus (**pean silmas**) või nii ülekantud kui ka otsetähendus (**käed rüpes istuma**). Seejärel vaatles Katre, milliseid sõnaliikide kooskasutusmalle metafoorsete tähendustega sõnaühendid sisaldavad, milliseid grammatilisi vorme neis leidub, millised seosed ilmnevad reeglipäraselt, mis on juhuslikud, kuidas see on seotud mõistekategooriatesse nagu AINED ja MATERJALID, EHITISED JA NENDE OSAD, KEHAOSAD, LOOMAD, SÕIDUKID kuuluvate lekseemide kasutamisega (nt [aeg] aeg + [kehaosad] põlv, pea + [metafoor] oli väe peal olnud) ning kas metafoorne sõnaühend formeerub otsisõna vasak- või paremkontekstis. Eesti keele metafoorsed sõnaühendid on moodustatud kindlate morfosüntaktiliste mallide alusel, nt *silmas pidades* (nimisõna ainsuse seesütlevas + tegusõna *des*-vorm) jne.

Vaid niisuguse suuremahulise ja igakülgse eeltööga õnnestub luua eesti keele süsteemset fraseoloogiakäsitlust, milles morfosüntaks on läbi põimunud semantikaga.

Järgnevad uued küsimused: kuidas on tekstikasutuses fraseologismide struktuur seotud nende morfosüntaktilise ja leksikaalse varieerumisega, kuidas see mõjutab fraseologismi pikkust, paiknemist otsisõna vasak- või paremkontekstis jne. Ühelt poolt tulevad esile jäigad ja vähemuutuvad ehk konventsionaalsed perifeerse vormikasutusega fraseologismid, teisalt paindlikud ehk muutuvad fraseologismid, mille varieerumise alus on mõistestus – mida selgemal metafooril see rajaneb, seda avaram on varieerumine.

Kuigi väites konventsionaliseerumise ja varieerumise alustest ei näi sisalduvat midagi erilist, ei kuulu väide siiski triviaalsete hulka, vaid räägib ühest semantilis-süntaktiliste juurtega lingvistilisest paradoksist: tähenduse abstraktsus ei käi alati käsikäes vormilise varieerumisega ning kinnistunud vormikasutus pole alati seotud konkreetse tähendusega. Vastupidist väita oleks pealiskaudne ja lihtsustatud, tooks esile näivad, mitte olemuslikud seosed.

Sõnavormide kasutuses esineb nii kinnistunud kui ka varieeruva struktuuriga mitmesõnalisi üksusi.

Kinnistunud struktuurid on semantiliselt ühtsed kompositsioonilised, idiomaatilised ja kollokatsioonilised (sõnastiku)üksused, neil on kas otse- või ülekantud tähendus (nt *istub **käed rüpes***) või ainult ülekantud tähendus (*on **toss väljas**, küll **viskab villast***).

Varieeruvad struktuurid kujunevad tekstikasutuses ja tähistavad sama situatsiooni või erinevaid situatsioone. Esimesel juhul on struktuuridel erinevad pragmaatilised varjundid, morfosüntaks, leksikaalne ja sünonüümne varieerumine: *arutasime seda küsimust, küsimus on arutatud, küsimust sai/saab arutatud; küsimusega on tegeletud, küsimusega sai/saab tegeletud* jne. Teisel juhul võivad samalaadsed struktuurid olla idiomaatiliselt ja kollokatsiooniliselt kinnistunud (nt *must auk, terav keel; terane tüdruk, päästev telefonihelin*) või suhteliselt vaba leksikaalsemantilise ja morfosüntaktilise varieerumisega, nt ajamõisteline stereotüüp *toimus sel aastal, muutus sel ajal, oli sel (tol) päeval, oli sel suvel* jne.

Kinnistunud ja varieeruvaid struktuure ei anna omavahel võrrelda ega seletada tunnusega konkreetne/abstraktne. Esimeste aluseks on (mitte)metafoorsed seosed kahe erineva mõistepiirkonna vahel, teiste puhul ühe mõistepiirkonna sees. Eelduseks on semantika ja süntaksi koosmõju tekstis.

Kirjeldatud aspekte suudab diferentseeritult käsitleda üksnes asjatundlik lingvist, kes oskab siduda süvaanalüüsi tulemusi eelneva teadmise ja laiema teoreetilise kontekstiga. Mulle tundub, et järgmine etapp Katre lingvisti teekonnal oleks olnud semantiline süntaks või süntaktiline semantika.

Kahjuks nii ei läinud. Mõistus võib aidata raskustest üle olla, kuid süda ei tulnud toime. Mälestus jääb.

Pille Eslon

Tunnetest, piltlikult¹

Ene Vainik

Eesti Keele Instituudi vanemteadur ja -leksikograaf
ene.vainik@eki.ee

Teesid: Artikli eesmärk on suurendada teadlikkust mõistemetafooridest ning nende valikulisest rollist tundeelu peegeldamisel. Artikkel esitab kognitiivsel metafooriteoorial põhineva süstemaatilise ülevaate eesti keeles tunnete mõistetestamiseks kasutatavatest kujunditest (metonüümia, metafoor), tuues esile ka hüperbooli ja absurdi kasutamist. Kõige piltlikumalt kujutatavad tunded on viha, armastus ja rõõm; kõige enam ekspluateeritavad kujundid on somaatiline metonüümia KEHALINE SÜMPTOM ESINDAB TUNNET ning mõistemetafoorid TUNNE ON ISAND ja TUNNE ON VEEMASSIIV. Olulised aspektid, mida piltlikud kirjeldused haaravad, on intensiivsus, tsükliline iseloom, paiknemine kogeja sisemuses, kehalised muutused, raskesti kontrollitavus, toimetulek, subjektiivsed kannatused, kasulikkus. Artikli peamine eesmärk on välja tuua tunnete kohta eesti keeles latentselt leiduvate kognitiivsete projektsioonide mitmekesisus, mis võimaldab kõnelejatel vastavalt vajadusele tunnetega eri viisil suhestuda. Juhitakse tähelepanu, et tunnete ja emotsioonide kirjeldamisel on võimalik märgata väga paljusid enamaid aspekte, kui hinnang skaalal hea-halb, ja seega mõista nähtust märksa mitmekülgselt.

Märksõnad: eesti keel, emotsioon, hüperbool, kognitiivne metafooriteooria, metafoor, metonüümia

Sissejuhatus

Hiljaaegu ilmus Facebookis ürituse reklaamkuulutus: “Vaba negatiivsetest emotsioonidest. Kuidas seda saavutada?” Tutvustav tekst oli järgmine:

Praktiline seminar, mis sisaldab konkreetseid budistlikke harjutusi oma meele tundma õppimiseks. Meele toimimist pole kerge läbi näha ja muuta – alateadvusesse settinud tundekuhilad kerkivad pinnale nagu varjatud miinid, lõhkedes ja luues aina uusi ahelaid ... Nii me jääme tihtilugu mineviku kammitsaisse ning ikka ja jälle samadesse mõttemudelitesse

takerduma. [...] Emotsioonid annavad meie elule värvi ja mõtte, kuid nad võivad viia meid väsitavale Ameerika mägede sõidule, kus kogeme nii õndsaid kõrghetki kui illusioonide ja meeleheite sügavikke ning kõike nende kahe vahepeal. Ainult siis, kui õpime oma emotsioonidega oskuslikult ümber käima, saame kasu nende rikkusest ja säravast tarkusest, selle asemel, et lasta neid meid kontrollida. Emotsioonid saavad oma väe lihtsast, kuid sügavast allikast – meil puudub teadmine, kes me tegelikult oleme. Kui toome teadlikkuse oma emotsioonide kogemisse, siis juhtub midagi tõeliselt hämmastavat – nad kaotavad väe muuta meid õnnetuks. (<http://www.dzogchen.ee/ajakava/yritus.htm>, vaadatud 22.09.2017.)

Tekst äratas tähelepanu mitte niivõrd sügavmõttelise sisu kuivõrd ülipiltliku sõnastuse poolest. Võrdlused ja metafoorid olid vähimagi kõhkluseta lükitud üksteise otsa; tulemuseks mitte just väga usaldustäratav, kuid kahtlemata ekspressiivne ja intrigeeriv tekst. Teksti autorid² peavad tunnete teadvustamist ja neist teadlik olemist abinõuks, mis aitab emotsioonidega paremini toime tulla, ning selle sõnumiga võib vägagi nõus olla. Käesoleva artikli eesmärk on samuti teadlikkuse tõstmine: täpsemalt soov suurendada teadlikkust argikeele ja argimõtlemise keelelisest ja kultuurilisest etteantusest, mis suunab meid mõtlema muuhulgas ka tunnetest piltlikul ja metafoorsel viisil. Suurem teadlikkus võimaldab loodetavasti distantseerituma lähenemise ning annab tekstide tarbijale valikuvõimaluse, kas, millisel määral ja kuhu lasta metafooridel suunata oma mõtlemist.

Pärast käsitluse taustaks oleva kognitiivse metafooriteooria lühitutvustust ning illustreerimist näidetega eelpool tsiteeritud tekstist, tutvustatakse üksikasjalikult eesti keeles ja selle püsiväljendites kajastuvaid kinnistunud mõistemetafoore tunnete ja emotsioonide kohta.³ Käsitlus põhineb raamatu “Eesti tunded. Sõnaportreed” (Vainik 2016) kirjutamise ajal tehtud uurimistööl ning tulemustel, mis tollesse raamatusse ruumi puudusel ning käsitluslaadi erinevuse tõttu ei mahtunud. Raamat portreteerib üksikisikuid tundemõisteid, siin aga käsitletakse ainekku metafooride kaupa; vaatlus on üldistavam ja sisaldab arutelu kirjanduses väljendatud seisukohtadega. Tegemist on läbinisti kvalitatiivse lähenemisega, mis kaardistab harilikku keelekasutust ja kinnistunud väljendeid, mille puhul tavakõneleja ei oska mingit piltlikkust tihtilugu isegi kahtlustada. Seepärast lisatakse näiteid esitades viited allikale üksnes siis, kui tegemist on autorilausetega, s.t väljenditega, mis ei ole nii tavalised, et võiks kõlada argiselt suvalise eesti keele kõneleja suus.

Kognitiivne metafooriteooria

Sõna *metafoor* pärineb algselt kreekakeelsest tegusõnast μεταφορά, mis tähendab 'midagi teise kohta kandma, üle kandma'. Esimesena on metafoorile kui kõnekujundile tähelepanu juhtinud vanakreeka filosoof Aristoteles, kes pidas seda poeesia keele juurde kuuluvaks kaunistuseks, mis filosoofilise teksti lugejat pigem eksitab (tsiteeritud Peña 2003 järgi). See olemuslikult võrdlusel põhinev kõnekujund moodustatakse nii, et üht objekti või nähtust nimetatakse teise objekti või nähtuse nimega (nt kõneldakse artikli alguses tsiteeritud tekstis *elust kui sõidust Ameerika mägedel*). Oluline on, et võrreldavaid ja asendavaid objekte või nähtusi seob võrdlusalusena mingi ühistunnus (antud näites tahtmatu paiskumine ühest äärmusest teise). (Vainik & Velt 2006).

Peale võrdlusel põhinevate metafooride üksikjuhtumite tuntakse ka nn mõistemetafoore, millele juhtisid tähelepanu George Lakoff ja Mark Johnson oma teedrajas raamatus "Metafoorid, mille järgi me elame" (1980, eestikeelne tõlge 2011). Need on kognitiivsed projektsioonid, mis süstemaatiliselt kasutavad olemasolevat ja hästi läbitöötatud kogemust ja sõnavara selleks, et rääkida ja mõelda mingist teisest, tavaliselt abstraktsemast valdkonnast. On üsna tavaline, et abstraktsetest ja raskesti piiritletavatest mõistetest mõtlemisel ja rääkimisel kasutatakse argielust ja koguni füüsilisest maailmaga suhestumisest pärit kogemust ja võrdkujusid. Oletust, mille kohaselt keerulised ja abstraktsemad arusaamad rajanevad olemuslikult lihtsamal ja kehalisest kogemusest tuttavatel arusaamadel, nimetatakse kehapõhisuse hüpoteesiks (vt nt Gibbs 2007).

Mõistemetafoorid on loomult süstemaatilised, mis tähendab, et tegu ei ole üksiku keelendiga, vaid mõtlemise muustriga, mis avaldub mitmetes väljendites. Juhtumite vaatlusel ühe implitsiitse terviku osadena selgub, et nn lähtevaldkonna (st tuttavama mõiste) struktuur ja omadused kantakse kas täielikult või osaliselt edasi sihtvaldkonda (st omistatakse nähtusele, millest räägitakse). Nii näiteks tulevad mõistemetafoori AEG ON RAHA puhul abstraktsest mõistest AEG rääkides jutuks RAHAGA seotud tegevused ja omadused: *kulutamine, ohverdamine, raiskamine, varumine, vähesus, kallihinnalisus* jne. Samas ei sisalda ka süstemaatiline ülekanne kõike, mis iseloomustab raha: aega ei saa *laenata*, puuduvad *ajapangad* ja *ajakotid*. Metafoorne mõistestamine on alati valikulise iseloomuga: tuuakse esile mõnesid sihtvaldkonna aspekte, samas kui teised jäävad tähelepanu alt välja või neid koguni varjatakse (Lakoff & Johnson 2011: 42–45).

Suunametafoorid on sellised, mille puhul abstraktsematele nähtustele kantakse üle arusaamine ruumilistest suhetest ja asjade suhtelisest paigutusest inimkeskses subjektiivses ruumis (eristused nagu ALL/ÜLAL, SEES/VÄLJAS, EES/

TAGA). Need ruumilised eristused kerkivad esile tõsiasjast, et elame planeedil Maa, kus toimib sellele omane raskusjõud, et inimkehad on üles ehitatud sümmeetrilistena, et optimaalne on püstiasend, ja et juba kõige algelisemal toimimise tasandil saame kogemuslikult teada, mis on anumad, mida tähendab millegi kandmine, kuhugi kulgemine, mis on lähtekoht, mis sihtkoht jne. Sellisest kehapõhisest argikogemusest tingituna teame, et kui esemeid kuhjata, siis rohkem esemeid korreleerub paiknemisega kõrgemal (moodustub kuhi), sama lugu on vedelikunivooga anumad: rohkem tähendab ühtlasi ka kõrgemal paiknemist. Üks suunametafoore ongi sõnastatud nõnda: ROHKEM ON ÜLAL / VÄHEM ON ALL. Artikli alguses tsiteeritud tekstis rakendati seda metafoori tunnetele väljendiga *tundekuhilad*. Lisaks rakendati väljenditega *õnnsad kõrghetked* ja *meeleheite sügavikud* teist suunametafoori RÕÖMUS ON ÜLAL / KURB ON ALL. Kolmas suunametafoor KONTROLL ON ÜLAL / KONTROLLIMATUS ON ALL ilmutas end konventsionaalses väljendis *alateadvus*, mis tugineb kokkuleppele, et psüühika kontrolli omav võime kannab nime *kõrgemad funktsioonid*, ning teadvustamatut ja kontrollile halvasti alluvat osa psüühikast nimetatakse *alateadvuseks*. Sellest metafoorist juhindudes nimetati tekstis tunnete teadvusse jõudmist *pinnale kerkimiseks*. Lisaks toimib taustal ka suundi aksioloogilise hinnanguga siduv suunametafoor HEA ON ÜLAL / HALB ON ALL. Hinnanguga KONTROLL ON ÜLAL (=HEA) / KONTROLLIMATUS ON ALL (=HALB) seostub kogu teksti üldine sõnum: usk sellesse, et emotsioonide kontroll tagab püsiva ja stabiilise heaolutunde.

Teine tüüp mõistemetafoore on olemismetafoorid, mispuhul käsitatakse midagi abstraktset ja raskesti hoomatavat millegi konkreetsemana, millega me oma kogemuse tõttu oskame ümber käia. Tüüpilised olemismetafoorid kategoriaiseerivad abstraktseid nähtusi kas asjadena või ainetena. ASJAD on piiritletud, neid saab valmistada, omada, üle anda, jagada, koguda, ladustada jne. Eespool tsiteeritud tekstis rakendati mõistemetafoori TUNNE ON ASI, rääkides neist kui *miinidest* ning mainides *tundekuhilaid*. AINED on aga mahulised, kuid piiritlemata ja raskemini käideldavad, puhtpraktilistel kaalutlustel tuleb nendega opereerida MAHUTITE abil. Tsiteeritud tekstis tugineti komplekssele metafoorile EMOTSIION ON VEDELIK ANUMAS, kui kõneldi *settimisest alateadvusse*. Ka isikustamine on liik olemismetafoore. Tsiteeritud tekstis tugineti metafoorile TUNNE ON ISAND, kui viidati emotsioonidele kui kellelegi, kes omab tingimusteta ülemvõimu inimese üle. Mainiti emotsioonide *väge*, et nad võivad *meid kontrollida, õnnetuks muuta*. Ürituse pealkiri *vabane negatiivsetest emotsioonidest* kutsus üles vabanema HALVA ISANDA ülemvõimu alt ja pakkus alternatiivina HEAD ISANDAT, mainides emotsioonide *rikkust ja säravast tarkust*.

Kolmas liik mõistemetafoore on liigendusmetafoorid, mis käsitlevad mingit abstraktsemat ja vähemtuntud nähtust mingi teise nähtusena, mis on tuttavam kas füüsilisest kogemusest või argisest toimetulekust. Näiteks metafoor

MÕISTMINE ON NÄGEMINE. Eelpool tsiteeritud tekstis kasutati väljendit: *meele olemust pole kerge läbi näha*, kus *läbi nägema* tähendas 'mõistma'. Tegemist ei ole üksikväljendiga, vaid osaga süsteemsest mallist, kus mõistmisest räägitakse kui nägemisest (nt *Minu vaatekohast paistab see teisiti*. Kuidas sina selle *peale vaatad?* Mina *näen* seda asja teistmoodi. Need väited on *läbinähtavalt* valed⁴). Teine kasutatud liigendusmetafoor on EMOTSIOON ON LÕHKEAINE. Ka see ei ole ühekordne huvitav sõnakasutus, vaid kujutlus, mida arendatakse edasi samas tekstis, kõneldes tunnetest kui *miinidest*, rääkides nende *lõhkemisest* ning võrreldes tundereaktsiooni hüperboolselt koguni tuuma-energia vabanemisega *ahelreaktsioonis*. Intensiivistav ja liialdatud kujund peab muidugi rõhutama tunnete kontrollimatust ja tagajärgede laastavat iseloomu ning seetõttu kutsuma üles ettevaatusele.

Metafooride kõrval tuleb mainida ka teist antiikajast teada-tuntud kõne- ja mõttekujundit – metonüümiat. Kui metafoor loob meie mõttes seose nähtuste vahel, mis kuuluvad erinevatesse valdkondadesse, siis metonüümia on olemuselt ülekanne või õigemini asendus-esindussuhe sama kognitiivse valdkonna sees. Sel puhul asendatakse kõnes asi, millest tegelikult räägitakse, kas tema osa, külgneva nähtuse või iseloomuliku tunnusega (või, vastupidi, laiema tervikuga, millesse asi kuulub). Tsiteeritud tekstilõigus metonüümiat esile ei tulnud, kuid tunnetest rääkimise puhul kohtab seda üldiselt palju, nagu nähtub järgnevas, eesti keele piltlikke tundekirjeldusi kaardistavas osas. Mõistemetafoore ja -metonüümiaid võtab kokku termin kognitiivsed projektsioonid.

Tunnete piltlik kirjeldamine eesti keeles

Piltlik, metafoore ja metonüümiat sisaldav väljendusviis tuleb tunnetest rääkimise puhul esile mitte ainult meil, vaid maailma eri keeltes, ja seda on kirjanduses ka ulatuslikult käsitletud. Populaarsemad tunded on olnud viha, armastus, uhkus ja häbi (nt Lakoff & Kövecses 1987; Kövecses 1986; Maalej 2004; Tissari 2001, 2006a, 2006b; Yu 1995). Leidub ka ülevaatlik käsitlus tunnete mõistestamisest inglise keeles (Kövecses 2000). Eesti keele kohta leidub üksikkäsitlusi tunnete ja väljenditüüpide kohta (vt Vainik & Velt 2006; Vainik 2011), ning tundemõisteid käsitlev portreede kogumik, millest piltliku keelekasutuse kirjeldamine moodustab vaid ühe kirjeldustasandi (Vainik 2016). Siinne käsitlus on ülevaatlikum ja võimaldab vastata järgmistele küsimustele: millised on laialdasemalt kasutatavad mõistemetafoorid tunnete kohta ja millised on haruldasemad? Kuidas rakendatakse tundekirjelduste puhul metonüümiat? Millistest tunnetest on rohkem erilaadilisi piltlikke kujutusviise ja millistest vähem? Ülevaatlikku pilti kokku pannes on võimalik näha ka üksikute meta-

Tabel 1. Kognitiivse projektsiooni lähtevaldkonnad tundemõistete lõikes.

	viha	armastus	rõõm	õnn	hirm	mure	kurbus	lootus	kartma	tänu	kadedus	süü	uhkus	igatsus	king	häbi	meeldima	lõbu	mõnu
KEHALINE SÜMPTOM	x	x	x		x	x	x		x	x	x	x	x		x	x	x		
ISAND	x	x	x	x	x		x		x		x	x	x	x	x				
VEEMASSIIV	x	x	x	x	x		x			x				x	x	x			
AINE	x	x	x	x			x			x	x	x	x	x		x			
ALL/ÜLAL			x	x	x	x	x		x				x	x		x			
ASI			x		x	x		x		x								x	x
INIMENE		x	x	x		x	x				x								
TAIM	x	x		x	x	x		x											
VASTANE	x				x	x	x							x					
PISILOOM	x				x				x		x	x							
(PEIDETUD) VARANDUS		x	x	x				x											
MÕISTATUS		x		x		x													
VALGUS	x	x						x											
TULI	x	x													x				
HAIGUS	x	x							x										
TOIT VÕI JOOK			x														x	x	
VEDELIK	x		x																
ABIVAJAJA		x						x											
HABRAS ESE		x						x											
ABIMEES	x		x																
KÕIDIK		x															x		
TORM	x														x				
SUITS	x								x										
RAVIM	x							x											
KOOREM						x						x							
KAUP		x																x	
KIBEAINE	x																		
KUUM VEDELIK	x																		
TALTSUTAMATU LOOM	x																		
TASU										x									

fooride taga olevaid üldisemaid aluskujutlusi tunnetest: mis laadi nähtustena neid rahvapsühholoogias käsitatakse, millised on kirjeldustega välja valitavad ning esile tõstetavad olulised aspektid. Millist suhtumist tunnetesse saab kirjelduste põhjal järeldada?

Esmase ülevaate annab tabel 1, kus on horisontaalselt reastatud 19 tundemõistele viitavat sõna⁵ ning vertikaalselt kognitiivse projektsiooni lähtevaldkonnad. Ruumi kokkuhoiu mõttes on tabelis mõistemetafoori väljendava traditsioonilise vormeli esimene pool (sihtvaldkond) jäetud välja kirjutamata, kuna see on kõikjal TUNNE. Milliste konkreetsete tunnete mõistestamise puhul loetletud metafoorid ja metonüümiad realiseeruvad, näitavad ristikesed tabelis. Tulemused on reastatud esiletuleku kahanevas järjekorras, mis tähendab, et laialdasemalt kasutuses olevad metafoorid ja metonüümiad leiab tabeli ülaservast ning suurema piltlikkuse tasemega tundemõisted leiab vasakult. Kaardistus on ülevaatlik, kuid mõistagi oma piirangutega, kuna registreerib üksnes teatud laadi mõttemustrite ilmnemise ainekust. See ei ütle midagi selle kohta, kui rikkalikult on üks või teine metafoor keeleainesega kaetud või kui sagedased on need metafoorid tegelikus keelekasutuses. Järgnev artikli osa sisaldab näiteid, kommentaare ja arutlusi kõigi kognitiivse projektsiooni lähtevaldkondade kohta sellises järjekorras, nagu nad tabelis 1 ülalt alla suunas on esitatud.

TUNNET ESINDAB KEHALINE SÜMPTOM

Kõige laialdasemalt rakendatavaks projektsiooniks osutus somaatiline metonüümiad. Kuna emotsioonid on olemuselt mitmetahulised ja kompleksed, nad haaravad nii iseloomulikke näoilmeid, olukorrale antavat kognitiivset hinnangut kui ka muutusi kehaasendis ja käitumistrendis (nt *ründa* v *põgene*), aga samuti füsioloogias (nt hingamismustrites, südamerütmis, vereringes jne), siis on levinud võtteks tõsta esile kehalisi reaktsioone ja viidata nende kaudu *pars pro toto* tundele kui tervikule.

Vaadeldud tunnetest osa said kirjeldusi, mis kasutasid viiteid väliselt jälgitavatele muutustele. Märkimist väärib näiteks häbile ja kurbusele iseloomulik norgus kehaasend (metonüümiad NORGUS KEHAASEND ESINDAB HÄBI/KURBUST), mispuhul liitub mõnel juhul veel kujutlus koera väljenduskäitumisest (väljendid nagu *häbiga lonti vajuma*, *saba jalgevahele tõmbama*, kurbuse puhul *nina norgus*, *saba sorgus*, *kõrvad lontis*, *nina maas hoidma*). Vastupidine on uhkustunde puhul rõhutatav püstine ja koguni jäik kehahoid. Lihtsast *selja sirgu* või *pea püsti ajamise* kirjeldusest jõutakse tunde intensiivsust rõhutades ja hüperboolselt võimendades järk-järgult *pea kuklasse viskamise*, *nina püsti*, *selga* või koguni *taevasse ajamiseni*, nii et kõnealune isik *ei näe enam oma nina otsa*.

Nende väljendite taustal toimib metonüümia VÄLJASIRUTATUD KEHAASEND ESINDAB UHKUST. Kehaasendi kirjeldustest on näha tegelikkuses esinevat korrelatsiooni emotsionaalse seisundi ning keha üldise orientatsiooni vahel: HEA/ÕNNELIK ON ÜLAL/PÜSTI ning HALB/ÕNNETU ON ALL/NORGUS (Onikki-Rantajääskö 2006: 69–70). Püstise kehaasendi ja kõrgustesse pürgimise liini jätkab *hüppamine* rõõmu kirjeldusena (metonüümia HÜPPAMINE ESINDAB RÕÖMU). Sedagi tegelikkuses esinevat väljenduskäitumist võimendatakse piltlikes väljendites absurdini: *lakke hüppama* ning *nahast välja hüppama* või *pükstest välja hüppama*. Nii uhkuse kui rõõmu hüperboolsete ja absurdini jõudvate kirjeldustega antakse naeruvääristav hinnang emotsionaalse reaktsiooni intensiivsusele.

Teiseks laiemalt kasutatavaks tähelepanekuks on muutused tunnet kogeva inimese silmades ja pilgus, näiteks väljendid *silmad välguvad vihast*, *rõõm peegeldub silmis* või *pilgus*, häbi puhul ütleme, et *ta ei tea kuhu oma silmi panna*, *suud-silmad on häbi täis*, *lööb silmad maha*; üllatuse puhul on *silmad nagu tõllarattad*. Ütlus *hirmul on suured silmad* kirjeldab ühtaegu nii tegelikku silmaava laienemist kui ka tendentsi, et ärev ja hirmunud inimene tõlgendab ohusignaalina ohutuidki asju. Rahvapsühholoogia on tõlgendanud silma ka ohu allikana (nn *kuri silm*), ja see uskumus on taustaks väljendile *vaatas kadedad pilguga*. Ka sõnad *kaema* 'vaatama' ja *kaetama* 'pilguga ära nõiduma' jagavad sama sõnatüve, mis sõnal *kadedus* (vt Vainik 2016).

Silmade kõrval reedab emotsionaalse seisundi muutust ka näovärv (näiteks *hirmust kaame*, *näost valge* vs *häbipuna*; *näost punaseks minema* iseloomustab ka viha). Absurdihõngulised ja naeruvääristavad on kadeduse kirjeldused (*näost roheliseks*, *kollaseks*, *siniseks minema*). Nahk ja karvad on samuti märkideks, mis tundeid reedavad ja mille abil tunnete viidatakse, näiteks öeldakse hirmu puhul, et *nahk väriseb seljas* või et *karvad on püsti*, viidates nn kananahale, mis tekitab ühtviisi jaheduse ja hirmu kogemise puhul. Viha puhul kasutatav *karvu turri ajama* toob silme ette pildi ründevalmis koerast või kassist, kes end niiviisi "suuremaks" teeb. Siin on metonüümia KEHALINE SÜMPTOM ESINDAB EMOTSIOONI põimumas metafooriga INIMENE ON LOOM. Sama toimib ka hambaid mainivate vihakirjelduste puhul (nt *hambaid näitama*, *kiristama*, *hambad ristis*, *hammast ihuma*). Inimesele omaseid käitumismustreid kirjeldavad kätt ja rusikat mainivad väljendid *käsi tõmbub rusikasse* ja *rusikat näitama*.

Väliselt vaadeldavate sümptomite kõrval esines ainetikus ka sellist metonüümset ülekannet, kus tunde viidati siseorganite nimetuste abil. Näiteks negatiivseid tundeid kirjeldatakse südame rõhumis- või pitsitustunde kaudu. Tugeva rõhumise või pitsitusega kaasneb valuaisting (väljendid *süda teeb haiget*, *süda valutab*, *südamevalu*), äärmuslikuks läheb mure kirjeldamine *südame murdumisena*, mispuhul tuleb mängu ka metafoor SÜDA/HING ON HABRAS ESE. Südame haprust ja nõrkust rõhutavad ka hirmu piltlikud kirjeldused (näiteks

süda kaob ära, süda langeb või lõppeb ära). Olukorda, kus n-ö süda alt veab, st inimesel puudub *söakus*, kirjeldatakse hüperboolselt väljendiga *süda kukkus saapasäärde*. Siin on töös veel suunametafoor KONTROLI PUUDUMINE / HALB ON ALL. Hirmutundega kaasnevat nõrkust kirjeldatakse ka viitega verele: *nõrga verega, veri löi vedelaks*. Viha intensiivsust ja subjektiivselt kogetavat survetunnet kirjeldatakse äärmuslikkust rõhutavate või suisa võimatuid sümptomeid kirjeldavate väljenditega *veri keeb, veri lööb pähe, süda läheb täis, kops läks üle maksa, sappi kallama* jne (Wierzbicka 1999).

Positiivseid tundeid kirjeldatakse südame (ja rinna) avaratumise ja subjektiivselt kogetava kergustunde kaudu: *rõõm täidab rinna, südame või hinge, tänu tõusis südamesse, rõõmsalt tehakse asju kerge südamega, rind paisub uhkusest, ajas rinna uhkusest kummi või puhevile*). Isikustamisega põimuvad kirjeldused, kus südamele omistatakse inimlikke emotsioonide väljenduskäitumisi: väljendid nagu *süda nutab sees* (kurbus), *süda naerab, hõiskab, hüppab sees* ja *tahab rinnust välja hüpata* (rõõm). Hüppamis- ja kergustunde metafoorid on osaliselt motiveeritud ka suunametafoorist ÕNNELIK ON ÜLAL.

Süda ongi rahvapsühholoogias tunnete peamiseks sümboolseks asupaigaks ja eriti avaldub see romantilisest armastusest rääkimise puhul. Selle tunde eri faase kirjeldavad näiteks *süda on vaba, südant avama, süda kisub kellegi poole, süda kasvab kellegi külge kinni, armastus elab südames, süda ripub kellegi küljes, süda on ära varastatud, südant võitma, südant vallutama*. Meelelisemat laadi armastus seostub seevastu enam verega; näiteks öeldakse tugeva kiindumuse kohta, et *veri veab, veri kisub* ning iharuse kohta, et *veri vemmeldab* või *veri mängib*.

Veel üks kehaliselt avalduvaid sümptomeid on subjektiivselt tajutav temperatuur. Nii mõnigi piltlik tundekirjeldus lähtub sellest (ning võib seda kombineerida kehaosade ning organitega). Näiteks kirjeldatakse sümpaatiat ja meeldimist üldiselt kui *sooje tundeid*, nende puudumisel aga öeldakse, et *jätab külmaks*. Hirmu puhul *läheb südame alt külmaks, värinad tulevad ihule* nii külmast kui hirmust, nõrka kartust ja külmatunnet kirjeldatakse sama sõnaga *kohmetus*. “Kuumad” tunded omakorda on muidugi kirg, mida kirjeldatakse TULE metafoori abil (vt altpoolt) ning viha, mispuhul subjektiivselt tuntav kuumus motiveerib lisaks mitmesuguseid *kuuma vedeliku* ja *keemise* väljendeid (vt metafoor VIHA ON KUUM VEDELIK).

Nagu eelnevast kirjeldusest näha, võidakse metonüümsete kirjeldustega välja valida ja esile tõsta kas pigem väliselt vaadeldavat muutust (kehaasendis, silmades, näovärvis) või pigem kogeja poolt subjektiivselt tajutavat tunnet, mille põhjused omistatakse siseorganitele. Seega on võimalik piltlikke tundekirjeldusi luua: a) distantseeritumalt ja tuginedes justkui välise vaatluse andmetele või b) tuginedes kogeja vahetule kehatundele. Need kaks põhimõttelist võimalust

ei tähenda, et siseorganeid kasutavad kirjeldused peaksid keelekasutuses alati esinema esimeses isikus ja väliseid kehaosi kasutavad väljendid kolmandas isikus. Pigem tähendab see seda, et kui kasutada siseorganite kirjeldusi, on võimalik kirjeldatava tunde kogejaile otsekui “naha vahele” pageda, mis loob mulje mõistestaja empaatilisest kohalolust (Vainik 2011).

Metonüümsete tundekirjelduste juures oli mitmel puhul märgata, et tegelikult oli aluskujutus komplekssem ja mitmetahulisem kui pelk metonüümne ülekanne, s.t väljavalitud kehaline sümptom haakus lisaks veel mõne mõiste-metafooriga, nt TUNNET ESINDAB KEHALINE SÜMPTOM + INIMENE ON LOOM, VÄLJASIRUTATUD KEHAASEND ESINDAB UHKUST + HEA ON ÜLAL. Kirjanduses on metonüümia ja metafoori põimumist hakatud kutsuma metaftonüümiaks (Goossens 1990).

TUNNE ON ISAND

Selle kõige laialdasemalt rakendatava mõistemetafooriga isikustatakse tunne ülemvõimu omavaks isikuks, kelle meelevaldas kogeja on. Keeleväljendid, mille põhjal selle toimimine on järeldatud, sisaldavad tegusõnu *valdama*, *valitsema*, *piinama*, *panema* või *sundima* (midagi tegema), *takistama* jne. Kui *valdama* ja *valitsema* võivad olla kasutatud nii meeldivate kui ebameeldivate tunnete kohta (nt *teda valdas suur rõõm*, *armastustunne* vs *hirm*, *kurbus*, *igatsus*), siis *sundima* ja *piinama* tulevad esile ainult seoses negatiivsetega: *süütunne piinab*, *hirm sundis teda ettevaatusele*; negatiivsete ja ambivalentsete tunnete kirjeldamisel kasutatakse sõnu, mis osutavad (toimimis)vabaduse piiramisele: *mure ei lasknud tal magada*, *uhkus takistas tal lepituse otsimist*, *kartus hoidis teda sõna võtmast*, *kadedus ei lasknud tal pealtvaatajaks jääda*.

Sellest, et tegu ei ole lihtsalt vastavate tegusõnade kasutamisega laiendatud tähenduses, vaid tõesti tunnete isikustamisega ülemvõimu omavaks isikuks, annavad märku võimu omamisega seotud väljendid nagu *võimust võtma* (nt *viha võtab võimust*) ja konkreetse vihked orjastamisele, nt *kire ori*; heast isandast räägib tegusõna *soosima* (nt *õnn soosis teda*). Kujutus tundest kui “heast peremehest” tuleb esile muuhulgas ka regilauludes – nii kirjeldatakse õnne saavutamist kui jõudmist *õnne õuele* (vt Vainik 2016). Armastuse puhul on tunde tingimusteta ülemvõimu ideed hüperboolselt edasi arendatud selle jumalikustamiseni (väljendid nagu *armastus võidab kõik*, *teeb imet*, *annab tiivad*).

Mõistemetafoori TUNNE ON ISAND motivatsioon tuleneb mitme eri aspekti kombinatsioonist. Ühest küljest on selleks tunde intensiivsus, mida käsitatakse tugevamana kui on kogeja subjekti enda jõud. Teiseks oluliseks aspektiks, on tunnete n-ö mittevabatahtlikkus e spontaanne isetekkelisus, mis jätab mulje nende tahte pealejäämisest. Kolmas aspekt on inimlik vajadus leida ja osutada oma tegevuste põhjuseid. Üks viis põhjendada teinekord mitte kõige ratsio-

naalsemaid tegusid, on otsida põhjusi n-ö väljastpoolt, luues selleks kujutlused tunnetest kui inimese isandatest. Käepäraseks mudeliks, mis sisaldab allumist ja enda taandamist vastutusest, on hierarhilise ühiskonnakorralduse mudel, mis sisaldab ülemusi ja alluvaid, käskijaid ja käsutäitjaid, ülemaid ja alamaid. Ühiskonnasuhete mõtestamisel hierarhilisena on omakorda taustal töös suuna-metafoor KONTROLLIMINE ON ÜLAL / KONTROLLILE ALLUMINE ON ALL.

TUNNE ON VEEMASSIIV

Tunnet veemassiivina kujutav metafoor sarnaneb eelnevale selles mõttes, et on kasutusel siis, kui on vaja kõnelda tunnetest kui millestki, mis on inimesest suurem ja tugevam. Samuti on see sarnane allpool kirjeldatava metafooriga TUNNE ON AINE, kuna esile tõstetakse tunnete piiritlematut ja raskesti käsitletavat loomust. Selle metafoori eksistents on järeldatud mõne üpris üldise väljendusviisi põhjal, mis käibivad paljudest tunnetest rääkimisel. Sellisteks väljendusteks on tunnete intensiivsust piltlikult mahulistes ja ruumilistes terminites kirjeldavad omadussõnad *suur, tohutu, piiritu, otsatu, lõppematu* ning *sügav*, mis manavad silme ette pildi millestki ookeani-taolisest. Veemassiivile on omane *peale tulla* ja sellele võib *alla jääda* ja just nii räägime ka mõnedest tunnetest: igatsus ja kurbus kipuvad *peale tulema* ning ette peab vaatama, et ei *satuks* (kellegi teise) *viha alla*. Vihast kõnelemise väljendeid (*kellegi viha alla sattuma* või *langema*, kellegi *viha oma kaela saama*, *ta viha langes teise peale*, *tõmbab kellegi viha enda peale*, *viha alt pääsema*) on tõlgendatud ka metafoorina VIHA ON LAVIIN (Möller 2013). Eesti geograafilist asukohta arvestades oleks vast kohasem lähtevaldkond VEEVALANG või JUGA, mis on langeva VEEMASSIIVI täpsemad nimed. Kirest rääkides on kasutusel väljend *kirelaine*, mis teeb vihje tugevate tunnete tsüklilisele iseloomule.

TUNNE ON AINE

Tegemist on väga üldise olemismetafooriga, mille esinemine kajastab laias plaanis seda, et tunde mõeldakse ja räägitakse nagu piirideta substantisist, mida ei ole tavaks paladeks jaotada. Grammatiliselt kuuluvad vastavad tundenimetused nn ainesõnade hulka, millest ei saa tavaliselt moodustada mitmust. Kui vastavat tunnet on vaja ikkagi piiritleda, tuleb kasutada näiteks liitsõnu *vihahoog*, *rõõmupuhang* vmt. Kui aga on vaja lisada kvantiteeti, kasutatakse kvantorit *palju* (nt *soovin palju õnne* ja *rõõmu*, *palju tänu teile*) või algtähtsuse ruumi valdkonda kuuluvaid täiendeid *suur, tohutu, piiritu, otsatu* (nt *armastus*, *rõõm*, *viha*, *süü*, *igatsus* jne). Sellised tunde "hulka" hüperboolselt rõhutavad täiendid loovad mulje, nagu kujutletaks neid tundeid ainemassiivina,

mida iseloomustab muuhulgas ka *sügavus*. Ainelaadne loomus sobitub kokku ka tunnete n-ö värvidega (nt läks *vihast roheliseks*; kadedust seostatakse nii kollase, rohelise kui sinise värviga). Süü ja häbi puhul ei ole tähtis värvus, vaid aine määrivus (väljendid nagu *ajas süü teise kraesse, määris talle süü kaela, häbiplakk, katsed häbi maha pesta* jne). Teisest küljest tuleb kõneks ainelaadsete tunnete n-ö inimese (või tema hinge/südame) sisse ära mahtumise teema. Nt öeldakse, et keegi on *uhkust täis, rind uhkusest kummis* või et ta on *vihast* või *kadedusest lõhki minemas*. Seda kujutlust arendavad edasi metafoorid, kus tunde-aine on määratletud täpsemalt, nt vedelikuks, kuumaks vedelikuks, toiduks-joogiks, kibedaks aineks või ravimiks (vt allpool järgnevaid kirjeldusi).

TUNNE ON ALL/ÜLAL

Üheks suhteliselt levinud metafoorseks tunnetest mõtlemise viisiks on suuna-metafoorid, mis ühendavad tundeid meie kujutluses ruumiliste paigutustega. Nagu eelpool kirjeldatud, põhinevad sellised metafoorid tunnete puhul kindlasti ühest küljest tähelepanekutel tunde kogeja kehaasendist ja -tunnetusest: rõõmuga seostub kergustunne ja tung ülespoole, kurbusega seevastu raskustunne ning rusutus. Lisaks väljendub üla- ja alasuunana kindlasti tundele antav hinnang (HEA ON ÜLAL / HALB ON ALL).

Näidetest on iseloomulikud järgnevad: ÜLAL on otseselt ja varjamatult mõistestamise aluseks ülendustunde puhul, räägitakse *hingeülendusest*, kuid ka nt *meeliülendavast kogemusest*. Rõõmu kirjeldatakse kui *kõrgendatud meeleolu*, kiitusest saadavat uhkustunnet kirjeldame väljendiga *kõrvust tõstetud* ja sobimatut uhkust nimetatakse *kõrkuseks*. Õnnetunnet kirjeldatakse hüperboolselt väljenditega *nagu seitsmendas taevas ja tundis end kui pilve peal olevat*; armastuse puhul läheb asi veelgi luulelisemaks: *armastus annab tiivad*.⁶

Suund ALL on varjamatult *alandatustunde* e *alanduse* mõistestamise aluseks. Positsiooniga ALL seostub sotsiaalse hierarhia mõttes häbi: *häbisse võib langeda* ning hüperboolselt koguni *häbi pärast maa alla vajuda*. Häbistamist kirjeldatakse kui *maha tegemist, mutta ja maasse trampimist*. Suunaga ALL seostuvad ka kurvameelsus ja tema sugulased masendus ning depressioon — need on seisundid, millesse *langetakse*. Suhtelises paigutuses ALLPOOL määravad meid olema tunded, mis *peale tulevad* (nt hirm, igatsus) või mis meid *rusuvad* (nt nukrus). Kui kõnepruuki uskuda, siis on emotsioonid tervikuna ALLA paigutatud, sellest räägib väljend: *ärgem laskugem emotsioonidesse, emotsioonid löid üle pea kokku*. Viimati mainitud väljend seostub metafooriga TUNNE ON VEEMASSIIV ja sellest oli ülalpool juttu.

TUNNE ON ASI

See väga üldine olemismetafoor reedab, et mõningaid tundeid on tavaks siiski mõtteliselt piiritleda, näiteks kujutleda neid ajalise alguse ja lõpuga protsessina, või siis sellise seisundina, mida inimesel võib korraga olla mitu. ASJANA mõis-testatavad tundesõnad on n-ö loenduvad, s.t neist saab moodustada mitmust ja kasutada arvulisi kvantoreid, näiteks *mured* ja *rõõmud*, *väikelapse hirmud*, *lootused ei täitunud*, *rannamõnud*. Keelekasutusse on hakanud juurduma ka inglisemõjuline *tänu* (ingl *thanks*), semantika poolest ei ole see meile nähtavasti vastuvõetamatu, kuna ennegi on kasutusel olnud tänu “loendav” väljend *tuhat tänu!*

Tunnete kujutlemine ASJANA läheb siiski kaugemale pelgalt grammatilisest kasutuslaadist, nimelt saab osa tunnetest ka *teha*, *valmistada*, *anda*, *võtta* ja *jagada*, mõnda neist ka *pakkuda* ja *nautida*. Sellest räägivad väljendid *rõõmu v muret tegema* (nt *mulle teeb rõõmu*, *et...*), *rõõmu v muret jagama*, *jagatud mure on pool muret*, *lootust andma* või *võtma*, *rõõmu* või *lõbu valmistama*, *lõbu pakkuma*, *mõnused nautima*. Kujutlus, et tunne on loomult ASJA-taoline ja et teda saab muuhulgas ka ise endale valmistada, on leidunud vahest selgeima väljenduse vanasõnas *Igäiks on oma õnne sepp*.

Kui lähtuda ASJA-taolisest aluskujutlusest, siis on mingis mõttes loogiline, et tunde suuremat kvantiteeti käsitatakse KOORMANA; ASJADE muud omadused, näiteks olla *väärtuslik*, *habras* või *kadunud*, leiavad tunnete ülekanndmist spetsiifilisemates metafoorides, mille lähtevaldkonnaks on KAUP, HABRAS ESE ja PEIDETUD VARANDUS.

TUNNE ON INIMENE

Tegemist on väga üldise olemismetafooriga, mis langeb kokku kujundiga, mida traditsiooniliselt nimetatakse isikustamiseks e personifitseerimiseks. See kätkeb endas inimlike (või ka lihtsalt elusolendeile omaste) käitumisjoonte ülekanndmist elututele nähtusele. Isikustamist reedavad väljendid nagu *talle naeratas õnn*, *õnn pöördub v keerab selja*, *õnn tuleb meie õuele*. Kui räägitakse kellegi edust või ebaedust, võib juhtuda, et õnn või kadedus *mängib selles oma rolli*. Õnnest ja armastusest öeldakse, et see on *pime* (nt *pime õnn*, *et nii hästi läks*, *armastus on pime – ei küsi vanust*). Kõige selgemini on isikustamine väljendatud muidugi ütlustes *Rõõm ja kurbus käivad käsikäes* ning *Rõõm ja mure – kaksikvennad*.

Isikustamine ilma täpsemaid rolliootusi eritlemata (erinevalt nt metafoori-dest TUNNE ON ISAND, TUNNE ON VASTANE, TUNNE ON ABIMEES) kujutab endast neutraalset tundekirjeldust, millega nenditakse vaid nende kohalolu või puudumist.

Sama motiiv seisab ilmselt omapärase isikustamisjuhtumi taga, mis ilmneb eesti regilauludes: laulutüübis “Ema haua!” kirjeldatakse, kuidas surnud ema kodunt surnuaiale viiakse ja kuidas *arm* (ka mitmuses *armud*) hüpatas ja joostes samuti kodust (st orvu juurest) lahkub ning koos surnud emaga maetud saab (vt Vainik 2016; Kama 2017).

TUNNE ON TAIM

Selle liigendusmetafooriga antakse edasi tunnete omast tsüklilisust. Tsüklile on iseloomulikud eri faasid: tunde tekkimine, intensiivsuse suurenemine, maksimumtugevus ja sellele järgnev intensiivsuse langus kuni tunde kadumiseni. Argikogemused põllumehele elutähtsast viljakasvatusest on pakkunud hea ja käepärase võrdkuju. TAIME-metafoor ilmneb spetsiifiliselt taime-teemalise sõnakasutusena: räägitakse näiteks viha ja hirmu *külvamisest*, armastuse ja lootuse *tärkamisest*, armastuse, viha ja hirmu *kasvamisest* ning õnne ja armastuse *õitsemisest*. Tunde intensiivsuse kasvu üle normatiivse määra kirjeldatakse hüperboolselt *üle pea kasvamisena* (nt *mured kasvasid tal üle pea*). Selline kontrollimatu kasv toob kaasa kujutluse millestki soovimatust, nt võsast. Olukorrast jagusaamine (tsükli soovitatav lõppfaas) on tabatud väljendiga *muresid murdma*.

TUNNE ON VASTANE

Tegemist on tähenduslikult spetsiifilisema isikustamisega, mis on käepärane võtte kirjeldamiseks soovimatu tunde kontrolli alla saamise püüdeid. Selle metafoori laiemaks taustaks on kujutlus jõukatsumisest, mida kirjanduses tuntakse jõudünaamika nime all (Talmy 1988; tunnete on seda rakendanud nt Kövecses 2000). Jõudünaamika aluskujutluses on olulised keskne tegelane (Agonist) ja talle avalduv vastujõud (Antagonist). VASTASE-metafoor sobib kirjeldama olukorda, kus inimene on jõult tundega enam-vähem võrdne ja mida ta võiks seetõttu suuta kontrollida (erinevalt metafooridest TUNNE ON ISAND ja TUNNE ON VEEMASSIIV, mis kirjeldavad tunde domineerimist inimese tahte üle).

Tõendusi selle metafoori kohta annab tunnete iseloomustamine täienditega nagu *tugev* ja *vastupandamatu* (nt igatsus), tunde algamisest kõnelemine väljendiga *teda haaras* (nt mure, hirm, kurbus, igatsus, viha) ja üks-ühele kontaktist *viha nõõrib kurku*. Otseselt rüselusest kõneleb väljend *maadles üksi oma muredega*. Võitlusstseeni reedavad ka väljendid *surus oma viha v hirmu alla v maha, sai hirmust võitu või jagu, võitis oma viha ning üleskutsed nagu vabastage oma viha!*

TUNNE ON PISILOOM

Metafoor TUNNE ON PISILOOM tuleb käiku juhtumitel, kui on vaja kirjeldada inimese üleolekut (või üleolekukavatsust) soovimatust tundest. Siin on olulised kaks aspekti: tunde kirjeldamine loomana, kes liigub pugedes (nt *hirm poeb naha vahele, südamesse, kadedus poeb põue või tõstab sisimas pead*), see loom ka närib südames ja vaevab hinge (nt *süü närib, kadedus närib südant, vaevab hinge*). Teine aspekt on tunde kujutlemine seda pisendades (nt *jõuetu või võimetu viha*) – nii on võimalik seda teiste eest *peita* või *varjata*. Kahe tunde – hirmu ja kadeduse – puhul on see loom otse mainitud väljendites *jänes püksis* ja *kadeduseuss*.

TUNNE ON (PEIDETUD) VARANDUS

See positiivsete ja ihaldatavate tunnete kohta käiv metafoor on järeldatud kaotamist, otsimist ja leidmist sisaldavate väljendite põhjal (nt *õnne, armastust otsima, ta leidis oma õnne, lihtsaski toimingus võib rõõmu leida, ära kaota lootust*). Siin peegeldub ka tunnete tsükliline loomus – inimene tajub puuduseisundit ihaldatud hüvest kaotusena ja positiivse tunde ilmumist leidmisena. Tunnetele omistatavast väärtusest annab aimu nende peitmine või varjamine (nt *ei suutnud oma rõõmu varjata, salajane lootus südames*), eriti õnne puhul tulevad esile ka *võtme-väljendid* (nt *mis on võti õnne juurde?*).

TUNNE ON MÕISTATUS

Metafoor võtab kokku juhtumid, kui keeleväljenditest nähtub, et tunnet või selle põhjusi kujutatakse tunde kogeja arusaamatu või lahendust vajava olukorrana. Arusaamatus valitseb näiteks õnne ja armastuse suhtes, kui õhatakse *Mis on õnn?*, *Mis on armastus?*, *Kas see ongi armastus?* või kui püütakse ära mõistatada *õnne valem*it, *õnne saladust*. Lahendamise teema tuleb esile mure puhul väljendina *muresid lahendama*.

TUNNE ON VALGUS

Sellest, et mõnikord kujutletakse tundeid (liiga ereda) valgusena, annavad aimu peamiselt väljendid, mis sisaldavad *pimestamist*, *pimedaks tegemist* või *kiiri* ja *kustutamist*. Näiteks *vihast pimestatud*, *viha võtab silmanägemise* või *silme eest mustaks*, *armastus teeb pimedaks* või *lööb pimedusega*, *lootus kustub*, *lootust kustutama*, *viimane lootusekiir*. Vajadus sellise võrdkuju järele tekkitab olukordades, kus on vaja kirjeldada inimese võimet (või võimetust) olukorras

adekvaatselt orienteeruda ning oma tegevust planeerida. Tunded – kui nad on liiga intensiivsed – võivad orienteerumisvõimet pärssida ja õigeid otsuseid on raske teha. Teistlaadi on olukord, kus inimene tajub perspektiivitust (mida võrreldakse pimedusega) ning lootus ilmub sinna otsekui üksik valgustav kiir. Pilti positiivsetest emotsioonidest kui valgusest täiendab kujutlus murest kui varjust. Näiteks väljendid *nende elu varjupool, ta meelt varjutas mure lapse pärast, vaid üks pilv oli nende õnne taevas* jne. Mure sagedaseks täiendiks on varju värv *must*.

TUNNE ON TULI

Tunnetest, mida iseloomustab suur intensiivsus, mõeldakse ja räägitakse, nagu oleks tegemist TULEGA, sellest annavad tunnistust arvukad süttimise ja põlemise aga ka kustumise sõnad (näiteks *lahvatama, lõkkele lööma, sütitama, (üles) kütma, lõõmama, leegitsema, põlema, jahtuma, jahutama, kustuma*) ning iseloomustused nagu *põletav* ja *tuline*. *Tuline* ja *kuum* on sõna *kirglik* piltlikud sünonüümid; viha puhul on kasutusel sellised väljendid nagu *ennast üles kütma, kõrvetav, põletav, tuline viha, viha süttib, vihaleek, vihapalang*, armastusest ja hellusest räägitakse kui *soojadest tunnetest*, armastust iseloomustakse intensiivsuse osutamiseks sõnadega *palav, tuline, kuum, põletav*, poeetilisemas kõnepruugis armastus *leegitseb, kiirgab* või *hõõgub rinnas*.

Metafoor on keeleainesega rikkalikult kaetud, üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et see võrdkuju võimaldab hästi edasi anda (liiga) intensiivsete tunnete ohtlikkust – argikogemusest on tule kõrvetamine, aga ka kontrolli alt väljumine hästi teada. Teine aspekt, mida see metafoor võimaldab käsitada, on tunnete tsüklilaadne loomus: nende tekkimine vastab sädemetele ja süttimisele, intensiivsuse kasv lahvatamisele, lõkkele löömisele ning kõrgepunkt leekidele, palangule ning kahanemisfaas jahtumisele ning kustumisele.

TUNNE ON HAIGUS

See metafoor tuleb appi siis, kui on vaja väljendada “jõukatsumises” allajäämise olukorda, nt *armastus teeb haiget, viha käes vaeblema*, hüperboolselt ka *viha kätte surema* või *lõõbuma*; teisest küljest võimaldab argikogemus haiguste mööduvusest kirjeldada tundetsükli teist osa, kus intensiivsus väheneb või koguni kaob (nt *kartust leevendas asjaolu, et, viha annab järele, viha läks üle*). Tunde nimetamine *palavikuks* (nt *rambipalavik* esinemisärevuse kohta või *armupalavik* armastuse kohta) rõhutab tunde “ajutiselt häirivat” iseloomu. Üleolevat ja pisendavat suhtumist väljendab ka armastuse nimetamine *armuvaluks* või *nooruse haiguseks*.

TUNNE ON TOIT/JOOK

Metafoor seostus eeskätt meeldivate, s.t positiivsete tunnetega, mis toovad rahuldust ja küllastust võrreldavalt toidu või joogiga. Peamiselt annavad aimu sellisest kujutlusest sõnade *lõbu* ja *rõõm* täiendid (nt *puhas, selge* või koguni *sulaselge rõõm, eriline lõbu*). Lisatõendid tulevad sellest, et *lõbusid nauditakse*, arutletakse *kauaks rõõmu jätkub* ega taheta *rõõmu rikkuda*.

Oma panuse annab meeldivustunde kirjeldamine maitset kirjeldava sõnavara abil: näiteks väljend *mokka mööda olema, mesimagus hääl*. Meeldiva asja ihaldamise kohta öeldakse, et *neelud käivad* ja ebameeldivate kohta: *pole minu maitse*. Meeldimise (kui meeltele pakutava naudingu) võrdlemine maitse ja maitsemisega ulatuvad Euroopa kultuuris tagasi 18. sajandisse, kui esteetikast hakati rääkima kui heast maitsest (Zangwill 2014), teisest küljest võib sõna *meeldima* tuletuse aluseks olev tüvi *meel* ise etümoloogiliselt pärineda algbalti tüvest tähendusega 'kurgunibu' ning seega seos toidu või joogi neelamisega olla väga iidne (Vainik ilmmas).

TUNNE ON VEDELIK

Tunde kujutamisest vedelikuna annavad tunnistust väljendid nagu *rõõm täidab rinna, südame* või *hinge, rõõm on ülevoolav, pulbitseb*, samuti aga *viha kandma, viha välja valama, mõõt sai täis, pulbitseb vihast*. Komplementaarne tunde kujutamisega vedelikuna on kogeva subjekti kujutlemine MAHUTI või ANUMANA: väljendid nagu *viha kandma, viha pidama, vihakarikas ääreni täis*. Mõne väljendi puhul paistab vedelikul olevat spetsiifilisem loomus, on märke (alkohoolse) käärimise projitseerimisest viha tekkele ja kadumisele (väljendid *viha käärib sisemuses, rääkis vihast vahutades, kibe viha, viha lahtub*). Siin on kokkupuuteala metafooriga TUNNE ON TOIT/JOOK.

Tunde kujutamine VEDELIKUNA (ja inimese kujutamine MAHUTI või ANUMANA) on aktuaalne siis, kui on vaja kõnelda, kuidas kogev subjekt tundega toime tuleb: kuidas see talle seepidiiselt survet avaldab, kuni kogeja ei pea survele vastu ja väljendab oma tundeid suure intensiivsusega, mida võrreldakse "ülevoolamisega". Sellegi metafoori puhul on taustaks "jõukatsumise" ja kontrolli hoidmise kujutlus, samuti tunnete (ja nendega toimetuleku) tsükliline olemus. Viimane avaldub kujutluses tunnete tilkhaaval kogunemisest sisemisse "karikasse", kuni see täis saab ja tühjaks voolab. Ajutisele kergendusele järgneb peatselt uus kogunemine.

TUNNE ON ABIVAJAJA

See metafoor on eritletud üksnes seetõttu, et paarist tundest räägitakse nagu oleks nad hellikud, haprad ja tuge vajavad olendid. Näiteks iseloomustatakse armastust täiendiga *õnnetu* või öeldakse et ta on *reedetud* või *petetud*; lootust seevastu *hellitatakse*. Nii kõneldes on vastava tunde suhtes võetud pisut üle-olev ja protežeeriv hoiak. See metafoor väljendab ühtlasi ka tunnete omast tsüklilisust: kombeks on rääkida lootuse tekkida laskmisest kui *äratamisest* ning kadumise faasist kui *suremisest* või *surmahoobi andmisest*.

TUNNE ON HABRAS ESE

Ka see metafoor väljendab kaitsvat ja protežeerivat hoiakut. Seda reedavad väljendid nagu *õrn lootus* ja *lootus purunes*; samade sõnadega (*õrnus*, *õrnad tunded*, *purunemine*) kõneldakse ka armastusest.

TUNNE ON ABIMEES

Tuleb ette ka, et tundest mõeldakse kui potentsiaalsest abistajast olukorras, kus inimesel on käsil “jõukatsumine” mingi muu elus ettetuleva olukorra või väljakutsega. Jõustavat väge omistatakse rõõmule (väljendid nagu *rõõm teeb meid õnnelikuks ja ilusaks* või *rõõm annab jõudu ja tugevust*. Kummati omistatakse samasugust jõustavat väge ka vihale, sellest kõnelevad väljendid nagu *viha annab jõudu*, *viha aitas kaasa* (nt sportlikule saavutusele). Viha pole seega hinnatud läbinisti negatiivseks, nähakse ka selle subjektiivselt kasutoovat külge (vt Vainik & Orav 2005).

TUNNE ON KÕIDIK

Paarist tundest kõneldakse, otsekui oleks neil vägi inimesi kokku köita kas omavahel või siis mingi objekti külge. Armastuse puhul rõhutatakse selle vastastikusust ja seda, et *armastus ühendab* (nt abikaasasid). Meeldimisest kõneldakse kui *paeluvusest*, *kütkestavusest* ja meeldiv-põnevast kogemusest aga kui *meeliköitvast* või *meeli vangistavast*. Metafooril TUNNE ON KÕIDIK on teatud sarnasus metafooriga TUNNE ON ISAND, selles mõttes, et esile tuuakse inimese “mittewabatahtlik” haaratus – inimene tunnistab niiviisi allumist jõule, mis on temast tugevam.

TUNNE ON TORM

See metafoor laseb väljendada tunnete intensiivust ja kontrollimatust (väljendid *kirgede torm, kired möllavad, vihatorm, möllab vihas, maruvihane, paduviha*). Viitamine looduspõhisele kui inimesest suuremale ja tugevamale, on otstarbekas olukordades, kus inimene "jõukatsumises" alla jääb ja kontrolli kaotab. Teine aspekt tunnete puhul, mida TORMI metafoor hästi esile toob, on järsud ja ootamatud muutused – tunde äkiline tekkimine ja kadu. Sellest annavad tunnistust väljendid nagu *vihahoog, vihapuhang ja kirelaine, kirehoog, kiresööst, kirepuhang*.

TUNNE ON SUITS

See metafoor kujutab tunnet gaasitaolise substanttsina, mis võib kontrolli puudumisel esile paiskuda või pikkamööda välja immitseda (väljendid nagu *vihapahvak, vihaving*). Kord juba välja pääsenuna tunde eksistents lakkab otsekui õhus hajumise teel – nii räägitakse ka nt *viha hajumisest* või *kartuste hajutamisest*. Mõisteliselt on SUITSU metafoor muidugi seotud TULE metafooriga, kuid loodud ilmselgelt väiksemat ohtu kujutavate olukordade kirjeldamiseks.

TUNNE ON RAVIM

Tunnetega ei pea ainult võitlema ja nendega vägikaigast vedama, tuleb ette ka olukordi, kus tunded on inimesele kasulikud, hoides alal motivatsiooni või lisades energiat, et saavutada midagi olulist või vastu pidada rasketes olukordades. See metafoor on mõisteliselt seotud metafooridega TUNNE ON ABIMEES ja TUNNE ON AINE, olles viimasest spetsiifilisem, kuna sõnakasutusest on aru saada, et vaja on rõhutada n-ö tunde manustamise aspekti (näiteks *kellesegi viha või lootust süstima, tubli annus sportlikku viha*).

TUNNE ON KOOREM

See metafoor võimaldab väljendada tunnete intensiivsust ja avaldub väljendites nagu *mured kuhjuvad, murekoorem on kanda, mure on kaelas* või *õlul, mure rõhub ja vaevab*. Süü kohta öeldakse samuti otsesõnu *süükoorem*, et see on *raske* või *ränk*, et ta *painab* ja *vaevab*, *süü lasub*, *süü on raske kanda*.

Metafoori esilekerkimise taga on aluskujutus tunnete ASJA-taolisest loomusest, nende püsivusest ning rohkuse korral kuhjumisest. KOORMA metafoor väljendab siiski enam-vähem tasakaalus olevat jõuvahekorda, või vähemalt inimese otsust tunnetega toime tulla, sest koormatega me üldjuhul saame

raskustele vaatamata siiski hakkama. Üks strateegia on püüda vastutusest vabaneda, sellest räägivad väljendid nagu *süüid teiste peale ajama, lükkama või veeretama*.

TUNNE ON KAUP

Paarist tundest kõneldakse sellist sõnavara kasutades, mis reedab, nagu mõeldaks sellest teatud tingimustel kui KAUBAST. Näiteks armastust *vajatakse, tahetakse* ja peetakse aru, kas see pole mitte *otsa saanud*. Seda ka *jagatakse, antakse, pakutakse, saadetakse* ja *osutatakse*. Väljend *armastusväärne* reedab mingisugust kalkulatsiooni inimese südames. Ka lõbust kõneldakse kui KAUBAST, mille väärtust kalkuleeritakse (väljendid nagu *kallis lõbu, pole just odav lõbu, kulukas lõbu, mis see lõbu võib maksma minna?*). Kõige otsesemalt kajastub kaubastamine väljendis *müüdav armastus*.

Metafoor TUNNE ON KAUP rajaneb samuti tunnete kujutlemisel ASJA-taolisena, kuid on spetsiifilisem, kuna sisaldab kaubalis-rahalise vahetatavuse ideed. Väärtuse ja ihaldatavuse aspekti esile tõstmise poolest sarnaneb ta ka metafooridega TUNNE ON (PEIDETUD) VARANDUS ja TUNNE ON TOIT VÕI JOOK.

TUNNE ON KIBE AINE

See metafoor on kasutusel allasurutud ja õigel ajal väljendamat viha kohta, mis piltlikult valmistab kogeja hinge samasugust ebameeldivat aistingut nagu kibedus maitsemeelele (Sweetser 1990). Sellist tundeelamust nimetataksegi tihti *kibeduseks*, nt *ütles kibedusega, ta hinge täitis kibedus, valas kogu oma kibeduse välja*. Nii mõnelgi juhul on see kibe aine täpsemalt nimetatud kui *sapp*, nt *tegi sapis märkuse, hinge sappi koguma, ta valas oma sapi lõpuks välja*. Hüperboolselt võimendatakse seda kujutlust näiteks väljendis *sappi pritsima* ekspressiivse ja kibestunud kõnemaneeeri kohta. Paralleelselt sapiga esineb ka mürk, nt *ütles mürgiselt, mürgine märkus*. Inimese kohta, kes tihti selliseid märkusi teeb, öeldakse naljatamisi *mürgikott*. Viha seostamisel kibeduse ja mürgiga on pikk ajalugu, ka sõna *viha* ise on algselt tähendanud 'mürki' (EES), tähendus 'kibe, mõru' on sel sõnal veel tänapäevalgi adjektiivina, nt *õunad olid hapud ja vihad*.

Metafoor TUNNE ON KIBE AINE aktualiseerub siis, kui on vaja kõnelda, kuidas kogeja subjekt tundega toime tuleb, see võimaldab väljendada kahju, mida rahvapsühholoogia kohaselt usutakse sündivat "sissepoole elatud" vihast. See toimib komplementaarselt kujutlusega kogejast kui ANUMAST või mahutist.

TUNNE ON KUUM VEDELIK

See metafoor ilmneb intensiivsest vihast rääkides, näiteks väljendid *tuline viha, ta kees vihast üle, veri keeb*. Kuna sama kujutlus esineb paljudes keeltes, on seda kirjanduses ulatuslikult käsitletud, tihti veelgi spetsiifilisemas sõnastuses VIHA ON KUUM VEDELIK SULETUD ANUMAS (Kövecses 2000). Viimasele tõlgendusele suunavad ka eesti keeles leiduvad survet esile tõstvad hüperboolsed väljendid nagu *plahvatas vihast ja vihast lõhki minema*. Taas on viha metafoorne kirjeldus komplementaarne kujutlusega kogejast kui anumast või mahutist (vt täpsemalt Vainik & Velt 2006). Taustaks on selgi puhul sümboolne “jõukatsumine” ja inimese püüded tunnet kontrolli all hoida. Nagu väljendid osutavad, tihtipeale inimene tugeva vihaga toime ei tule ja väljendab seda käitumises. Selles metafooris on esil viha ohtlikkuse aspekt ja seda mitte üksnes kogejale, vaid ka neile, kes juhtuvad läheduses olema.

TUNNE ON TALTSUTAMATU LOOM

See metafoor tõstab esile kontrollimatu viha ohtlikkuse aspekti. Metafoor on järelдатud väljenditest nagu *metsik, meeletu, pöörane viha* ning nendest, kus otsesõnu kutsutakse üles *oma viha taltsutama, ohjeldama* ning *vaos hoidma*. Metafoor kirjeldab olukorda, kus inimene kujutletavas jõukatsumises vihaga on väga tasavägises seisus või jääb isegi kohati alla, selles suhtes on metafoor võrreldav metafooriga TUNNE ON KUUM VEDELIK, mispuhul ilmneb ümbritsevate jaoks soovimatu ja ohtlikki käitumine.

TUNNE ON TASU

See metafoor tõstab esile tänutunde (ja sellega seonduva käitumise) soovita-vuse. Metafoori eksisteerimisest annavad aimu väljendid nagu *tänuvõlglane, tänuväärt tegu, pole tänu väärt, tänu pälvima, tänutäheks midagi kinkima, tänuohver*. Taustaks on kujutlus teatavast sisemisest “raamatupidamisest”, kus kirjas teened ja vastuteened. Selles metafooris avaldub inimsuhtluses üldiselt omaksvõetud vastastikususe printsiip (Nørretranders 2004: 163).

Kokkuvõte

Pärast kognitiivse projektsiooni lähtevaldkondade süstemaatilist ülevaatus (tabel 1) ning lähemaid kirjeldusi on kerge vastata küsimustele populaarsemate metafooride ning suurema piltlikkusega kirjeldatavate tunnete kohta, samuti eristada aspektid, mida tunnete piltliku kujutamise juures peamiselt välja tuuakse.

Kolm kõige laiemalt esiletulevat mõistemetafoori vaadeldud ainestikus on TUNNE ON ISAND, TUNNE ON VEEMASSIIV ja TUNNE ON AINE. Niiviisi on tavaks mõelda ja rääkida vähemalt kümnest eri tundest. Haruldasemad on need metafoorid, mis käivad vaid ühe konkreetse tunde kohta, nt TASU tänu puhul, KIBE AINE, TALTSUTAMATU LOOM ja KUUM VEDELIK viha puhul. Lisaks metafooridele tuli enamuse tunnete puhul esile ka metonüümset viitamist kehaliste sümptomite kaudu, olgu need sümptomid siis pigem väliselt vaadeldavad muutused kehaasendis, näoilmes, nahatoonis, iseloomulikud väljendusliigutused või oletatavad muutused siseorganite töös.

Kolm kõige piltlikumalt käsitatavat tunnet on viha, armastus ja rõõm, neist viha puhul tuli esile tervelt 18 erinevat metafoorse kujutamise viisi. Kõige vähem ainest piltlikuks kirjelduseks ja käsitamiseks annavad positiivsed tunded meeldimine, lõbu ja mõnu.

Tunnetele omased aspektid, mida erinevate metafooridega ikka ja jälle esile tõstetakse, on:

- 1) Intensiivsus. Seda võimaldavad edasi anda metafoorid, mis lasevad tunnetel paista loodusnähtustena (nt VEEMASSIIV, TULI, TORM, VALGUS) ning hüperboolsed metonüümiad, mis kehalisi sümptomeid absurdini võimendavad.
- 2) Tsükliline iseloom, s.t intensiivsuse kasvu ja kahanemise faasid ning tipnemine pingeharjaga (TULI, TORM, HAIGUS, VÕITLUS VASTASEGA, TAIME elutsükel, VEDELIKU kogunemine anumasse).
- 3) Paiknemine koeja sisemuses otsekui MAHUTIS või ANUMAS ja vastastiktoime sellega (AINE, VEDELIK, KUUM VEDELIK, TOIT või JOOK, RAVIM, KIBE AINE), metonüümiatest need, mis viitavad muutustele siseorganitega nagu süda ja veri.
- 4) Väliselt jälgitavad kehalised muutused (kehaasend, nahavärvus, iseloomulik väljenduskäitumine).
- 4) Raskesti kontrollitavus (nt metafoorid AINE, ISAND, TULI, VEEMASSIIV, TORM, KUUM VEDELIK, VASTANE, TALTSUTAMATU LOOM, HAIGUS, KÖIDIK).
- 5) Toimetulek (PISILOOM, ASI, KAUP, TASU, SUITS, ABIVAJAJA, HABRAS ESE).
- 6) Subjektiivsed kannatused (nt HAIGUS, KOOREM, KUUM VEDELIK, KIBE AINE).
- 7) Kasulikkus (nt PEIDETUD VARANDUS, KAUP, HABRAS ESE, TOIT/JOOK, RAVIM, TASU, ABIMEES).

Osa nendest aspektidest keskendub ilmselgelt rohkem tunde enda olemuse ja iseloomu kirjeldamisele (intensiivsus, tsüklilisus), teised kogejale (kehalised sümptomid, tunnete kujutlemine kogeja sisemuses, subjektiivsed kannatused vs kasulikkus) kolmandad kogeja ja tunde suhtele (püüd kontrollida). Metafooride keskendumist ühele või teisele aspektile on nimetatud kujundi kogemuslikuks fookuseks (Kövecses 2006).

Üldine ja keskne taustkujutus, mis metafoorse kirjelduse fragmentide tagant paistab, on kujutus "jõukatsumisest" (mida kirjanduses nimetatakse jõudunaamikaks (Kövecses 2000; Talmy 1988). Sellest annab kõige selgemini aimu metafoor TUNNE ON VASTANE, mida esindab otseselt maadlusmati äärde kuuluv sõnavara (vt eestpoolt). Jõukatsumise taustkujutluses põimuvad intensiivsuse, raskesti kontrollitavuse ning kogu protsessi tsüklilisuse aspekt. Nagu võitluses enam-vähem võrdse vastasega, on ka tunnetega toimetulekus peal kord üks kord teine. Teine hulk metafoore (PISILOOM, HABRAS ESE ja ABIVAJAJA) lasevad paista inimese (soovitavat) üleolekut tunnetest. Suhteliselt hõlpsat toimetulekut kirjeldavad ka kujutlused ASJA, KAUBA või TAIMENA. Olukorda, kus pealejäämiseks on tarvis rohkem pingutada ja vajadusel end kaitsta, kirjeldavad metafoorid VEDELIK, VALGUS, KOOREM, KIBE AINE, MÕISTATUS, PEIDETUD VARANDUS.

Sellest, et mõnikord kipub ülekaal jääma tunde poole, räägivad juba iseene- sest võrdkujude nimetused KÕIDIK ning TALTSUTAMATU LOOM. Suuremast kontrollipingutusest koos subjektiivse kannatusega kõnelevad metafoorid HAIGUS, KUUM VEDELIK ja TULI. Siin on selgesti esil ka ohtlikkuse aspekt. Need metafoorid kirjeldavad olukordi, kus inimene aeg-ajalt ikkagi nõrgemaks pooleks osutub ja kontrolli kaotab – siis on ümbritsevatel targem end eemal hoida, sest kontrolli alt väljunud tunne muutub inimese siseasjast sotsiaalseks faktiks, s.t inimes- tevaheliseks sündmuseks ning kannatajaid võib olla rohkemgi.

Kogeja täielikku allajäämist tundele aitavad kirjeldada ning ratsionalisee- rida võrdkujud, mille puhul võitlus ei tule isegi kõne alla. Üks selliseid on sotsiaalset hierarhiat taustkujutlusena kasutatav metafoor TUNNE ON ISAND, teine ammutab ainet loodusest ja kujutab tunnet okeaanilise VEEMASSIIVINA. Neid allajäämismetafoore vajame kontrolli alt väljunud käitumise põhjendamiseks. Tingimusteta alistumine kui strateegia on viinud nii kaugele, et mitme tunde puhul (õnn, kadedus, armastus) on antiikkultuuris jõutud isikustamiseni ju- malikuks olendiks. Vana-Rooma jumalate hulgas leidusid fikseeritud ja nime- ga eristatud tunde kehastajad: õnnjumalanna Fortuna, kadeduse jumalanna Invidia ja armastuse jumal Eros. Tunnete isikustamisega JUMALAKS oli nende ülemvõimu tunnistamine viidud äärmise mõeldava piirini ja koguni ühiskonnas institutsionaliseeritud.

Võitluskujundi kõrval on siiski märgatud ka olukordi, kus tunnetest võib isegi kasu olla, nt tegutsema motiveeriva jõuna (PEIDETUD) VARANDUS, MÕISTATUS või jõustava tegurina mingis muus inimesele olulises võitluses (ABIMEES, RAVIM).

Nagu eelnenust nähtub, on kujutlus *kes-keda* võitlusest sedasorti arhetüüpne stseen, mille abil mõistetakse nii tunnetega toimetulemist kui ka elu ja olelusvõitlust üldisemalt. Inimesele on oluline selles võitluses omada kontrolli ja just see motiveerib suundadega ÜLAL ja ALL seonduvaid hinnangulisi orientatsioonimetafoore: HEA ON ÜLAL (sest see seostub kontrolli omamisega) ja HALB ON ALL (sest see seostub kontrolli mitteomamisega või koguni kellegi teise kontrolli all olemisega).

Arutelu

Tabelis 1 on eristatud mitmesuguse spetsiifilisuse astmega lähtevaldkondi, millest mõned mõisteliselt justkui katavad või sisaldavad teisi (nt AINE on üldisem kategooria ja katab ka VEEMASSIIVI, VEDELIKKU, KUUMA VEDELIKKU, KIBEDAT AINET, RAVIMIT, ASI katab mõisteid KAUP, PEIDETUD VARANDUS, KOOREM jne). Ka spetsiifilisemate lähtevaldkondade seas on selliseid, mis on justkui teiste “täpsustused”, nt KUUM VEDELIK täpsustab VEDELIKKU, RAVIM täpsustab mõistet KIBE AINE jne. Tabelis 1 on nad välja toodud võrdsetel alustel ja eraldi ridadena, sest tegemist on iseseisvate kujutlustega, mille kohta on piisavalt keelelisi väljendusi, mis neid eristada lasevad.

Eri spetsiifilisuse astmetega kognitiivsete projektsioonide leidmine keelde kinnistunud väljendite tagant on osa praeguse uurimuse tulemusest. Mingis mõttes läheb see vastuollu kognitiivse metafooriteooria klassikalise postulaadiga, mille kohaselt abstraktsemate mõistete käsitlemiseks on alati kasutusel konkreetsemad mõisted (Lakoff & Johnson 2011). Käesoleval juhul olid lähtevaldkondadena kasutusel ka mõned üpriski abstraktsed mõisted nagu AINE ja ASI. Kuna keeles kajastuvad ülekanded nii skemaatilisematest kui spetsiifilisematest lähtevaldkondadest, siis näib, et inimõtte ei hooli teooria ennustustest ja kasutab väljenduse vajadusel kõike käepärast.

Kognitiivsete projektsioonide eri tüüpide eristamiseni spetsiifilisuse ja skemaatilisuse skaalal on just hiljuti jõudnud ka kognitiivse metafooriteooria propageerijaid ja edasiarendajaid Zoltán Kövecses (2017a). Tundekirjelduste puhul toob ta kõige skemaatilisemana esile kujutlus-skeemid nagu JÕUD, MAHUTI, AINE, ASI, KUUMUS, VERTIKAALSUS; sellest spetsiifilisem mõistestamise tase on *valdkonnad* nagu KUUM VEDELIK, LOODUSJÕUD; veel spetsiifilisem tasand on *freimid*, mis käivad konkreetsete tunnete kohta ning kaasavad detailsema

kujutluspildi, selline on nt metafoor VIHA ON KUUM VEDELIK ANUMAS (Kövecses 2017b). Kõik need mõistestamise tasandid on osa keelde (ja keelekasutajate semantilisse mällu) kinnistunud teadmiste struktuurist, mida reaalses suhtlusolukordades kasutatakse valikuliselt ja suhtluse eesmärgist sõltuvalt, luues nn *mentaalseid ruume* – detailirikkaid ja kontekstiga seotud kujutlusi, kus mõistestamise lähte- ja sihtvaldkond sulanduvad individuaalseks kujutluseks (Kövecses 2017a).

Teine – ja tegelikult peamine – osa uurimistulemusest on tunnete kohta eesti keeles latentselt leiduvate (ja siin kinnistunud väljendite põhjal esile toodud) kognitiivsete projektsioonide mitmekesisus, mis võimaldab kõnelejalatel vastavalt vajadusele tunnetega eri viisil suhestuda. Tundeid on võimalik piltlikult kirjeldada kas siis välise vaateleja või kogeja enda vaatepunktist, tunde intensiivsust hüperboolselt suurendades või, vastupidi, pisendades. Väljendada saab nii tunde alla- kui ka pealejäämist sümbolises “jõukatsumises”, kirjeldada neid nii kannatusi valmistavate kui ka kasutoovatena, esile tuua tsüklilist iseloomu jne. Milline nendest võimalustest igal antud juhul tekstis realiseerub või kuidas kujutlused omavahel kombineeruvad, oleneb juba valikutest, mida kõneleja ja kirjutaja teeb – olgu siis teadlikult või teadvustamata.

On väidetud, et suur osa meie mõtlemisest on metafoorne (Lakoff & Johnson 2011). Teisalt rõhutatakse, et eriti tulevad need käiku kas keerukates või siis tavapärasest suuremat väljendusjõudu nõudvates olukordades (Paivio 1979). Seda, et tunnetest on väga raske rääkida piltlikkust kasutamata, näitas kujukalt artikli sissejuhatuses tsiteeritud tekst. On ilmne, et selles on rakendatud küll väga eriilmelisi suuna- ja olemismetafoore, kuid teksti üldist ideed kannab väärtushinnanguga seotud kujutlus TUNNE ON HALB ISAND. Halbuse esiletoomiseks rõhutatakse hüperboolselt tunnete ohtlikkuse aspekti ning maalitakse pilt kogeja kannatustest. Oluline näib olevat rõhutada, kui halb on praegune olukord ja et sellega saab midagi ette võtta.⁷

Hinnangutega HEA JA HALB on seotud laiem kultuuriliselt determineeritud väärtuste süsteem. Läänelikus ja individualistlikus kultuuris kultiveeritakse erilise ja kordumatuse väärtuslikkust, masstoodangut ja vormide järgi vermitut hinnatakse kehvemaks. Artikli alguses tsiteeritud tekstis nägime, kuidas neid hinnangumudeleid rakendati automaatselt mõtlemistavade hindamiseks. Kuna meie kultuuris kehtib väärtus: ERILINE ON HEA / TAVALINE ON HALB, viitab väljend *mõttemudel* masstoodangule, mida ei hinnata. Kombinatsioonis väärtuste paariga MINEVIK ON HALVEM / TULEVIK ON PAREM saame aluse metafoorile HARJUMUSPÄRASED MÕTTED ON KÕIDIKUD, sellest annab tunnistust selliste väljendite kasutamine nagu *mineviku kammitsatesse takerdumine*. Teksti loojad ei anna endale arvatavasti aru, et samamoodi, nagu nad usuvad,

et inimeste tundeelu järgib etteantud mustreid, on musterdatud ja kultuurilisi klišeesisid järgiv ka nende endi mõtlemis- ja väljenduslaad. Teisalt, kuna tegemist on reklaamtekstiga, ei saa spontaanse väljenduslikkuse kõrval välistada ka teadlikke retoorilisi kaalutlusi: püüdu mõjutada lugejaid samastama end tekstis kirjeldatud abitu olendiga, kes hädasti vajaks suunamist ja oleks seega potentsiaalne klient.

Kognitiivses paradigmas on omaks võetud seisukoht, et nii keele kui ka inim-mõtlemise läbivaks mehhanismiks olevad metafoorid võivad kujundada viisi, kuidas me nähtustest aru saame ja nendega sellest lähtuvalt ka ümber käime. Mõistemetafooridel, mille abil me oma teadmisi ja käitumist struktureerime, on seega elu ja sellega toimetulekut kujundav jõud. See johtub paljuski tänu sellele, et nad suunavad tähelepanu mõistestatava nähtuse teatud aspektidele ja jätavad terviku või mõned selle muud aspektid meie eest varjatuks (Lakoff & Johnson 2011). On autoreid, kes on veelgi radikaalsemal seisukohal, et metafoorid ei põhine nähtuste tegelikel sarnasustel, vaid pigem loovad ise neid sarnasusi ning oluline on seejuures nii universaalne ja üldinimlik kehaline kogemus kui viis, kuidas indiviid mõistestatava nähtusega suhestub (Peña 2003). Oma – ja mitte väike – roll on kultuuril, mis toimib kui kehalise kogemuse filter ja teatud aspektide valikuline võimendaja (Yu 2008).

Teadlikkus mõtet vormivatest mõistelistest metafooridest ja kujundlikust mõtlemisest aitab aru saada, kuidas on maailmatunnetus ja eneseväljendus kultuuriliselt (taas)loodav ning et selles kajastub pigem maailmateadmiste ja väärtuste “eilne päev” kui tänased aja- ja asjakohased arusaamad. Mingis kultuurikeskkonnas elava indiviidi keeleline eneseväljendus ja mõtlemine pole seega rangelt võttes kunagi kultuuripärandist täiesti sõltumatu ega ka teadmiste mõttes täiesti asjakohane. Käesoleva artikli panus võiks olla tähelepanu juhtimine sellele, et tunnete ja emotsioonide puhul on võimalik märgata väga paljusid enamaid aspekte, kui hinnang skaalal hea-halb, ja et alati on võimalik püüda nähtustest aru saada märksa mitmekülgsemalt.

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Keele Instituudi 2015. aasta baasrahas-tamise projekt “Mitte-spetsiifiline emotsionaalsus eesti keeles” ja osaliselt Eesti Keele Instituudi 2017. aasta baasrahas-tamise projekt “Eesti keele assotsiatsioonisõnastik”.
- ² Tekst sündis mitme inimese koostöös (suuline kommentaar ürituse korraldajalt Maaja Zelminilt).
- ³ Sõnad *tunne* ja *emotsioon* on artiklis kasutusel paralleelselt ja samaviitelisena.
- ⁴ Näited on pärit allikast Lakoff & Johnson 2011.
- ⁵ 19 mõiste valimise põhjendus on tüvede sagedus korpuses, morfoloogiline lihtsus, vanus keeles, täpsemalt vt Vainik 2016: 10.
- ⁶ Nagu osutatud metafoori TUNNE ON ISAND juures, seostub see väljend ka armastustunde jumalikustamisega.
- ⁷ Tegemist oli budistliku koolituse kuulutusega, ning kaks budismi “neljast õilsast tõest” kõlavad nii: elu on kannatus; kannatusest saab vabaneda vt nt https://et.wikipedia.org/wiki/Neli_õilsat_tõde (19.07.2017).

Kirjandus

EES = Metsmägi, Iiris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik 2012. *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Gibbs, Raymond W. Jr. 2007 [2005]. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press.

Goossens, Louis 1990. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics* 1 (3), lk 323–340 (doi: 10.1515/cogl.1990.1.3.323).

Kama, Pikne 2017. How old is runosong? Dating the Motifs of Burial-Related Folk Songs by Using Archaeological Material. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 68 (doi: 10.7592/FEJF2017.68.kama).

Kövecses, Zoltán 1986. *Metaphors of Anger, Pride, and Love. A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam: John Benjamins.

Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and emotion. Language, culture and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kövecses, Zoltán 2006. Embodiment, experiential focus, and diachronic change in metaphor. McConchie, R. W. & Timofeeva, Olga & Tissari, Heli & Säily, Tanja (toim). *Selected proceedings of the 2005 Symposium on new approaches in English historical lexis*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, lk 1–7 (<http://www.lingref.com/cpp/hel-lex/2005/paper1341.pdf> – 28. september 2017).

Kövecses, Zoltán 2017a. Levels of metaphor. *Cognitive Linguistics* 28 (2), lk 321–347 (doi: 10.1515/cog-2016-0052).

Kövecses, Zoltán 2017b. *The online construction of emotion metaphors*. Ettekanne teema-sessioonis "Constructing Emotional Events" rahvusvahelisel kogutiivlingvistide 14. kon-verentsil "Linguistic Diversity and Cognitive Linguistics", Tartus (Eesti, 10.–14.07.2017) (<https://sisu.ut.ee/sites/default/files/proovin/files/kovecses.pdf> – 28. september 2017).

Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago & London: The University of Chicago Press

Lakoff, George & Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame*. (Tõlkinud Ene Vainik.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Lakoff, George & Kövecses, Zoltán 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. Holland, Dorothy & Quinn, Naomi (toim). *Cultural models in lan-guage and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 195–221 (doi: 10.1017/CBO9780511607660.009).

Maalej, Zouahir 2004. Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment. *Metaphor and Symbol* 19 (1), lk 51–75 (doi: 10.1207/S15327868MS1901_3).

Möller, Margot 2013. *Korpuspõhine viha metafooride uurimine*. Käsikirjaline bakalau-reusetöö Tartu Ülikoolis (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/31641> – 28. september 2017).

Nørretranders, Tor 2004. *Helde mees. Looduslugu sellest, et kus on lööki, seal on saaki, ehk pingutus toob partneri*. Soinaste: El Paradiso.

Onikki-Rantajääskö, Tiina 2006. Metonymy in locatives of state. Helasvuo, Marja-Liisa & Campbell, Lyle (toim). *Grammar from the human perspective*. Case, Space and person in Finnish 32. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series IV, Current issues in linguistic theory 277. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 67–100 (doi: 10.1075/cilt.277.08oni).

Paivio, Allan 1979. Psychological Processes in the Comprehension of Metaphor. Ortony, Andrew (toim). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 150–171.

Peña, M. Sandra 2003. *Topology and Cognition. What Image-Schemas Reveal about the Metaphorical Language of Emotions*. München: Lincom Europa.

Sweetser, Eve 1990. *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge Studies in Linguistics 54. Cambridge: Cambridge University Press.

Zangwill, Nick 2014. Aesthetic Judgement. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<https://plato.stanford.edu/entries/aesthetic-judgment/> – 26. september 2017).

Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12, lk 49–100 (doi: 10.1207/s15516709cog1201_2).

Tissari, Heli 2001. Metaphors we love by: on the cognitive metaphors of love from the 15th century to the present. *Studia Anglica Posnaniensia: international review of English Studies* 36, lk 217–242 (<http://www.wa.amu.edu.pl/sap/files/36/15tissari.pdf> – 28. september 2017).

Tissari, Heli 2006a. Justified pride? Metaphors of the word *pride* in English language corpora, 1418–1991. *Nordic Journal of English Studies* 5 (1), lk 15–49 (<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/3155>, <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/njes/article/view/60> – 28. september 2017).

Tissari, Heli 2006b. Conceptualizing shame: Investigating uses of the English word *shame*, 1418–1991. McConchie, R. W. & Timofeeva, Olga & Tissari, Heli & Säily, Tanja (toim). *Selected Proceedings of the 2005 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX)*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. lk 143–154 (<http://www.lingref.com/cpp/hel-lex/2005/paper1355.pdf> – 28. september 2017).

Vainik, Ene 2011. The dynamic body parts in the Estonian figurative descriptions of emotions. Maalej, Zouahir & Yu, Ning (toim). *Embodiment via body parts: Studies from various languages and cultures*. Human Cognitive Processing 31. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 41–70 (doi: 10.1075/hcp.31.06vai).

Vainik, Ene 2016. *Eesti tunded. Sõnaportreed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Vainik (ilmumas). Emotion meets taste. Taste-motivated emotion terms in Estonian. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* (<https://www.folklore.ee/folklore/>).

Vainik, Ene & Orav, Heili 2005. A. H. Tammsaare eksitus: tee tööd ja näe vaeva, ... aga ikka oled vihane. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 257–277 (<http://www.cl.ut.ee/yllitised/KK-2005Vainik%20Orav.pdf> – 28. september 2017).

Vainik, Ene & Velt, Anneli 2006. Viha metafoorid ja kognitiivne mudel eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 104–122.

Wierzbicka, Anna 1999. *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yu, Ning 1995. Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. *Metaphor and symbolic activity* 10 (2), lk 59–92 (doi: 10.1207/s15327868ms1002_1).

Yu, Ning 2008. Metaphor from body and culture. Gibbs, Raymond. W. Jr. (toim). *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 247–262.

Summary

About emotions, figuratively

Ene Vainik

Senior Research Fellow and Senior Lexicographer, Institute of the Estonian Language
ene.vainik@eki.ee

Keywords: Cognitive Metaphor Theory, emotion, Estonian, hyperbole, metaphor, metonymy

The aim of the article is to increase awareness of conceptual metaphors and their role in reflecting emotional life. The article presents a systematic overview, based on the cognitive metaphor theory, of the images (metaphor, metonymy) used in Estonian to conceptualise emotions, also highlighting the use of hyperbole and absurdity. The most significant aspects in figurative descriptions are intensity, cyclic character, existence inside the experiencer, bodily changes, complicated controllability, coping, subjective suffering, usefulness. One of the main aims of the article is to highlight the diversity of cognitive projections about emotions, occurring in Estonian in a latent state, which enables the speakers to relate to emotions in different ways. The author argues that when describing feelings and emotions, many more aspects can be observed than just good and bad, which makes it possible to understand a phenomenon more diversely.

Kujundsõnast eesti fraseoloogias

Asta Õim

Emakeele Seltsi tegevliige

asta.oim@gmail.com

Teesid: Artiklis antakse ülevaade eesti fraseoloogia iseseisvatest süsteemsetest leksikaalsetest sisudominantidest ehk kujundi tekkes domineerivatest lekseemidest. Fookuses on sagedamate kujundsõnade eritlemise võimalikud teed ning keelelis-ontoloogiline analüüs esisaja eesti fraseologismi tähenduse aluseks olevate metafoorsete ülekannete allikmõistetest.

Märksõnad: eesti keel, fraseoloogia, kognitiivne lingvistika, kujundsõna, metafoor

Sissejuhatuseks

Fraseoloogiauurimise üks sõlmküsimusi näib peituvat mõistelistele ülekannete automaatses leidmises kontekstist. See eeldab erinevaid eeltöid, mille hulka kuulub eeskätt fraseologismide leksikaalse koosseisu, sh kujundidominandi väljaselgitamine.

Viimastel aastatel on Eestis korrastatud ja uuritud põhiliselt arhiivifraseoloogiat. Arvukatele tüpoloogilistele, leksikograafilistele ja korpuslingvistilistele küsimustele leitakse järjest sagedamini vastuseid kognitiivses paradigmas, mille järgi inimlik mõistesüsteem on struktureeritud ja määratletud suuresti metafoorselt, järelikult on metafoorselt struktureeritud ka mõistetele vastavad tegevused ja keeleüksused (vt nt Lakoff & Johnson 2003: 3; Lakoff 2006: 186; Gibbs 2002: 262). Seejuures ei pea verbaalsed metafoorid olema alati konventsionaalsed – nii nende mõistemustreid kui ka uudset metafoorset keelt motiveerivad ühed ja samad argitunnetuses olulised metafoorsed teadmised põhimõistetest. Need teadmised mõjutavad idioomide¹ keelelist käitumist, ajendavad meid kasutama ja mõistma mitteidiomaatilisi väljendeid, uudseid verbaalseid metafoore. Sellepärast ei ole õige käsitleda paljusid kõnes ette tulevaid väljendeid kuidagi teisiti – nad kõik peegeldavad keelelisi ja mõistelisi

teadmisi, mida kasutatakse igapäevastest kogemustest rääkides. (Gibbs 2002: 262 jj, 318.)

Empiiriline materjal

Uurimismaterjal pärineb Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kõnekäändude kartoteegi tüpoloogilise ja mõistelise töötlemise tulemusena koostatud “Eesti fraseologismide elektroonilisest alussõnastikust”. Nimetatud kartoteegi keelematerjal on valdavas osas üles kirjutatud keelejuhtide suulisest kõnest mitte spetsiaalselt, vaid rahvaluule ja murdekeele kogumise kõrvalt (vt ka Krikmann 1999), ning on pärit põhiliselt 20. sajandi esimesest poolest. Vanimad üleskirjutused kartoteegis on 19. sajandi algusest, uusimad 20. sajandi lõpust. Võib öelda, et see suhteliselt sihipäratult kujunenud keelekogum annab 150 aasta lõikes teatava pildi mitte niivõrd eesti fraseoloogiast, kui just sellisest keelekasutusest, mida keelejuhid jt on intuiitiivselt pidanud metafoorseks (põhjalikumalt Õim, K. & Õim, A. 2011). Siiski on selle kartoteegi alusel valminud “Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas” (EKFA), “Eesti kõnekäändude ja fraseologismide mõistestik” (Õim, A. 2008) ning eespool mainitud “Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik” (FES), mis aitavad empiirilises materjalis orienteeruda ja hõlbustavad selle uurimist mitmest aspektist.

EKFA on tüpoloogilise ülesehitusega kõnekäändude ja fraseologismide leksikaalsemantiline andmebaas, mis sisaldab digitaalsel kujul u 160 000 kõnekäänuteksti koos arhiiviviite ja -andmetega tekstide kogumiskoha, kogumisaja, koguja ja keelejuhi kohta. Et materjalile paremini ligi pääseda, lemmatiseeriti väljendid ning loodi kõnekäändude ja fraseologismide mõistestik, mis sisaldab 998 ülemtasandi mõistet (Õim, A. 2008). Mõistetena on käsitletud teadmiste põhiüksusi, mis on kategoriseerimises ja mõistetestuses (täheenduse konstrueerimises) kesksel kohal. Materjal on märgendatud mõistetasandil vastavalt tähendusele.

Paraku ei andnud kõnekäänukartoteegi korrastamiseks valitud folkloristlik tüpoloogiline lähenemine rahuldavaid tulemusi (vt lähemalt Õim, K. 2005), mis tõi kaasa vajaduse tüpologia ja fraseologismilemmade parandamise järele. Nii valmiski 2011. aastal tesaurselaadne FES, mis toetub nimetatud kahele veebirakendusele, kuid on suuresti konkretiseeritud: EKFA rohkem kui 35 000 väljendi asemel on FES-is 20 749 fraseologismi, mis on analüüsitud kognitiivse keeleteaduse põhimõtetele ja koondatud mõisteseoste järgi. Selles mõistelises ainekogumis 1) eksplitseeritakse fraseologismide tähendusi motiveerivate mõistemetafooride sihtvaldkonnad, 2) käsitletakse fraseologisme süntakti-

liste üksustena ning 3) eksplitseeritakse fraseologismide morfosüntaktiline struktuur. Et siduda üksteisega haakuvad mõisted, on rajatud mõisteülene süsteem: mõisted on jagatud ja märgendatud vastavate üldmõistete järgi, viimased omakorda mõisteklasside ja mõistekategooriate järgi. Kasutajaliides võimaldab lisaks andmete lihtotsingule leida väljendeid mõistelise kuuluvuse ja funktsiooni järgi ning annab sedakaudu ka teatava ülevaate eesti vanemate väljendite tähendustest, semantilistest seostest, süntaktilistest mallidest, leksikaalsetest jt üldisematest tunnustest. Sõnastikus antav eesti fraseologismide terviklik semantiline, süntaktiline ja morfoloogiline kirjeldus võib olla lähteluseks järgnevatele eesti fraseoloogiat käsitlevatele uurimustele. Märkimisväärt, et FES-ist on fraseologisme lihtne leida ka siis, kui kasutaja ei tea, millist konkreetset sõnaühendit või selle vormi otsida, kuid suudab otsitavat seostada näiteks mõne ontoloogilise mõistekategooriaga (vt ka Espinal 2005: 513 jj).

Fraseologismi idiomaatiline kese

Fraseologismi käsitatakse FES-is ja ka käesolevas artiklis kui konventsionaalset keeleüksust, mille mõistmiseks ei piisa ainult keele grammatikareeglite ja sõnavara tundmisest (vt nt Baranov & Dobrovolski 1991: 7, 2005: 8; Evans 2007: 105). Ehk teisisõnu: fraseologism on selline keeleüksus, millel on oma tähendussisu, vorm ja kujundituum. Viimast on nimetatud ka keskseks pildielemendiks, kujundlikuks sisuelemendiks, tuumelemendiks, sisudominandiks, idiomaatiliseks keskmeks, kujundsõnaks. Soome folklorist Matti Kuusi (1963: 340) on üle poole sajandi tagasi kasutanud terminit *ydin*, mis iseloomustab seda nähtust ehk kõige paremini.

Fraseologismi kujundituum võib olla leksikaalselt erinevalt vormistatud: alates ühest sõnakujust (nt lihtvõrdlustes *kui karu*) kuni mõistekompleksini lausekujulistes väljendites (nt *Oleks onul küüned, roniks puu otsa*). Et väljendist üles leida selle kujundlik sisudominant, tuleb lähtuda kujundi tekkemehhanismist ning arvestada, milliste semantiliste muutuste käigus ja tulemusena see on tekkinud ning millised formaalsed leksikaalsed ja grammatilised muutused leiavad aset väljendi aktualiseerumisel.

Fraseologismi tekkemehhanismid

Inimkeel on tõenäoliselt loonud esmalt leksikaalsed vahendid reaalse füüsilise ehk materiaalse maailma objektide ja suhete tähistamiseks. Abstraktsete objektide ja vahekordade ning inimese mentaalsete omaduste, tajude, seisundite,

toimingute jms edastamise tähiseks on laenatud leksikaalseid vahendeid juba olemasolevate, füüsilist maailma refereerivate hulgast, olles neid pigem ümber mõtestanud kui et selleks spetsiaalselt erisõnavara loonud. Kujundsõna eristamise eesmärk seisnebki selles, et tuvastada need reaalse maailma objektid, mis osalevad mentaalsete omaduste tähistamises, ja selle kaudu jõuda mõistevaldkondadeni, mis omavahel suhestuvad. Allpool peatun ümbermõtestamise olemusel ja kõige olulisematel semantilise teisenemise juhtudel.

Ümbermõtestamine ehk semantiline teisenemine

Ümbermõtestamine ehk semantiline teisenemine on operatsioon, mille käigus ühte mõistealasse kuuluv(ad) tähendus(ed) projitseeritakse teisele, tulemuseks on transformatsioon – A on B mingi toimingu alusel (Baranov & Dobrovolski 1996: 53 jj, 2008: 33–46). Vaatame seda sõna *nina* näitel.

- (1) *Ta nuuskas nina.*
- (2) *Ta seisis laeva ninas.*
- (3) *Ta hõõrus salvi nina alla ohatisele.*
- (4) *Ta hõõrus mulle viltulaskmist nina alla.*

Lausetes (1) ja (3) on *nina* kasutatud otsetähenduses, tähendus A 'inimese hingamisteede algusosa' on ka lauses sama, seega A on A. Lauses (2) on *nina* kasutatud ülekantud tähenduses, tähendus A on lauses kasutatud tähenduses B 'mingi asja, antud juhul laeva eenduv ots' ning tegemist on ümbermõtestamisega lekseemi tasandil, seega A on B. Lauses (4) on ümber mõtestatud lisaks *ninale* ka verb *hõõruma* ning tulemuseks on uus, teise mõistevaldkonda kuuluv tähendus 'kellelegi ühte ja sama ette heitma'. Projektsioonitehteks R on nii (2) kui ka (4) puhul metafooril baseeruv ülekanne.

1. Terviku ümbermõtestamise käigus hakatakse otsetähenduses lekseeme kasutama muutmata kujul metafoorselt: väljend A, millel on situatsioonis A tähendus A, mõtestatakse situatsioonis B ümber tähenduses B (Baranov & Dobrovolski 2008: 33–34). Näiteks väljenditele *Ameerikat avastama, naelapead tabama, omil jalul seisma, karvu pihku võtma, juukseid katkuma, härjal sarvist haarama, siga ka ei söö* on ühine see, et nad on kasutatavad vastavates situatsioonides niisuguses tähenduses, mis tuleneb nimetatud sõnaühendite komponentide tähendustest. Ümbermõtestatuna teistes situatsioonides tähendavad nad hoopis midagi uut, vastavalt tähendustes 'midagi ammutuntut uue pähe välja pakkuma', 'täpselt toimima', 'majanduslikult ise toime tulema',

‘karistama’, ‘meeleheitel olema’, ‘otsustavalt tegutsema hakkama’ ja ‘täiesti kõlbmatu olema’. Seega ei iseloomusta idiomaahtilisus üksnes fraseoloogiat, vaid ka teisi loomulikke keelekasutusse kuuluvaid keelendeid. Kui samasugune semantiline teisenemine leiab aset lekseemi tasandil, siis tekib metafoorse või metonüümilise ülekande tulemusena polüseemne lekseem, nt *lammas* 1. sõraline villkattega koduloom, 2. lambaliha (*hautatud lammast*), 3. lambanahk (*Ungari lambast kasukas*) või 4. alistuv ning arg inimene, tossike (*Ta pole mees, ta on lammast*).

2. Intensionaalne ümbermõtestamine erineb terviku ümbermõtestamisest selle poolest, et algsel sõnaühendil puudub tõeväärtus ehk tõele vastav situatsioon (Baranov & Dobrovolski 2008: 34). Üpris raske on ette kujutada olukordi, mida iseloomustaksid otseses tähenduses *veresaun*, *jalgu selga võtma*, *torm veeklaasis*, *sääsest elevanti tegema*.

3. Komponendikeskne ümbermõtestamine leiab aset juhtudel, kui sõnaühendis teiseneb semantiliselt iga komponent eraldi ning väljendi tähendus formuleerub koostisosade ümbermõtestatud tähendustest (Baranov & Dobrovolski 2008: 35). Näiteks väljend *ussike põrmus*, millel puudub korrelaat otsese tähendusega, on tekkinud koostisosade *uss* ‘loogeldes liikuv pikliku kehaga selgrootu’ ja *põrm* ‘muld, maapind, tolm’ ümbermõtestamise tulemusena, kusjuures mõlemad komponendid osutavad metafoorselt inimese madalale sotsiaalsele staatusele: *ussike* ‘haletsusväärne, tähtsusetu inimene’, mida võimendab deminutiivliide *-ke*, ning *põrmus* ‘madalas, alandatud olekus’. Vrd veel: *siidis ja sametis käima ~ elama* (*siidis, sametis* ‘kvaliteetne hinnaline kangas’ => jõukas elu), *kärina ja mürinaga* ‘hoogsalt, intensiivselt’ (*kärin, mürin* ‘hoogsa tegevusega kaasnev heli’ => kiirus). Selline idioomi tekkemehhanism ei eelda tervikkeelendi metafoorset ümbermõtestamist, vaid väljend pannakse kokku ümbermõtestatud komponentidest ükshaaval.

4. Terviku ositise ümbermõtestamise korral ei mõtestata ümber kõiki väljendi tähendust kandvaid komponente, vaid üksnes osa neist (Baranov & Dobrovolski 2008: 44–45). Mõnikord säilitavad oma esialgse otsese tähenduse isegi mitu semantiliselt olulist osist: *kõvera kase kaudu sugulane* ‘kaugel sugulane’, *valetab nii et suu suitseb* ‘palju valetama’, *oma peaga vastutama* ‘oma eluga garanteerima, vastutama’, *silmi peast nutma* ‘palju nutma’, *raha sügeleb taskus* ‘keegi tahab raha kulutada’, *söök nagu lind* ‘söök väga vähe’, *laulab nagu linnuke* ‘laulab hästi; räägib ladusalt’. Harald Burger (2010: 40) nimetab selliseid väljendeid osaidioomideks (sks k *Teil-Idiome*). Fraseologismide areng näitab, et diakroonilisest aspektist võib ka mõistemetrafoori kasutamata osade rakendamine päädida metafoorsete lekseemide leksikaalse teisenemisega, vrd järgmisi näiteid FES-ist: *kui oks tuule käes* ‘ilma kaitseta, hoolitsuseta, näi-

teks vaeslaps', *kui leht tuule käes* 'ebapüsiv, ebakindel, näiteks sõprus' ja *kui puu tormi käes* 'kahtlev, otsustusvõimetu'; *käed on kinni* 'saamatu, aeglane', 'höivatud', *käed on kõhus kinni* 'saamatu, aeglane' ja *käed on süles kinni* 'naine väikese lapsega höivatud', *käed külmad* tähenduses 'surnud' ja *käed külmad kui surnul* 'külmad käed'.

5. Grammatiliste omaduste teisenemisel muudab väljendi sisu kandev komponent oma kategoriaalset kuuluvust (vt Korhonen 2002: 402; Baranov & Dobrovolski 2008: 38). Näiteks väljendis *ehku peale* täidab sidesõnast komponent *ehk* substantiivi rolli ning saab nimisõna omadused: 1) ei vormista lausesisest rinnastust nagu *ehk*-sidesõnale kohane, vaid täidab väljendi struktuuris moodustaja rolli, 2) käändub (esineb ainsuse genitiivi vormis) ja 3) omab leksikaalset tähendust 'ebakindel olek, ebakindlus'. Lauses talitleb väljend *ehku peale* määrusena ning on ilmselt aja küsimus, mil need kaks sõna sulavad kokku liitmäärsõnaks *ehkupeale*.

Nimisõna funktsioone täidavad väljendeks lisaks sidesõnadele (*agal on saba taga*) ka pronoomenid (*ah sa mu meie, kus sa sellega, sina peal*) ning teistesegi mittetäistähenduslikesse muutumatutesse sõnaliikidesse kuuluvad sõnad, nagu *aitäh eest, ei ütle ei ega jah, mitte üks noh*.

6. Näiv ammendatus on üks idiomaatilisuse kodeerimise viise, milles loetletakse üles mingi hulga mõned elemendid, mis ei hõlma koguhulka, kuid mida interpreteeritakse nii nagu nad teeksid seda (Baranov & Dobrovolski 2008: 40–41). Tavaliselt märgivad sellise väljendi elemendid millegi piirmäära. Näiteks *ei lausu musta ega valget* ei tähenda 'ei ütle musta' ja 'ei ütle valget', vaid 'ei ütle seda, mis algab mustaga, hõlmab kõiki vahetoone ja lõpeb valgega' ehk teisisõnu 'ei ütle mitte midagi, vaikib'. Eesti keeles on mitu vaagelementidega järjestatud hulga konstruksiooni:

6.1. *ei X ega Y*, mille korral X ja Y tähistavad sageli piirelemente, nt *ei anna kuiva ega märga, ei ole otsa ega äärt*. Hulka ja määra märkivate elementide valikut võib eesti keeles tõenäoliste objektide kõrval sagedasti dikteerida üksnes nende häälikuline koostõla, riim ja rütm. Näiteks *ei ole pala ega pauku* ei hõlma potentsiaalseid omamisobjekte, ometi me mõistame seda väljendit just kõike hõlmavana. Konstruksioon *ei X ega Y* on eesti fraseoloogias väga produktiivne: *ei kihku ega kahku, ei kippu ega kõppu, ei ole rege ega ratast, ei pääse läbi hiir ega harakas, ei keetu ega kannikat, ei saanud suhu ega silma, ei ole kotis ega sopis, ei ole tegijat ega olijat*.

6.2. Konstruksioon *X ja Y: risti ja põigiti, risti ja rästi 'igati, kõigiti'* (*otsus oli risti ja rästi läbi kaalutud*), *kopsud ja maksad 'kõik siseelundid'*, *luku ja riivi taga, liha ja veri, lihast ja luust, teeb uut ja vana*.

6.3. Järjend ei ole ammendav ka konstruktsioonis *X või Y*, kus *või* vormistab ühendavat rinnastust: *võta või jäta / võtta või jätta* (koer oli võta või jäta hunt), *nuta või naera, võta heaks või pane pahaks, ees või taga, surm siin või Siberis*.

6.4. Näivale ehk pseudoammendatusele on lähedased ka konstruktsioonid *iga*-komponendiga, kus *iga* otseseid tähendusi 'ükskõik milline üksik paljude omataoliste hulgast' ja 'igasugune, ükskõik missugune paljude erinevate hulgast' interpreteeritakse ammendatusena: *iga hinna eest, iga juuksekarva otsas tilk 'ülени tugevasti higine', iga ihukarvaga 'kogu oma olemusega', iga kandi pealt (seda asja kaaluti iga kandi pealt), logiseb igast tapist, iga tükis (igas tükis parem)*.

7. Tsitaadi (sh vanasõna) teisenemine. Nagu eespool märgitud, võivad üht ja sama kujundimehhanismi järgivad keelendid leksikaliseeruda erineval moel – polüseemse lekseemina, fraseologismina, vanasõnana. Kõigil juhtudel, kui mingi väljend on moodustatud teise baasil, viitab selle tähendus mingil viisil lähteväljendi semantikale (vt Baranov & Dobrovolski 2008: 39–40). Siia kuuluvad näiteks autoritsitaadid ja vanasõnade baasil tekkinud fraseologismid: *Ega inimene varnast võtta ole* (EV 2090), *Egas mägi varnast võtta pole* (EV 7066) ja *varnast võtta olema*. Vanasõna ja fraseologismi ilmsem erinevus on selles, et vanasõnal on üldjuhul didaktiline, fraseologismil tähistav ülesanne (vt Krikmann 1997: 52 jj).

Fraseologismid on vanasõnadega võrreldes oma suhteliselt mitmekesisema ja vabama varieerumise tõttu kasutuses tavalisemad ja elujõulisemad. Nagu näitab FES-i materjal, saavad vanasõnade fragmentidest tihti iseseisvad idiomaatilised keelendid. Näiteks tuntud vanasõna *esimene vasikas läheb aia taha* (EV 698) on taandunud idioomiks *aia taha minema*, mille tekkeprotsessi võib kujutleda kaheetapilisena. Esimesel etapil leiab aset otsese tähendusega väljendi didaktiline üldistamine – 'sellel, kes proovib midagi teha, ei pruugi see esimesel katsel õnnestuda' – ning tulemuseks on vanasõna tähenduses 'esimene katse ebaõnnestub'. Teisel etapil on reduktsiooni käigus kahanenud väljendi vorm ja avardunud sisu ning selle tulemuseks on idioom *aia taha minema*, millel on suhteliselt lai ja üldine tähendus 'ebaõnnestuma'.

Autoritsitaatide ümbermõtestamisega on tegemist meile hästi tuttavate näidetega. Juhan Liivi jutustuses "Peipsi peal" hüüab uppumisest pääsenu: "Jaak, maa, kurat, jalad on juba põhjas!" Semantiliselt ümbermõtestatuna tunneme selle baasil tekkinud väljendit *jalad on põhjas* üldistatud tähenduses 'suur hädaoht on möödas'. Oskar Lutsu "Kevade" järgi tuntuks saanud *Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud* on läbi teinud sedavõrd palju leksikaalseid modifikatsioone, et selle aktualisatsioonid oleks õigem üldistada süntaktiliseks malliks *kui N X-sse jõudis, oli Y juba alanud*. Algne tähendus

‘Arno jäi kooli hiljaks’ on teisenenud tähenduseks ‘keegi on millegi alustamisel, millelegi jaole jõudmisel hilineanud, teistest maha jäänud’, nt *Kui väike kalamees [...] isaga koos kalale jõudis, oli masu juba alanud*²; *Kui vahetusüliõpilane koju tagasi jõudis, oli eesti rahvas juba välja surnud*³. Või tuntud laulust pärit *jätke võtmed väljapoole*, mille algne tähendus sisaldas üleskutset igal ajal sõpru võõrustada, on teisendunud humoorikaks hoiatuseks halbade kavatsustega sissetungijate vastu: *Jutt võtmete väljapoole jätmisest varga tarbeks on muidugi liialdus, küll aga ei maksaks*⁴.

Fraseologismide tuumelemendi ehk kujundsõna formaalne teisenemine

Kui otsetähenduses lekseemid saavad metafoorse tähenduse, ilma et nende endiga mingeid muutusi toimuks, siis metafoorsed lekseemid võivad teiseneda nii leksikaalselt (nt asenduvad fraasi osised) kui ka süntaktiliselt (nt muutub keelendi sõnaliik või süntaktiline funktsioon).

Fraseologismide seas ei ole kuigi palju muutumatuid ehk klišeelisi idiomaa-tilisi keelendeid (nt *nagu Jeeriku pasun*). Enamasti leiab neis aset mingi leksi-kaalne või grammatiline muutus. See on loomulik ja seletatav loova kognitiiv-se protsessina: keeleline loovus tuleneb meie kommunikatiivsest eesmärgist kohandada keeleüksused (kognitiivses grammatikas – juurdunud vahendid) keerukate ja pidevalt muutuvate mõistestamiste kodeerimiseks kontekstuaal-selt sobivalt (Langlotz 2006: 175, 188). Kõiki fraseologismi tekstilise kasutuse juhtumeid ei ole sugugi alati õige pidada leksikaliseerunuks. FES-is demonst-reerivad seda üleskirjutused, mis pärinevad eri murdealadelt ja on suure ajalise distantsiga. Fraseologismide teisendid näitavad neid grammatilisi ja leksikaal-seid mooduseid, kuidas üht või teist kujundit on eri murretes pika aja vältel kasutatud.

Kujundsõna formaalses teisenemises eristab Andreas Langlotz tavalist, ju-huslikku ja pseudoteisenemist (Langlotz 2006: 215, 216). Tavalise formaalse muutuse tulemusena tekivad 1) institutsionaliseerunud formaalsed teisendid, nagu *ei ole saba ega sarvi* > *saba ega sõrga* ~ *hända ei sarve* ~ *hända ega otsa* ~ *saba ega hända* ~ *suud ega saba*, või institutsionaliseerunud polüseemia, nagu *käed lööma* 1. ‘kihla vedama’ > 2. ‘kokku leppima’; 2) süsteemsed teisendid, nagu *mantlit pärima* > *mantlipärija*, *mantlipärimine*, *auku kaevama* > *augukaevaja*; *surm otsib laternatulega taga* > *otsib surma laternatulega taga*.

Fraseologismide tavalised teisendid on loodud kontekstist sõltuva diskur-siivse kavatsuseta. Nad on korduvad ja institutsionaliseeritud ning võivad seega olla leksikograafiliselt fikseeritud. Süsteemsetel teisenditel säilib nende

regulaarne morfosüntaktiline ja süntaktiline variaablus. Tavalised teisendid kattuvad osaliselt juhuslikega, mille hulka kuuluvad mh süsteemsed kodeeritud kõrvalekalded idioomi põhivormist. Juhusliku teisenemise tulemusena sünnivad kas 1) süsteemsed juhuslikud teisendid, nt *paneב põhja peale* > *pane põhi püsti* ~ *viska põhi peale* ~ *Põhi peale!* ~ *Põhi välja!*, 2) taotluslikud, teadlikud sõnamängud, nt *augutäide* > *auk ei tohi tühi olla* või, 3) kogemata tekkinud valetteisendid ja keelevääratused, nt (naerab) *nii et vats vabiseb* > (naerab) *et kõht loksub*.

Juhuslikud teisendid luuakse diskursiivsetel eesmärkidel ühe kindla kasutussündmuse käigus. Need on ajutised, neid piirab kontekst ja kontekst, milles nad esinevad. Seetõttu ei saa juhuslikke teiseid fikseerida, samuti ei saa nad kognitiivselt juurduda. Fraseologismide juhuslikud teisendid hõlmavad ka sõnamänge (Langlotz 2006: 177, 199). Sõnamänguga on tegu näiteks siis, kui fraseologismi kasutatakse meelega mitmetähenduslikult või kui fraseologismi kasutamisel tekib vastuolu selle konventsionaalse idiomaatilise tähendusega. Keelevääratused on ajutiste kõrvalekalletena ebaolulised (Langlotz 2006: 201). Oluline on, et mistahes uudne idiomaatiline konstruktsioon oleks kommunikatiivselt toimiv ja niivõrd konventsionaalne, et kuulaja suudaks selle kontekstile viitamise ja oma mälus salvestatud lingvistiliste skeemide abil ära tunda ja dekodeerida. Seega on idioomide muutmine kasutuskeskne.

Fraseologismide pseudoteisendid on tõlgendatavad ainult sõna-sõnalt, nad ei aktiveeri idiomaatilist tähendust ega ole kasutuskontekstis äratuntavad, nt *teravad küüned* > (ära arva, et minu) *küüned on nürid* (Langlotz 2006: 177, 224).

Mõiste abil kujundsõnani

Mõisted kuuluvad struktureeritud ja korrastatud mõistesüsteemi ning võivad olla kodeeritud keelespetsiifiliselt, s.t leksikaalsete mõistetena. Kuigi tegu on suhteliselt püsivate kognitiivsete olemitega, muudavad neid jätkuvad, samas juhuslikud ja korduvad kogemused (Evans 2007: 31, 38). Tähenduse konstrueerimine toimub mõistetasandil: selle käigus ajendavad sõnad jm keeleüksused mõistelistel operatsioonidel organiseerimist ning taustteadmiste rakendamist. Seega on tähendus pigem protsess kui miski, mida keel “pakendab” (Evans 2007: 131).

Metafoorsed keelendid kasutavad suure tõenäosusega meie metafoorselt liigendatud mõistete süsteemi, rajanevad sellel ja esinevad harva sellest sõltumatult (Lakoff 2006: 213). Argitunnetuses olulised metafoorsed teadmised põhimõistetest ajendavad meid sama hästi kasutama ning mõistma idiomaatilisi, mitteidiomaatilisi ja ka uudseid metafoorseid keelendeid (vt Gibbs 2002: 318).

Stabiilne vastavus mõistealade mõistete vahel tagab metafooride mõistmise kõrval ka nende leksikaliseerumise ja leviku, mis omakorda kinnitab püsikindla ülekande olemasolu (vt Lakoff & Johnson 1999: 149). Sama skeem rakendub vanema keele metafooride mõistmisel sünkroonsel tasandil.

FES-i üks eesmäärke oli sihtmõistete formaliseerimine. Semantiliselt analüüsiiti 20 749 fraseologismi, mille tulemuseks saadi keelelis-ontoloogiline ülevaade fraseologismide tähenduse aluseks olevate metafoorsete ülekannete sihtmõistetest. Makrotasandil ongi FES-i põhiüksusteks 1893 mõisteartiklit, mille keskmes on vastava sihtmõistega semantiliselt või kognitiivselt seotud ja seega suhteliselt lähedase tähendusega fraseologismid. Polüseemsed või homonüümsed fraseologismid kuuluvad mitmesse mõisteartiklisse (neid on 6064). Seega koondab FES 26 813 tähendusüksust, mis on mõisteartiklites järjestatud morfosüntaktilise struktuuri järgi. Metafoori allikmõisteid analüüs ei hõlmanud, mistõttu fraseologismide mõistelist motivatsiooni ei ole FES-is eksplitseeritud.

Allikmõisteni jõudmiseks tuleb kõigepealt kindlaks teha väljendi lähtealus, s.t reaalse maailma objekt. Näib, et selle leidmiseks on otstarbekas lähtuda sihtmõistest. FES-is on kasutusel hierarhiliselt jagunev mõisteülene süsteem: mõistekategooria > mõisteklass > üldmõiste > mõiste ning kogu materjal on sellekohaselt märgendatud. Eesmärk on siduda üksteisega erinevaid mõisteid (nt SUGULASED ja LAPSED; VANADUS ja SURM) ning välja tuua paradigmaatilised mõisteseosed. Mõistehierarhia madalaima taseme üksusi käsitatakse FES-is kui metafoori sihtmõisteid, mis motiveerivad koos allikmõistetega enamiku fraseologismide tähendusi (mõistelise allik- ja sihtvaldkonna eksplitseerimise olulisusest fraseologismide mõistelisel organiseerimisel vt Õim, K. 2009). Eeldatakse, et sõnastikukasutaja teadmised fraseologismist sõltuvad suuresti tema võimest tajuda mõistelisi seoseid (vt Espinal 2005: 513, 523), et mõisteline esitus suunab suurema tõenäosusega fraseologismide konkreetse valikuni (vt Kövecses 2000: 3 jj). Kuna selline mõistesüsteem viib kokku samal ontoloogilisel ülekandel põhinevad semantiliselt seotud ehk sama üldise ja denotaatiivse tähendusega väljendid, siis see mitte üksnes ei kajasta fraseologismide tähenduse arenemisjärke, teisenemist ja funktsioonimuutusi, vaid hõlbustab ka allikmõistet katva leksikaalse materjali väljaselgitamist. Näiteks mõiste *rumalus* koondab väljendid, milles on hõlpus eristada loomkujundeid: *nagu lammast, nagu lakkumata vasikast, nagu vana kass ahju peal*. Mõiste *erinev* alla kuuluvad samas või sarnases tähenduses fraseologismid, millest paljudel on sama või sarnane ehitus ning mille lähtealaks on aine, asi, loom, kehaosa või astronoomiline mõiste: *teisest puust, teisest savist, teist nahka, teisel karval, kui valge vares, justkui saarlase saapatikud, kui tuli ja vesi, nagu maa ja taevast, nagu siga ja hani, nagu siga ja kägu, nagu öö ja päev* jne. Mõiste jääk

‘paindumatu’ baseerub kõvade asjade omadustel: **kont** kõhus, kange kui **pulk**, nagu **küünarpuu** alla neelanud, nagu **nui**, nagu **puupakk**, nagu **puukaru**, nagu **puuhobune**, nagu **puu**jalge peal jpt.

Eesti fraseologismide kujundsõna sagedus ja ontoloogiline iseloomustus

Kujundsõnade sagedusest

Temaatika poolest peegeldub fraseoloogias antropotsentristlik maailmanägemine – fraseoloogia huvifookuses on inimene ja inimestevahelised suhted, nii sotsiaalsed kui ka majanduslikud. Märksa vähem on neid väljendeid, mis peegeldavad arusaamu maailma asjadest.

FES-i jaoks välja töötatud ühtse keelelis-ontoloogilise mõistehierarhia järgi (Õim, K. & Õim, A. 2011: 849) kuulub mõistekategooriate hulgas ettearvatult enim materjali kategooriasse INIMENE (77,9%), järgnevad KVALITEET (10,5%), MAA-ILM JA LOODUS (1,99%), HULK JA MÄÄR (1,61%), AEG (1,53%) ning ÜLELOOMULIKUD NÄHTUSED (0,24%). Kategooriate hulgas erandlikku FUNKTSIONAALSETE VÄLJENDITE (6,17%)⁵ rühma on arvatud muudest fraseologismidest täpsema ja piiratud pragmaatilise orientatsiooniga viisakusväljendid (nt *ole meheks; võta heaks*), hüüatused ja hüüded (nt *oh sa sula; oh mina vaene mehike, kaks jalga, kolmas lühike*), söimuseõnad (nt *vana hapukäkk*), kiirkõned (nt *kuuratsanikud kuuvalgel ööl*) jms.

INIMESE kategooria hõlmab omakorda suurima hulga mõisteklasse. Kõige rohkem fraseologisme, kuulub selles kategoorias ülekaalukalt mõisteklassi INIMENE KUI TERVIK, järgnevad klassid INIMESTEVAHELISED SUHTED; TÖÖD JA TEGEMISED, ELATUSALLIKAD; OMAND JA OMANDISUHTED; HALB JA HEA ELU; KODU JA MAJAPIDAMINE, RÕIVAD; ÜHISELU KORRALDAMINE ning ABIELU, PEREKOND JA SUGUVÕSA; kõige vähem materjali leidub klassis INIMENE ISE.

Mõisteklassis INIMENE KUI TERVIK hõlmavad enim fraseologisme üldmõisted PSÜÜHIKA ning ELUTÄHTSAD TOIMINGUD JA HARJUMUSED; järgnevad FÜSIOLOOGIA, KÕNE-AKTID, FÜÜSIS, KEHAOSAD, AISTINGUD, MÖTTETEGEVUS, MORAAL, VANUS, SUGU, LIIGUTUSED ja INIMESE OLEMUS.

Kirjeldatud mõistekategooriat INIMENE katvate fraseologismide kujundsõna kuulub ontoloogiliselt suuremalt jaolt samasse mõistekategooriasse. Kuna inimliku argireaalsuse kujundamisel on kesksel kohal metafoorselt liigendatud mõistete süsteem, inimese mõtlemisprotsessid on suuresti metafoorsed ja oma metafoorset mõistesüsteemi kasutavad inimesed teadvustamatult (Lakoff & Johnson 2011: 37 jj), siis leidub keeles lõputult mõistemetafoore, ent erinevate kujundsõnade rakendatus ning semantiline koormus on siiski väga erinev.

Arvo Krikmann on juhtinud tähelepanu sellele, et folklooriüksuste kui tüüpi-de sageduslikul käitumisel on täielik analoogia Zipfi reeglga⁶: mingis suuremas loomulikus allikmaterjalis on kõige rohkem väheproduktiivseid ning haruldasi tüpoloogilisi üksusi (s.t laule, jutte, vanasõnu jne), keskmine hulk keskmisi ja hästi vähe tohtu korduvusega üksusi (Krikmann 1997: 187–191). See reegel kehtib ka fraseologismide kujundsõna kohta (vt tabel 1).

FES-i 20 749 fraseologismis on eristatud 3620 kujundsõna. Ülevaade kujundsõnade sagedusest – harvad, keskmise sagedusega ja väga sagedad – on esitatud tabelis 1. Selles toodud arvandmetesse tuleks suhtuda teatud mõõn-dusega, sest kujundsõna määramiseks puuduvad objektiivsed kriteeriumid. Subjektiivsuse moment ja sellest tulenev vigade võimalikkus ei muuda siiski põhimõttelist üldpilti.

Tabel 1. Kujundsõnade esinemissagedus fraseologismides.

Sagedus	Kujundsõnade arv	Kujundsõnade osakaal (%)
1	1566	43,25
2	512	14,14
3	323	8,92
.....		
4	142	3,9
6	126	3,4
7	85	2,3
8	67	1,8
.....		
20	11	0,30
21	12	0,33
22	14	0,38
23	12	0,33
.....		
108	3	0,082
124	2	0,055
.....		
171	1	0,027
196	1	0,027
229	1	0,027
273	1	0,027

Nagu tabelist 1 nähtub, on kujundsõnade arv ja nende kasutussagedus pöörd-võrdeline. Üle poole kujundsõnadest (2078) esinevad vaid ühes või kahes väl-jendis – neid fraseologisme võib nimetada haruldasteks.

Suure semantilise koormusega kujundsõnad (vt tabel 2), mille esinemus haarab 50 ja rohkemat väljendit, moodustavad kujundsõnade koguhulgast (3620) väikese osa (61), ent neid sisaldavaid fraseologisme on palju (5456 üksust 20 749-st). Sagedusrea tipus (200–273 esinemust) on kujundsõnade ja fraseologismide koguarvu suhe vastavalt 6 ja 1546.

Tabel 2. Saja sagedasema kujundsõna ja fraseologismide suhe.

Sagedus	Kujund- sõnade arv	Kujundsõnade osakaal (%)	Fraseo- logismide arv	Fraseologismide osakaal (%)
37–50	40	1,10	528	2,54
51–100	33	0,91	1624	7,77
101–150	15	0,41	1259	6,06
151–200	6	0,16	1037	4,99
200–250	2	0,05	478	2,30
251–273	4	0,01	1068	5,14
Kokku	100	2,7	5984	28,8

Nagu tabelist 2 näha, moodustavad sada sagedamat kujundsõna alla kolme protsendi kujundsõnade koguarvust (3600), kuid hõlmavad ligi kolmandiku (5984) fraseologismide koguarvust (20 749). Niisiis, fraseoloogias ilmneb jõuliselt vanasõnadest ja mõistatustest tuttav tendents: väike arv kujundsõnu – suur arv väljendeid, suur arv kujundsõnu – väike arv väljendeid.

Kujundsõnade ontoloogiast

100 kujundsõna sagedustabel 3 on koostatud selle järgi, kui mitme eri fraseologismi idiomaatilises keskmes mingi argireaalsuse mõiste osaleb. 100 enimkasutatud igapäevamõiste (kujundsõna) väikseim esinemus on 37 ja suurim 274 väljendit. Ontoloogilised sfäärid, milles realiseeruvad nii konventsionaalsed kui ka mittekonventsionaalsed ülekanded, on ootuspäraselt seotud inimliku ja zooloogilise sfääriga (loomad, linnud jt). Botaaniline sfäär, aeg, astronoomia, meteoroloogia ja üleloomulikud jõud on esindatud napilt. See kinnitab fraseologismide inimkeskset suunitlust.

Nagu näeme tabelist 3, jagunevad kujundsõnad väga ebaühtlaselt nii ontoloogiliste sfääride vahel kui ka sfääride allrühmades. Domineerib inimsfäär, sisuvalitseteks on kehaosad ja koduloomad. Eeliskujundsõnade dominantsus on silmatorkav. Kui tuua sajast eelistatud kujundsõnast omakorda välja kümme kõige sagedamat ehk pingerea eesotsas olevat favoriitkujundsõna, siis avaneb pilt, mida illustreerib tabel 4.

Tabel 3. Saja kujundsõna ontoloogiline jaotus.

Ontoloogiline sfäär	Kujundsõnade arv
Inimsfäär	69
kehaosad	24
inimene kui selline	6
mentaalne külg	12
füsioloogilised eritised	2
toit	6
eluase	2
esemed	8
rõivad	4
ained	3
raha	2
Zooloogia	23
koduloomad	10
metsloomad	4
linnud	4
putukad	2
närilised jm	3
Botaanika	1
Aeg	2
Astronoomia	1
Meteoroloogia	2
Üleloomulikud jõud	2
Kokku	100

Tabel 4. Kümme favoriitkujundsõna.

Kujundsõna	Fraseologismide arv üldkogumis (20 749)
<i>perse</i>	274
<i>sil</i>	273
<i>jal</i>	261
<i>koer</i>	260
<i>pea</i>	249
<i>suu</i>	229
<i>käsi</i>	196
<i>hunt</i>	176
<i>süda</i>	172
<i>signa</i>	171

Suurema osa eesti fraseoloogia kujundsõnade allikas on olnud eestlaste argieluga seondud ja ajendatud inimese jaoks esmatähtsatest asjadest. Märkimisväärne hulk fraseologisme rajaneb igapäeva mõistelasid katvatel lekseemidel, mis märgivad inimese enda kõrval kehakatteid, toite, toiduaineid, mitmesuguseid saadusi ja vilju, olulisi tööriistu, anumaid ja köögitarbeid. Tähtsal kohal on ka eluspüsimiseks vajalik, näiteks päike (päev), muld, maa, tuli, vesi. Kuna uuritav materjal pärineb enamjaolt suulistest üleskirjutustest, siis on kujundsõnadeks loomulikult just suulise kõne valdkonda kuuluv leksika. See on üks põhjusi, miks eesti fraseoloogia on oma olemuselt vägagi argine ja rahvakeelne. Kujundsõna ontoloogiline alus on enamalt jaolt hästi mõistetav, mistõttu on metafoorne tulemus suhteliselt lihtsalt äratuntav. Tehtud statistika (tabelid 3 ja 4) lubab väita, et eesti fraseoloogia keskmes on inimene. Ta on tihedalt seotud konkreetse elupraktikaga, ammutades sealt ka semantilise kujundi mõtestatavuse. Sellest aitab aru saada kognitiivne keelekäsitlus, mille järgi on inimlik mõistesüsteem struktureeritud ja määratletud suuresti metafoorselt, järelikult on metafoorselt struktureeritud ka mõistetele vastavad tegevused ja keeleüksused (vt nt Lakoff & Johnson 2003: 3; Lakoff 2006: 186; Gibbs 2002: 262). On loomulik, et metafoorset keelt motiveerivad ühed ja samad inimlikus argitunnetuses olulised metafoorsed teadmised põhimõistetest, mida pidevalt kasutatakse igapäevastest kogemustest rääkides. Loomulik on ka see, et metafoorid ei pea alati olema konventsionaalsed. Põhilised mõistemetafoorid on mõisteliselt vältimatud ja seega konventsionaalsed, näiteks nagu SURM ON

LAHKUMINE. Mõistetasandil tähendab konventsionaalsus seda, et mõistemetafoor on automaatne, sundimatu ja kehtib keelekogukonnas üldiselt kui mõtlemisviis. Keeletasandil on oluline, kui paljude argikeelendite aluseks mõistemetafoor on. Sugugi mitte kõik võimalikud metafoorsed väljendid ei ole mõisteliselt ainulaadsed. Kombineerides suhteliselt väikest hulka põhilisi mõistemetafoore võime saada tulemuseks keeleliste väljendite lõputud variandid (Lakoff & Turner 1989: 51–56).

Järeldusi ja kokkuvõtteid

Fraseologismi sisuline terviklikkus prevaleerib vähemal või suuremal määral tema vormilise (grammatilise) liigenduse üle. Fraseologism koondab enda alla kõiki tema leksikaalse, morfosüntaktilise ja süntaktilise esinemise juhtumeid, on suhteliselt keeruline ja mitmekesine keeleainese kogum, millel on ligilähedane süntaktiline struktuur, enam-vähem sama tähendus ning sama mõisteline kujund. Mingi sageli esineva kujundi eri tahud võivad semantiliselt realiseeruda kas ligilähedase või erineva tähendusega väljendeks, mis kuuluvad kas samasse või erinevasse mõistevaldkonda (*ei tee teist nägugi, teeb näo nagu ... mis näo teeb; enne kukub säde tulest, kui kopikas tema taskust, nagu tulesäde; must nagu süsi, nagu süte peal*). Kujundituuma eristamise põhieesmärk on lahti kodeerida väljendi keskne kujund ning selle kaudu iseloomustada metafooride ülekandemehhanisme ja -suundi eesti keeles, leida üles ka väljendeks sadestunud meelegogumusi, mis on eestlastele tüüpilised.

Fraseologismi idiomaatiline kese, kujundituum on vastavuses meie tavapärase mõistestruktuuridega, kujundi tekkemehhanismiga ja sellega, kuidas kujundi lähtealuseks olev mõiste on leksikaalselt ja grammatiliselt vormistatud ning kui suure hulga lekseemiga kaetud. Seda arvesse võttes saamegi sama kujundelemendi kaudu koondada erinevate keeletasandite (kirjakeel–kõnekeel–murre) erinevad leksikaalsed või erineva grammatilise struktuuriga teisendid. Näiteks väljendid kujundsõnaga **latv**: *ladvast pehme, vares on latva tallanud*. Sama mõistet katvaid väljendeid, mis on tähistatud erinevate emotiivsete või stiililt erinevate nii kirja- kui ka murdekeelsete sünonüümsete lekseemidega, on eesti vanemas fraseoloogias küllaga. Näiteks kujundsõna **sõel** alla koonduvad *ei seisa sõelas ega sarjas, tühja jutusari, saab sarjaga sauna viia ‘palju lapsi’, torgi nagu sarjapõhja, sõna sõglaga seljas, kuma kuud ega selita seula ‘taevasõel’*.

Eesti fraseoloogia kujundsõnad kuuluvad enamasti argimõistete valdkonda, nad märgivad meie esivanemate jaoks elutähtsaid asju, tegevusi ja enesest mõistetavalt iseennast. Kuna kujundi allikaiks on olnud eestlaste argieluga seondud (kujundsõna esisada hõlmab suures osas inimsfääri ja ka zooloogilist

valdkonda), siis rajaneb märkimisväärne hulk fraseologisme igapäeva mõistelasid katvatel lekseemidel, mis iseloomustavad meie argitegevusi, sotsiaalseid ja majanduslikke suhteid, väheke ka tõekspidamisi ja arusaamu maailma asjadest. Kujundsõnade hulgas on olulisel kohal ka see, mis on elus püsimiseks vajalik ja oluline, näiteks päike (päev), muld, maa, tuli, vesi. Uuritav materjal pärineb enamjaolt suulistest üleskirjutustest, seetõttu on kujundsõnadeks loomulikult just suulise kõne valdkonda kuuluv leksika. Neil põhjusil on eesti fraseoloogia oma olemuselt vägagi argine ja rahvakeelne.

Fraseoloogia kui sõnavaraosa ei ole jäik ega muutumatu. Konventsionaalsete mõistemetafooride laiendustena võivad tekkida uued keelendid, mis tõstavad esile seda, mis ei sobitu täpselt kokku meie tavapäraste mõistestruktuuridega.

Kommentaariid

¹ Termineid *fraseologism* ja *idioon* kasutan artiklis sünonüümidenä.

² <http://www.kalale.ee/foorum/abiks-algajale/7C6A?page=0> – 03. september 2017.

³ www.via.ee/content/ – 03. september 2017.

⁴ www.tartu.postimees.ee/ – 03. september 2017.

⁵ Siin peame silmas tähendusüksusi, mida on kokku 26 813.

⁶ Kvantitatiivse e statistilise lingvistika rajaja George Kingsley Zipfi reegel: piisavalt pikas loomulikus tekstilõigus on tohutu hulk vähesagedasi, keskmine hulk keskmise korduvusega ja väga väike hulk tohutu korduvusega grammatiseerunud sõnu, vt Krikmann 1997 (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG4.HTM#N42> – 06. juuni 2017).

Kirjandus

Baranov, Anatoli & Dobrovolski, Dmitri 1991 = Baranov, A. N. & Dobrovol'skii, D. O. K universal'nomu opredeleniiu idiomu. Maket slovarnoi stat'i dlia avtomatizirovannogo tolkovno-ideograficheskogo slovaria russkikh frazeologizmov. Obraztsy slovarnykh statei. Moskva, lk 7–17.

Baranov, Anatoli & Dobrovolski, Dmitri 1996 = Baranov, A. N. & Dobrovol'skii, D. O. Idiomaticnost' i idiomu. *Voprosy iazykoznaniiä* 5, lk 51–64.

Baranov, Anatoli & Dobrovolski, Dmitri 2005 = Baranov, A. N. & Dobrovol'skii, D. O. K poniatiiu idiomu. Leksikografiä i frazeologiä literaturnogo teksta. Breiteneder, Evelyn, Dobrovolskij, Dmitrij (toim). Dostojevskij in Focus: Textlexikographie und Phraseologie. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, lk 28–57.

Baranov, Anatoli & Dobrovolski, Dmitri 2008 = Baranov, A. N. & Dobrovol'skii, D. O. *Aspekty teorii frazeologii*. Moskva: Znak.

- Burger, Harald 2010 [2007]. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Grundlagen der Germanistik 36. Berlin: Erich Schmidt.
- EKFA = Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre (koost). *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005 (<http://www.folklore.ee/justkui> – 05. juuli 2017).
- Espinal, Maria Teresa 2005. A conceptual dictionary of catalan idioms. *International Journal of Lexicography* 18 (4), lk 509–540 (doi: 10.1093/ijl/eci034).
- EV 1980–1988 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost), Krikmann, Arvo & Sarv, Ingrid (toim). *Eesti vanasõnad*. Monumenta Estoniae Antiquae I–V. Tallinn: Eesti Raamat (<http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html> – 05. juuli 2017).
- Evans, Vivian 2007. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FES 2011 = Õim, Asta & Õim, Katre (koost). *Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik> – 05. juuli 2017).
- Gibbs, Raymond W. 2002 [1994]. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. New York: Cambridge University Press.
- Korhonen, Jarmo 2002. Typologien der Phraseologismen: Ein Überblick. Cruse, D. Alan & Hundsnurser, Franz & Job, Michael & Lutzeier, Rolf Peter (toim). *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. Berlin & New York: De Gruyter, lk 402–407.
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I*. Tartu: Tartu Ülikool (<http://www.folklore.ee/~kriku/LEX/KATUS.HTM> – 05. juuli 2017).
- Krikmann, Arvo 1999. *Eesti lühivormide allikaloost* (<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/> – 05. juuli 2017).
- Kuusi, Matti 1963. Sanaparsiston rakenneanalüüsi terminologiaa. *Virittäjä* 4, lk 339–348.
- Kövecses, Zoltan 2000. *A Cognitive Linguistic View of Learning Idioms in an FLT Context*. Essen: LAUD Linguistic Agency, University-GH Essen.
- Lakoff, George & Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago & London: The University of Chicago Press (doi: 10.7208/chicago/9780226470986.001.0001).
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 2003 [1980]. *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago Press (doi: 10.7208/chicago/9780226470993.001.0001).
- Lakoff, George 2006 [1993]. The Contemporary Theory of Metaphor. Geeraerts, Dirk (toim). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, lk 185–238.

Lakoff, George & Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame*. Vainik, Ene (tlk). Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Langlotz, Andreas 2006. *Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (doi: 10.1075/hcp.17).

Õim, Asta 2008. *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide mõistestik*. Õim, Katre (toim). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/justkui/moiste.php> – 05. juuli 2017).

Õim, Katre 1997. *Eesti võrdluste struktuurist*. Magistritöö. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool.

Õim, Katre 2005. Fraseologism *versus* kõnekäänd. Erelt, Mati (toim). *Emakeele Seltsi aastaraamat* 50 (2004). Tallinn: Emakeele Selts, lk 129–142.

Õim, Katre 2009. Alternatiivseid mooduseid fraseoloogia esitamiseks sõnastikus. Eslon, Pille & Õim, Katre (toim). *Korpusuuringute metodoloogia ja märgendamise probleemid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 136–164.

Õim, Katre & Õim, Asta 2011. Eesti fraseoloogia leksikograafiline areng. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 842–862 (<http://kjk.eki.ee/arhiiv/842-862.pdf> – 04. juuli 2017).

Summary

About figurative words in Estonian phraseology

Asta Õim

linguist, Mother Tongue Society

asta.oim@gmail.com

Keywords: cognitive linguistics, Estonian language, figurative word, metaphor, phraseology

The material that the article is based on is comprised of phraseologisms (in all 20,749) included in the electronic base dictionary of Estonian idiomatic expressions. The theoretical basis is the idea that in case a linguistic unit – be it a word in its literal meaning, a phrase, or a sentence – is understood metaphorically, the metaphor is related to the literal meaning on the basis of a relationship or certain rules. This function is usually fulfilled by a trope.

The article focuses on the ontological nature of analysing figurative words in Estonian phraseologisms. For this purpose, the author presents the ontological characterisation of a hundred most frequent figurative words in Estonian phraseologisms, and, based on this, makes the following conclusions about Estonian phraseology: 1) The source of the image is related to Estonians' everyday life – the top hundred of figurative words cover the human sphere and zoology; 2) A remarkable number of phraseologisms are based on lexemes covering everyday domains, which characterise our beliefs, understandings, and

everyday activities – the things needed for survival are essential; 3) Zipf's law applies – there is a plethora of figurative words with extremely low frequency of occurrence (in one or two expressions), and a very small number of figurative words with extremely high frequency of occurrence (in a hundred or more expressions); 4) By its nature, Estonian phraseology is very commonplace and vernacular. One of the reasons for this is probably that the researched archival material mainly originates from oral speech notations.

Fraase laenamas: eestlaste ja soomlaste tõlkestrateegiaid

Pirkko Muikku-Werner

Ida-Soome Ülikooli emeriitprofessor
pirkko.muikku-werner@uef.fi

Teesid: Eri keelte kõnekäänud ja fraasid võivad olla nii algupärased kui ka laenatud. Artiklis kirjeldatakse esmajoones laenatud fraase. Analüüs keskendub kahele peamisele tõlkestrateegiale: lähtekeelsele tekstile orienteeritud (assimileeritud) tõlkele ja sihtkeelsele tekstile orienteeritud (restitueerivale) tõlkele. Esimesel juhul on eesmärk lisada tõlgitud fraasile sihtkultuuri ja -keekelemente, et tähendus oleks paremini mõistetav. Teisel juhul püütakse säilitada lähtekeelsed jooned esialgsel kujul – räägitakse otse- või sõnasõnalisest tõlkest.

Artikli eesmärk on selgitada, kas eesti ja soome fraasid on laenatud ühisest allikast ning millised on tõlkeerinevused. Tutvustatakse ka mõningaid uuemaid soome keele fraase, vaadeldakse tänapäeva laene eesti ja soome keeles.¹

Märksõnad: assimileerimine, eesti keel, fraasid, restitueerimine, soome keel, tõlkimine

Fraasid: rahvuslik kapital või laenud?

Matti Kuusi (1954: 70–71, 82) on tõdenud, et kõnekäänud väljendavad rahva iseloomu, andekust ja hinge. Isegi sama tähendusega kõnekäändudes võib olla eri keeltes nüansse, mis on omased rahvale ja ajastule ning edastavad maailmavaatelisi seisukohti. Nendest saadakse teavet riigi ajaloost, geograafiast, usust, kommetest, moraalist ja tunnetest. Kuna kõnekäänud kätkevad enamasti üldinimlikku tõdemust, on nende levimine igati loomulik. Sama suundumus iseloomustab oletatavasti ka fraase, ja neid ongi rohkesti laenatud.

Fraaside all peetakse silmas keelelisi tervikuid, mille kinnistunud struktuuris segunevad nii semantilised kui ka sümbolsuhted (Langacker 1987: 25). Nende tähendus ei selgu komponentide tähenduste liitmisel (Nunberg *et al.* 1994: 492–393). Kõnekäände ja fraase ei ole siinses ülevaateartiklis eraldi käsitletud, sest mõlemale on omane tähenduse piltlikkus. Samuti on neile tüüpiline üsna varieerumatu keelendamine.

Läänemeresoome identiteeti on ühe elemendina alati kuulunud kontaktid Euroopaga. Eri keeleainese laenamine on tihedate kontaktide tulemus, mille tõendamine ei ole lihtne ega lünkadeta. Üldiselt ollakse seisukohal, et algselt romaani keeltes esinenud fraasid on laenatud eesti ja soome keelde eelkõige germaani keelte vahendusel (Muikku-Werner 2013: 300). Siinses artiklis käsitletavad eesti keele fraasid pärinevad Asta ja Katre Õimu Eesti fraseologismide elektroonilisest alussõnastikust (2011), soome keele fraasid Sakari Virkkuneni (1974) fraasisõnaraamatust ning Muikku-Werneri, Jantuse ja Kokko koostatud raamatust “Suurella sydämellä ihan sikana” (2008). Ülevaates esineb ka mõni näide kõnekäändude ja fraaside venekeelsetest vastetest.

Vanimad laenatud fraasid on pärit antiikkultuurist ja muinaslegendidest. Hiljem on neid laenatud kirjanduse, näiteks piibli ja läänemaiste klassikute vahendusel. Fraasid ei ole üle kandunud eri üksustena, vaid osana laiemast tervikust. Neis on talletunud mõned tähtsad ajaloosündmused, nagu Caesari sõjaretk Rubico ületamisega:

Damoklesschwert ~ Damoklese mõõk ~ Damokleen miekka ~ дамеклов меч;

Alea jacta est ~ Liisk on langenud ~ Arpa on heitetty.

Piibli piltlikkus on soosinud rohket idioomikasutust, mis on tõlgete abil laialt levima hakanud. Ka kuulsate kirjanike nagu Shakespeare'i repliigid on jõudnud oma algkodust vägagi kaugele:

zweischneidiges Schwert ~ kahe teraga mõõk ~ kaksiteräinen miekka ~ обоюдоострый меч;

to be or not to be ~ Sein oder Nichtsein ~ olla või mitte olla ~ ollako vai eikö olla ~ быть или не быть.

Fraasilaenudes mainitud esemed ja nähtused võivad olla sihtmaal tundmatud. Siiski on need praeguseks osa ühisest läänelikust kultuuripärandist, mida nii eestlased kui ka soomlased jagavad (Muikku-Werner & Penttilä 2014: 380; vt ka Piirainen 2012).

Fraaside tõlkimise võimalusi

Tõlkijal on sageli keeruline otsustada, kuidas kanda lähtekeele ja -kultuuri tunnusjooni üle sihtkeelde. Võib-olla aga jätta need üldse üle kandmata? Samas on maailma tunnetamise viisid suurel määral siiski universaalsed. Eriti Euroopa kontekstis leidub jagatud kogemust, mistõttu võib tõlkimine olla mõnikord

üsna kerge. Ometi keelendatakse eri kultuurides samu tähelepanekuid tihti erinevalt ja seetõttu võib kuhjuda märkimisväärne hulk probleeme (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 122).

Siinses ülevaates on tehtud katse kirjeldada fraaside laenamist eesti ja soome keelde esmajoones saksa, rootsi või inglise keelest. Laenuandjakeele määratlemine ei ole alati üheselt võimalik, kuid see ei ole antud juhul probleem: fookuses on eestlaste ja soomlaste tõlkestrateegiad. On huvitav näha, kas sama fraas on tõlgitud mõlemasse keelde, kas tõlgetes võib märgata mingeid erinevusi jm. Lisaks käsitletakse artiklis lühidalt eesti ja soome keele potentsiaalseid laenusuhteid. Oletus seisneb selles, et tihenened kultuuri- ja majanduskontaktid (soomlaste õppimine ja töötamine Eestis ning eestlaste õppimine ja töötamine Soomes) võiksid laenamist soodustada. Kuna autori eesti fraaside tundmine on tagasihoidlik, jääb rõhuasetus paraku Soomes ja eriti noorte hulgas soositud tänapäevaste fraaside võimalikule liikumisele Eestisse.

Lisaks fraasile kui laiemale mõistele vaadeldakse artiklis ka tõlkeidioome, mida siinses ülevaates määratletakse fraasidena, mis säilitavad piltlikkuse ka sihtkeeles. Lähtekeelse fraasi põhitähendus kandub üldiselt üle üsna hästi, selle sotsiaalsed jm konnotatsioonid võivad põhineda ajaloolistel viidel, pragmaatilistel piirangutel, alliteratsioonil, riimil, huumoril. Neid võib pidada justnagu fraasi lisatähendusteks, mis võivad tuua arusaamatusi, sest kultuuri-erinevuste tundmine on keeruline. (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 124–125; Leppihalme 1994.) Siinses ülevaates käsitletakse põhitähenduse semantilist ekvivalentsi, kuid tähelepanu pööratakse ka eri keeltesse tõlgitud fraaside lisatähendustele jm erinevustele.

Tõlkestrateegiatest pakuvad võrdluseks eriti huvitava aluse kaks seisukohta: 1) lähtekeelsele tekstile orienteerumine ehk assimileerimine (ingl *domesticating*) ja 2) sihtkeelsele tekstile orienteerumine ehk restitueerimine (ingl *foreignizing*). Assimileerimise korral on küsimus võõrkeelse teksti etnotsentrilises reduktsioonis. Lähtekeele kultuurielemendid kohandatakse sihtkeele elementidele vastavaks või asendatakse nendega. Seevastu restitueerimist eelistav professionaal või hobitõlkija püüab säilitada lähtekeele ainese algsel kujul. Sel juhul ei põhjusta lähte- ja sihtkeele kultuuri- ja keeleerinevused algupärase teksti kohandamist (Venuti 1995: 20).

Soome keeles on mõnest kõnekäänust olemas paralleelsed versioonid, kus ühes kasutatud restitueerimist, teises assimileerimist. Näiteks mingil perioodil ei ole *õun* kõikides Soome piirkondades olnud tuntud ja nii on see vahetatud lähiümbruses leiduvate viljade nimetuste vastu. Sama eksootilised on *skorpion* ja *mürkmadu*, kes on asendatud sama hirmutavate kodumaiste loomadega – *hundi* ja *karuga*:

Ei omena kauas puusta putoa. → Ei käpy kauas kuusesta putoa (eesti kabi ei kuku kännust kaugele).

Paetessaan skorpionia hän joutui myrkkykäärmeen kitaan. → Läksi sutta pakoon, karhu tuli vastaan (eesti vihma käest räästa alla sattuma).

Mõnikord assimileerimine ebaõnnestub. Üks Aisopose valmidest räägib rebasest, kes solvununa hõrgutiste kättesaamatuse pärast väidab need olevat halvamaitselised. Saksa, eesti ja vene keeles on viinamarjad väidetavalt hapud:

Die Trauben sind sauer, sagte der Fuchs ~ Viinamarjad on hapud, ütles rebane ~ Виноград кислый, сказала лиса.

Soome keeles on öeldu põhitähendus liigse assimileerimise tõttu kadunud: *happamia sanoi kettu pihlajanmarjoista*. Kui *magus viinamari* asendatakse *hapu pihlakaga*, muutub *rebase* algselt kibe märkus paikapidavaks tõdemuseks, mis väärtuse eitamise tõttu ei toimi pettumuse leevendamisviisina.

Huvitavaid otsuseid võidakse teha juba laenatavat kõnekäändu või fraasi valides. Näiteks saksa *Adler fangen keine Fliegen* 'kotkad ei püüa kärbsed' on ilmselt olnud liialt kõrgklassi keelekasutusele omane, et sobida võrdõiguslikust toetava soome ühiskonna kujundkeele varamusse. Selle asemel on soome keeles kõlblikuks tunnistatud tõlge ingliskeelsest võrdsust rõhutavast ütlusest *a cat may look at a king* 'kasski vaatab kuningale silma'.

Fraaside ja muude kultuuriliselt keeruliste väljendite tõlkimise vajadust silmas pidades on Jan Pedersen (2005) loetlenud erinevaid strateegiaid (vt ka Leppihalme 1994; Nedergaard-Larsen 1993). Nende strateegiate kontiinumil äärtes paiknevad assimileerimine ja restitueerimine. Kuus allstrateegiat on säilitamine (*retention*) – lähtekeele kultuurispetsiifilist elementi ei asendata sihtkeelsega; eritlemine (*specification*); otsetõlge (*direct translation*); üldistamine (*generalization*); asendamine (*substitution*); kultuurispetsiifiliste elementide eemaldamine (*omission*). (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 125–126.)

Eestlaste ja soomlaste tõlkeid võrreldes selgub, et kasutatavamad on neli keskmist strateegiat. Eritlemine ja otsetõlge, mille allkategoriad on tõkelanud (*calque translation*) ja mugandatud otsetõlge (*shifted direct translation*), esindavad pigem restitueerimist, kuid üksikjuhtumite korral on nii sirgjooneline liigitus liiga jäik. Tõkelanenud kantakse kultuurilised vihjed sõna sõnalt üle lähtekeelest sihtkeelde, samas kui mugandatud otsetõlget võidakse interpreteerida isegi assimileerimisena, sest selle strateegia kasutaja võib asendada mõningaid kultuurispetsiifilisi elemente sihtkeelsetega. Assimileerimisstrateegiad on üheselt mõistetavalt üldistamine ja asendamine (jaguneb kultuuriliseks asenduseks ja parafraside kasutamiseks). (Nt Vinay & Darbelnet 1995: 32; Chesterman 1997: 94; Crystal 2008: 64.)

Mõnikord seletub tõlkevastete vaheline erinevus keelestruktuuriga. Näiteks eesti ja soome keeles on inglise *vääril viisil silitamise* vahendamiseks olemas ilmekad liitsõnad, mida ka kasutatakse. Samas erinevad eesti ja soome keele infinitiivi vormid, mis tuleneb sõnaraamatute traditsioonist: eesti keeles kasutatakse verbi põhivormina *ma*-infinitiivi ja soome keeles *da*-infinitiivi (Remes 2015: 151, 153):

rub someone's (fur) the wrong way ~ gegen den Strich bürsten ~ vastukarva silitama ~ silittää vastakarvaan.

Veereva kivi samblatuna püsimise fraas on kergesti tõlgendatav ilmeke visuaalse kujutluspildi tõttu. Eesti *sammal/du/ma* vastab tuletisena täpselt soome verbile *sammal/tu/a* –mõlemas lisatakse liide konsonantlõpuliselle juurele, kuid seda moodust kasutatakse soome keeles harvem kui algselt vokaaltüvelist verbi *sammal/oitu/a*. (*sammal/du/ma*-tüüpi liidetest vt Remes 2015: 295.) Näiteks:

a rolling stone gathers no moss ~ veerev kivi ei sammaldu ~ vierivä kivi ei sammaloidu.

Järgnevas näites asendub inglise keele prepositsioonistruktuur tõlkes aglutineerivatele soome ja eesti keelele tüüpiliste käändelõppudega – eesti keeles kaasaütlevaga, mida kasutatakse ka instruktiivselt, ja soome keeles instruktiiviga. (Eesti kaasaütleva ja soome instruktiivi suhtest vt Remes 2015: 78.) Näiteks:

with long teeth ~ pikkade hammastega ~ pitkin hampain.

Mõnikord on erinevus lähte- ja sihtkeele vahel õhkõrn. Soome keel soosib sihtkeelena fraasikonstruktsioonis mitmust lähtekeelse ainsuse asemel:

do an X (do an Obama) ~ tehdä X:t (tehdä väyryset).

Kuigi fraaside tõlkimiseks on arvukalt võimalusi, raskendab vaste leidmist fraasi tähenduse konstrueerimine terviku põhjal, mitte komponentide summana. Idioomi tõlkevastena ei ole algupärase väljendi seletamine tingimata õigustatud, kuigi see on üks variantidest.

Alljärgnevalt tutvustatakse lähemalt assimileerimisstrateegiat ja erinevaid restitueerimisstrateegia rakendamise võimalusi.

Assimileerimine

Assimileerimise vajadus võib tuleneda sellest, et lähtekultuuris leidub elemente, mida sihtkultuuris sellisena ei esine või millega puututakse geograafilistel vm põhjustel harva kokku. Laenatud idioomifraasid võivad sisaldada ka mõis- teid, millega sihtkeeles ei seostu samad nähtused kui lähtekeeles. Võõra teksti etnotsentrilisust on võimalik proovida vähendada eri võtetega ja tuttavat ainek- sisades (Venuti 1995: 20; Penttilä & Muikku-Werner 2012: 123).

Assimileerimise levinumaid allstrateegiaid on substitutsioon, mille korral spetsiifilised lähtekultuuri elemendid asendatakse sihtkeelsetega. See strateegia on väga lähedal mugandatud otsetõlke strateegiale, kuid terminina on substitutsioon laiem. Küsimus ei ole alati vaid selles, et tundmatud üksiksõnad vahetatakse tuttavate vastu. Juhul kui sihtkeeles on mõni varasem fraas, mis väljendab sama põhitähendust, siis kasutatakse seda.

Eestis ja Soomes ei ole *haned* peaaegu kunagi olnud kodulinnud ja üldse on Soome hanede populatsioon kasvanud alles 20. sajandi lõpul. Nii on kodune *kana* asendanud *hane*, kirjeldamaks külmast või hirmust põhjustatud reaktsiooni. Hane ja kana nahk on visuaalselt sarnane. Huvitaval kombel räägitakse vene keeles saksa ja inglise keele eeskujul just *hane nahast*:

*Gänsehaut haben ~ have **goose** pimples ~ тело покрыто гусиной кожей ~ **kananahk** on ihul ~ olla **kananlihalla**.*

Kui nähtus esineb sihtkultuuris harva, siis ei seostu sellega sama palju ega samasuguseid assotsiatsioone kui lähtekultuuris ning sõnasõnaline tõlge ei vahenda fraasi kõiki sotsiaalseid ja ajaloolisi viiteid. Üks erinevusi põhjustavatest seikadest on kontekst. Kuigi nii eestlased kui ka soomlased *joovad teed*, ei ole tegemist samasuguse rituaaliga kui briti kultuuris, kus teejoomisel on probleemide lahendamise ja harmoonia säilitamise lisatähendus. Nii kirjeldab *torm teetassis* ka ühiskonna põhiväärtuste segipaiskamist. Fraasil *torm vee- klaasis* on enam-vähem sama põhitähendus, kuid konnotatsioonid puuduvad: olukorda ei tunnetata kuigi problemaatilisena. (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 129–130.) Huvitav on see, et ilmselt saksakeelsest fraasist eeskujul võtnud Soome ei ole asendanud *vett* seal levinud *kohviga*. Ka Venemaal, tuntud teejoojamaana, on *torm veeklaasis*. Tuleb siiski tähele panna, et nüüdisajal kasvanud inglise keele mõju tõttu võib nii eesti kui ka soome keeles *torm olla ka teeklaasis*, kuid siiski mitte *teetassis*. Näiteks:

*storm in a **teacup** ~ Sturm in **Wasserglas** ~ torm **veeklaasis** ~ myrsky **vesilasissa** ~ буря в **стакане воды**, vrd storm **teeklaasis** ~ myrsky **teelasissa**.*

Omaette asendamise liik on parafraas. Kui saksa- ja eestikeelses idioomis on *keel vesti peal*, siis soomlasel on *keel vöö all*. Mõlemal juhul räägitakse suurest kiirustamisest:

die Zunge auf der Weste ~ keel **vesti** peal ~ kieli **vyön** alla.

Ka rumaluse kirjeldamisega kaasneb vaatenurga vahetudes paralleelne keelendamine: *kruvid ei ole kinni* või *alles*, need võivad olla *lahti* või *lõdvad*, eesti keeles aga *logisevad*. Inglise keeles on *kruvide* asemel *nipsukivid* (*not have all one's marbles*), mis on briti kultuuri osana rohkem mõeldav kui teistes kultuurides. Näiteks:

eine Schraube locker haben ~ **kruvid** logisevad ~ *kaikki ruuvit eivät ole tallella* (**ruuvit** löysällä) ~ у него **винтиков** в голове не хватает 'tal ei jätku peas kruvisid'.

Mõnel juhul on raske ütelda, mis on põhjustanud erinevate mõistete valiku. Väljend *kissa säkissä* on teatud mõttes loogilisem, kui taustal on kujutluspilt petmiskatses: müüja on ostetud sea asemel pistnud koti täiteks väärtusetu kassipoja. Jääb mõistatuseks, miks nii eesti kui ka soome keeles on kassi asemel *sig*. Näiteks:

die Katze im Sack kaufen ~ *купить кот* в мешке 'kassi kotis ostma' ~ **pörsast** kotis ostma ~ ostaa **sika** säkissä.

Ka kahe tegevuse samaaegsuse kirjeldamiseks peetakse eri keeltes sobivaks eri loomi. Saksa ja inglise keeles on tapetavaks *lind*, vene keeles *jänes*, eesti ja soome keeles rahuldutakse väiksemõõduliste *kärbestega*. Näiteks:

zwei Vögel mit einem Stein töten ~ kill two **birds** with one stone ~ убить сразу двух **зауцев** ~ *tapaa kaks kärbest* ühe **hoobiga** ~ *tappaa kaksi kärpistä* samalla **iskulla**.

Mõnikord on tõlgetes kasutatud eri kaashüponüüme. Näiteks on keelendamiseks valitud käe kaks erinevat osa – peopesa või sõrmed:

(to know) like my **palm** ~ (tundma) nagu oma **peopesa** ~ (tuntea) kuin omat **sormensa** ~ *знать что-либо как свои пять пальцев* 'tundma midagi nagu oma viit sõrme'.

Assimileerimisel ei ole alati küsimus vaid selles, et viited konkreetsetele võõrastele nähtustele asendatakse tuttavatega, sest muutused võivad keskenduda väljendi laadile. Fraase on võimalik võrtsitada huumoriga, taotletakse esteetiliselt nauditavat leidlikku keelendamist. Tõlkija võib seda teadlikult suunata.

Selline tavakasutusest erinev sõnastamine lisab mõjukust, mõningal juhul isegi poeetilisust. (Vt ka Penttilä & Muikku-Werner 2012: 132.)

Teinekord annab tõlkele vürtsi sündmuse esitamine intensiivsuse suurenemise etappidena. Näiteks hullumise äärel olijat ootab ees protsessi kulmineerumine:

*drive **someone mad** ~ ajaa **hulluuden partaalle** 'hulluks ajama'*

Ingliskeelse idioomi *avatud ussipurgist* ei sünni väga hirmutavaid assotsiatsioone. Saksa ja soome fraasides *lahti päästetud saatan* muudab olukorra selgelt ohtlikumaks. Antud juhul on tõenäoliselt tegemist inglise ja saksa idioomi iseseisva paralleelvარიandiga, mitte laenusuhtega:

*open **a can of worms** ~ den **Teufel** los lassen ~ päästää **piru irti**.*

Intensiivsust rõhutatakse ka teemasse puutuvate sõnade arvu suurendamisega. Näiteks eestikeelsesse fraasi on lisatud *tähed* ja rõhutatakse ka sihtkohta *alla* (*maha*):

*das **Blaue vom Himmel** versprechen ~ promise someone **the moon** ~ lubab mulle **kuu** (ja tähed) **taevast alla** (**maha**) tuua ~ luvata **kuu taivaalta**.*

Ekspressiivsuse laiendamise vahendina võidakse soosida erinevat sõnavalikut. Juba kogu poolest vastandlikud *sääsk* (või *kärbes*) ja *elefant* loovad tugeva visuaalse kujutluspildi, mis siiski ei ole soomlastele olnud piisav. Lisaintensiivsust on taotletud häälikulisest kooskõlast *kärpänen* ja *härkänen*. Väljendi erandlikkust rõhutab asjaolu, et deminutiiv ei tundu seoses sõnaga *härkä* 'härg' just väga loomulik:

*aus einer **Mücke** einen **Elefanten** machen ~ делать из *мухи* слона ~ kärksest **elevanti** tegema ~ tehdä kärpäsestä **härkänen**.*

Nii eesti kui ka soome keeles on algriim üks tüüpilisemaid ilmekuse lisamise viise, mistõttu võib pidada selle kasutamist assimileerimiseks (kaasneb tuttavlik tunne). Lisaks rahvaluulele kasutatakse seda võtet ka paljudes uuemates tekstiliikides. Järgnevas näites tuleb esile tugev alliteratsiooni mõju. Tüüpiline väikelind *varblane* on asendatud harvem esineva *püüga* algustähe tõttu. Soome keeles esinebki selles fraasis pea alati arhailise varjundiga *pivo*:

*lieber den Spatz in der Hand als die Taube auf dem Dach ~ parem **püü** peos kui kümme põllul ~ parempi **pyy** pivossa kuin kymmenen oksalla.*

Mõistagi ei ole algriim võõras teisteski keeltes. Järgnev näide osutab, kuidas alliteratsiooni saavutamiseks muudetakse keelendamise viisi. Samas tuleb siiski meeles pidada, et laenusuhet ei ole võimalik tõestada:

*Cat got your tongue? ~ Veikö **kissa kielen?** ‘Kas kass võttis (viis) keele ära?’*

Üks tõlkestrateegiatest põhineb sellel, et lähtekeele üsna üldisel tasemel olev mõiste, sageli hüperonüüm, asendatakse sihtkeele spetsiifilise väljendiga, nt hüponüümiga. Nähtust võidakse esitleda täpsemalt mõne detaili abil nagu järgnevates eestikeelsetes versioonides. Selline strateegia lisab fraasile piltlikkust. (Vt nt Pedersen 2005: 4; Penttilä & Muikku-Werner 2012: 130–131.) Näiteks:

*die Fäden in der Hand haben ~ niidiotsad käes ~ **langat** käsissä;*

*passen wie die Faust aufs **Auge** ~ sobib nagu rusikas silma**auku** ~ sopii kuin nyrkki **silmään**.*

Täpsustamine muudab huvitavamaks mõned fraasid, mis rõhutavad saavutatud eesmärgi väärtust. Piltlikkus luuakse loomade abil ja lindudegi rühmas esineb mitmeid variante. Näiteks inglise ja soome keeles kaalutakse vahet tulemusliku tegutsemise ja võimalike soovide vahel lindude hulgaga. Soomlased tugevdavad ebatavalise lahenduse kõlbmatust: kui inglise keeles väljendavad vale valikut *kaks lindu põõsas*, siis soome keeles on vaja selleks lausa *kümnet tuvi oksal*:

*a **bird** in the hand is worth two in the bush ~ parempi **pyy** pivossa kuin kymmenen oksalla.*

Saksa, eesti ja vene keeles tagavad õnnestumise kätte saadud argipäevane *varblane* või *sinitihane*, kuid toredamana näiva *tuvi* või *ööbiku* pärast ei ole mõtet hädaldada:

*lieber den **Spatz** in der Hand als die **Taube** auf dem Dach ~ parem **varblane** peos kui **tuvi** katusel ~ **синуца** в руках лучше **соловья** в лесу ~ parempi **sinitiainen** kourassa kuin **satakieli** metsässä.*

Samasugust täpsustust võib märgata idioomifraasides, mis viitavad olukorra tõukamisele halvenemise suunas. Inglise keeles räägitakse sel juhul *kütusest*, saksa, eesti ja vene keeles *õlist*. Ka soome *bensiin* on võrreldes ingliskeelse väljendiga spetsiifilisem. Näiteks:

*add **fuel** to the **flames** ~ **Öl** ins **Feuer** gießen ~ **õli** tulle valama ~ подлить **масла** в огонь ~ kaataa **bensaa** **liekkeihin**.*

Restitueerimine

Restitueermisstrateegiat kasutav tõlkija laenab fraasi enam-vähem sõna-sõnalt, nii et ka idioomi struktuur säilib. Selle strateegia rakendaja kannab lähtekeelest üle elemente ja mõisteid, millele tuginedes sihtkultuuri esindaja ei ole võimeline fraasi tähendusest aru saama. Seetõttu tuleb tõlkijal peale üksiksõnadele vastete leidmist arvesse võtta ka väljendi taustal olevat kultuurikonteksti, millel lähtekeele kujundlikkus eriilmeliselt põhineb. (Bassnett & Lefevere 2001; Fan 2007: 222; Muikku-Werner & Penttilä 2014: 380.) Just sellest tulenevate arusaamisprobleemide tõttu ei ole sõnasõnalist tõlkimist peetud kuigi heaks strateegiaks, vaid pigem markeeritud alternatiiviks.

Kõikidel juhtudel võrast tuttavaga siiski ei asendata. Eespool mainitud terviktsitaadid vanematest kirjalikest allikatest ja mõned ajaloosündmused või ütlused siirduvad sihtkeelde otsetõlgetena. Paljud väärtustavad pühasid tekste võimalikult täpsete tõlkevastetega, sest truudust algtekstile peetakse sobivaks selle üleloomuliku olemuse tõttu (Serban 2006: 51).

Ka argisemad piltlikud väljendid võivad olla laenatud paljudesse keeltesse:

like a greased lightning ~ wie ein geölter Blitz ~ nagu õlitatud välk
~ kuin rasvattu salama ~ с быстрой молнии 'välgukiirusel';

bark up the wrong tree ~ den falschen Baum anbellen ~ haukuma vale
puu all ~ haukkua väärrää puuta;

shed crocodile tears ~ Krokodilentränen gießen ~ krokodillipisaraid
valama ~ vuodattaa krokotiilin kyyneleitä ~ проливать крокодиловы слезы.

Eespool toodud fraasid on eakad. Esimene neist on vägagi piltlik, tähendusest arusaamist toetab tähelepanek *välgusälvatusest*. Ka teise puhul viitab jahikoe-
ra eksitus saagita jäämisele (*vale puu all haukumine*), mis samuti mõistetakse. Seevastu *krokodillipisaraid* pole nähtud, selles on midagi kummalist. Pisarad voolavad näiteks süües, sest kida avanemine põhjustab ilmselt survet pisarakanalitele. Siit ei ilmne aga ei kahetsustunnet ega teeseldud kurbust. Kuna idioomi tähendust üldiselt siiski teatakse, siis ei vaevuta taustateadmiste üle arutlema.

Tänapäeval võib kummaliste idioomidega kokku puutuda nii võõrkeelsetes tekstides kui ka suulistes suhtlusolukordades, kust need on välja nopitud ning eesti ja soome keelde tõlgitud. Kõigepealt võib idioom tulla suulisse keelekasutusse, nt siseringis seoses mõne harrastusega. Inglise keel tähendab tänapäeval modernset rahvusvahelisust ja selle elemente kandub vähemalt

soome keelde üle otse või mugandatuna vägagi erinevate kontaktide kaudu (Leppänen & Nikula 2008: 21).

Järgnevad idioomid on nopitud eesti ja soome keeles kirjutatud tekstidest, nii et tegu ei ole ajutise otsetõlkega, vaid ehtsate tõlkelaenudega, mis on tulnud eesti ja soome keelde hiljuti ning mille ingliskeelsed vasted on laialt levinud (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 134). Kuna uudislaenude kasutus on alles värske, siis on lisatud ka sihtkeelne lausekontekst:

(not) **sharpest pencil in box** – tavaliselt eitavas lauses ‘mitte kõige tublim’: (mitte) **kõige teravam pliiats pinalis** ~ (ei) **penaalin terävin kynä** [eesti keeles kohtab ka vähem otsetõlkelist varianti (mitte) **kõige kirkam kriit karbis**].

when pigs fly ‘mingi asi on võimatu’: **Enne hakkavad sead lendama, kui tema lõpetab tapeedi kiskumise.** ~ **Enoni totesi kylän miehille, että ennen sika lentää kuin** Tainalla on ajokortti [varem oli kasutusel ka variant **lehmät lentävät**].

piece of cake ‘lihtne asi’: **Matemaatika on koogitükk!** ~ **Autokoulu on pala kakkua.**

Järgnevas lauses on fraas *ahvid seljas* pärit *Postimehes* ilmunud Jussi Tupamäki tsitaadist, nii et antud juhul on tõlkelaen tulnud esmajoones soome ja sealt eesti keelde:

have a monkey on one's back ‘raskusi olema’: **Meil oli momente visata rohkem väravaid, aga mõnedel mängijatel on endiselt “ahvid seljas”.** ~ **Jotain on tehtävä myös silloin, kun pelaajalla on apina selässä.**

Otsetõlgeteni on jõutud ka juhuslikult – vastavalt olukorrale, sageli harrastustõlkijate vahendatuna. Selle arvelt võib laenuala veelgi suureneda. Tegu on uudislaenudega, mis olemas soome keeles, kuid puuduvad eesti keeles ja vastupidi. Näiteks:

need something like a hole in the head ‘ei vaja üldse’: **Tarvitsen uutta kompaktikameraa yhtä paljon kuin reikää päähän.**

small potatoes ‘väikesed probleemid’: **Jopa tämän jälkeen Suomi on pieniä perunoita** globaalin datasiirron voluumeissa.

On vägagi võimalik, et mõned eespool toodud fraasidest jäävadki osale lugejatest võõraks, sest tähenduse mõistmine toimub sageli mõistes kajastatud kogemuse põhjal. Näiteks kui *ahv* seostub millegi positiivsega, siis ei sünni kujutus raskustest kuigi lihtsalt. Kui kontekst ei toeta piisavalt vahendatud

sõnumit, jääb ka ahvi roll ähmaseks. Spordireportaažide lugejatel selliseid probleeme loomulikult ei teki.

Eestlaste ja soomlaste tihenunud kontaktid tekitavad küsimuse, kas see soodustab sugulaskeelte vahel uute fraaside ülekannet. Kuna algupärased eesti idioomid ei ole käesoleva artikli autorile tuttavad, lähtub järgnev soome keelest.

Mõnede aastate eest lisandus soome noorte keelekasutusse hulgaliselt *sika*-algulisi sõnu, et intensiivistada öeldut: *sikamakee*, *sikahyvä*, *sikarikas*. Siin pole sõnal *siga* negatiivset varjundit, mis varem on olnud tüüpiline: *mies on täysi sika* (Õim, K. et al. 2013: 440). Näiteks:

Sikasiisti seinäkello lastenhuoneeseen. ~ *Eile oli sigavinge* reede õhtu.

Eesti noorte keelde on *sika*-algulised sõnad üle võetud, ***sigavinge*** omakeelne variant oleks ***ülivinge***, st eriti vinge.

Keelega mängimine ja humoorikas väljenduslaad on kõnekäändudele omane tunnusjoon, sama traditsioon jätkub ka mõnede fraaside puhul (Kuusi 1954: 158–161; Punttila 2004: 38; Penttilä & Muikku-Werner 2012: 135). Näiteks *ihan sikana* tähendab 'eriti palju'. Väljend ise ei ole eesti keelde otse üle võetud, kuid *sika*-algulised sõnad sisaldavad seda tähendust.

Inglise keeles kasutatakse tavalisest tagasihoidlikuma vaimse võimekuse kirjeldamiseks fraasi ***a few beers short of a six-pack***. Rootsi, eesti ja soome keeles on sama olukorda väljendatud järgmiselt:

han har inte alla flingor i paketet 'tal ei ole kõik maisihelbed pakis' ~ ***pole kõik kodus*** ~ ***ei ole kaikki kotona***.

Fraasi päritolu kohta andmed puuduvad. Idioomi konstruktsioonist *ei ole kaikki x:t y:ssä* on saanud noorte hulgas levinud ja produktiivne mall (Kortelainen 2011: 93). Kõnekeeles tähistab see natukse lihtsameelset või psüühiliselt haiget inimest. Sarnaste fraasimuganduste populaarsus põhineb nende humoorikusel. Kasutatud aines pärineb väga erinevatest elusituatsioonidest. Sama malli järgivaid eestikeelseid fraase internetiotsinguga esile ei tulnud. Näiteks:

ei ole kaikki kaljat korissa ~ *kaikki muret kulhossa* ~ *kaikki muumit laaksossa* ~ *kaikki pöllöt tornissa* ~ *kaikki kupit kaapissa* ~ *kaikki inkkarit veneessä*.

Otsetõlkega taotletakse mõnikord erimõju, mida assimileerimine ei võimaldaks. Samuti kasutatakse seda juhul, kui sihtkeeles vaste puudub. Lisaks võib asendamise sihtkeelse fraasiga anda algselt soovitud sõnumile väärat tähenduse. Praegune innukas laenamine sõnasõnaliste tõlgetena peegeldab muutust, milles inglise keelel on keeletegelikkusele suur mõju. Vanem põlvkond ei pruugi inglise keelt sedavõrd osata, et mõista idiomaatikat, mis on keeruline isegi

edasijõudnud keeleõppijale. Praegustel kooliõpilastel on vähem probleeme. (Muikku-Werner & Penttilä 2014: 399.)

Suhtluse õnnestumise seisukohalt on mõistagi arukas suhelda väljendite abil, mida lugeja või vestluskaaslane oletatavasti mõistab. Mõnede laenatud fraaside tähenduse selgitamisel aitavad kaasa teatud harrastused. Näiteks fraasi *apina selässä* tõlgendamisel on toeks spordislängi tundmine. Tegelikult pärinebki suurem osa laene spordi ja popkultuuri valdkonnast. Teatud ringkondadele meeldib teatud hulk fraase, mille kasutamine eristab neid teistest keelekasutajate rühmadest, mis lisab ühisvaimu. Nii tugevdatakse subkultuuri, mille kujundajana on suur mõju inglise keelel ja kultuuril. Sõnasõnaliste tõlgete kasvu tingib osaliselt ka see, et laenamine ei ole enam professionaalsete tõlkijate pärusmaa. (Muikku-Werner & Penttilä 2014: 400.)

Olgugi et assimileerimise puudumine võib takistada ülekantud fraaside mõistmist, ei ole põhjust unustada, et uued tõkelaenud rikastavad sihtkeelt ühel või teisel moel. Ebatavaliselt kõlaval fraasil on kahtlemata uudsuse võlu. (Penttilä & Muikku-Werner 2012: 135.) Leidub teisigi motiive, nt mõne mõjuvõimsaks peetud rühma liikmelisuse taotlemine. Mia Passi (1990) järgi soovivad võõra ainese laenajad rõhutada oma haritust ja keeleoskust, tahavad hoobelda, äratada tähelepanu või rõhutada oma huumorimeelt.

Järeldusi

Analüüsides erinevate keelte fraase, saadakse selgust, kuidas inimesed maailma tunnetavad. Samas ei saa vaid fraaside põhjal kuigi palju öelda, sest suurem osa neist on laenud ja omakeelset päritolu väljendite mõtet saab erinevalt keelendada.

Fraaside laenamisest, eriti aga tõlkimisest tulenevaid otseseid probleeme keele- ja kultuuripiiridel on raske jälgida. Mõistagi tuleb tõlkijal ette probleeme, kui ta proovib asendada lähtekeele idioomi samasisulise sihtkeele idioomiga. Assimileerimine viib äärmuslikel juhtudel (nt *rebane* ja *pihlakad*) väära tõlgenduseni. Uusimad sõnasõnalised tõlked põhjustavad omakorda arusaamisraskusi ennekõike nendele kuulajatele ja lugejatele, kes ei kuulu fraasi kasutajate hulka.

Osa fraasidest kõlab arhailiselt. Paljude meelest kuuluvadki fraasid eakate meeste keelekasutusse või on pateetiliste peokõnede ehe. Kui koostasime fraasisõnaraamatut (Muikku-Werner *et al.* 2008), siis märkasime, et osa varem kirja pandud idioomidest ei ole enam internetiaainestikus kasutusel. Sakari Virkkuse (1974) sõnaraamatus leiduvatest fraasidest on interneti keelekasutusest raske leida värskeid näiteid. Samas on mõned kõige uuematest

idioomidest osutunud sedavõrd elujõulisteks, et neist on saanud konstruktsiooni mugandamise tulemusena produktiivsed mallid. Teisalt aga hakkavad ennast ammendama *ihan sikana* ja muud *sika*-ühendid ning *kaikki intiaanit veneessä-tüüpi* fraasid.

Eesti ja soome keelde laenatud idioomides on palju ühist. Mõlemas keeles on säilinud tavaliselt põhitähendus, kuid varjundeid ja lisatähendusi on konstrueeritud veidi erineval viisil. Näiteks kasutatakse mõlemas keeles intensiivistamist ja kõrgendamist, kuid mitte tingimata samades idioomides ega samamoodi keelendatuna.

Eriti vanade idioomide tõlgetes esineb erinevaid assimileerivaid elemente, mis lihtsustavad arusaamist. Nii eesti kui ka soome keeles on soositud võõra ainese asendamine tuttavaga, väljendit on täpsustatud, selle keelendamise viisi on tõhustatud, lisatud isegi poeetilist ainet ja humoorikust. Selline jätkuv idioomide viimistlemine tekitab mingil määral ka uusi tähendusnüansse, mistõttu tänased kujutluspildid ei ole päris samasugused kui varasemad. (Vt Penttiä & Muikku-Werner 2012: 135.)

Mõnikord säilitatakse eesti keeles ilmselt saksa keelest laenatud vorm, samal ajal kui soomlased teevad teistsuguseid otsuseid. Näiteks eesti keeles on peos *varblane*, soome keeles *püü* esmajoones algriimi tõttu. Mingil põhjusel on nii soomlased kui ka eestlased asendanud *kotis ostetud kassi* (*die Katze im Sack kaufen*) *seaga*. See asendus viib põhja alt idioomi sünni mõjutanud kujutletavalt petmisteemalt. Mõistatuseks jääb, kas küsimus võiks olla vigases laenus, võib-olla pole mõistetud põhitähdenduse tausta?

Assimileerimine tundub laenajatele meeldivat. Siiski on restitueerimiselgi toetajaid. Põhitähdenduse täpne vahendamine on sageli olnud elementide sõnasõnalise tõlkimise põhjus. Eriti on kardetud teha muutusi seoses piiblitekstidega. Tänapäeval julgetakse paranenud keeleoskuse tõttu taas kasutada otsetõlget. Tõlgendamisprobleeme ei sünni juhul, kui laenuidioomi kontekst on piisavalt piltlik ja selle tähendus argikogemuse põhjal tuletatav. Osa idioomidest ei seostu rahvusliku kultuuriga, vaid põhineb globaalsetel nähtustel, mis hõlbustab sõnumi siirdumist (universaalsetest mõistemetafooridest vt Öim, K. *et al.* 2013: 437; Muikku-Werner & Penttilä 2014: 401). Mida rohkem on ühist teadmust, seda väiksem on assimileerimise tarve.

Tõlkijal on sageli raske otsustada, millist strateegiat rakendades võib jõuda parima tulemuseni. Siin on oluline mõista idioomi mõistestamist lähtekeeles. Kui aga potentsiaalne sihtrühm ei valda lähtekeelt, siis on assimileerimise hea külg see, et võõras aines võidakse asendada. Restitueerimine aga toob kaasa lisaks täpsusele ka uut huvitavat ainet (vt Penttilä & Muikku-Werner 2011: 262).

Mitteametlikus keelekasutuses on sõnasõnaline tõlge osaliselt harrastustõlkide töö tulemus. Kui laenude vahendaja on noorsugu, siis võib võõrlaenu eelistamise põhjus olla selle uudsus, veetlus ja erilisus. Inglisekeelseid fraase tutvustades tahetakse näidata oma keeleoskust (vt nt Muikku-Werner & Penttilä 2014: 400). Kuigi eesti ja soome noortel on omavahel tihedad kontaktid, paistab nii, et tihtipeale pole soomlaste soositud laenud eesti keeles kodunenud. Selle väite tõestamine nõuab laiema ainekogu süstemaatilist analüüsi. Edaspidi oleks huvitav välja selgitada, kas ja mil määral on Eestis elavate soomlaste argikõnmesse siirdunud eestikeelseid fraase. On muidugi võimalik, et vähemalt nii eesti kui ka soome ametlik keelekasutus eelistab prestiižika inglise keele fraasivaramut, et asendada omakeelset kulunud idiomaatikat värskemaga.

Tõlkinud Annekatrin Kaivapalu

Kommentaariid

¹ Autor tänab asjakohaste kommentaaride eest Hannu Remest ja Maria-Magdalena Jürvetsoni.

Kirjandus

Bassnet, Susan & Lefevere, André 2001. *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press 34.

Chesterman, Andrew 1997. *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Crystal, David 2008. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 6. kd. Malden: Blackwell.

Fan, Min 2007. Cultural issues in Chinese idioms translation. *Perspectives: Studies in Translatology* 15 (4), lk 215–229 (doi: 10.1080/13670050802401445).

Kortelainen, Kristiina 2011. *Ei ole kaikki muumit laaksossa. Tutkimus suomen kielen idiomikonstruktion produktiivisuudesta*. Julkaisematon pro gradu – tutkielma. Turku: Turun yliopisto, kieli- ja käännöstieteiden laitos.

Kuusi, Matti 1954. *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

Leppihalme, Ritva 1994. *Culture Bumps: On the Translation of Allusions*. Helsinki: University of Helsinki, English Department Studies 2.

Leppänen, Sirpa & Nikula, Tarja 2008. Johdanto. Leppänen, Sirpa & Nikula, Tarja & Kääntä, Leila (toim). *Kolmas kotimainen: Lähikuvia englannin käytöstä Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 7–18.

Nedergaard-Larsen, Birgit 1993. Culture-bound problems in subtitling. *Perspectives: Studies in Translatology* 1993, 2, lk 207–242 (doi: 10.1080/0907676X.1993.9961214).

Muikku-Werner, Pirkko 2013. Viel eigenständiges und ein wenig Lehngut: Wie das finnische Wesen sich in Phraseologismen darstellt. Järventausta, Marja & Pantermöller, Marko (toim). *Finnische Sprache, Literatur und Kultur im deutschsprachigen Raum – Suomen kieli, kirjallisuus ja kulttuuri saksankielisellä alueella*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, lk 299–311.

Muikku-Werner, Pirkko & Jantunen, Jarmo Harri & Kokko, Ossi 2008. *Suurella sydämellä ihan sikana: Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja*. Jyväskylä: Gummerus.

Muikku-Werner, Pirkko & Penttilä, Esa 2014. Idiomit osana kielikontakteja: Lainaidiomien merkityksen päättelyä. *Virittäjä* 3, lk 372–407.

Nunberg, Geoffrey & Sag, Ivan A. & Wasow, Thomas 1994. Idioms. *Language* 70 (3), lk 491–538 (lingo.stanford.edu/sag/papers/idioms.pdf).

Passi, Mia 1990. *Anglicisms in Columns*. Master's thesis. Joensuu: University of Joensuu, Department of Translation Studies.

Pedersen, Jan 2005. How is culture rendered in subtitles? *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings* (http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_Pedersen_Jan.pdf – 12. oktoober 2017).

Penttilä, Esa & Muikku-Werner, Pirkko 2011. English gatecrashers in Finnish: directly translated English idioms as novelties of Finnish. Kujamäki, Pekka, Kolehmainen, Leena, Penttilä, Esa & Kemppanen, Hannu (toim). *Beyond Borders: Translations Moving Languages, Literatures and Cultures*. Berlin: Frank & Timme, lk 247–265.

Penttilä, Esa & Muikku-Werner, Pirkko 2012. Domestication and foreignization figurative idiom translation. Jänis, Marja, Kemppanen, Hannu & Belikova, Alexandra (toim). *Domestication and Foreignisation in Translation Studies*. Berlin: Frank & Timme, lk 121–138.

Penttilä, Esa & Muikku-Werner, Pirkko 2014. Understanding translated vs. non-translated figurative idioms: Results of a questionnaire survey. Paulasto, Heli & Meriläinen, Lea & Riionheimo, Helka & Kok, Maria (toim). *Language Contacts at the Crossroads of Disciplines*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 161–189.

Piirainen, Elisabeth 2012. *Widespread Idioms in Europe and beyond: Toward a Lexicon of Figurative Units*. New York: Peter Lang.

Puntila, Matti 2004. Sananparsien uuskäyttöä. *Kielikello* 2.38 (<http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1508> – 12. oktoober 2017).

Remes, Hannu 2015. *Viron kielioppi*. Helsinki: Finn Lectura.

- Serban, Adriana 2006. Translation and genre: Sacred texts. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier, lk 47–53 (doi: 10.1016/B0-08-044854-2/00486-7).
- Venuti, Lawrence 1995. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London/ New York: Routledge.
- Vinay, Jean-Paul & Darbelnet, Jean 1995 [1958]. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Sager, Juan C. & Hamel, M.-J. (tlk ja toim). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Virkkunen, Sakari 1974. *Suomalainen fraasisanakirja*. Helsinki: Otava.
- Õim, Asta & Õim, Katre 2011. *Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik – FES* (<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik> – 12. oktoober 2017).
- Õim, Katre & Õim, Asta & Muikku-Werner, Pirkko 2013. Uudne metafoorne keelend: Kas laen või diakroonilise arengu tulemus? *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 23, lk 428–458.

Summary

Loan idiom phrases: Estonian and Finnish translation strategies

Pirkko Muikku-Werner

University of Eastern Finland
pirkko.muikku-werner@uef.fi

Keywords: Estonian, Finnish, domestication, foreignisation, idiomatic phrases, translation

Even rather similar proverbs and idiomatic phrases can have national nuances. They reflect the view of life and cultural reality typical for the nation in question. They give information about history, religion, manners, ethics, feelings, etc., of a country. However, the interaction between neighbours is a part of culture, and has contributed to cultural exchange. Because the ideas appearing in proverbs and phrases are in many respects universal, their globalisation happens naturally.

Idiomatic phrases are challenging to translate because their meaning is not compositionally derived from their parts. This article demonstrates and compares the strategies that have been used for Estonian and Finnish (TL) in idiomatic phrase translations. The source languages (SL) are German and English.

Two main translation strategies are presented: **domesticating** and **foreignising**. Domestication refers to the strategy in which the translator tries to reduce potential SL-specific elements by substituting them with corresponding TL-specific cultural elements. When using foreignisation as a strategy, translators refrain from making any changes, although cultural elements are divergent in the SL and TL, and they are retained in translations as close to the original as possible.

The meaning of the idiom can be divided into two: the core meaning and additional meaning. Using this dichotomy helps, above all, to describe what kind of changes take place in the domesticating process. Idiomatic phrases carry a package of cultural values associated with the SL, and it is not an easy task to discover which culture-specific and language-specific features, and how, are translatable into the TL. In addition, idiomatic phrases can contain various more or less “poetic” elements, like uncommon words, exceptional word order, alliteration or rhyme. Transferring all these qualities to the TL is difficult but would contribute to maintaining the original expressive power, which is an important component of the idiomatic phrase in its native language.

The results indicate that domestication strategies have a very important role in translation. Estonian and Finnish translators favour, for instance, substitution. They also add some expressive constituents like alliteration. Very old loan idioms are not domesticated. Particularly older people prefer established translations, even though they can encompass culturally unfamiliar elements. An interesting new phenomenon is direct, word-for-word translation. This kind of foreignising may be due to the speakers’ wish to show their English skills or their expertise. The use of this strategy stresses something special, like belonging to a certain in-group.

There are some differences between Estonian and Finnish translations. Sometimes the Finnish translators advance further in the direction of the target language and culture than the Estonian ones. However, this solution seems to be arbitrary, not regular. Finns are keen on using a new calque translation which not necessarily adds to the intelligibility of the text. Some typically Finnish idiomatic phrases, popular especially among the young people, have not crossed the ocean. It would be very interesting to find out if the Finns living or studying in Estonia have absorbed local idioms.

Eestikeelse termini *kõnekääänd* kujunemislugu¹

Anneli Baran

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur
anneli@folklore.ee

Teesid: Ütlusfolkloori esindavad kõnekäänud kuuluvad iga keele koosseisu. Nende abil on võimalik rikastada nii suulist kui ka kirjalikku keelt, oskus selliseid keelendeid kasutada annab tunnistust keele valdamisest. Kujundkeele ilminguid märkiv termin *kõnekääänd* ilmus eesti keelde esmakordselt paarsada aastat tagasi. Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla eesti keele kirjalikud allikad (sõnasetikud, grammatikad, õpikud, käsiraamatud, monograafiad, aga ka kirjavahetused, käsikirjalised kogud) 17. sajandist kuni 1920. aastateni, selgitamaks välja, kuidas see oskussõna tekkis ja millised olid kasutuselevõtu põhjused. Seejuures antakse ka sissevaade saksa keeles käibel olnud terminoloogiasse, osutamaks muukeelsete mõjude osatähtsusele tookordsele, alles kujunevale kirjakeelele.

Märksõnad: kirjakeel, kõnekääänd, saksa keel, sõnaraamat, vanasõna, õpikud, ütlusfolkloor

Sissejuhatuseks

Varasemates uurimistöodes on vaadeldud rahvaluule ütlusfolkloori – vanasõnade, kõnekäändude – publitseerimise ajalugu (Sarv 1964) ning fraseoloogia käsitlusi 20. sajandil (Õim & Õim 2011). Samuti on käsitletud mitmel korral kõnekäänu ja fraseologismi eritlemisega seotud raskusi (Baran 1998; Krikmann 1997; Õim 2005). Neis kirjutistes tuleb selgelt esile rahvaluule lühivormide omavaheline tihe seostumine ja iseäranis vanasõnast erinevate rahvapäraste ütluste žanriline iseseisvusetus, mis põhjustab klassifitseerimiskursi ja terminoloogilist segadust. Käesolevas artiklis keskendutakse eelkõige eestikeelse fraseoloogia terminoloogia ajaloolisele kujunemisele rõhuasetusega kõnekäänu-terminil, alates varasematest kirjakeele allikatest kuni 1920. aastatel ilmunud trükisteni.

Eesti keeles on pikka aega tavatsetud kasutada püsivate kujundlike ütluste kohta termineid *vanasõna*, *kõnekääänd*, *fraseologism*. Piiritlemine võib erisustele

vaatamata olla äärmiselt keerukas. Võib siiski sõnastada üldprintsipi, mis võimaldab teha vahet vanasõnadel ja muudel ütlusfolkloori ilmingutel – kui vanasõnad on oma olemuselt üldistavad, siis püsiväljendid on üksikjuhtude kujundlikud iseloomustused (vt Krikmann 1997: 52–53). Samas on viimaste kogum sedavõrd mitmekesine, et võimaldab erisugust lähenemist, mis sõltub suuresti sellest, kas materjali käsitletakse lingvistilisest või folkloristlikust vaatepunktist (Õim 2005: 209).

Püsiväljendeid märkivatest terminitest vanimas kirjasõnas

Rääkides vanimatest eestikeelsetest oskussõnadest, ei saa mööda vaadata eesti keele varasemat arengut tugevalt mõjutanud saksa keelest. Eesti keele ning ühtlasi ka rahvaluuletekstide varaseimates allikates ei kasutata rahvakeelsete väljendite nimetusena eestikeelseid termineid. Enamasti tuuakse eestikeelsete näitetekstide loendid ära võõrkeelsete pealkirjade all. Seda põhjusel, et vanemate väljaannete koostajateks olid enamasti saksa päritolu kirikuõpetajad, kelle emakeel oli saksa keel. Saksa keeles on seesuguste ütluste kohta olnud sajandeid kasutusel kaks paralleelset terminit: *die Redensart* ja *die Redewendung*. Kui esimene kõlab otsetõlkes kui 'kõne(lemise) viis' (Muuk & Tuksam 1941), siis teist terminit saaks tõlkida 'kõne pööre', võttes aluseks saksakeelse verbi *wenden* tähenduse 'pöörama, ümber pöörama' (Kibbermann & Kirotar & Koppel 2007). Kuigi mõlemad terminid on alates nende kasutuselevõtust püsinud keeles kõrvuti, on *Redensart* olnud läbi aegade siiski tunduvalt eelisatum. See traditsioon on säilinud saksa keeles tänaseni.

Termin *Redensart* pärineb 17. sajandi algusest Johannes Arndti teosest "Vom wahren Christenthumb" (1610) ning seda laenuna prantsuse keelest: *façon de parler* 'kõnelemise viis'. Teine saksakeelses teaduskirjanduses samas tähenduses tuntud oskussõna *Redewendung* (lühendatult *die Wendung*) on mõnevõrra hilisem, kuid pärit samuti 17. sajandist: saksa fraseoloogi Wolfgang Fleischeri andmetel aastast 1691 (Fleischer 1997: 3). Kuigi Fleischer ei too välja allikat ennast, on selleks täpsustatud andmetel Kaspar von Stieleri sõnaraamat "Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs", kus see on esitatud järgmiselt: *Wendung* > *Redewendung* / *paraphrasis* (1691: 2500). Kahe termini suurim erinevus on neist ühe tugev seostamine vanasõnaga. Tuletis *sprichwörtliche Redensart* 'vanasõnaline kõnelemisviis' esineb esmakordselt 1663. aastal ning selleks allikaks on oma aja silmapaistvaimaks saksa keele grammatikaks peetav Justus Georg Schotteli "Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HaubtSprache". Tänapäevalgi saksa keeles tuntud termin levis ja

saavutas populaarsuse märksa hiljem, täpsemalt 19. sajandil, nagu nähtub tollal ilmunud tuntumatest tekstikogumikest (Seiler 1922).

Kõrvuti nende kahe omakeelse terminiga on vanemas saksakeelses kirjan-duses kujundlike väljendite tähistamiseks vähesel määral kasutatud ka prant-suse keele kaudu 17. sajandil laenatud sõna *die Phrase* 'fraas'². Lisaks algele tähendusele – mittelauselise ehitusega sõnade järjend ehk lause moodustaja – omandas see termin saksa keeles varakult ka pejoratiivse lisatähenduse '(sisu) tühi väljendus', mis muutus kiiresti üldiseks (Fleischer 1997: 2–4).³

Eesti vanimates kirjakeele allikates kasutatakse rahvapäraste ütluste kohta kas ladinakeelset üldnimetust *Proverbium/Proverbia* 'vanasõna(d)'⁴ või saksa-keelset terminit *das Sprichwort* ('vanasõna', otsetõlkes 'räägitud sõna'; vt ka Schulze 1851: 377). Kui üldse kohtab nende kahe kõrval mõnd muud terminit, siis on selleks *die Redensart*.

Eestikeelse fraseoloogia esmaseks esinemiskohaks saab olemasolevate and-mete alusel pidada Georg Mülleri käsikirjalisi jutlusi (vt Krikmann 1992). Esmakordseks trüki ilmumise kohaks aga eesti keele olulisemaid varaseimaid publikatsioone: Heinrich Stahli "Anführung zu der Ehstnischen Sprach" (1637) ja Heinrich Gösekeni "Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache" (1660).

Stahl teos sisaldab kujundliku keele näiteid, kuid mitte termineid. Stahl toob märksõna *Rede* 'kõne' ja verbi *reden* vastega 'kõnelema', selgitamata aga nende kasutust lähemalt. Nii ei leidu Stahlil ka näiteks saksakeelset terminit *Redensart*, mis selleks ajaks oli saksa keeles juba olemas.

Küll esineb selles saksa-eesti sõnastiku osas saksakeelse *Sprichwort* vastena *Wanna Sanna*. Täendussetusena toob ta seejuures üksnes napi *lihckpajatus*. 1637. aastal trükivalgust näinud Stahli käsiraamatu "Hand und Hausbuch für das Fürstenthumb Esthen In Lifland" teisest osast leiab vanasõna-termini koos eestikeelse kasutusnäitega: *Iggal asjal oma aick üx wanna sanna on* (Habicht & Penjam & Prillop 2015: 412). Kuidas tuleks aga mõista sõnastikus toodud va-nasõna järel olevat liitsõna? Kuna verb *pajatama* esineb Stahlil saksa *sprechen* vastena koos tähendusega 'lausuma', siis selle tuletis *pajatus* on ootuspärane⁵, küll on aga keerukam välja selgitada sellest *lichk-* esiosisega moodustatud liitsõ-na tähendust. Üks võimalik tõlgendus oleks viide teistlaadsele rääkimisviisile.⁶ Paul Ariste on sama sõna tuvastanud ka Mülleri jutlustes ning määratlenud selle alamsaksa laenuna, kus esiosis kannab tähendust 'sarnane, võrdne' ning liitsõna tähenduseks on 'võrdlus, tähendamissõna' (Ariste 1981: 114). Samas tähenduses on just varasemates saksakeelsetes teostes kasutatud aga sõna *Sprichwort* (Schulze 1851: 377).

Göseken kasutab oma käsiraamatus ladinakeelset sõna *Proverbium*, märki-maks vanasõnu. Need esitab ta näidetena sõnaraamatu erinevate märksõnade

juures. Samas kasutab ta ka saksakeelset *Sprichwort*, eelkõige just seostatuna rahvakeelega. Näiteks tähendusselgituses märksõna *Teutscher* juures: *geringer (halb)Teutscher / kadaka (pohl) saks. NB. Schimpfliche Sprichwörter der Bauren von den Teutschen* [talupoegade teotavad vanasõnad sakslastest – siinkirjutaja tõlge]. Sõnastikust leiab ka eestikeelse *vanasõna* ning seda sarnaselt Stahlil esitatule, s.t seostatuna pajatamisega: *Sprichwort (proverbium) = wanna sanna / lihck paiatus*. Viimase liitsõna leiab ka märksõna *Gleichnis* alt: 'lihck paiatus, tehendaminne'. Esineb ka sõna *Redeart (formula dicendi)* selgitusega 'ninda rehckitaxe, oigte wihsi rehcki', mis osutab lähtekeelele sarnaselt kõnelemisviisile.

Stahl ja Gösekeni teoste ilmumisaaja vahele jääb veel üks keelealane teos, Johannes Gutsloffi grammatika "Observationes grammaticae circa linguam Esthonicum" (1648), mis sisaldab vaid vähesel määral kujundlikke keeleüksusi. Tähelepanuväärselt kasutab autor aga peatükis "Süntaks" metafoori terminit – nimelt rääkides metafoorsetest nimetustest, mille koosseisu kuuluvaid artikleid peab ta metafoori tunnuseks (näit *ütz Töppras, ütz õigke Töppras*) (Gutsloff 1998: 189).

Eesti rahvaluule lühivormide esimeseks tähelepanuväärsemaiks allikaks võib eelmainitud trükiste kõrval pidada aga hoopis üht käsikirjalist materjali, milleks on Salomo Heinrich Vestringi eesti-saksa sõnaraamat "Lexicon Esthonicum Germanicum" (koostatud u 1710–1720, täiendatud 1740, trükkis 1998). Leksikonist leiab märksõnade juures tooduna rikkalikult maarahva murdesõnavara, sh ka vanasõnu, piltlikke väljendeid jmt.⁷ Paraku ei kohta selles taolisi keelenähtusi tähistavat eestikeelset terminoloogiat. Eelmainitud *pajatama* ja *pajatus* sisalduvad küll ka Vestringi käsikirjas, aga saksakeelsete vastetega 'sprechen, reden' ja 'eine Rede' (seejuures märkusega *obsol.*, mis on lisatud küll käsikirja anonüümse toimetaja poolt). Sealsamas toob Vestring nii Stahlil kui Gösekenil esinenud noomeni *liig pajatus*, esitades selle tähendusseletusena aga 'eine unnütze rede Lügen', mis osutab küll rääkimisele, aga samastades seda valetamisega.⁸ Sealjuures seostab Vestring seda rahvaliku keelekasutusega, võrdsustades liigse rääkimise ja valetamise: *Se on rahwa liig pajatus* 'Das haben die Leute gelogen' (Vestring 1998: 170). Huvitaval kombel ühitab Vestring ka mõiste *kõne* peaaegselt tarbetu suupruukimisega nagu võib järeldada esitatud näidete põhjal: "Sel kõnnel ei olle hända tagga. Hännatumad Könned. Lapsed woiwat kaswata kül Könnet" (*ibid.*: 86). Eestikeelse *wanna sanna* leiab Vestringilt märksõna *wannanema* alt. Seejuures toob ta saksa vastena sõnaühendi *Ein Altes Sprichwort*, mis otsetõlkes kõlaks 'vana vanasõna'.⁹

Varasematest publikatsioonidest on silmapaistvaim Anton Thor Helle käsi-raamat "Kurtzgefazzte Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (1732). Nagu on märkinud Arvo Krikmann: "Eesti parömioloogilise allikaloo vanima perioodi

võib jaotada kaheks: esimesest algusest Helleni ja Hellest Wiedemannini” (1986: 73). Helle teost saab kahtlemata pidada eestikeelse paröömika kujunemisloos oluliseks verstapostiks. Selles teoses sisaldub lisaks grammatikale ja sõnastiku osale ka loend, mis kannab pealkirja “*Proverbia Esthonica oder Ehstnische Spruch-Wörter*”. See koosneb ühtekokku 525 vanasõnalisest ja kõnekäänulisest üksusest. Erna Normanni andmetel (1959: 37) on neist kõnekäänuna määratletavad 112 teksti, Krikmann (1986: 73) märgib vanasõnahulgaks ligikaudu 420 teksti, mis teeb muude üksuste koguarvuks 105. Sama materjali leiab pea viiskümmend aastat hiljem ka August Wilhelm Hupeli grammatikast “*Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte*” (1780), kuna Hupel toetus teadaolevalt suuresti Helle kogutule. Ka selles raamatus leidub omaette peatükk pealkirjaga “*Ehstnische Sprichwörter*”¹⁰. Samuti leidub mõlema teose eesti-saksa sõnaraamatu osas märksõna *wanna sanna* ja selle vastena saksakeelne *Spruchwort*. Erinevalt Hellest sisaldub Hupeli väljaandes ka saksa-eesti sõnastik. Selles annab ta saksakeelsele terminile *Spruchwort* eesti keeles kaks vastet: ‘wanna sõnna, moistu kõnne’. Vanasõna kõrval leidub Hupelil veel lihtsõna *Spruch*, mida ta seostab üheselt piibliga, märkides vaid saksa keeles *biblisch*, ehk siis saksa traditsioonile vastavalt. Vanasõnast teistlaadseid ütlustekste märkivat eestikeelset terminit nii Hellel kui Hupelil ei kohta, kuigi nii vanasõnapeatükis toodute kui ka sõnastiku keelenäidete seast leiab rohkelt vanasõnast erinevaid kujundlikke väljendeid (näiteks: *egga mul ei olle ennam kui kaks kätt; vesi ahjus; ma räägin kuhja, sa räägid kuhja aeda; mul on silmad häbi täis*).

Mõlemas teoses on leidnud koha aga üks huvitav sõnapaar: *käänid ja väänid* ‘Ausflüchte’ (sks *die Ausflucht* ‘põige, ettekääne’ (Muuk & Tuksam 1941)). Tegelikult esineb see juba Vestringil, mis kinnitab arusaama, et Helle (ja tema kaudu omakorda Hupel) ammutas rahvapärast keeleainest just sellest käsikirjast (Krikmann 1986). Erinevalt Hellest leidub Hupeli sõnaraamatu saksa-eesti pooles nimetatud fraasi juures küll mõnevõrra pikem selgitus. Nimelt toob ta märksõna *Ausflüchte* juures eesti vastena lisaks mainitud sõnapaarile veel noomeni *liig kõnne* ja ühendi *ärrä käandlema sõnnu*, pidades kumbagi pigem tartu keelele iseloomulikuks. Ka esitab Hupel saksakeelse märksõna *das Wort* (‘sõna’) juures ühendi *Worte verdrehen* tähenduses ‘sõnna ümbre käändma’. Paraku jääb siinkohal selgusetuks, kas ta pidas seesuguse keelelise tegevuse all silmas pelgalt lõunaeesti murdekeeles kõnelemist või ka kujundlike keeleilmingute kasutust. Hupel toob märksõna *Rede* eestikeelse vastetena *kõne, pajatus*, ning ka juba Stahlil, Gösekenil ja Vestringil esinenud liitsõna *liig pajatus*. Sealsamas esitab ta, sarnaselt Vestringile, ka verbiühendi *unnütze Rede führen*, küll lisades tähendusselgituse ‘sorrima’ (Vestringil ka kujul *takka sorrima*). Kuna selle sõna saksakeelse vastena tuuakse leksikonis *plaudern* ehk ‘lobisema’ ning samasugust vastendamist kohtab lisaks Vestringile juba Göse-

kenil, kinnitab see seik, et esmalt Mülleril ja Stahlil esinenud verbi *pajutama* ja sellest tuletatud liitsõna *liigpajatus* tähendused olid järgnevates väljaannetes muutunud, märkides pigem teistsugust rääkimisviisi.

Hupeli grammatikas sisaldub aga ka peatükk pealkirjaga “Von etlichen Idiotismen”, milles ta võtab vaatluse alla sõnaühendid, mida olevat võimalik omandada üksnes sõnaraamatu abil. Saksakeelne *Idiotismus* on vananenud keeletermin tähistamaks väljendeid, mis on omased ühele kindlale piirkonnale ning mis pole teise keelde sõnasõnalt tõlgitavad, kuna nad on ebareeglipärased (Gottsched 1762: 538). Selliste keelendite näidetena tavatseti tollases saksakeelses kirjanduses tuua ka vanasõnu ja kõnekäande. Samamoodi räägib ka Hupel eestlaste kõnepruuki kuuluvatest ja üksnes eesti keelele omastest keeleilmingutest, mainides sõnade ja sõnaühendite kõrval ka pikemaid üksusi, mida märgib sõnaga *die Redensarten* (tuues näitena *kes jummal sedda teab, pääw pääwalt, pääv lähhäb loja*).¹¹ Erinevalt lühivormide uurijast Ingrid Sarvest (1964) ei pea siinkirjutaja seda sõna Hupeli kasutuses kitsalt kujundlikku väljendit märkivaks terminiks, kuna selle sage kasutus mitte ainult ühes peatükis, vaid läbivalt kogu grammatikas osutab pigem erisugustele tähendustele (kõneviis, fraas, lause).

Samast ajajärgust pärinevad ka Johann Christoph Clare eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjad (1730–34), milles sisalduv materjal pärineb aga peaauglikult mingist tollasest laiemalt levinud tundmatust käsikirjast (koostajaks nn kristlik sõber, kellelt saadut leidub ka Hellel ja Vestringil) (Normann 1959: 37). Antud käsikirja tartukeelne materjal sisaldub pea tervenisti ka Hupeli grammatikas.

Masing ja termin *kõnekäänd*

Möödus tervelt 36 aastat, enne kui Otto Wilhelm Masing toob saksa päritolu pastoritele eesti keele õppevahendina mõeldud brošüüris “Ehstnische Originalblätter für Deutsche” (1816) teiste uute sõnade seas ära ka *kõnnäkänud*. Masing kasutab seda publikatsiooni saksakeelsele sissejuhatusele järgnevas eestikeelses pöördumises, milles arutleb kohati üpris kriitiliselt võõrsõnade ja võõrväljendite emakeelde tungimise üle:

[---] *Assusid sest ajast mitmed kõnnäkänud, ja asjata ülleswoetud Kreka ja Prantskele sannad meie ramatutesse, ning perrisid maad meie suus*
[---] (Masing 1816a: 17).

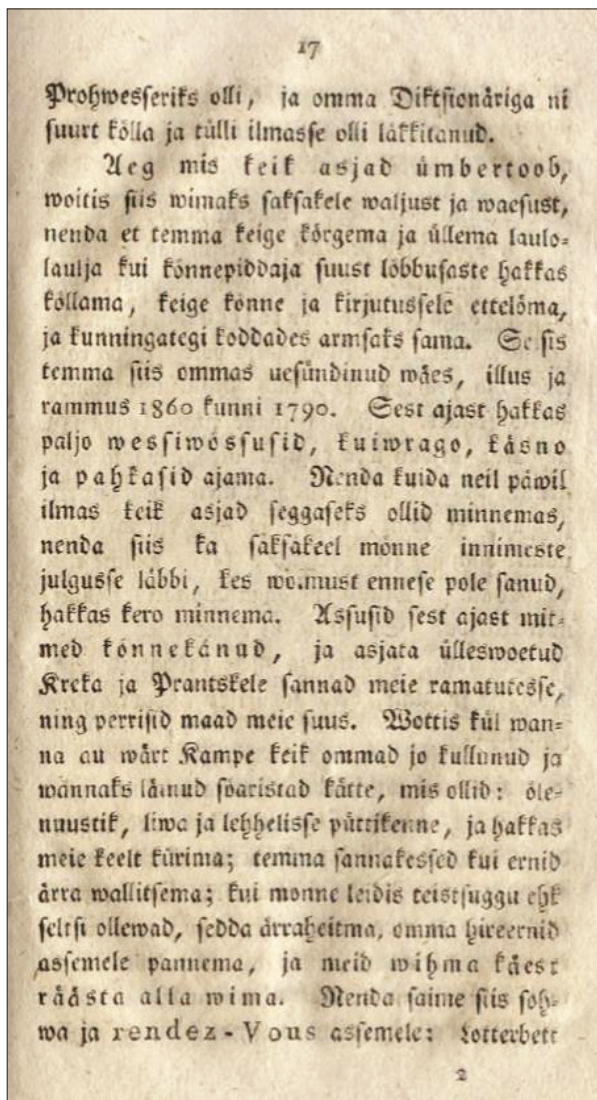
Teksti sees sõrendatuna esitatud kõnekäändu olemust ta pikemalt sealjuures lahti ei seleta ning esitab selle uuesti põhitekstile järgnevas sõnaseletuste

Foto 1. Lehekülg O. W. Masingu raamatust "Ehstnische Originalblätter für Deutsche".

nimistus koos saksakeelse vastega *Wendungen der Sprache* nendele, "kellele mõndagi võib ehk tunduda tundmatu, kahtlane või meelevaldne" [siinkirjuta- ja tõlge]. Sealsamas esitab ta ka sõna *laulo käänud*, millele järgneb erinevalt esimesena nimetatust ka saksakeelne selgitus.

Ka sama 1816. aasta- ga dateeritavas kirjava- hetuses Johann Heinrich Rosenplänteriga kasutab Masing oma erandlikult eesti keeles kirja pandud kirjaridades uut terminit – seostades seda hoopis saksakeelse terminiga *Phra- se* – rõhutades taas kord eesti keele kasutamise tähtsust maarahvale mõeldud kirjasõnas:

[---] *Et nüüd neist ennestest kegi head enneselle ej woi sada, siis omme- tige nemad sest polest woiwad kassuks tulla, mis üks ehk teine tark ja kelemoistja mees neie pärast teiste õppetuseks wõttab üttelda, ja ühhe ehk teise sanna ja kõnnekäno (Phrase) jurde seletuseks ehk paranduseks lisada.* [---] (Masing 1816b: 144).

Seegi lõik kinnitab, et just Masing oli see isik, kes esimesena kasutas eesti keeles terminit *kõnekääänd*. Paraku, nagu märgitud, ei selgitanud ta uut terminit lahti, mistõttu pole imekspandav, et sõna kasutus piirduski tollal üksnes Masinguga, laiemalt levimata. Näitena võib tuua perioodi olulisimaks eesti keele arendamisega tegelevaks väljaandeks peetava “Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” (1813–1832), milles publitseeriti Rosenplänteri eestvõttel muu hulgas ka vanasõnu ja muid ütlusi, kuid nende nimetamiseks kasutati taas üksnes saksakeelseid termineid.

Ütlusfolkloori-alasest terminoloogiast 19. sajandi teise poole publikatsioonides ja käsikirjades

Eesti rahvaluule lühivormide olulise allikana 19. sajandi teisest poolest on eraldi esiletõstmist väärt Friedrich Reinhold Kreutzwaldi käsikirjaline vanasõnade ja kõnekääändude kogu (koostatud 1860. aastate alguses, lõpetatud 1864), mis koosneb 1038 üksusest, olles üks mahukamaid omasuguseid.¹² Paraku puudub sellel kogul sisule viitav nimi ning seda põhjusel, et autor jättis käsikirja pealkirjastamata. Kirjavahetuses kaasaegsetega räägib ta sellest kui vanasõnade kogust (näiteks kirjas Schultz-Bertramile 10. mail 1864 (Kreutzwald 1959: 173). Kreutzwald toetus suuresti Hupeli grammatikas toodule, aga lisas ka enda kogutut (ja ka endaloodut) ja lähematelt kaastöölistelt saadut. Kreutzwaldi käsikirjaline materjal leidis tee järgmistesse käsikirjadesse ja trükistesse, mis omakorda said aga allikateks järgnevale trükistele (Krikmann 2006). Kõige eredamalt Victor Julius Steini käsikirjalises materjalis, mis ilmus trükitusena pealkirja “Üks kubu Wanu-sõnu ja wanu kõnekombeid” all (1875) ning oli üldse esimene eestikeelne vanasõnaväljaanne. Samas sisaldab see ka tekste, mida Stein märgib pealkirjas terminiga *kõnekombed* ja eessõnas laiendatult “vanad kõnekombed ehk viisid”, eristades neid sel moel vanasõnadest. Raamatus sisalduvale materjalile seda eristust autor siiski ei rakenda.

Kuigi võiks eeldada, et Kreutzwald täheldas erinevusi rahvapäraste ütluste puhul, ei saa näiteks ka tema kirjavahetusest oma kaasaegsetega – mis aitab käsikirjas selgust saada – välja lugeda kõnekäänu kui termini eestikeelset kasutamist. Põhjus peitub taas kord keelekasutuses, kuna tollased haritlased suhtlesid omavahel saksa keeles. Ütlusfolkloori märkimiseks kasutas Kreutzwald peaaesjalikult saksakeelset *Sprichwort* ning näib, et ta koguni vältis vahetegemist, nimetades vanasõnadena ka ütlusi, mida tollases saksakeelses kirjanduses tavatseti tähistada pigem terminiga *die sprichwörtliche Redensarten* (Kreutzwald 1956: 349). Võib üksnes oletada, et ehk oligi just seesuguses vanasõnale osutavas seoses peidus põhjus, miks Kreutzwald eelistas kõnelda

rahvakeelsetest ütlustest kui vanasõnadest või kui vanasõnadele väga lähedastest keelenditest.

Kreutzwaldi kirjavahetuses kohtab ka iseseisvat terminit *Redensart*, ent vaid mõnel korral. Ühel juhul näiteks pseudorahvaliku kõnepruugi tähenduses, kirjas Anton Schiefnerile aastast 1862 (Kreutzwald 1953: 287). Samas kirjavahetuses mõned aastad hiljem (1865) mainib Kreutzwald eesti keelele omaseid väljendeid rääkides mütoloogiast ja eufemistlikest nimetustest:

[---] *Siin saate hamba proovimiseks midagi mütoloogilist. Kas lumetuisul on isiklik tekitaja? Eesti kõnekäänud: Tuisu eit, ka Tuisu Kadri (või Triinu) on möllamas, näikse selle poolt kõnelevat; iseäranis iseloomustav on kuud ümbritseva pärja järeltulev nimetus: Kuul on tuisueide kübar peas. Kas leidub midagi sellesarnast teistelgi rahvastel? [---]* (Kreutzwald 1953: 333–334).¹³

Nagu näha, kasutab Kreutzwald terminit adjektiiviga *eesti*, pidades seega selliseid ütlusi ühele keelele eripäraseks.

Ka teise olulise tolleaegse kirjamehe Friedrich Robert Faehlmanni kirja-des Kreutzwaldile kohtab üksnes terminit *Redensart*. Näiteks 4. veebruaril 1843. aastal, mil kirjamehed arutlevad võimaliku eesti-saksa sõnaraamatu struktuuri ja koosseisu üle (Faehlmann 1843).¹⁴ Samal teemal on vahetatud kirju veel mõned kuud hiljemgi samal aastal, seejuures on Faehlmann teinud seda koguni eesti keeles:

[---] *Kas oled ju inimese kehajagude nimesid hakanud üle kirjutama? Pane veel mõne jao juurde kõneviisi (fraasikesed); võta ka meeste- ja naisterahva riided ette, vana isa Aadama viisi, kui ta elajatele ja rohtudele ja puudele igatühele oma nime andis [---]* (Kreutzwald 1976: 64).

Faehlmann ei kasuta siiski eesti keeles mitte kõnekäänu-terminit, vaid räägib kõneviisidest, mida täpsustades nimetab saksa keele toetudes *fraasikesteks*. Deminutiivse vormi kasutamine on seletatav tõenäoliselt sooviga teha sel moel vahet pikemate üksuste ja nappide ümberütlevate nimetuste vahel. Seda, et Faehlmann tööpoolest pidas silmas kujundlikke keeleüksusi, annab tunnistust selgitus eelmainitud varasemas saksakeelses kirjas, kus toob näidetena sellised ühendid nagu *peatükk* ja *läti kops* (Kreutzwald 1976: 57).

Varasematele eesti keele leksikograafilistele allikatele omast vanasõnakesket lähenemist kohtab ka eesti keele ja rahvaluule ühes olulisemas varasemas teaduslikus allikapublikatsioonis, Ferdinand Johann Wiedemanni teoses “Aus dem inneren und Äusseren Leben der Ehsten” (1876). Selles sisaldub rohkelt ütlusfolkloori, mis on rühmitatud saksakeelsetesse peatükkidesse: “Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten, Sentenzen, geflügelte Worte”,

“Umschreibende, bildliche und verblümete Bezeichnungen und Redensarten”, “Sprichwörtliche Vergleichen” (tõlkes ‘Vanasõnad ja vanasõnalised ütlused, sententsid, lendsõnad’, ‘Ümberütlevad, piltlikud ja mõistu öeldud nimetused ja kõnekäänud’, ‘Vanasõnalised võrdlused’). Eestikeelseid termineid me sellest väljaandest ei leia. Küll aga sisalduvad ütlusfolkloori märkivad erisugused oskussõnad Wiedemanni seitse aastat varem ilmunud publikatsioonis “Eestisaksa sõnaraamat / Estnisch-Deutsch Wörterbuch” (1869). Tähelepanuväärne on terminite juures arvukate sünonüümsete oskussõnade esitamine, näiteks *vanasõna* kõrval toob ta veel *wanaks jäänud sõna*, *wana-rahwa-sõna*. Seejuures esitab Wiedemann sealkohal saksakeelse vastena tavapärase *Spruchwort* kõrval hoopiski *Bauernregel* (tõlkes ‘talupoja elutarkus, -juhis’) (1869: 1186), mida tollases saksa keeles tavatseti kasutada märkimaks mitte niivõrd vanasõnu, kuivõrd erilaadseid rahvapäraseid ütlusi¹⁵. Saksakeelset *Spruchwort* kohtab väljaandes muudegi sõnade vastena, näiteks liitsõna *mõistusõna* juures: *Räthsel, Gleichniss, bildlicher Ausdruck, Sprichwort* (‘mõistatus, tähendamissõna, piltlik ütlus, vanasõna’). Eestikeelne termin *kõnekäänd* esineb märksõna *kään* all: *kõnekäänid* ‘Wendungen, Ausdrücke in der Rede’ (tõlkes ‘väljendid, kõnes esinevad väljaütlemised’) (1869: 282). Sealsamas leidub ka märksõna *käänd*, mille juures Wiedemann aga *kõnekäändu* ei maini. Saksakeelsete vastetena esitab ta sel kohal *Redewendung, Redesatz* (1869: 283), mitte aga tavapärase *die Redensart*, mida küll kasutab tosinal korral kogu sõnaraamatus märkimaks püsiühendeid. Kahe märksõna ühisosaks on saksakeelne *die Wendung* sarnaselt Masingule. Huvitaval kombel toob Wiedemann (1869: 943) ka märksõna *pööre* all liitsõna *kõne-pööre*, küll märkimaks lauseperioodi kõnes.

Wiedemannil leidub ka saksa *Phrase* ning seda vastena eestikeelsele sõnale *kõne jätk* (1869: 150). Saksakeelse *Idiotismen* vastena esineb Wiedemannil aga huvitav liitsõnaline moodustis, mida ei kohta üheski varasemas allikas: *priisõnad* (1869: 1186). Seejuures toob ta tähenduse laiendusena veel saksakeelse *ungewöhnliche Wörter und Ausdrücke* (tõlkes ‘ebaharilikud sõnad ja väljendid’).

Wiedemanni publikatsioonidele eelnesid keeleuurimisreisid Eesti- ja Liivimaale, mille kohta andis ta aru Venemaa Teaduste Akadeemiale kui rahastajale. 1861. aastal ilmunud esimesest aruandest leiab lõigu, milles ta kirjeldab oma kohtumist Kreutzwaldiga, toonitades viimase olulist abi sõnaraamatu koostamisel¹⁶:

[...] *Pikema suhtlemise tagajärjel, kus harva millestki muust kui eesti keelest juttu oli, tuli lõpuks kõne alla hulk sõnu ja omapäraseid kõnekäände, mida ma muidu võib-olla üldse poleks saanud, sest nad on enamuses niisugused, et võõras vaevalt selle peale tulekski neid eestlase käest küsitlema hakata. Nende hulka kuuluvad nimelt ümberütled ja piltlikud väljendused, millest eesti keel on nii rikas ja mis sagedasti*

on nii iseloomulikud rahva karakterile ja mõtteviisile. [---] (Kreutzwald 1953: 211–212).

Kuigi taas kohtab üksnes saksakeelseid termineid – *Ausdrücke, Wendungen* –, on kirjeldus tähelepanuväärne, kuna sisaldab esmakordselt eesti keele uurija sõnastatuna rahvalike ütluste lähemat iseloomustust, milles ühtlasi tuuakse esile ka nende suur osatähtsus ühes keeles.

Arvo Krikmann on oma “Lühivormide allikaloos” (1986) 19. sajandi teise poole väljaannetest Wiedemanni “Aus dem innerem...” ja Steini “Üks kubu...” kõrval toonud välja ka Carl Körberi “Wanna rahwa moistusse kõnned ja targad sannad” (1869). Raamat on tähelepanuväärne rahvaluule allikas, kuna sisaldab rikkalikult erisugust folkloori: loomajutte ehk valme, vanasõnu, mõistatusi ja ütlusi. Lühivormide hulk küündib koguni 400 tekstini. Enamik toodud tekstidest on kas vanasõnad, mõtteterad vmt, kõnekäändu-järku tekste on nende seas vähevõitu. Raamatus esitatud ütlusfolkloori nimetusega *wannad sannad* või *targad sannad* liigitab Körber keelte kaupa, milleks on maakeel, ladina, vene, prantsuse keel. Lisaks esinevad tal rubriigid piiblivanasõnadest ja vanarahva mõistusõnadest. Viimastele eelneb Körberilt ka selgitus, milles ta osutab Martin Lutherile, kes olevat kutsunud üles koguma rahvakeeles ringlevaid seda sorti ütlemissi (Körber 1869: 53). Krikmann on tuvastanud, et Körber kasutas oma raamatu allikmaterjalina nn Helle-Hupeli seeriat, aga tõenäoliselt ka mingeid muid allikaid (Krikmann 1999). Iseäranis nn mõistusõnade seas leidub tekste, mille päritolu on Krikmanni sõnutsi kõige hämaram (tekstid numbriga 41–50, lk 56).

19. sajandi lõpu keele- ja rahvaluuleväljaannetest on üks olulisemaid Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu teine trükk (1893). Selle toimetamine usaldati Jakob Hurdale. On väga hästi teada, et koostöö oli vastastikune, kuna Wiedemann kasutas oma publikatsioonides rahvaluule ja rahvaliku kõnepruugi näidetena Kreutzwaldilt saadu (sh vanasõnade kogu) kõrval suuresti ka Hurda enda kogutud keelematerjali (Ariste 1971: 46). Ühtlasi täiendas ta olemasolevat sõnavara omalt poolt ligi 10 000 uue sõnaga, mille Wiedemann oli kogunud pärast raamatu esitrüki ilmumist. Ka märksõna *käänd* all toodud *kõnekäänd* juurest leiab lisaks esiväljaandes toodule veel kaks saksakeelset vastet: *Redeweise, Wortform* (Wiedemann 1973: 256). Samuti on Hurt märksa rohkem vasteid lisanud märksõnale *ütlus*, tuues nendena *Sage, Ausspruch, Ausdruck, Redeweise*, ning osutades seejuures ka selle sõna varasemale ja Hurda meelest vananenud tähendusele, milleks on ‘jutlus’ (*ibid.*: 1277). Mõlemast väljaandest leiab huvipakkuva fraasi *wanad rääkimised*, mille saksakeelse vastena esineb *Traditionen*. Ent erinevalt algväljaandest esineb Hurda toimetatud publikatsioonis sealsamas märksõna *rääkima* all veel fraas *olgu rääkida*, mille saksakeelse vastena toob ta das *sind nur leere Redensarten* (*ibid.*: 943).

Eesti rahvaluule suurkogumiste korraldaja, rahvaluule- ja keeleuuriija Hurda põhihuviks olid kindlad pärimuseliigid, mida ta tavatses nimetada vanaks varanduseks ehk vanavaraks. Nii kutsubki ta oma olulisimates rahvaluule kogumise üleskutsetes eesti muinasaja tundmiseks 1888. aastal ajalehe *Olevik* eri numbrites rahvast üles kirja panema rahvalaule, jutte, kombeid, aga samuti eesti rahva vanasõnu “ehk tarkuse terasid” ja mõistatusi. Selles nimistus ei sisaldu aga kõnekäände (Hurt 1888: 1). Ometi oli Hurt Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena avaldanud seitseteist aastat varem *Eesti Postimehe* lisalehe vahendusel üleskutse “Mis lugu rahva mälestustest pidada”, milles kutsub ennemuistsete juttude, rahvalaulude, mõistatuste ja vanasõnade kõrval paberile panema ka “tähtsad kõnekäänud ja mõnesugused arvamised, kas loodud asjadest või muust, mis inimese südant liigutab ja teda mõtlema paneb” (Hurt 1871b: 153). Kuigi ütlusfolkloori laekus kogumistöö tulemusena järgnevatel aastatel rikkalikult, ei eritletud neid siiski vanasõnadest ning see teeb nende üksuste arvulise väljatoomise keerukaks.¹⁷ Seda, et Hurt siiski oli tõepoolest väga hästi teadlik kõnekäänu olemusest, kinnitab ka esimese üleskutsega samal 1871. aastal ilmunud kirjutis “Kas eestikeelele uusi sõno tarvis”, milles ta mitmes lõigus toonitab kujundlike kõnekäändude olulisust keeles.

[---] *Ka meie mõtetel on omad riided ja meie kõnel omad riistad ja need on keele mitmesugused sõnad ja keele mitmesugused käänud. Mida sündsam mõttel riie, seda nägusam ja selgem on mõte; mida rohkem kõnel riisto, seda enam tööd võib kõne teha; mida täielikumad need riistad, seda täielisem saab ka töö olema.* [---] (Hurt 1871a: 130.)

Seejuures märgib Hurt väga õigesti, et sarnaselt sõnadega võivad kujundlikud ütlusedki keelde sugeneda teiste keelte vahendusel:

[---] *Tuleb uus sõna ehk kõnekäänd lugesdes ette, siis ei tohi meie enam nuriseda ja uriseda, et ta ette tuleb, vaid peame temalt üksi passi nõudma, kas tal õigus ette tulla ja Eestikeeles kodaniku passi nõuda.* [---] (Hurt 1871a: 130).¹⁸

Siiski ei maini Hurt vaid mõned aastad pärast esimest üleskutset, 1875. aastal välja käidud rahvaluule publitseerimise kavas enam kõnekäände, vaid kõneleb üldistatult “vanast tarkusest ehk vanadest-mõistusõnadest” (Hurt 1875: 101). Oma hilisemates pöördumistes loobuski Hurt vähehaaval erinevate rahvaluuležanride alaliikide täpsemast eristamisest. Seda, miks otsustas keelemees, vaatamata seesuguste keelendite olulisuse tajumisele, nad ikkagi kõrvale jätta, on tagantjärele keeruline tuvastada.

Oli selleks siis Hurda mõju või muud põhjused, aga üha tugevamalt koonduis rahvaluulekogumise põhitähelepanu regilauludele ja muu rahvaloome jäi

selle kõrval varju. Teisedki Eesti Kirjameeste Seltsiga seotud rahvaluuletöö eestvedajad jätkasid sama liini, nimetades oma üleskutsetes rahvaluule kogumiseks laulude ja juttude kõrval küll lühivorme, aga ka siis üksnes vanasõnu ja mõistatusi, mitte rahvapäraseid ütlusi. Näitena võib tuua Jaan Jõgeveri 1886. aastal ajakirjas *Oma Maa*, Juhan Kunderi 1886. aastal ajakirjas *Meelejahu-taja*¹⁹, Matthias Johann Eiseni 1887. aastal ajalehtedes *Olevik* ja *Postimees*. Siiski leidus seltsi liikmete seas huvilisi, kes avaldasid rahvaluulekäsitlusi rõhuasetusega just lühivormidel. Nii esitab esmakordse teoreetilise kirjelduse eesti vanasõnadest kooliõpetajast rahvaluuleentusiast Joosep Kapp oma artiklis “Vana-sõna” (1873), tuues eraldi välja ka kõnekäänud:

*Ütleb aga rahvas ühte paljast asja, ilma täieliku mõtteta, ehk ühte pooli-
kut mõtet välja, siis ei ole see mitte vanasõna, vaid meie võime niisugusid
rahva avaldamisi vana-sõnaliseks kõnekäänuks nimetada, nagu “Enne-
aegne vader”, “Kül ilm õppab”, “Anna aega adra seada!”, “Kuri karjas”
jne (Kapp 1873: 38).*

Nagu näha, mõistab sarnaselt varasemate keele- ja rahvaluuleuurijatega ka Kapp kõnekäändu mitte omaette žanrina, vaid millenagi, mis on genuiinselt seotud vanasõnaga.

Kooliõpikutest on 19. sajandi teisest perioodist silmapaistvaim Carl Robert Jakobsoni “Kooli lugemise raamatu” sari (I 1867, II 1875, III 1876). Nendes esitatud lugemispalade järel esineb ka vanasõnu. Lisaks kohtab ka paari eraldi jaotist vanasõnade ja mõistatuste, aga mitte kõnekäändude kohta.

Kui uurida teisi tollaseid õpikuid ja sõnaraamatuid, siis Eesti Kirjameeste Seltsi 1876. aastal kirjastatud “Vene keele õppimise raamat eesti rahvakoolidele”, autoriks Carl Heinrich Niggol, sisaldab küll ohtralt vanasõnu, ent enamik neist kujutavad endast tõlkeid-mugandusi vene keelest. Raamatu lõpus on ka omaette peatükk “Lugemise tükid, laulud, kõnelemised”, milles leiduv loend on pealkirjastatud “Пословицы” / “Wanad mõistu sõnad”. Seega sarnaselt Hurda poolt sõnastatule. Alates viiendast trükist (1887) leiab juba iga grammatika-punkti lõpust vanasõna, kuid mitte eesti, vaid vene oma.

Sama seltsi poolt 1885. aastal välja antud ning hiljem korduvalt uuesti välja antud Jakob Johanson-Pärna toimetatud “Vene-eesti sõnaraamatust” leiab sõnad *фразы* ‘lause, ütelus’ ja *поговорка*, mille vastena on toodud aga ‘wanasõna’. Kuna viimane (mingil põhjusel sel korral küll lahku kirjutatuna) esineb ootus-pärasena venekeelse märksõna *пословица* juures, saab taas nentida, et 19. sajandi lõpuni valitses ütluste eristamise vallas suur terminoloogiline segadus.

Karl August Hermann “Täielises Eesti-Wene sõnaraamatus” (1889) sisal-dub *kõnekäänd* sõnasõnalise venekeelse vastega *оборотъ рѣчи*. Sellest aga, et Hermann mõistab kõnekäände mõneti mitte niivõrd rahvapäraste väljendite,

vaid pigem poeetiliste sõnaühenditena, annab tunnistust üks lõik peatükist “Hääleõpetus” tema “Eesti keele grammatikas” (1884):

[---] *Salmikute keele ilu pärast hoiavad endid peenikese tundmusega luuletajad ka selle eest, et mitte järgmine sõna selle häälikuga ei alga, millega eel minew on lõpnud, näit.: aja arw, ole ees, hoop pea, suur rida ie., vaid nad püüawad ikka teha, et järgmine sõna teise häälikuga pääle hakkab, sest et siis keelel ilusam kõla on. Siin ei wõi aga iga kord nii waljult seadust pidada, muidu ei wõiks mõndagi ilusat kõnekäändu tarwitada, näit.: Eesti isamaa, isamaa-armastus. [---] (Hermann 1884: 17).*

Samal 1884. aastal ilmus ka Jaan Nebocati²⁰ “Kündja. Eesti keeleõpetus nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse”, milles autor toetub Eduard Ahrensi ja Wiedemanni põhimõtetele.

Peatükis “Esimene nimisõna muutmine” kohtab määratlust *mõistusõnalised kõnekäändud* ja nende näidetena peajasjalikult rahvakeelseid liitsõnalisi nimetusi:

[---] *Sõnad ühe ainsa pitka liikmega. Ärakadunud healega tähte, kelle kadumise läbi need sõnad üheliikmeliseks on saanud, peab sõnaraamatust otsitama. Üksnes mõne kokkupandud sõna ja mõistusõnaliste kõnekäändide sees on neid weel näha, nagu haganik leiwa jätku, humalik olle jätku, wesi pitka piima jätku, raagapurje, jõhwihein, wette lasku aeg, karjalaskupäew, örkuroog, tuhkapunn, tuhkapäew, tuhkapass, tuhkapemp, pelgupaik, wihku silmaga, waikupuu, wänta-kõis, teistest muutmistest weel hiiri täht, tuuliweski, ei üksigi (= ükski). [---] (Nebocat 1884: 44).*

Nebocati toimetatud saksa-läti-vene-eesti sõnaraamatus (1885) leidub ka eraldi peatükk pealkirjaga “Kõnewiisid” (paralleelnimetustena vene *Выражения*, saksa *Redensarten*), mis sisaldab peajasjalikult näiteid kõnewiisi kui morfoloogilise kategooria kohta. Siiski kohtab näitetekstide seas ka mõningaid argivormeleid, näiteks: *Kuidas käsi käib? – Ikka käisest läbi. Tuhat tänu! Jätka jumal leiba!.*

Võib väita, et nii Hermann kui ka Nebocat olid teadlikud kõnekäändu olemusest, mõistes neid kui grammatilisi sõnakombinatsioone, mis ei ole keeles tavapärased ehk on reeglitest hälbivad.

Nebocati koostatud eesti-saksa sõnaraamatus (põhineb Ahrensi, Wiedemanni ja Puttkameri reeglitel) esineb *kõnekäänd*, ent mitte omaette märksõnana, vaid sarnaselt varasematele väljaannetele märksõna *käänd* all. Seejuures tuuakse saksa vastetena sarnaselt Wiedemanni sõnaraamatule *Redewendung*, *Redesatz* (Nebocat 1889: 188). Vanasõna eestikeelsete terminitena tuuakse välja veel *wanarahwasõna* ‘Sprichwort, Bauernregel’ ja *mõistusõna* ‘Sprichwort, Sentenz, Gleichnis, Rätsel, bildlicher Ausdruck’ (*ibid.*: 502). Ka nende sõnade saksakeelsed vasted pärinevad Wiedemanni teose esitrükist. Sellest annab

tunnistust ka eestikeelne nimisõna *ütetus*, mille puhul esitab Nebocat samuti üksnes napi osutuse märksõnale *jutus*. Saksakeelne *Redensart* (kõrvuti terminiga *Ausdruckweise*) esineb nii Wiedemannil kui ka Nebocatil vastena liitsõnale *kõnemood* ja märksõna *rääkima* tähendussetuste hulgas ühe fraasi koosseisus (*olgu rääkida – das sind nur leere Redensarten*).

Eesti Kirjameeste Seltsi poolt publitseeritud “Eesti-Wene sõnaraamatus” (1890, autor Marcus Salem, kelle koostatud käsikirjaga jätkas Juhan Kunder, ning kelle töö omakorda viis lõpule Timotheos Kuusik) on samuti *kõnekäänd* leidnud koha ning sarnaselt Hermannil samalaadsele sõnaraamatule venekeelse vastega *оборотъ речи*. Eestikeelse omatermini esinemisele on hõlbus seletus, kuna ka selle sõnaraamatu märksõnad ja näitestik pärinevad Wiedemanni sõnaraamatust.

Ado Grenzstein ja “kahtlane uus sõna”

19. sajandi lõpul välja antud teedrajavaima sõnastiku autor on Ado Grenzstein väljaandega “Eesti sõnaraamat” alapealkirjaga “1600 uut ja wõerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein” (1884). Autori toodud sõnade seast leidub ka *kõnekäänd*. Selle vastena toob ta saksa termini *die Phrase* ning annab selgitusena ‘ütlemise viis, kõnelemise pruuk, mingi isesugune lause’ (Grenzstein 1884: 68). Samas arvab ta *kõnekäänu* aga kategooriasse “Kahtlased uued sõnad” (muud kategooriad: “Soovitavad uued sõnad”, “Wõerad ja halwad uued sõnad”), pidades seega seda keelendit pigem ebasobivaks. Kuna on kindlaks tehtud, et suur osa Grenzsteini sõnadest pärinevad Wiedemanni sõnaraamatust (Raag 2008: 106), võib oletada, et ka *kõnekäänd* on raamatusse sisse võetud just sel põhjusel. Kuigi on üldteada, et Grenzsteini kui keelelise purismi eestvõitleja eesmärk oli vältida keeles eelkõige uusi laen- ja võõrsõnu, jääb siiski arusaamatuks *kõnekäänu* arvamine selliste sõnade hulka. Iseäranis, kui võtta arvesse selle ligi 70 aasta tagust esmamainimist Masingu publikatsioonis. Näiteks järjekindlusetusest võib tuua, et kuigi Grenzstein pidas saksa keele mõjulist *kõnekäänu*-terminit pigem sobimatuks, seostas ta seda omadussõnaga *eestiline* ehk rahvusele omasena: *Eestlaste viisi järeline, Eestlaste omaline, Eestimaal pruugitaw, Eesti loomu järeline; eestiline kõnekäänd, eestiline pruuk* (Grenzstein 1884: 24).

Grenzsteini veendumusest sellise termini ebasobivuse osas annab tunnistust ka “Eesti Lugemise-Raamatu” sari (1887–88), milles leiduvad rubriigid nimetustega “Vanad-sõnad”, “Mõistatused” ning “Mõttesalmid”, aga mitte *kõnekäände* sisaldavat peatükki. Grenzstein koostas ka vene keele õpiku, mille ta pealkirjastas “Riigikeele Õpiraamat Eestlastele” (1890). Selles toob ta iga

lugemispala või laulu järel vanasõna või mõistatuse, aga ka näiteks kiirkõnena määratletavad tekstid (mida ta märgib kohmaka moodustisega sõna ruttuütle-miseks)²¹. Neid rahvaliku elava kõne näiteid tähistavad terminid esitab autor ka raamatu lõpus olevas sõnastikus. Kõnekäändu me seal toodud sõnade seast ei leia.

1899. aastal ilmunud brošüüris “Kauni keele kaitsemiseks” kasutab Grenzstein terminit *sõnakõlks*. Selle toob ta vastena saksa sõnale *Phrase*, selgitades seejuures tähendust aga kõnekäänu-termini abil:

Sõnakõlks, phrase. Kreeka sõna phrase <frase> tähendab kõnekäändu, millel nagu vanasõnal oma kindel kuju on, milles ta ikka ette astub. Ajajooksul jääb phrase aga enam vähem tühjaks kõnekõlksuks, millel sisu sees ei ole (Grenzstein 1899: 11).

Sellest määratlusest tuleb selgelt ilmsiks, et kuigi Grenzstein kõrvutas kõnekäändu vanasõnaga, siis tegi ta seda üksnes vormi poolest, pidades seda millekski, mis muutub ajapikku sisutühjaks väljenduseks. Grenzsteini programmisest sõnavõtust võib mitmel leheküljel kohata suisa põlgust seesuguse keelenähtuse suhtes. Iseäranis näib talle olevat vastumeelt nn rahvaliku keelekasutuse järelleaimamine, sh piltlike kõnekäändude kasutamine nii ajakirjanduses kui ka kujunevas eestikeelses ilukirjanduses.

[---] *Sügaw mõte, kirjaniku kaunim ehe, peidab end sagedaste kõnekäänu taha ära, kust ta aga leidmise juures seda suuremat löbu saadab. Tabab kirjanik, kellel kord aluspõhja ader käepärast ei ole, siisgi sügawaid asju awaldada ja seda sasise, uduse keele abil teha, et lugejas mõtet äratada, nagu ei ulataks tema mõistus udupilve saladusi nägema, siis ole julge, et sa waremine ehk hiljemine petjana oma lugeja silmade ees seisad.* [---] (*ibid.*: 32).

Selles Grenzsteini halvustavas suhtumises võib näha lähtumist tollastest saksa keelsetest sõnaraamatutest, kus 19. sajandi teiseks pooleks oli termini *Phrase* algne tähendus muutunud negatiivseks.

Kui heita pilk muudele tollastele väljaannetele sõnaraamatute ja õpikute kõrval, siis näiteks “Eesti kirjanduse ajaloo” rahvaluulele pühendatud esimeses osas (1899) mainib Tõnu Sander ka kõnekäände, eritledes neid millenagi, mis paiknevad vanasõnade ja mõistatuste vahel. Ühtlasi iseloomustab ta seda tüüpi tekste ka veidi lähemalt:

Iseäralise vaheosa vanasõnade ja mõistatuste wahel sünnitavad nõndanimetatud kõnekäänud. Nende waral annab keel sõnades ilmuwale mõttele nägusama näo, kenama kuju; nende waral püüab ta kõne sisu piltlikult kuuljale selgemaks teha (Sander 1899: 69).

Kõnekäänu-termini esinemine 20. sajandi algupoole väljaannetes

Nagu eeltoodust näha, ei saanud kõnekäänust kinnistunud terminit veel 19. sajandi lõpuks. Võib ainult oletada, et ehk oli üheks põhjuseks kõnekäänu kahetine loomus – ühelt poolt iseseisev keeleilming, teisalt tugev seotus vanasõnaga – milles oma osa on ka saksa keele mõjudel.

20. sajandil alguses ilmunud publikatsioonides kohtab kõnekäänu-terminit siiski üha sagedamini. Nii on Timotheos Kuusiku koostatud sõnaraamatutes “Wene-Eesti ja Eesti-Wenekeelne sõnaraamat” (“Русско-эстонский словарь и эстонско-русский словарь”, 1900) ja “Wene-Eesti ja Eesti-Wene sõnaraamat” (Русско-эстонский и эстонско-русский словарь, 1903)²² esitatud nii *fraas* kui ka *kõnekäänd*. Küll selle vahega, et esimene esineb üksnes vene-eesti pooles ning tähendusselgitusega ‘lause, ütetus’. Termin *kõnekäänd* on toodud venekeelse *поговорка* vastena (kujul *kõnekään*), kuid mitte esimesena, vaid *vanasõna* järel teisena. Sõnastiku eesti-vene osas leiab selle aga märksõna *kõne* alt (kujul *kõnekäänd*) venekeelse vastega *оборотъ речи*. Selline esitus sarnaneb Eesti Kirjameeste Seltsi 1890. aasta sõnaraamatus esitatule. See on seletatav asjaoluga, et Salemi töö viis lõpule just Kuusik. Kummastava seigana torkab aga silma, et vene-eesti pooles *поговорка* vastena toodud *vanasõna* puudub eesti-vene sõnastikus märksõnana sootuks.

Kooliõpikute puhul on märgatav rahvaluuletekstide osakaalu suurenemine. Seejuures toovad autorid välja ka rahvapärimuse rolli koolihariduses. Mihkel Kampmann nimetab oma “Kooli Lugemiseraamatus” (1905), mis mõeldud 1.–3. kooliastmele, kõnekäände kui keele rikastamise võimalust:

[---] *Lugemiseraamat on alguskoolis emakeele õpetuse alus. Ta ülesanne on last kirjakeelega tutvustada, lapse enese keelt sõnade tagawara ja kõnekäänude poolest rikastada, õigeid wormisid tundma õpetada ja suusõnalikus ning kirjalikus mõtete awaldamises eeskuju pakkuda. Lugemiseraamat peab ukseks olema rahwa kirjandusesse.* [---] (Kampmann 1905: III).

Samas näiteid kõnekäändudest õpikust ei leia, küll on kasutatud rohkelt vanasõnu, seda nii omaette alapeatükis “Eesti vanasõnad” (peatükis “Kõlbuline elu”) kui lugemispalade lõpus. Kaks aastat hiljem ilmunud “Kooli Lugemiseraamatu” teises jaos (1907) leiab peatükist “Järelemõtlemiseks” alarühmad, mis sisaldasid mõistatusi, mõttesalme, vanasõnu ja ka kõnekäände (74 üksust). Viimaste olemust Kampmann ei määratle, küll aga toob ta raamatu lisas “Lühikene seletus kirjanduse toodete koorest ja sisust” ühe alapunktina “Kujurikas ehk piltlik sõnastus”, milles iseloomustab lähemalt troope, sh võrdlust, metafoori,

allegooriat, omistades neid küll üksnes ilukirjandusele (Kampmann 1907: 324). Kõnekäändu mainib Kampmann punkti "Harutused" (kõrvutavalt proosa kirjatööde teiste liikidega nagu "Kirjeldused" ja "Jutustused") all: "Sissejuhatus peab lugeja otse thema juurde viima ja thema tõsise mõttesisu piltlikkudest kõnekäändudest jne. välja koorima ja selgeks tegema." (*ibid.*: 331). Seesugune seletus annab aimu arusaamast, mille kohaselt kõnekäänd kui kujundlik keelekasutus ei kuulu mitte igasugusesse kirjalikku tekstiloomesse.

Kampmanni koostatud teosest "Eesti kirjanduseloole peajooned" (I 1912) leiab eesti rahvaluule käsitluse osas alapeatüki vanasõnadest ja mõistatustest. Viimane ei lisa aga midagi uut ja originaalset senistele arusaamadele. Nagu märgib ka Ingrid Sarv, on Kampmanni seisukohtades vähe iseseisvust, kuna ta toetub Kapi ja Sanderi käsitlustele (Sarv 1964: 113). Kõnekäände mõistab Kampmann üksnes vanasõnade ja mõistatuste vahepealsena:

Wahelülilis wanasõnade ja mõistatuste vahel on rahwa kõnekäändud. Nende varal annab rahvas awaldawale mõttele kenama kuju, püüab nende waral kõne sisu kuulajale piltlikult selgeks teha. Piltlik kõne, iseäranis wõrdlused, metaforid, liialdused jne., annawad sõnastusele elu, mõnu ja magu (Kampmann 1912: 132).

Seda, et Kampmann teeb selgelt vahet kirjanduslike ütluste ja rahvaluulesse kuuluvate ütluste vahel, osutavad nimetused *rahwäsõnad* ja *rahwa kõnekäändud*. Kampmann rõhutab sarnaselt teistele uurijatele kõnekäändude erisugust kohta ja rolli, milleks on kõnele kujundlikkusse lisamine. Näitlikustamiseks toodud kümme teksti (teiste seas *asjaks tegema, silmad hammaste vahele võtma, kulda ja kurja pakkuma, nüüd on oinad aia taga*) sisalduvad juba sama kirjamehe "Kooli Lugemisraamatu" teises osas (1907). Kampmanni õpikud-lugemikud osutusid väga populaarseteks, millest annavad tunnistust arvukad uustrükid järgneva 20 aasta jooksul.

Sama perioodi kooliõpikute teise viljaka autorina saab välja tuua Madis Nurmiku. Tema koostatud emakeelelugemikest leiab lugemispalade lõpust rohkelt ka vanasõnu ja mõistatusi. Kui esimeses väljaandes "Eesti Kooli Esimene lugemik" (1920) kõnekäände eraldi nimetatud ei ole ning vaid siin-seal tekstides kohtab püsiväljendeid, siis teises ja kolmandas täiendatud trükkis on lisatud lühivormide näitetekstide loetelu ette vahepealkirju nagu "Kõnekäändud kirjast ja kirjaoskamisest", "Hääst ja paremast. Kõnekäändud ja vanasõnad", "Mõistu-kõnekäändud". Huviäratav on juba mainitud nimetus *rahwäsõnad*. Nimmelt kasutab Nurmik seda vanasõnade ja kõnekäändude vahele jäävate ütluste kohta, milleks on nn poetilised ilmaended ning mis on seotud kalendripühadega. Õpiku kolmanda trüki pealkirjaga "Esimene lugemik" lõpus lisana toodud "Mõistatuste ja kõnekäändude võti" (Nurmik 1923: 344) sisaldab mõistatuste

lahenduste kõrval kõnekäändude seletusi, iseäranis nn mõistu-kõnekäändude puhul, näiteks: *vesi ahjus ja tuli ojas* 'suur häda', *hing niidiga kaelas* 'surma häda', *surm suu ääres ja kalm kaelal* 'viimne häda', *vene vile lööma* 'nutma'. Nurmiku "Teise lugemiku" (1921) eessõnast aimub, et varasemate lugemikega võrreldes on rõhuasetus muutunud ja kirjandustekstide asemel kohtab rahvaluulet veelgi enam, mis aitab omandada paremini ka kirjakeelt, nagu autor toonitab. Seejuures toob Nurmik esile rahvaluule lühivormide kui rahvakeele parimate näidete osatähtsuse koolihariduses. Tähelepanuväärne on tema arusaam ütluste kuulumisest juba väikeste laste sõnavarasse (õpik on mõeldud 2.–4. õppeaastaks). Ühtlasi jagab Nurmik juhiseid rahvakeele sidumiseks kirjakeele ja kirjanduse õpetamisega, olles sel moel esimene eestikeelne metodoloogiline vahend kõnekäändude õppetöös kasutamiseks.

[--] *Kõige huvitavam, aga ühtlasi ka metoodiliselt kõige raskemalt käsitletav element terves raamatus on kahtlemata rahvakeele ja -luule proosaained – kõnekäänud, vanasõnad, mõistatused. Neil on eesmärgiks õpetada elavat rahvakeelt ta tabavate ütluste ja särava naljaga. Et anda lapsele võimalust ka isetegevuseks, kes ses eas omab juba võrdlemisi suure hulga kõnekäändusid, siis on neist lihtsamad ja üldiselt tuttavamad meelega välja jäetud. Õpetaja kehtusel toovad siis õpilased suure rõõmuga oma teaduvara veel selle lisaks välja. [---] (Nurmik 1921: V).*

Seoses rahvakeelele omistatava tähtsusega lisandus Nurmiku õpikutesse aina rohkem ütlusfolkloori. Sealjuures käis autor välja ka uusi nimetusi sedalaadi näitetekstide märkimiseks-liigitamiseks. Nii leidubki kõnekäände sellistes peatükkides nagu "Võrdlevad kõnekäänud", "Rahvakeele ütlused", "Naljakõnekäänud"²³, "Keelenaljad", "Kuidas vahel öeldakse". Nagu neist kohati kattuvatest nimetustest nähtub, ei olnud ütlusfolkloori süstematiseeritult esitamine tõepoolest, nagu Nurmik ka ise eessõnas möönab, hõlbus ülesanne. Nii esineb tal kõnekäänuna määratletavaid tekste erinevate nimetuste all, sealjuures puudub neis läbivalt üks põhimõte: kord on eristuse aluseks vorm, kord sisu. Ka rühm pealkirjaga "Kõnekäänud ja vanasõnad" annab aimu liigitamisega seotud raskustest. Ilmaga seotud ütlused on esitatud erinevate alarühmadena nagu "Vanasõnad ilmadest"²⁴, "Kõnekäänud ja vanasõnad ilmast". Varasemas väljaandes olid taolised ütlused koondatud üldnimetuse "Rahvasõnad" alla, mis nüüd sisaldab üksnes rahvalauludest pärit riimilisi ütlusi. Seejuures on aga kiiduväärt autori oskus osutada erinevate rahvaluuleilmingute omavahelistele seostele, jagades ühtlasi noore lugejaga etnograafilisi teadmisi.

Matthias Johann Eiseni "Meie wanahõbe" (1913) on pärast Steini raamatut esimene omataoline üksnes paröömilisele rahvaloomele pühendatud teos. Sellele osutab ka teose alapealkiri "Sarjatais Eesti rahva endist tarkust,

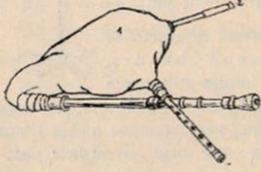
— 164 —

115^b Torupilli-valts.

Küliluu, küliluu,
sääreluu, sääreluu,
teine küliluu, teine sääreluu,
teine viltkinnas, teine labakinnas,
teine sukasäär, teine vana põid,
u — u — u! u — u — u!

Rahvasõnad: Karu tahab tantsida, mul pole
aega hullata, lõunalokk on löömata, ise alles söömata.
— Pill katki, torud kotti, saadan selga, uksest välja!

Siin pildil näete torupilli, nii pikk ja lai, kui ta on. See, mis poena pungis, on **magu** (nr. 1), hülge või vasika maost tehtud. See puhutakse õhku täis, nii et pill ka puhumata võiks hääda. Vaja ainult kaenla all pigistada. Kõnekäänd: Täis nagu pill. 2) **esik** — mehe sõrme jämedune toru, mille läbi magu õhku täis puhutakse. 3) **passitoru** ehk nui — teeb ainult ühetoonilist passi häält („põhitoon“). 4) **sõrmiline**, esimik; — seitsme auguga puutoru, kuus auku üleval, kummagi käe jaoks kolm auku ja seitsmes all pahema põidla jaoks. Sõrmilise otsa sees on roog, mis häält annab.

Torupill.

116. Sööge, vennad, jooge, vennad!

Rahvalaul.

Sööge, vennad, jooge, vennad, taas, vennad, tasa elage, senni kui kannussa õluta, peekeris on peenikesta, tina seessa tilgukesta, karra seessa kaunistest!	Lõpeb kannusta õluta, peekerista peenikene, tina seesta tilgukene, karra seesta kaunistest: siis on vennad vehkimassa, emalapsed lahkumassa.
---	---

Foto 2. Lehekülj M. Nurmiku raamatust “Teine lugemik”.

kõnekäänusid ja ütlusi”. Ühtekokku sisaldab väljaanne ligi 1500 üksust, sh tuhatkond kõnekäändu.²⁵ Krikmann on teinud kindlaks (1999), et suuresti sisaldab see Eiseni enda käsikirjalist materjali, milles aga ebaautentse ainese osakaal on suur. Seejuures on ka materjali paigutamine rubriikidesse ebaselge, näiteks sisaldavad kõnekäände nii “Võrdlevad kõnekäänud”, “Mõistatuslised kõnekäänud” kui “Üleüldised kõnekäänud ja ütluse viisid”. Eessõnas pealkirjaga “Sarjatais wana tarkust” märgib Eisen:

[---] Aastasadade jooksul korjatud elutarkuse on meie esivanemad osalt lauludesse, enam aga mõttesalmidesse, wanusse sõnusse, kõnekäändudesse, mõistatusesse ja wanusse lendlausetesse pununud. Sarnaseid

aineid leidub rahwasuus hulga kaupa. Rahwalaul lausud niisuguse tarkuse kohta: Mul on sõnu sadasid, Sadasida, tuhandida, Mitu suurta sarjataita, Sarjataita, sülletaita! Kõiki neid sadasi sületäisi korraga ette tuua, paneks ehk “wärisema, pelgama” nagu rahwalaul ütleb. Seepärast avaldame seekord ainult sarjataie wanatarkust ebatarkuse kõrval, kui ka rahwa kõnekäänusid ja ütlusi. “Kuju jätsin koti täie” ütleme rahwalauluga edasi. Wanasõna wanahõbe, ütleb rahwas ise ja niisama – wanalsõnal on kuldne sisu sees ehk kuldne põhi all. Ära wõta wihaks ega pane pahaks: wana kõnekäänd. Kõnekäänd kõnele, sool supile. [---] (Eisen 1913).

Vaatamata puudustele on ilmne, et Eisen tegi selget vahet vanasõnade ja kõnekäänuliste ütluste vahel, eristades viimaste puhul ka alaliike, mis on juba samm edasi võrreldes varasemate väljaannetega. Näiteks eelmainitud kaks rühma sisaldavad tekste, mis erinevad eelkõige vormiliselt – kui nn mõistatuslikud kõnekäänud on fraasikujulised (nt *hagu alla panema = enne pruukosti sööma*), siis “Üleüldised kõnekäänud ja ütluse viisid” sisaldab lausekujulisi ütlusi (nt *Ega rott või salwe surra. Ei sünni sööma ega mahu magama. Kes vaese häda usub!*).

Paraku kõigest aasta hiljem ilmunud “Eesti vanadsõnad” (Eisen 1914) ei sisalda nii ühest lähenemist, nagu on kriitiliselt märkinud ka lühivormiuurija Ingrid Sarv (1964: 112).

Fraseologismi-termini tulek eesti keelde

Vaatamata materjali määratlemisega seotud raskustele, võib väita, et kõnekäänud olid leidnud vanasõnade ja mõistatuste kõrval lõpuks kindla koha 20. sajandi alguse kooliõpikutes, tekstikogumikes, kahekeelsetes sõnaraamatutes jm publikatsioonides. Samas puudus aga eesti keele kasutajal ikka veel suunava olemusega õigekeelsussõnaraamat, mis oleks aidanud terminoloogias selgust saada.

Kui 1918. aastal ilmus esimene eesti keele normeeriv sõnaraamat “Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat”, siis ei leia sellest ei *kõnekäändu* ega *vanasõna*, ning seda põhjusel, et liitsõnad on, mõne erandiga, välja jäetud. Küll aga sisaldub väljaandes sõna *fraas*. Kuna sõnaraamatu eesmärgiks olid õigekirjutuse ja sõnamuutmise reeglid, siis seda, mida selle sõnaga märgitakse, me teada ei saa. Seitse aastat hiljem ilmus märgatavalt täiendatud “Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat” (1925), koostajateks Johann Voldemar Veski ja Elmar Muuk, mille esimeses köites (A-M) on lisaks juba varem esitatud *fraasile* ära toodud nii *kõnekäänd* kui ka *kõnekõlks*. Tähelepanuväärseim on aga fakt, et esmakordselt leiab eestikeelsest sõnaraamatust sõnad *fraseoloogia* ja

fraseoloogiline. Terminid, mida saksa keeles võis kohata juba 17. sajandi alguses²⁶, tulid oma praeguses tähenduses – ühele keelele ainuomased püsivad sõnaühendid või fraasid – käibesse siiski alles 19. sajandi lõpul (Fleischer 1997: 3). Nende esmaseks ilmutumiskohaks oli saksakeelne õppematerjal prantsuse keele omandamiseks “Deutsch-französische Phraseologie in systematischer Ordnung. Ein Übungsbuch für Jedermann, der sich im freien Gebrauch der französischen Sprache vervollkommen will”, autoriks Bernhard Schmitz (1872). Selles raamatus sisalduvate erinevate alapeatükkide pealkirjades kohtab termineid *Redewendungen, Redensarten, Ausdrücke, Phrasen*, aga ka *Phraseologie*. Autor selgitab viimast lähemalt eessõnas (Schmitz 1872: IV), tuues välja ka prantsuskeelse *phraséologie*, ning rõhutab asjaolu, et see mõiste on kahetähenduslik: ühelt poolt ühe keele kujundlike üksuste kogum, teisalt õpetus, mis hõlmab fraaside kasutamist ja tähendust. Arusaam, mis käibib tänaseni. Fraseoloogia teoreetilise külje arendamisse on olulisima panuse andnud lingvist, Genfi koolkonna esindaja Charles Bally, kes 1909. aastal tuli välja oma teoses “*Traité de stylistique française*” teooriaga, mis võeti aluseks eri keelte fraseoloogiauurimises, iseäranis esileküündivalts saksa ja vene keele puhul (Fleischer 1997: 4). Kuivõrd oldi aga Bally seisukohtadega kursis tollases Eestis, võib üksnes oletada.²⁷

Eesti keele arendamise ajajärgul oli oma osa ka keeleuuendusel, mida kõige eredamalt esindas Johannes Aavik. Tema just varasemate tööde puhul on märgitud nendes valitsevat vastuseisu eesti keele saksapärasusele ja soovi avardada eesti keelt teiste kultuurkeelte toel (Ross 2005: 524). Võiks arvata, et Aavik, kes huvitus prantsuskeelsest keeleteadusest, oli teadlik Bally töödest. Antud artikli kontekstis on igal juhul tähelepanuväärne tema arusaam fraseoloogia olulisusest keele rikastamise vahendina. Oma programmilises raamatus “Keeleuuenduse äärmised võimalused” märgib Aavik:

[...] *Ja üldse tuleks keele fraseoloogilise rikkuse eest hakata eritist hoolt kandma, sest rikas ja mitmekesine fraseoloogia on pääasjaliselt see, mis annab keelele ta kirjakeelse ja kultuurilise jume: mida arenenum too, seda peenem ja haritum see. Selle poolest näib saksa keel kõik muud keeled ületavat. Eesti keel aga on kirjakeelse, harit fraseoloogia suhtes alles õige kehv; sel puudub terve rida üsnagi tarvilisi vasteid saksa, vene, prantsuse, isegi soome omile. Samuti tahaks, et meie keeles ka palju omapäraseid fraseoloogilise ütlusi kujuneks.* [...] (Aavik 1924: 99–100).

Lähemal vaatlusel ilmneb, et keelemees pidas eelkõige silmas kitsamalt idiomaa-tilisi verbiühendeid, kasutamata küll seesugust määratlust ennast. Ning kuigi Aavik käsitles fraseoloogiat eelkõige kui kirjakeele ilmingut, eristades seda rahvakeelsest kujundkeelest nagu kõnekäänud, hindas ta viimastki kõrgelt:

Nii, oo tulevane eesti keel, harit ja peen, yhevõrdne õde maailma kultuuri-keelte hulgas, peenejooneline ja mitmekülgne, mõnede inimkonna parimate kunstteoste kandja, omapärane ja üldinimlik ühtlasi, oo, keerulise ja painduva lauseõpi ja kõlavate lõppudega keel, imeväärselt varjundirikas, nõretav sõnust ja kõnekäändudest, triumfeeriv ja uhke, diskreet ja intiim, äratundmatu ja särav tütar, tõusnud orjaikkest kängu rõhut emast, oma kodust lõhna, maa-aroomi alal hoidev, kuid samal ajal literaarne ja kunstlik par excellence, sest suhtes ainulaadne maailmas, niisugusena kujutlen ja näen ja tervitan sind, oo tulevane parem eesti keel, parema tuleviku ja õnnelikuma, kaunima Eesti eeldus ning ehe! (Aavik 1924: 152).

Selle, Aavikult pärineva kujundkeele osatähtsust ühe keele arengus toonitava lõiguga, võib siinkohal lõpetadagi kõnekäänu-termini kujunemise algusperioodi lähivaatluse. Sõna, mis veel 20. sajandi alguseks ei olnud suutnud leida laiemat kasutust, võttis edaspidi sisse üha kindlama koha. Ka rahvakeelsete ütluste liigitamisega seotud temaatika pakkus uurijaile jätkuvalt huvi.

Kokkuvõtteks

Nagu eeltoodust näha, on eestikeelse kõnekäänu-termini kinnistumine olnud keerukas. Ühe põhjusena on võimalik näha omaaegses saksakeelses terminoloogias valitsenud segaduse mõju kohaliku kirjakeele arendajatele. See tõi endaga kaasa erinevad terminid ka eestikeelse samalaadse ainese kohta. Näiline iseseisvusetus ja seotus vanasõnadega suutis paraku jätta püsiväljendite terminitarvitusele jälje, mis oli visa kaduma ka järgnevatel aastasadel. Selgust terminikasutuses ei järgnenud ka pärast Masingu poolt kõnekäänu-termini esitamist 1816. aastal. Alles Wiedemanni sõnaraamatu ilmunise järel saavutas *kõnekäänd* kindlakujulise terminina vähehaaval osatähtsuse sõnaraamatutes, õpikutes jm väljaannetes. Samas leidis veel 19. sajandi lõpul autoreid, kes samastasid kõnekäänu tühja väljendusega, pidurdades seesuguse, kohati üpris halvustava suhtumisega taas termini kinnistumist kasutuses. Ikka ja jälle eelistati rahvapäraste ütluste üldnimetusena *vanasõna*. 20. sajandi alguses võis *kõnekäänu* kohata aga üha enam, võrdväärselt teiste kujundlike keeleüksuseid märkivate terminitega. Lisandusid ka uued oskussõnad, mis avardasid arusaamu kujundlike väljendite loomusest ja nende kohast ühes keeles.

Lisa 1. Püsiväljendeid märkivad eestikeelsed terminid 17.–20. sajandi kirjasõnas

17.–18. sajand	19. sajand	20. sajandi algus
<i>lihck pajatus</i> <i>liig kõnne</i> <i>käänid ja väänid</i>	<i>kõnekäänd</i> <i>kõneviisid</i> <i>kõnekombed</i> <i>kõnejätk</i> <i>mõistusõna</i> <i>vanasõnalised kõnekäänud</i> <i>mõistusõnalised kõnekäänud</i> <i>sõnakõlks / kõnekõlks</i>	<i>rahasõnad</i> <i>rahvakeele ütlused</i> <i>mõistukõnekäänud</i> <i>fraas</i> <i>fraseoloogia</i> <i>fraseoloogilised ütlused</i>

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT 22-5 ja EKKM 14-385.
- ² Sõna tuleneb kreekakeelsest *Φράσις* ja tähendab 'kõne, väljendusviis' (VSL 2012).
- ³ Saksakeelse lingvistika- ja folkloristika-alase terminoloogia arenguloo üks parimaid allikaid on vendade Jakob ja Wilhelm Grimmi algatusel 1854. aastal ilmumist alustanud sõnaraamat "Deutsches Wörterbuch". Artiklis toodud saksakeelsed terminid on seal esitatud eri aegade esinemisjuhtudena.
- ⁴ Ladinakeelse *proverbium* puhul tuleb näha seoseid Piibliga, täpsemalt Vana Testamendiga ja selles sisalduva raamatuga "Saalomoni Õpetussõnad" / "Saalomoni Tarkuse sõnad", mille saksakeelsete nimetustena on käibel *Buch der Sprüche, Sprüche Salomos, Buch der Sprichwörter* (ehk Ütleliste raamat, Saalomoni ütlelised, Vanasõnade raamat). Ladinakeelses "Vulgatas" kannab see raamat pealkirja *liber proverbiorum Salomonis*, lühendatult *Proverbia*. Esimeses eestikeelses piiblitõlkes (1739) on see raamat pealkirjastatud "Salomoni Õppetuse- ehk Wannad Sannad" (Piiblisõnastik 2017). Kreekakeelne *πρόφραση* seevastu tähistab mitte üksnes vanasõna, vaid laiemalt ütlust.
- ⁵ Sõna *pajatama* loetakse vanavene või vene laenuks, tähendusega 'rääkima, loitsima'. Osutatud on ka soomekeelsele verbile *pajattaa* 'pajatada, vadrata, jahvatada' (ETY 2012).
- ⁶ Võrdluseks võib tuua, et samasuguse esiosisega termin *liigusk* märgib Stahlil ebausku (Ress 2009: 639).
- ⁷ Vt ka Krikmanni põhjalikku ülevaadet Vestringi käsikirjast (Krikmann 1986: 82–95).
- ⁸ Ariste hinnangul on see tähendus kasvanud välja rahvaetümoloogiast, milles on samastatud *lick / liik* ja *liig* (Ariste 1940: 40).

- ⁹ Samasugusele tautoloogilisele kasutusele osutab ka Carl Schulze oma põhjalikus ülevaates vanasõna-alasest saksakeelsest terminoloogiast (1851: 378).
- ¹⁰ Võrdlusena võib välja tuua, et varaseimatest saksakeelsetest vanasõnakogumikest olulisimaks peetav "Sybenhundert vnd Fünfftzig Teütscher Sprichwörter" pärineb reformatsioonijast (1534), autoriks Johannes Agricola. Ta kasutas terminit *Spruchwort* ka tähenduses 'vana, esivanemate seas üldtuntud sõna' (Schulze 1851: 377). Võib vaid oletada, et ehk oli just Agricola teos selleks allikaks, mis võis mõjutada Stahli eestikeelse vaste loomisel.
- ¹¹ Seesugustest lokaalsetest keelenditest koostatud sõnaraamatuid tavatseti märkida sõnaga *Idiotikon*. Ka Hupel koostas selliselt pealkirjastatud sõnastiku, milles selgitab Liivi- ja Eestimaa saksa keelele iseloomulikke sõnu ja väljendid: "Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland. Nebst eingestreueten Winken für Liebhaber" (osa raamatust pealkirjaga "Neue Nordische Miscellaneen", 1795).
- ¹² Käsikiri asub Eesti Kirjandusmuuseumi kirjandusloolise arhiivi käsikirjade osakonnas.
- ¹³ Siinkohal toodud lõik pärineb publitseeritud kirjavahetuse eestikeelsest tõlkest (tõlkijaks Betti Alver) sooviga näidata tollaste kirjameeste huvi kujundliku keelekasutuse vastu rahvakeeles. Kirjade originaalid on säilitatavad Eesti Kirjandusmuuseumi kirjandusloolises arhiivis ning nende alusel selgitas siinkirjutaja välja termini saksakeelse esinemiskuju.
- ¹⁴ Antud kirjakoha eestikeelses tõlkes on saksa *Redensart* vasteks kõnekäänd: *Sinu pensum on: inimese keha, kõigi selle osade ja toimetuste leksikaalne kirjeldamine koos sõnade ja kõnekäändudega* (Kreutzwaldi kirjavahetus 1976: 57).
- ¹⁵ Siin võib oletada põhjusena 1864. aastal ilmunud teost "Wetter in Sprichwort", autoriks Otto von Reinsberg-Düringsfeld. Raamatu eessõnas kasutab ta terminit *Bauernregel*, märkimaks ilma kohta käivaid vanarahva ütlusi.
- ¹⁶ Siinkohal toon ära käsitletava kirjakoha tõlke nagu see sisaldub Wiedemanni tegevust selgitavas kommentaaris, mille on lisanud Franz Anton Schiefneri kirjale Kreutzwaldiga kirjavahetuse toimetaja Mart Lepik. Wiedemanni aruande originaali leiab Venemaa Teaduste Akadeemia 1861. aasta bulletäänist (Wiedemann 1861).
- ¹⁷ Andmaks aimu saadetiste mahust, toon siinkohal laekumised aastatest 1872–1875: rahvalaule 1076, jutte 189, mõistatusi 927, vanasõnu ja kõnekäände 3132 (Saukas 2004: 168). Nagu neist arvudest näha, on ütlusfolkloori osakaal märkimisväärtne.
- ¹⁸ Sama kirjatöö sisaldub ka Jakob Hurda keeletemaatilisi artikleid koondavas väljaandes "Jakob Hurt. Keelemees" (2012).
- ¹⁹ Kunder toob punkti *Mitmesugused sõna- ja kõnekujud* all näiteid rahvapärastest nimetustest ja võrdlustest, kasutamata täpsemat terminit nende märkimiseks (1886: 231).
- ²⁰ Siinkirjutaja kasutab nimekuju Nebocat, s.t sellisel kujul, nagu see oli tema siinkohal vaadeldavate väljaannete tiitellehel.
- ²¹ Võimalik, et Grenzstein on kasutanud allikana vene keeleteadlase Vladimir Dali monumentaalset teost vene rahva paröömiatest, mille esimene trükk ilmus 1862 (vt Krikmann 1997: 27–28). Selles toob ta ühe alaliigina *скороговорка*, mis esineb ka Grenzsteinil.
- ²² Ainus erinevus nende kahe väljaande puhul seisneb pealkirjas. Uuesti trükiti tiitellehed, raamatu sisu on sama.

- ²³ Sisaldab muuhulgas alajaotist “Ütles”, mis koosneb ütluste alaliigiks peetavatest vellerismidest (vt ka Baran 2017).
- ²⁴ Võib oletada, et seesugune täpsustus on tehtud aasta varem ilmunud August Tõllasepa raamatu “Vanasõnad ilmadest” (1920) mõjul.
- ²⁵ Esmakordselt kasutas Eisen kõnekäanu-terminit oma brošüüris “Walekuld” (1902), küll määratlemata, mida ta täpselt selle all mõtleb.
- ²⁶ Selleks teoseks oli Johann Rudolph Sattleri “Teutsche Ortographe und Phraseologie” (1617).
- ²⁷ Bally teooria puhul on fraseologismide eristamisel kesksel kohal idiomaatilisuse mõiste. Termin *idioma* pärineb kreeka keelest ja tähendab iseärasust, eripära (VSL 2012). Fleischer toob esile selle esinemise varasemates saksakeelsetes võõrsõnaleksikonides, iseäranis Johann Christian August Heyse teoses “Allgemeines Fremdwörterbuch” (1804): *Idiom* ‘Eigenheit, Eigenthümlichkeit (bes. in Hinsicht der Sprache eines Landes), die Mundart, Sprachweise, Spracheigenheit, Sprechart (eines Landes), Landessprache’, mida võiks tõlkida lühidalt kui ühel maal kõneldava keele või murde eripärasust. Sama tähistab ka juba eespool mainitud *Idiotismus*.

Allikad

Faehlmann 1843 = *Fr. R. Faehlmann, kuuskümmend kaheksa kirja Fr. R. Kreutzwaldile*. 13.I 1842–27. IX 1849. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 63, m 1:1.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1864. *Vanasõnade kogu*. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 63, m 4:23.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1924. *Keeleuunduse äärmised võimalused*. Tartu: Istandik.

Agricola, Johannes 1534. *Sybenhundert vnd Fünfftzig Teütscher Sprichwörter, verneüwert vnd gebessert*. Frankfurt: Peter Braubach (https://archive.org/details/bub_gb_ubhRAAAAcAAJ – 13. november 2017).

Ariste, Paul 1940. Georg Mülleri saksa laensõnad. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B Humaniora*. Tartu: [Tartu Ülikool], lk 3–62.

Ariste, Paul 1971. *Ferdinand Johann Wiedemann*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega*. Tallinn: Valgus.

Arndt, Johannes 1610. *Vom wahren Christenthumb*. Magdeburg: Francke, Böel (<https://epub.ub.uni-muenchen.de/5112/1/5112.pdf> – 13. november 2017).

Baran, Anneli 1998. Kõnekäänd ja fraseologism – distinktsiooni võimalikkusest/vajalikkusest. *Lohetapja. Pro Folkloristica* VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 20–24 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/NT/profo6/Baran.htm> – 13. november 2017).

- Baran, Anneli 2017. Vellerismist – ühest erilisest väikevormist. *Methis*. Studia Humaniora Estonica. Vabanumber 19, lk 31–52 (doi: 10.7592/methis.v15i19.13435).
- Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat* 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. E.K.S. Keeletoimekonna toimetused 5. Tallinn: Rahvaülikooli kirjastus (<http://www.etera.ee/zoom/9460/view?page=5&p=separate&view=0,0,1921,2882> – 13. november 2017).
- Eisen, Matthias Johann 1902. *Walekuld. Kujutused igapäewasest elust*. Jurjev: Kristliku rahvakirjanduse agentuur.
- Eisen, Matthias Johann 1913. *Meie wanahõbe. Sarjatais Eesti rahwa endist tarkust, kõnekäändusid ja ütlusi. M. J. Eiseni kogust*. Tartu: Hermann (<http://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17156-49183-23076> – 13. november 2017).
- Eisen, Matthias Johann 1914. *Eesti wanadsõnad*. Suurest korjandusest kokku põimitud. Tartu: K. Sööt ja G. Roht (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:37548> – 1. juuli 2017).
- ETY 2012 = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik (koost). *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (<http://www.eki.ee/dict/ety/> – 13. november 2017).
- Fleischer, Wolfgang 1997. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Gottsched, Johann Christoph 1762. *Vollständigere und neuerläuterte deutsche Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftsteller des Vorigen und itzigen Jahrhunderts abgefasst, und bey dieser fünften Auflage merklich verbessert*. Leipzig: verlegts Bernard Christoph Breitkopf (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433082510987;view=1up;seq=9> – 13. november 2017).
- Grenzstein, Ado 1884. *Eesti Sõnaraamat. 1600 uut ja wõerast sõna*. Korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein. Tartu: A. Grenzstein (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101413> – 13. november 2017).
- Grenzstein, Ado 1887. *Eesti Lagemise-raamat. Esimene jagu*. Tartu: A. Grenzstein (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100052> – 13. november 2017).
- Grenzstein, Ado 1888. *Eesti Lagemise-raamat. Teine jagu*. Tartu: A. Grenzstein (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100068> – 13. november 2017).
- Grenzstein, Ado 1890. *Rüigikeele õpiraamat Eestlastele. Kolmas jagu*. Tartu: A. Grenzstein (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:110040> – 13. november 2017).
- Grenzstein, Ado 1899. *Kauni keele kaitsemiseks*. Jurjev: A. Grenzstein.
- Grimm, Jacob & Wilhelm 1854. *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961 (http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GP04683#XGP04683 – 13. november 2017).
- Gutslaff, Johannes 1998. Lepajõe, Marju (koost) & Peebo, Jaak (toim). *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter*. Reval: A. Simon (<http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=243> – 13. november 2017).

Habicht, Külli & Penjam, Pille & Prillop, Külli 2015. *Heinrich Stahli tekstide sõnastik*. Kingisepp, Valve-Liivi (toim). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Helle, Anton Thor 1732. *Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine GRAMMATICA. II. Ein VOCABULARIUM. III. PROVERBIA. IV. AENIGMATA. V. COLLOQUIA*. Halle: S. Orban (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071> – 13. november 2017).

Hermann, Karl August 1884. *Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida*. Tartu: W. Just (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100069> – 13. november 2017).

Hermann, Karl August 1889. *Täieline Eesti-Wene sõnaraamat*. Tartu: K. A. Hermann (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:111179> – 13. november 2017).

Heyse, Johann Christian August 1804. *Allgemeines Wörterbuch zur Verdeutschung und Erklärung der in unserer Sprache gebräuchlichen fremden Wörter und Redensarten: zum bequemen Gebrauch für Alle, welche jene Ausdrücke richtig verstehen und gebrauchen, oder auch vermeiden wollen, insonderheit für Schulen*. Oldenburg: Schulze (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10797549_00005.html – 13. november 2017).

Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen*. Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100926> – 13. november 2017).

Hupel, August Wilhelm 1795. *Neue Nordische Miscellaneen. Eilftes und zwölftes Stück*. Riga: Hartknoch (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/10492> – 13. november 2017).

Hurt, Jakob 1871a. Kas eesti keelele uusi sõno tarvis. *Eesti Postimehe Lisaleht* 22, 2. juuni, lk 130.

Hurt, Jakob 1871b. Mis lugu rahva mälestustest pidada. *Eesti Postimehe Lisaleht* 26, 30. juuni, lk 153–154.

Hurt, Jakob 1875. Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid. Kaheksas koosolek. 26. ja 27. septembril, Tartus. *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875*. Tartu, lk 96–103 (<http://www.etera.ee/zoom/1182/view?page=7&p=separate&view=0,0,2041,3402> – 13. november 2017).

Hurt, Jakob 1888. Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. *Olevik* 9, 29. veebruar, lk 1.

Hurt, Jakob 2012. Peebo, Jaak & Runnel, Hando (koost). *Keelemees*. Tartu: Ilmamaa.

Jakobson, Carl Robert 1867. *Kooli lugemise raamat. Esimene jagu. 80 pildiga*. Tartu: H. Laakmann (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100504> – 13. november 2017).

Jakobson, Carl Robert 1875. *Kooli lugemise raamat. Teine jagu. 46 pildiga*. Tartu: H. Laakmann (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100092> – 13. november 2017).

Jakobson, Carl Robert 1876. *Kooli lugemise raamat. Kolmas jagu. 40 pildiga*. Tartu: H. Laakmann (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100085> – 13. november 2017).

Johanson-Pärna, Jakob 1885. *Wene-Eesti Sõna-raamat. 16 tuhat Wenekeele sõna*. Tallinn: H. Mathiesen (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101465> – 13. november 2017).

Kampmann, Mihkel 1905. *Kooli Lugemiseraamat. Esimene jagu. I–III. kooliaasta. 134 pildiga*. Tallinn: K. Busch (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101888> – 13. november 2017).

Kampmann, Mihkel 1907. *Kooli Lugemiseraamat. Teine jagu. 45 pildiga*. Tallinn: A. Busch (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101724> – 13. november 2017).

Kampmann, Mihkel 1912. *Eesti kirjanduseloopaajooned. 1 jagu*. Tallinn: A. Busch (<http://www.etera.ee/zoom/1108/view?page=5&p=separate&view=0,0,1943,3113> – 13. november 2017).

Kapp, Joosep 1873. Vana-sõna. *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873*. Tartu, lk 35–43 (<http://www.etera.ee/zoom/1196/view?page=7&p=separate&view=0,0,2031,3394> – 13. november 2017).

Kibbermannn, Elisabeth & Kirotar, Salme & Koppel, Paula 2007. *Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-Estnisches Wörterbuch*. Tallinn: Valgus.

Kreutzwald 1953 = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus, 1853–1879*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald 1956 = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachs-sendahlile ja teistele*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald 1959 = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele, 1859–1874*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald 1976 = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele, 1833–1866*. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.

Krikmann, Arvo 1986. *Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes*. Tallinn: Valgus.

Krikmann, Arvo 1992. Fraseoloogilisi elemente Georg Mülleri jutlustes. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 144–150.

Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://www.folklore.ee/~kriku/LEX/KATUS.HTM> – 13. november 2017).

Krikmann, Arvo 1999. *Eesti lühivormide allikaloost*. Tartu: Eesti Keele Instituut (<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/laiindex.htm> – 13. november 2017).

Krikmann, Arvo 2006. *Tekstide päritolust ja rahvaehtsusest Kreutzwaldi vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas*. Ettekanne Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul 22. veebruaril 2006 (https://www.academia.edu/4630122/Tekstide_p%C3%A4ritolust_ja_rahvaehtsusest_Kreutzwaldi_vanas%C3%B5nade_ja_k%C3%B5nek%C3%A4%C3%A4ndude_k%C3%A4sikirjas – 1. juuni 2017, ei ole enam kättesaadav).

Kunder, Juhan 1886. Mõnda Eesti rahva luuletusest. *Eesti Kirjameeste Seltsis* 17. juunil 1886 peetud kõne. *Meelejahutaja* 29, lk 230–231.

- Kuusik, Timotheos 1900. *Wene-Eesti ja Eesti-Wenekeelne sõnaraamat*. Tallinn: K. Busch.
- Kuusik, Timotheos 1903. *Wene-Eesti ja Eesti-Wene sõnaraamat*. Tallinn: K. Busch.
- Körber, Carl 1869. *Wanna rahwa moistusse kõnned ja targad sannad*. Tartu: H. Laakmann (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/47612> – 14. november 2017).
- Masing, Otto Wilhelm 1816a. *Ehstnische Originalblätter für Deutsche*. Dorpat: J. C. Schünmann (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100235> – 14. november 2017).
- Masing, Otto Wilhelm 1816b = Anvelt, Leo & Aaver, Eva & Laanekask, Heli & Nagelmaa, Abel (koost) 1995. *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832*. Esimene köide 1814–1818. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Muuk, Elmar & Tuksam, Georg 1941. *Väike saksa-eesti sõnaraamat*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Nebocat, Jaan 1884. “Kündja”. *Eesti keeleõpetus nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse*. E. Ahrens'i ja Dr. F. J. Wiedemann'i järel väljaannud J. Nebocat. Tartu & Riia: Schnakenburg (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100476> – 14. november 2017).
- Nebocat, Jaan 1885. *Saksa-Läti-Vene-Eestikeele Sõnaraamat = Систематический словарь немецкого, латышского, русского и эстонского языков = Systematisches Vocabularium in deutscher, lettischer, russischer und estnischer Sprache = Sistematiski sakahrtota Wahzu-Laweeschu-Kreevu-Igaunu wahrdniza*. Tartu & Riia: Schnakenburg (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101182> – 14. november 2017).
- Nebocat, Jaan 1889. *Eesti-Saksakeele Sõnaraamat selge kirja- ja kodukeele = Estnisch-Deutsches Wörterbuch der höheren Schrift- und Umgangssprache*. Riia & Tartu: Schnakenburg.
- Niggol, Carl Heinrich 1876. *Vene keele õppimise raamat*. Tartu: C. Mattiesen (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102060> – 14. november 2017).
- Normann, Erna 1959. Vanasõnad J. Ch. Clare eesti-saksa sõnaraamatus. *Emakeele Seltsi aastaraamat V*, lk 18–40.
- Nurmik, Madis 1920. *Eesti Kooli Esimene lugemik*. Tallinnas: Eestimaa Kooliõp. V. A. Seltsi raamatukauplus.
- Nurmik, Madis 1921. *Teine lugemik*. Tallinn: Kool.
- Nurmik, Madis 1923. *Esimene lugemik*. Kolmas trükk. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Piiblisõnastik 2017 = *Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants* (<https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=viewbibletext&showversion=3&showbook=1Ms&done=1> – 14. november 2017).
- Raag, Raimo 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.
- Reinsberg-Düringsfeld, Otto von 1864. *Das Wetter im Sprichwort*. Leipzig: Hermann Fries.
- Ress, Kristel 2009. XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 631–641.

- Ross, Kristiina 2005. *Algkmesest lõpmatusse kulgevad keeleuuenduste kurvid. Keel ja Kirjandus* 7, lk 521–525.
- Salem, Margus 1890. *Eesti-Wene sõnaraamat Wiedemanni järele*. Tallinn: T. Jakobson (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101674> – 14. november 2017).
- Sander, Tõnu 1899. *Eesti kirjanduse ajalugu. I jagu. Rahvaluule*. Jurjew (Tartu): Sööt (<http://kivike.kirmus.ee/meta/AR-15125-59998-66541> – 14. november 2017).
- Sarv, Ingrid 1964. Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisest ning uurimisest. Pino, Veera & Tedre, Ülo & Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluulest = Об эстонском фольклоре*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 97–125.
- Sattler, Johann Rudolph 1617. *Teutsche Ortographe ynd Phraseology, dz ist ein vnderricht Teutsche sprach recht zu schreiben*. Basel: Ludwig König (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10584293_00005.html – 14. november 2017).
- Saukas, Rein 2004. Mõistatuste kogumine Eesti Kirjameeste Seltsis aastatel 1872–1893. *Mäetagused* 26, lk 161–194 (doi: 10.7592/MT2004.26.saukas).
- Schmitz, Bernhard 1872. *Deutsch-französische Phraseologie in systematischer Ordnung. Ein Übungsbuch für Jedermann, der sich im freien Gebrauche der französischen Sprache vervollkommen will*. Greisswald: M. Bamberg (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11010171_00005.html – 14. november 2017).
- Schottel, Justus Georg 1663. *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprach*. Braunschweig: Zwilliger (<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10523348.html> – 14. november 2017).
- Schulze, Carl 1851. Ausdrücke für Sprichwort. *Zeitschrift für deutsches Alterthum* 8. Berlin: Weidmann, lk 376–384.
- Seiler, Friedrich 1922. *Deutsche Sprichwörterkunde*. München: Beck (<https://archive.org/details/deutschesprichw00seiluoft> – 14. november 2017).
- Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen*. Reval: C. Reusner (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101060> – 14. november 2017).
- Stein, Victor Julius 1875. *Üks kubu Wanu-sõnu ja wanu kõnekombeid*. Tartu: H. Laakmann.
- Stieler, Kaspar von 1691. *Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs*. Nürnberg: Hofmann (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11069100_00005.html – 14. november 2017).
- Tõllasepp, August 1920. *Vanasõnad ilmadest*. Tallinn: Rahvaülikool.
- Veski, Johann Voldemar (toim) 1925. *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" II täiendatud ja parandatud trükk*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus. (<http://www.etera.ee/zoom/7967/view?page=5&p=separate&view=0,0,1898,3148> – 14. november 2017).
- Vestring, Salomo Heinrich 1998. Kaldjärv, Ellen (toim). *Lexicon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/> – 14. november 2017).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1861. Erster Bericht über eine zu linguistischen Zwecken unternommene Reise in Ehst- und Livland. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg* IV, lk 299–303 (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015084467474;view=1up;seq=7> – 14. november 2017).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. *Estnisch-Deutsches Wörterbuch von F. J. Wiedemann*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000118739998;view=1up;seq=7> – 14. november 2017).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. *Aus dem inneren und Äusseren Leben der Ehsten*. St.-Petersburg [etcl]: Eggers et Co., H. Schmitzdorff, J. Issakof und A. Tscherkessof [et al] (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/aiale/> – 14. november 2017).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda väljaandest. Tallinn: Valgus.

VSL 2012 = Vääri, Eduard & Kleis, Richard & Silvet, Johannes & Paet, Tiina & Rehema, Tuuli. *Võõrsõnade leksikon* 8., põhjalikult ümber töötatud trükk. Eesti Keele Instituut (<http://www.eki.ee/dict/vsl/vsl.html> – 14. november 2017).

Õim, Katre 2005. Fraseologism versus kõnekäänd. Erelt, Mati (toim). *Emakeele Seltsi aastaraamat* 50 (2004). Tallinn: Emakeele Selts, lk 129–142 (http://www.emakeeleselts.ee/esa/ESA_50_pdf/Oim.pdf – 14. november 2017).

Õim, Katre & Õim, Asta 2011. Eesti fraseoloogia leksikograafiline areng. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 842–862 (<https://keeljakirjandus.eki.ee/842-862.pdf> – 14. november 2017).

Summary

Evolution of the Estonian term *kõnekäänd*

Anneli Baran

Senior Research Fellow

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum

anneli@folklore.ee

Keywords: dictionary, German language, proverb, saying, short forms of folklore, textbooks, written language

Phrasemes that represent a short folklore genre are found in all languages. They can be used to enrich both the spoken and written language, and the ability to use them shows a skilful mastery of the language. The term *kõnekäänd* [*speech + turn > turn of phrase*], which marks instances of figurative language, first appeared in Estonian a couple of centuries ago. The present article explores written Estonian sources (dictionaries, grammars, textbooks, handbooks, and monographs, but also correspondence and handwritten collections) from the 17th century up to the 1920s, to find out how this term evolved and why it came into use. In so doing, some insights into German terms are also offered to explain the influence other languages had on the written language that was still developing back then.

Eesti rahvussport – suurtest narratiividest variatiivse ja humoorika/iroonilise rahvaretoorikani

Piret Voolaid

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur
Eesti-uuringute Tippkeskuse tegevjuhi ülesannetes
piret@folklore.ee

Teesid: Artiklis keskendun mõistete *Eesti rahvussport*, *uus Eesti rahvussport*, *Eesti rahvuslik spordiala* all tuntud alade tänapäevastele kasutustavadele nii internetimeedia kui ka rahvaküsitluse põhjal. Analüüs pakub nn rahvuslike spordialade liigendamisevõimaluse skaalal ametlik–mitteametlik, formaalne–mitteformaalne.

Skaala ühes otsas on tõsimeelsed ametlikud, suuresti ajaloolistel, kultuuri- ja lokaalspetsiifilistel traditsioonidel põhinevad spordialad (nt raskejõustik, suusatamine jne), millel on Eestis olnud suur harrastajaskond ja publik ning milles on saavutatud rahvusvaheliselt kõrgeid kohti. Skaala vastaspoolde paigutuvad aasivad, retoorilised, keelelis-folkloorsed, kohati marginaalsed väljendused (nt *tugitoolisport*, *alkoholitarbimine*, *meeleheide*, *poliitikute kirumine*, *koondamine*), mille kaudu iseloomustatakse kohalikke rahvuslikuks peetavaid käitumismustreid ja stereotüüpe-hetketrende. Vajadus ükskõik mis spordiala nimetada või esitada etnilise aspekti kaudu on selgitatav rahvusliku identiteedi ja mentaliteedi loome mehhanismidega ning viitab spordi kultuuriliselt ja sotsiaalselt olulistele tähendusväljadele, samas võib sellisel kohati iroonilisel retoorikal olla rahvusvaheliselt universaalne ühisosa. Uurimuse eesmärk on vaatlusaluste mõistete kaudu neid tähendusvälju selgitada ja avada, tõstes esile rahva keeleloome variatiivsed aspektid ja huumoritaotluse. Sellisel juhul pole sportlikul vaatenurgal mingit tähtsust, oluline on rahvusspordi emotsionaalse kliše kaudu teatud inimlike (sh etnilisteks kvalifitseeruvate) stereotüüpide kuvamine, esiplaanile võivad tõusta nt rahvuslik eneseiroonia, selle kliše kaudu mahlakas sõnakasutus ajakirjanduses jne.

Märksõnad: etnilised stereotüübid, huumor, identiteet, iroonia, kujundlik keelekasutus, rahvussport, rahvuslikud spordialad, spordifolkloor

Sissejuhatuseks

Ajal, mil maailm muutub üha globaalsemaks ja mitmekultuurilisemaks, on folkloristide-etnoloogide töödes ja teadusaruteludes iseseisva vaatepunktina aina rohkem esiplaanile tõusnud rahvusliku enesemääratlemise temaatika. Viimastel aastatel on Eestis rohket uurimisainest pakkunud näiteks rahvuskultuuri mõtestamine mitmesugustes kultuurinähtustes, sealhulgas kirjanduses ja kunstis (nt Undusk 2008), nimetamist väärivad toidu rahvuslikud tähendusväljad (nt Vahtramäe 2015; Laineste 2014), aga samuti rahvuslik rõhuasetus laulukultuuris, muuhulgas laulva revolutsiooni väljendustel (nt Schmidchens 2013; Särg 2015).

Üks läbi aegade võimsaid rahvustundeid esile kutsuv valdkondi on sport, mille mõjuvõim on väga laialdane. Muuhulgas näeme spordi mõju näiteks kujundlikus keelekasutuses. Rahvusspordi otsimiseks on Eesti avalikkuses kõlanud viimastel aastatel mitmeid üleskutseid (nt Hussar 2012; Rand 2007), sageli on seda vajadust kuulutanud spordiajakirjanikud.¹ Seejuures on ajakirjanikud ja spordiraamatute autorid-koostajad ka ise mõne spordiala oma kirjaloominguga rahvuslikuks põlistanud, nt Tiit Lääne (2007) toeka teose pealkiri “Suusamine – Eesti rahvussport” ei luba kahelda selle spordiala rahvuslikus oreoolis.

Üldjuhul rahvusspordi otsingute põhjuseid ei sõnastata, kuid enamasti paistab selle taga olevat väikese rahva püüd enesetõestuse ja -teostuse järele. Tõsimeelsed rahvusspordi ihalused langevad kokku rahvusluse idee modernistlike vaatenurkadega, milles sport nagu muudki valdkonnad (kirjandus, kunst jne) sobib ideaalselt modernismile omaste suurnarratiivide konstrueerimiseks (rahvuslikkusest ja postmodernistlikust mängust kirjanduses vt nt Viires 2008). Nii nagu rahvuskultuur on ühele rahvusele omane kultuur, mis tavaliselt on seotud ühe keele ja ajaloolise paiknemisalaga, on ka rahvussporti kombeks seostada konkreetse rahvuse ja rahvusriikliku esindatusega. Sport kui rahvusvaheline valdkond võimaldab saada kaugemal nähtavaks, sport “moraalse ja rahvusliku tugevuse loojana” (Vaiksaar 1999: 29) on olnud pidevalt ühiskondlikult oluline.

Käesoleva uurimuse eesmärk on analüüsida rahva arvamust Eesti ja eestlaste rahvusspordi kohta. Huvisfääris on esijoones rahvusspordi iroonilised ja/või humoorikad kategooriad, mida ei saa aga uurida isolatsioonis reaalistest ja tõsimeelsetest (rahvus)spordialadest. Enamgi veel – tihti jäävad tõsiste ja koomilisele orienteeritud nalja-spordialade piirid hägusaks. 2017. aastal selle uurimuse tarvis korraldatud küsitlus näitas, et küsimuses, mis on Eesti ja eestlaste rahvussport, on igäühel oma ettekujutus, 250 vastajast jäi kõigest mõni üksik vastuse võlgu. Vastustes sisalduvate selgituste põhjal analüüsin, millised markerid saavad oluliseks mingi spordiala rahvusspordina määratlemisel, olgu tegu tõsimeelse või iroonilise ja/või naljaka spordialaga. Uurimuses on kesksel kohal kolme tasandit kirjeldavad, kohati kattuvad mõisted. Esiteks *rahvus-*

sport ehk *rahvuslik spordiala* on väga lihtsustatuna nii Eesti territooriumil kui ka eestlaste tehtud tõsiselt võetav saavutussport (reaalne võistlussport)²; kuid käesolevas uurimuses saab iroonia antidiskursuses retooriliseks klišeeks ja kaugeneb igasugusest tõsiseltvõetavast sporditegevusest ja sellisel juhul kasutan ka mõistet *naljaala* või *naljasport*. Teiseks *rahvalik sport*, mis katab esijoones meelelahutuslikud, seltskondlikud ja rahvalikud spordimängud, mis kuuluvad nt rahvuslike traditsiooniliste kalendritähtpäevade (nt jaanipäeva) ja muude koosviibimiste (nt sünnipäevade) kombestikku. (Eestis sobituvad sellesse liigitusse klassikaliselt köievedu, sangpommi rebimine, vägikaikavedu jne.) Kolmandaks *rahvasport*, mis kattub tihtipeale tervisespordi, liikumisharrastuse ja harrastusspordi mõistega (Siimann 2014) ning selle keskne motiiv on kehaline aktiivsus tervise säilitamiseks ja tugevdamiseks ning kehaliste võimete arendamiseks. Analüüsiosas lähtun neist uurijatest (nt Brubaker 2009), kes on rõhutanud rahvuslikkuse muutuvust ja teatud olukordades aktualiseeruvat loomust.

Pärispordialad rahvusspordi staatuses Eestis läbi aegade

Ajaloolased (Tamm 2003: 66) on osutanud rahvusliku ajaloomälu lahingukesksusele. Nii nagu on võidukad võitlused olnud algusest peale rahvusliku identiteedi ja monumentaalse mineviku lahutamatu osa, nii on ka võidukad spordilahingud olnud olulised rahvusliku identiteedi ehituskivid.

Edumaa reaalse ametlike spordialade rahvusspordialana käsitlemisel on olnud neil spordialadel, milles on saavutatud häid tulemusi väljaspool Eestit. Tiitlid ja kõrged kohad (eeskätt olümpiamängudel ja maailmameistrivõistlustelt) on ajalooliselt muutuv marker, mistõttu on saavutuste põhjal Eestis eri aegadel olnud populaarsed eri alad.

Spordi tõsiseltvõetavusele aitab kindlasti kaasa institutsionaliseeritus, 2017. aastal on Eesti Olümpiakomitee liikme staatuses 76 spordialaliitu, lisaks on olemas veel 23 eraldiseisvat alaliitu (<http://www.sport.ee/et/aruanne/spordialaliidud>). Arvud on kõnekad ja näitavad Eestis harrastatavate spordialade rohkest, samas seostatakse rahvusliku spordiala rolliga neist väheseid. Nii saame 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses rääkida raskejõustiku – maadluse ja tõstmise – võidukäigust. Maailma paremikku kuulusid elukutselised maadlejad Georg Lurich, Georg Hackenschmidt ja Aleksander Aberg, kellest kujunesid rahvuslikud müüdid. Nende eeskujul hakati maadlust laialdaselt harrastama, tekkis palju raskejõustikuklubisid ja alaga tegelemine viis Eesti raskejõustiklaste pideva eduni olümpiamängudel.³ **Rahvusspordi teise markerina saabki nimetada ühe spordiala suure harrastajaskonna ja eestkõnelejate olemasolu.** Sellisel juhul iseloomustavad spordiala lisaks

eespoolnimetatud rahvaspordi motiivid. Kuigi rahvasporti saab saavutus-spordist eristada, võib ka siin spordile omane võistlusmoment alles jääda.

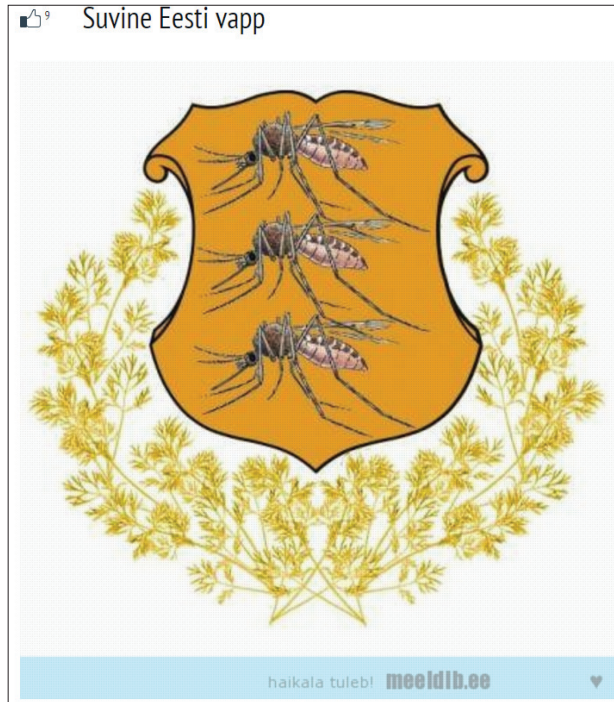
Eesti rahvussporti käsitledes ei saa alati rääkida iseseisva riigina oma lipu all tehtud spordist. Eelmainitud raskejõustiklaste näide kinnitab, et juba Tsaari-Venemaa võimu all oli eestlastele tähtis edukas olla ja silma paista impeeriumi teiste osade seas. Eesti okupeerimise järel 1940. aastal peatas Nõukogude võim kohalike spordiorganisatsioonide tegevuse, samas hakati pärast Teist maailmasõda kujundama Eesti sporditegevust Nõukogude Liidu süsteemi kohaselt. Eestis asutatud spordiühingute meeskonnad võistlesid Nõukogude Liidu võistlustel ning NSV Liidu võistkondade koosseisus esinesid Eestist pärit sportlased ka rahvusvahelistel võistlustel. NSV Liidus saavutasid kõrgeid kohti Eesti korvpallurid, kergejõustiklased, ujujad, purjetajad, raskejõustiklased, rattasportlased, auto-motosportlased, maletajad jpt. Eesti sporditaristule andsid tõuke 1980. aastal Moskvast toimunud olümpiamängud, mille purjeregatt toimus Tallinnas (rajati nt Pirita purjespordikeskus). Nii oli sport nõukogude ajal eestlastele rahvuslike tunnete väljaelamise üks vahendeid ja Eesti sportlaste edu oli tihtipeale ka kohalik rahvuslik edu.

1988. aastal võistlesid Eesti sportlased Souli olümpiamängudel veel Nõukogude Liidu võistkonnas, sellegipoolest tervitati Eestis nt Erika Salumäe kullavõitu naiste jalgrattasprindis juba kui rahvuslikku triumfi. Nõukogude Liidu korvpallimeeskonna liikmena pälvis kuldmedali ka Tiit Sökk. Salumäe ja Soku vastuvõtt Tallinna Raekoja platsil oli laulva revolutsiooni üks tipp hetki, kus lehitati loosungit "Eesti ise Barcelonasse" (vt nt Paal 2017: 17).

Üldistavalt on 20. sajandi lõpust tänapäevani rahvuslikku identiteeti ja mentaliteeti mõjutavad alad olnud pigem murdmaasuusatamine, kergejõustik, pallimängud (vt nt Lään 2002; Vaher 2010).

Rahvusspordi kolmanda markerina võib välja tuua lokaalsed eripärad, mis mingi spordiala levikule kaasa aitavad. Nt suusatamise kujunemisel rahvusspordiks on vaieldamatult tingimuseks kohalikud kliimaolud ja lumised talved. Kohaliku eripära järgi võib mingi spordiala ka Eestis sündinud (leiutatud ja kasutusele võetud) olla. Just selle parameetri järgi annab rahvusliku spordiala mõõtme välja 1990. aastatel leiutatud kiiking.

Rahvuslikuks võivad tõusta ka uued haruldased, ühtlasi kummalised spordialad, milles peetakse rahvusvahelisi tiitlivõistlusi, mis on ilma alaliidu institutsioonita, ent siiski rahva hulgas teatud ja väga tugeva meelelahutusliku komponendiga. Nii on viimastel aegadel eraldi kohaliku spordialana üldsuse tähelepanu võitnud sääsepüüdmine, milles 2010. aasta juunis toimusid esimesed, 2017. aasta suvel kolmandad Eesti meistrivõistlused (Ingver 2017). Idee on pärit Soomest, kus korraldatakse sääsepüüdmise maailmameistrivõistlusi juba aastaid. Võistlusel on Soome rahvuslikust spordimängust maailmameistrivõistluste tasemel spordialana Eestisse jõudnud ka nt saapaheide (2017. aasta

Joonis 1. Sääsepiüdmise iseseisva spordialana on kantud seltskondliku meelelahutuse ja huumori taotlusest ning haakub sellekohaste temaatiliste meemidega. Asjaolu, et mõnel suvel kohtab Eestis erakordselt rohkelt sääski, on andnud ainek ka “Eesti suviseks vapiks”. (http://meeldib.postimees.ee/2012/02/suvine-eesti-vapp/#_)

suvel toimus MM Viljandis). Niisiis ei pruugi rahvussport olla midagi unikaalset ja ühele rahvusrühmale omast, vaid laenatud naabritelt või kaugemaltki, see on mujalt imporditav.⁴

Eesti rahvussport iroonia ja retoorika mänguväljal

Siinse uurimuse tähelepanu all on ka väljend “Eesti rahvussport on ...” verbaalse huumori üldteooria (Attardo & Raskin 1991) valguses kliše või skriptina, millesse saab nalja eesmärgil sobitada spordi tavapärasest tähendusest täiesti erinevaid tasandeid (nt rahvusspordiks võivad olla kriminaalsed alad, nagu surnuks joomine, eestlaste juveeliröövid välismaal). Loogiliste mehhanismide rikkumisega põhjustatakse häire ja vääranalooogia, mis tundub sobivas situatsioonis naljakas. Huumoriteoreetiliselt saame rääkida verbaalsest irooniast ja vastavalt esituskontekstile isegi iroonia agressiivsemast vormist – sarkasmist (iroonia ja sarkasmi piirid on enamasti väga hägused, vt Giora & Attardo

2014: 398). Pilkeobjektiks on etniline kogukond, kuhu naljarääkija ise kuulub. Keelelisel tasandil saab üldistavast klišeest “Eesti rahvusport on ...” strateegia või tööriist, mis võimaldab loomingulisi ja mängulisi kujundiülekandeid kõikvõimalike valdkondade vahel. Näiteks poliitikas realiseerub mõistemetafoor POLIITIKA ON SPORT. Poliitikast räägitakse sporditerminites väga sageli, nt spordivallast on laenatud väljendid *meeskonnamäng*, *varumängija*, *pall on nüüd vastase poolel*, *pall on [kellegi] väravas*, *pink on pikk*, *punast kaarti näitama*, *võrdsetelt stardipositsioonidelt alustama*, *omaväraavat lööma* jne (vt ka Voolaid 2003: 212). Muude elualade nimetamine piltlikult rahvusspordiks on lihtne võtte, kuivõrd konkureerimine on ükskõik mis eluvallas tänapäeval enesestmõistetav. Sünnist peale tuleb otse või kaude võistelda, olgu lasteaia-koha, eliitkooli pääsu või hea töökoha pärast, ühiskondlik toimimine on paljufüsi orienteeritud saavutustele ja tulemuste hindamisele nii nagu võistlusspordis. Kui spordis on saavutused enamasti arvuliselt mõõdetavad, siis kultuurilisel tasandil koostatakse tihti peale pingeridu, mille kriteeriumid on algusest peale ebaselged ja raskesti mõõdetavad (kirjanike, muusikute, näitlejate, tuntumate naiste ja meeste jne pingeread). Projektipõhises süsteemis on “rahvusport” mingi nähtuse populaarsuse mõõdikuna tunnetuslikult lihtsasti mõistetav ja kujundlik ülekanne toimub väga kergelt: realiseerub mõistemetafoor ELU ON VÕISTLUS (nt *kõigil on võrdne stardipositsioon*; *koolide*, *sissesaanute* jne *pingeread*, *eluetappide vahefinišid*, *elumaratoni*)⁵.

Epp Annus on toonud välja, kuidas rahvuslus võib kirjandusteoses omandada postmodernse paatose ja sellest saab eneserefleksiivne, tõsiduseta, modernsest maailmapildist eemaldunud mänguväli (Annus 2006 < Viires 2008: 210; vt ka Annus 2000). Samasugune refleksiivsuse esiletõus on täheldatav rahvusspordi retoorilises empiirikas, kus rahvusport rakendatakse mänguliselt kogukondliku eneseiroonia vankri ette.

Mitmete uurijate (nt Hutcheon 1994) väitel kasutatakse irooniat mängulise antidiskursusena, et varjatud pilke kaudu öelda välja oma tõsine seisukoht valitseva idee suhtes. Iroonia on niisiis *non bona fide* mäng oluliste ideedega, sõnum on maskeeritud tõsidusega, jättes mulje tõsisest suhtlemisviisist (vt ka Voolaid 2014: 60). Kujundlikus diskursuses kasutatakse irooniat koomikavõttena, nimetades rahvusspordiks ootamatuid ja üllatavaid valdkondi, mida tõsisel mõttel ei saa kuidagi spordina käsitleda. Nii pööratakse ka rahvusspordi suure narratiivi idee pea peale. Mängimine žanrite ja ideedega on iroonilise diskursuse põhialus. Huumori sotsiaalse identiteedi teooria järgi on huumor jagatud identiteet, mis on üks sotsiaalse rühma defineerimise aluseid (Tajfel & Turner 1979). Nii rahvusspordi tõsine idee kui ka “suure ja tõsise asja” üle naljategemine väljendavad kogukonnasisest identiteeti. Etnilist enesekohast huumorit on käsitletud paljudes uurimustes, ja laialdaselt on osutatud selle võtte universaalsusele. Nii nagu rahvusvaheliselt tuntakse reaalseid spordi-

alasad, nii on ka naljadiskursus rahvusvaheliselt levinud. Käesoleva artikli allikaines on eestikeelne, kuid edaspidi tuleb seda kindlasti võrrelda naaber-, aga ka teiste kaugemate rahvaste analoogilise materjaliga.

Empiiriline aines ja analüüs

Käesoleva uurimuse allikaines on kogutud erinevaid meetodeid ja uurimiskeskondi kaasates. Põhiainese moodustavad 2017. aasta kevadel korraldatud nimetamisküsitluse 250 vastust nii sotsiaalmeedias kui ka käsikirjalistel küsitluslehtedel. Mõlemal juhul tuli vastata küsimusele: “Palun vastake, mis on Eesti ja eestlaste rahvussport. Oodatud on nii tõsised kui ka vähem tõsised variandid.” Peale spordiala nimetamise selgitati pikemalt oma valikuid või seisukohti kõnealuses küsimuses.

Internetis oli võimalus vastata märtsis 2017 Eesti Spordi- ja Olümpiamuuseumi Facebooki lehe (<http://www.facebook.com/spordimuuseum>) postituse kaudu. Lehel oli küsitluse ajal 1400 jälgijat eri vanusest ja eri elualadelt, postitust jagati üle 50 korra ja postituse kommentaaridesse vastas ligi 80 inimest, kes esinesid Facebooki keskkonnas oma nime all.

170 käsikirjalist vastust laekus kahe Tartu kooli – Tartu Tamme Gümnaasiumi (TTG) ja Tartu Hugo Treffneri Gümnaasiumi (THTG) – noortelt, kes olid vanuses 16–18 aastat ja vastasid anonüümselt.

Internetimeediast pärineb lihtviisilise internetiotsingu teel kogutud juhuslikum osa ainesest. Selle põhjal vaatlen, mida on Eesti rahvusspordina nimetatud ja millistes kontekstides käsitletud erinevates artiklites, kirjutistes, kommentaarides ja postitustes.

Pärissport rahvusspordina

Reaalsete spordialade rahvusspordina määratlemisel on vastajad välja toonud põlvkondlikku järjepidevust, traditsiooni.

Rahvussport on midagi, millega just üks kindel rahvas tegeleb ning millega on tegelenud mitu põlvkonda (THTG, 6.6.2017).

Vastustes toodud selgitustest ilmneb rahvusspordi eespool kirjeldatud muutuv ja temporaalne iseloom:

Ilmselt saab igaüks sellest sõnast omamoodi aru. Kui lähtuda sellest, et rahvussport võiks tähendada spordiala, mis on paljude eestlaste hulgas (mingil ajal) väga populaarne. Tundub, et sõltub kõige rohkem sellest, mis alal eestlastel parasjagu hästi läheb. Sel nädalal ehk tennis. (THTG,

25.5.2017 – vihje eesti tennisisti Anett Kontaveiti edukale esinemisele küsitluse nädalal.)

Reaalseid spordialasid nimetati 250 korral, erinevaid spordialasid tuli kokku 51. Reaalseteks ehk pärisaladeks sai kategoriseeritud kõik spordialad, milles peetakse ametlikke võistlusi. Samas võivad reaalsed võistlusspordialad, nt eespool toodud sääsepüügivõistlus ja naisekandmine olla vägagi naljakad. Favoriit on vastuste järgi suusatamine (kolmel korral täpsustati, et murdmaasuusatamine), mida mainiti 59 korral. Põhjendused on selged, nt “kuna sellega on eestlased tegelenud muistsetest aegadest. Samuti on Eesti põhjamaa.” (THTG, M 17, 1.6.2017). Samas on viimase aja suusatippude puudumise (Eesti suusatajatega seotud dopingujuhtumid on kindlasti kogu spordiala mainet kahandanud, vt ka Voolaid 2014) ja lumetute talvede tõttu nii mõnigi vastaja väitnud, et suusatamine hakkab rahvusliku spordiala positsiooni kaotama: “Mõni aeg tagasi pidasin eestlaste rahvusspordiks suusatamist, kuna selles oli eestlastel häid tulemusi. Nüüd ei oska ühte konkreetset enam välja tuua.” (THTG, N 17, 6.6.2017)

Statistilises pingereas teisel kohal on kiiking 26 korraga (lisaks ühel korral kiikumine, ühel korral külakiigel kiikumine, kahel korral lihtsalt kiikumine) ja naisekandmine 24 korraga (sh ühel korral naisevedu, ühel korral naisetõstmine)⁶. Neljandat ja viiendat kohta jagavad 15 vastuses nimetatud jalgpall (ühel korral jalgpallirahvas) ja võrkpall. Järgnevad jooksmine 12 korral (kahel korral tervisejooks, ühel korral järvejooks), korvpall üheksal korral, ujumine kuuel korral ja taliujumine viiel korral (kahel korral jääaugusuplus ja ühel korral talisuplus). Viies vastuses on mainitud ka rahvatants ja köievedu. Neljal korral mainiti rahvusspordina kepikõndi, orienteerumist ja sõudmist. Kolmel korral on nimetatud maadlust, autosporti, rattasõitu, sangpommi rebimist, vigursuusatamist (ühel korral ka Kelly Sildaru ja *freestyle*-suusatamisena) ja maratonidel osalemist. Kahel korral esinesid discgolf, drifting ja kiirendusvõistlused, iluvõimlemine, male, tantsimine, rahvastepall ja tennis. Kõigest ühe korra esinesid sõnastusvormid motokross, motosport, autode tuunimine, kergejõustik, kettaheide, kümnevõistlus, kummikuheide, käimine, matkamine, mälumäng, pallimänguala, ratastoolisport, rogain, saalialad, teatevõistlus, tõstmine, vehklemine. Ühel korral kirjutati ka üldistavalt: “see spordiala, kus eestlastel parajasti hästi läheb” ja “spordi harrastamine kõigis valdkondades”.

Rahvusspordi määratlemisel on mitmel korral spordiala võrdsustatud sportlase isikuga. Vastus võib sisaldada ainult sportlase nime, nt mitmel korral on nimetatud rahvusspordina Kelly Sildaru, aga ka Ott Tänak või Tiit Sökk. Tekib metonüümiline ülekannet ja loomulikult mõtleb vastaja sportlase asemel vigursuusatamist, autorallit või korvpalli. Konkreetse sportlase eduga põhjendatakse ka mõne spordiala rahvusspordi staatust.

Mitmel korral vastati, et ekstreemsport on tänu Kelly Sildarule saamas Eestis rahvusspordiks:

Soiku hakkab vajuma suusatamine, samas on populaarseks saanud Kelly Sildaru (freestyle-suusatamine) (TTG, 29.5.2017).

Sarnasel mehhanismil põhinevad ka järgmised selgitused korvpalli või maadluse kohta:

Korvpall, kuna oleme saavutanud juba vene ajal kõrgeid kohti, nt Tiit Sökk (TTG, 29.5.2017).

Maadlus ikka! Kristjan Palusalu jt suurmeistrid on ju saavutanud suurepäraseid tulemusi tippvõistlustest omal ajal ning hetkel on maadlust pildil hoidnud Heiki Nabi. Kõva mees! (THTG, 6.6.2017).

Joonis 2. Reaalsete spordialade pingereas on esikolmikus mürdmaasuusatamine, Eestis leiutatud kiiking ja Soomest imporditud naisekandmine.

Joonis 3. Nn naljaalade edetabelis valitsevad küsitluse põhjal tugitoolisport (sh sarnased tegevused jalgpallivaatamine, diivanisport, diivanil koos sõpradega õlleklaasi taga jalkameeskonnale kaasaelamine, tugitoolisuusatamine, diivanil istumine ja teleka vaatamine), joomine (ehk alkoholitarbimine), purjusujumine, saunaskäimine (sh saunaralli), grillimine, meeleheide, rassism, vingumine. Naljaalade nimetused on küsitletavate kõnepruugis ja nende keel muutmata.

Rahvusspordi retooriline ja irooniline mänguväli

Käesoleva uurimuse põhieesmärgi aitavad täita vastustes välja toodud vähemtõsised spordialad, ühelt poolt rahvusspordi tõsise kliše ja teiselt poolt mõne konkreetse etniliseks peetud omaduse sõlmpunktis tekitatakse humoorikas vastuolu. Nii mõnigi vastaja andis iroonilise hinnangu kogu rahvuslike sümbolite mõttekuse temaatikale: “Eesti on üks tore rahvusriik, mis peab oluliseks mõttetuid sümboleid ja traditsioone ning üle kõige seksistlikku naisekandmist” (THTG, sugu teadmata, 17, 2.6.2017). “Tore rahvusriik” sisaldab siin irooniale kohast äraspidist tähendust.

Samasuunalist väidet sisaldab ka interneti blogipostitus: “Kuid on sel üldse tähtsust, millist ala teistele eelistada? Kõikvõimalike “rahvuslike” nähtuste otsimine näitab trööstitut identiteedikriisi. Miks peab tingimata olemas olema rahvuslik kala, ülikool, teater jne? See, mis rahvust kõige paremini iseloomustab, kujuneb aja jooksul iseeneslikult välja.” (Kahro 2012). Selline suure narratiivi diskursuse kahtluse alla seadmine loobki soodsa pinnase iroonilise välja tekkeks.

91 nn naljaala hulgas, milles tõsimeelseid spordivõistlusi ei toimu, on juhtpositsioonil tugitoolisport. Tugitoolisporti nimetas 31 vastajat, kuid sarnased tegevused on ka ühe kirjapanekuga esindatud jalgpallivaatamine, diivanisport, diivanil koos sõpradega õlleklaasi taga jalkameeskonnale kaasaelamine, tugitoolisuusatamine, diivanil istumine ja teleka vaatamine. Sellisele valikule lisati mitmes vastuses selgitusi, nt “sest kõige lähedam on ikka ise vaadata, kuidas teised tegutsevad, ja korraldusi jagada” (TTG, N 16, 29.5.2017) või “Tugitoolisport, kui sedagi. Eks igale eestlasele meeldib vahel midagi telekast vaadata, aga ise tihti nii kaugele ei jõuta, et ise mindaks õue sportima või millegi tervislikuga tegelema :)” (THTG, M 17, 2.6.2017).

“Vaadatakse nt jalg- või korvpalli kommenteerides vigu ja mida paremini teha, kuigi ise selle spordiga isegi ei tegeleta” (THTG, M 18, 6.6.2017).

16 korda esitati rahvusspordina saunaskäimine (sh saunaralli, saun ja vihtlemine, saunatamine, saunamaraton, saunasport), mis on kohalikus kultuuris ja traditsioonilises argielus olnud aegade vältel tähtsal kohal.

12 korda oli rahvusspordina mainitud joomine (sh erinevad sõnastusvormid alkoholitarbimine; õllejoomine; klaasitõstmine, purjujoomine, uue pitsi täis valamine: mida rohkem valad, siis võidad). Lisatud on põhjendusi, nt “Juuakse nii üksi kui kollektiivselt, nii viina kui õlut, nii väljas kui kodus. Ma usun, et me oleme selles tõesti head!” (THTG, M 18, 6.6.2017). Alkoholiga liialdamine on Eestis probleem, mida kinnitavad erinevad aruanded ja rahvusvahelised raportid (nt 2012. aasta andmete järgi OECD raportis oli Eesti keskmise alkoholitarbimise poolest esikohal). Väga tõsise riskikäitumise kui negatiivse nähtuse presenteerimine rahvusspordina on iroonilise alatooniga. Selle kategooria alla

kuuluvad ka kahel korral mainitud Meie Mehe joomamängud, mis on populaarsed naljad (tegemist on rahvaliku bändi Meie Mehe loodud humoorikate mängudega stiilis: viis eestlast joovad ära kümme pudelit viina, üks neist valitakse välja ja ta peidab ennast kappi. Teised peavad ära arvama, kes neist peitis kappi, omavaheline arutelu on lubatud jne, <https://www.youtube.com/watch?v=9d1YQuYGNsk>). Mitmel korral on nimetatud eesti rahvusspordina ka rahvusvaheliselt tuntud joomismänge, nt Baila, Beer Bong, Beer Run.

Üheksa korda on Eesti rahvusspordialaks pakutud purjusujumine (purjakilujumine Tujurikkuja näitel) ja üks kord esitatud purjuspeaga sõitmine kinnitavad alkoholitarbimise järgset levinud riskikäitumist kui tõsist probleemi, mis on pidevalt avalikkuse aruteludes. Alkoholitarbimisele lisaks nimetati paaril korral ka muid lihtsamaid sõltuvusi, nt söömine, hoogõgimine, mis võivad olla eestlase igapäevaelustressist tingitud tegevused. Aga pakutud alade hulgas leidis ka vastuseis moodsa ühiskonna kaasnähtusele taimetoitlusele.

Eraldiseisva iroonilise kategooriana saab eristada **rahvuslikud tööd ja tegevused**. Üldisemalt toodi ühekordsete sõnastusvormidega välja töö, töötamine, töötegemine, töörügamine, aja peale infotehnoloogiline *start-up*-firma loomine, puudelõhkumine. Sellega haakuvad otseselt toidulauaga seotud maatööd, mis linnakeskkonnas on pigem harvaesinevad tegevused, nagu nt põllukündmine, kartulimuldamine, kartulipanek, kartulivõtt. Rahvusliku tegevusalana oli mitmel korral välja toodud aiandus ja muruniitmine (ka muruniiduki järel jooksmine), aga ka hooajalised levinud tegevused seenelkäimine, hoidiste valmistamine, grillimine.

Rahvusliku spordialana on toodud ka laulmine, mis toidab stereotüüpi eestlastest kui laulurahvast, kes “laulsid enda vabaks” (vt ka Schmidchens 2013).

Iseseisva rahvusspordi alamkategooria hõlmab **rahvuslikul pinnal ilmnevaid stereotüüpseid isikuomadusi ja käitumismustreid**, mis väljendavad üldjuhul pigem negatiivseid tähendusi. Neljal korral toodi välja vingumine (kõige üle vingumine ja virisemine), kolm korda mainiti ära meeleheide. Meeleheide on eestlaste rahvusliku spordialana mitmetes huumoriliikides koha pölistanud. Nt 1996. aastal levis pärast eestlaste ebaedu Atlanta olümpiamängudel populaarne naljaküsimus:

Millisel heitealal olid Eesti sportlased Atlanta olümpiamängudel kõige tugevamad? Meeleheites. (EFA I 8, 32 (3))

Nali tekib primaarselt keelemängul, mistõttu on nalja tekstuur on raskesti tõlgitav. Sama nali on levinud ka internetimeemina.

Sellesse allrühma kuuluvad emotsioonide mitte välja näitamine, hädaldamine, inimeste vältimine, käegalöömine, muretsemine, targutamine, ülbitsemine, sapine olemine, vihakandmine.

Joonis 4. Internetis levinud keelenaljal põhinev meem, milles Tallinna vanalinna kujutavale aerofotole on kirjutatud eestlaste meelised meeleheide, naljavise ja tormijooks (<http://meeldib.postimees.ee/2017/05/eestlaste-meelised/>).

Olulise vahelepõikena tuleb üldistava nimetusega meeleheite-allrühma juures rõhutada keeleressursi tähtsust. Siinjuures väärib omaette allikana nimetamist 19. oktoobril 2017 Facebookis populaarseks saanud avalikus grupis KalambuuR tehtud postitus “Eestlaste lemmik spordiala on teatavasti meeleheide. Mis spordialad võiks olla esindatud meeleheiteolümpial? Mina kvalifitseeruks ajaga võidujooksule.” (KalambuuR 2017). Postitus meeldis 314 kasutajale ja kogus 213 kommentaari. “Keeleväänamisele ja sõnataltsutamisele” suunatud kogukonna loominguist iseloomu arvestades olid postituse vastused äärmiselt mängulised ja väljapakutud naljaalade diapasoone väga lai. Võrreldes nimetamisküsitluse vastustega põhinevad aga KalambuuRis välja pakutud alad enam sõna- ja keelemängul. Kõige lihtsam viis alade parodeerimiseks näibki keeleressursiga mängimine, mis eri kasutajate interaktiivses suhtluses moodustab veereva lumepalli. Lingvistilise huumoriteooria kohaselt võib tavapärasest pisimigi tähe- muutus kaasa tuua nalja esile kutsuva üllatusliku tähendusmuutuse. Siinkohal mõned KalambuuRi grupi postitatud pärisaladest inspireeritud paroodiad:

heide – meeleheide; kindasti peaks olema meelepete – juba tundub et oled esimene ja rahvas õnnitleb, siis aga selgub, et mingi üheteistkümnene.....; eneseheide; väljaheide; meeleheiteolümpial tulemuse üle rõõmustanu diskvalifitseeriti

hüpelhüppamine – kõrvalhüpped; üle oma varju hüppamine; ettehüpped tundmatus kohas ka hea paraleelala, saab korraldada liikluses; järel-dustessehüpe; Augushüpe olümpiaalaks!; pettehüpped, kõik ainult teevad nagu hüppaksid 😊:D 😊:D

jooks – verejooks; ärajooksmine; kui surm ikka veel tulnud pole siis kojusajameetrijooks ja kokkutõmmeline; kuuli eest jooksmine; teatmejooks; altjooks#latiaaltjooks#alahoidlikjooks#; Noorte eriala: Eestist ära jooks. Võidab see kes esimesena üle piiri, auhinnaks meelerahu; Selle eestist ära jooksu võib ümber nimetada ka eestipäraselt kalevipoja etapiks; sarvede maha jooksmine. See võiks olla sprindiala 😊); kommijooks

kandmine – vihakandmine; sarvekandmine

kergejõustik ja raskejõustik – kas raskemeelsus on kergejõustikul; Kellele raske-, kellele kergemeelsus. Kaalukategooriad ju erinevad...

kiiking – Riigikogu saaks täies koosseisus spiikingus välja panna; Spiikingus saaks riigikogu disklaft. Alati on keegi puudu

käimine – ärakäimine; Lätiskäimine; Vanema kooli inimestele “ehal käimine”; Mahakäimine ja läbipõlemine

laskmine – minnalaskmine; ülelaskmine; ülejalalaskmine; halastuslaskmine; firmajuhtide mõõduvõtt toimub kiirkoondamises ja lahtilaskmises; aadrilaskmine; Jalgalaskmine; pussulaskmine; püksilaskmine

pall – karvapall

sukeldumine – pudelisse sukeldumine

surumine – mahasurumine, allasurumine

suusatamine – mahalaskesuusatamine

tennis – hauatennis; hauatennisel võidab see, kes matab kõige rohkem võidulootusi

triatlon – Vana hea mustlase triatlon ka – jooksupäeva järve äärde ujuma ja jalgrattaga tagasi

tõmme – endassetõmme

tõstmine – aktsiisitõste; kaalutõstmine

vedu – vägikaikavedu

vise – odavise; äravise; ülevise; viinaviskamine; häbivise – “Suud ja silmad häbi täis”

Omaette suurema allrühmana esilduvad **kogukonnasisesed negatiivsed suhtlemisviisid ja stereotüüpsed käitumismustrid ehk suhted “teise eestlasega”**, mis langevad kokku ka vanasõnalise klišeega “eestlase lemmiktoit on teine eestlane” (Laineste & Krikmann 2015), nagu nt teineteisega õien-damine, teise eestlase kadestamine, teisele eestlasele kaigaste kodaratesse loopimine, teisele eestlasele sitakeeramine, teiste eestlaste kallal virisemine, teiste kallal nokkimine, kadestamine, naabri kadestamine, hiilimine (naabri kadestamine). Kaudsemalt on sellega seotud anonüümne sõnavõtt netikom-mentaariumites. Siia sobituvad ka kogukonnast väljapoole ulatuvad etnilised suhtumised, nt paaril korral nimetatud rassism, sibulate [venelaste] ja muude rahvaste söimamine. Kaks korda toodi välja homofoobia, seksism, mis põlistavad eestlastele sageli omistatud sallimatuse stereotüüpi.

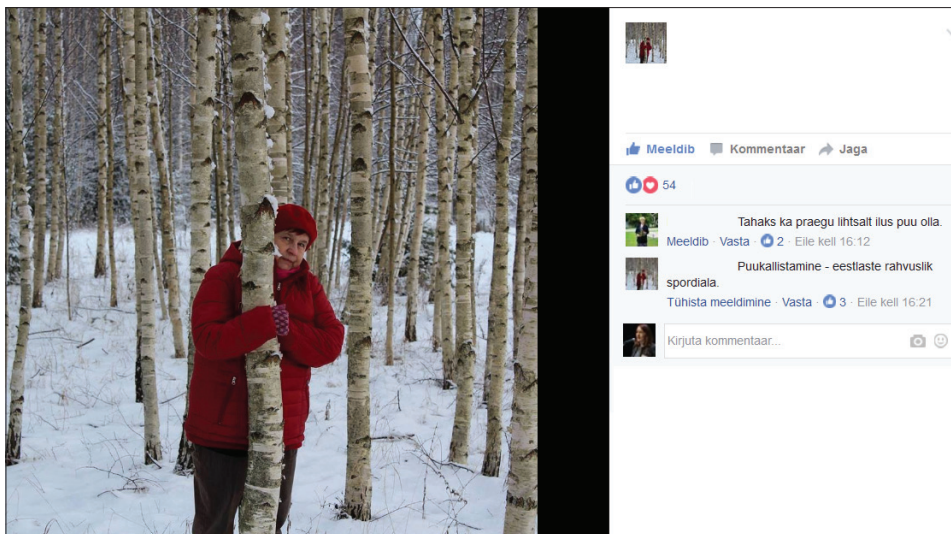
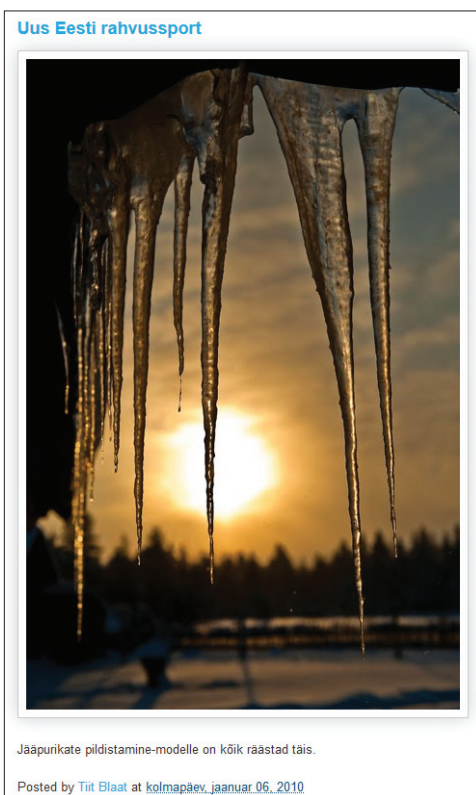
Ühekordselt vastatud rahvuslike spordialade sõnastusvormide arv oli väga suur – 80. Taas kord saab selle materjali põhjal kinnitust igasugusele folkloorikogule omane tendents ehk Zipfi seadus – kõige rohkem on üheainsa kirja-panekuga esindatud tüüpe (mis osutab nähtuse erakordselt improvisatoorsele olemusele), järsult vähem kahe kirjapanekuga esindatud tüüpe, jne, kuni jõuame skaala teises otsas üliproduktiivsete “supertüüpideni” (meie uurimuses vastavalt suusatamine ja tugitoolisport) (Krikmann 1997: 93 ja 97).

Internetiainese põhjal ilmneb, et sageli rakendavad eesti rahvusspordi kombinatsiooni probleem- ja arvamusaluste kirjutajad. Näib, et kliše “... on (uus) Eesti rahvussport” esineb eesmärgipärase kõnekaunistuse ja retoorilise sõnakõlksuna samades funktsioonides kui vanasõnad meediatekstides, kus neil on autoriteetne tähelepanuteravdaja roll (vt Granbom-Herranen & Babič & Voolaid 2015; Järv 1999).

Leidub tõepoolest spordirubriigist pärinevaid kirjutisi, mille sihiks on mõne uue populaarsust võitva spordiala väljatoomine, nt “Taliujumine – eestlaste uus rahvussport” (Kalam 2016), ent huviväärselt palju kohtab rahvusspordi klišeid artiklipealkirjades, nt majandusteemalistes sõnavõttudes näib see ise-äraniis levinud olevat: Tartu Ülikooli majandusõppejõu Jaan Õmbluse kirjutis “Uus rahvuslik spordiala – börsispekulatsioonid” (Õmblus 1997), “Üüriäri kui rahvussport” (Õhtuleht 2017), “Uus rahvussport kinnisvaras: kuni kolmandik korteritehingutest tehakse investeerimise eesmärgil” (Kreek 2017), “Rahvus-sport kinnisvaraturul ehk pensioni 4. samm” (Ärileht 2016), “Melders: Koon-damine on uus rahvuslik spordiala” (Blumberg 2008) kinnitavad selle kliše elujõudu majandusretoorikas.

Mitmel puhul esineb rahvusspordi kliše negatiivsete tegevuste kohta kirju-tatud üldistuslugudes. Mingeid konkreetse loo kirjutamise ajal olulisi üldisemalt levinud tegevusi, suundumusi, protsesse võrreldakse kohalikule kogukonnale omase käitumisviisiga, millele antakse etniline dimensioon. Artiklis “Eestlaste

Joonis 5. Rahvusspordi diskursus on muutuv ja reageerib nt vastavalt aastaajale: talvel võib olla Eesti rahvussport jääpurikate pildistamine – modelle on kõik räästad täis (Blaa 2010).

Joonis 6. Rahvusspordi malli sobib mis tahes levinud tegevus. Nt sotsiaalmeediaprofilil esitletud puukallistamine markeerib otsest tegevust, kuid see võib olla omaette ideoloogilise maailmavaate metafoor, millega ürgeestlust (siia kuuluvad stereotüübid eestlastest kui maausku metsarahvast, levinud loodus- ja keskkonnakaitselised kodanikualgatused jne) seostatakse. Otsese ja kujundliku tähendusvälja sulam lisab vaataja silmis pildile heatahtlikku huumorit.

rahvussport – surnuksjoomine” (Delfi 2006) kirjeldatakse suurt alkoholitööstust ja seda, kuidas “Eestis toodetakse 236 erisugust viina, millele lisanduvad 175 Vene ja sadakond Ukraina viina”. Kogukonnasiseselt on need suundumused arusaadavad. Seoseid huumoriga ei pruugi üldse olla, oluline on kliše ta-
bav ja üldistav loomus, mis täidab väga hästi pealkirjale esitatavaid nõudeid.

Kokkuvõtteks

Mõiste *rahvussport* on palju enam kui pelgalt reaalsuse tähistaja, see ei tähista ainult kehalisi toiminguid ja pingutusi, vaid mõiste aitab mentaalselt iseloomustada rahvast üldlevinud meelistegevuste kaudu, olgu need siis hinnan-
guliselt positiivsed või negatiivsed. Kahtlemata on nii rahvusspordi reaalsel ja tõsisel kui ka nalja- ja irooniadiskursusel tähtis roll rühma identiteeditaju loomisel ja tugevdamisel. Üldistavalt võib Eesti rahvusspordiks nimetada “ala, kus eestlastel hästi läheb”. Sõna “hästi” võib aga tähistada ametlikele võistlus-
aladele (nt suusatamine, kiiking ja naisekandmine) tõsist kiitust, ent ka viidata peenele irooniale, mis ilmneb retoorilisse klišeesse paigutatud rahvusspordi kohta. Niisiis võib “hästi” minna ka sellistel kriminaalsetel aladel, nagu nt eestlaste juveeliröövid välismaal, liiklushuligaanitsemine või lähisuhtevägivald.

Analüüsi põhitulemusena ilmneb, kuivõrd erinev ja variatiivne arusaam on eestlastel rahvusspordist. Küsitluskava vastuste järgset mitmekesisist paletti ri-
kastavad internetimeedia kirevad kasutustraditsioonid. Nimetamisküsitlusega on statistiliselt võimalik välja selgitada populaarseim spordiala nii tõsiste päris-
kui ka naljaalade hulgas, kuid üksmeelset kokkulepet ühe jäägitu favoriitala suhtes ilmselt ei saagi tekkida, ja katsed sellist ala forsseerida on ilmselgelt tulutud. Püüdlused meediaaruteludes ja spordiringkondades on küll pidevalt aktuaalsed, kuid ühiskondliku kokkuleppeni jõudmine käesoleva uurimuse valguses peaks nõudma mingit erilist motivaatorit.

Kehtib statistilisest lingvistikast tuntud Zipfi reegel, mida konkreetsele folklooriainesele üle kandes saame pidada loomulikuks ainukordselt nimetatud rahvuslike spordialade rohket variatiivsust. See tendents kehtib nii ametlike kui ka naljaalade korral. Kui materjali juurde koguda, siis mõlema valdkonna favoriitalade (suusatamine ... ja tugitoolisport ...) nimetamiskordade statistiline ülekaal küll kasvaks, aga lisanduks tohutult palju uusi, tõenäolisemalt just nn nalja-alasid.

Retoorilises diskursuses ongi uute ideede väljamõtlemine eesmärk, siin töö-
tab üldnimetaja “Eesti rahvussport” klišeena, mida uutes sotsiokultuurilistes tingimustes täidetakse pidevalt uudse, värske ja vaimuka ainesega. Etniline

enesepilge saab rohke improvisatsiooni allikaks ja eestlase omamoodi mõõdupuuks. Siinse uurimuse allikate põhjal on iroonilise diskursuse favoriidid tugitoolisport, saunaskäimine ja alkoholitarbimine. Eraldi allvormidena tulevad esile mitmesugused negatiivseks peetud sõltuvustegevused (purjutamine, töönarkomaania, liikluseeskirjade rikkumine vmt). Omaette etnilise enesepilke allrühmana esilduvad negatiivsed suhtlemisviisid (naabri kadestamine, võõraviha vmt), samuti stereotüüpiliselt etniliseks peetud isikuomadused meeleheide, liigne muretsemine, vihapidamine). Samas esineb naljaalade hulgas ka neutraalseid (isegi pigem positiivseid) tegevusi, mille hulgast võib esile tuua mõningad hooajategevused, nt seenelkäimine, hoidiste tegemine, jääpurikate pildistamine. Osa nalja-alasid luuakse esijoones rikkalikke keelelisi võimalusi rakendades (nt heide-paroodiad – meeleheide, eneseheide, väljaheide; hüpe ja hüppamine – *kõrvalhüpped; üle oma varju hüppamine; ettehüpped liikluses*).

Ühe tabava rahvapärase kliše "Eesti rahvuslik spordiala on ..." rikkalik variatiivsus kinnitab rahva keeleloome suurt potentsiaali, mida saadavad mängulised, meelelahutuslikud, naljast, aga ka irooniast kantud eesmärgid. Niisiis võiks eestlaste uus rahvussport olla peale rahvusspordiala pidevate otsingute uute rahvusspordialade väljamõtlemine...

Tänuavaldus

Uurimus on seotud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalse uurimisprojektiga IUT 22-5, seda toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145 – CEES). Autori eriline tänu kuulub artikli anonüümsetele retsensentidele kõigi asjakohaste märkuste ja soovitude eest. Aitäh ka Eesti Spordi- ja Olümpiamuuseumile, kes vahendas küsitlust sotsiaalmeedia kaudu, ning kõigile küsitlusele vastanutele.

Kommentaariid

- ¹ Arutelud eestlaste rahvusspordi teemadel pole midagi uut, peaaegu 100 aasta tagusest, 1922. aasta Eesti Spordilehest saame lugeda vestevormis artiklit sellest, kuidas toonane haridusministeerium rahvalikku sporti toetab. “Rahvalik sport missugune peaks see küll olema? On see meie rahva populaarsem, armastatavam spordiala või mäng, vastav iseäranis meie rahva iseloomule ja soodne meie raassilise omapära kujundamiseks? Nagu inglased jalgpall, Skandinaavia rahvastel talvesport, Kesk-Euroopa rahvastel rattasport või midagi muud. Meie teada ei ole eestlastel senni sarnast rahvalikku sporti veel olemas, pääle sõrmetõmbamise ja vägipulga vedamise, mis aga veel sarnast tähtsust pole jõudnud omandada ja ka vist haridusministeeriumi poolt rahvaliku spordi all pole mõeldud. See oleks siis ka rahvuslik sport. Rahvalik sport aga tahab siin vist teist mõistet rõhutada, alla kriipsutada n.n. definitsiooni isiklikuks ja rühmspordiks, pooldades nähtavasti viimast, s.o. jalgpalli ja teisi mängusid.” (ES 1922)
- ² On küllalt näiteid ja uurimusi (nt Pöysä 2004) sellest, kuidas rahvusriigi eest võistlevad edukalt mõne teise rahvuse esindajad. Käesoleva uurimuse vaateväljast jääb see aspekt välja, küll aga vajaks see Eesti materjali ja näidete varal tulevikus eraldi käsitlemist.
- ³ Eestlaste esimese olümpiamedali võitis maadleja Martin Klein 1912. aastal Stockholmis, kus ta pidas seniajani kõigi aegade pikima maadlusmatši (11 tundi 40 minutit), mille võit tõi talle hõbemedali ja millega ta jõudis ka Guinnessi rekordite raamatusse. Eesti esimene olümpiavõitja Kreeka-Rooma maadluses oli Eduard Pütsep Pariisis 1924. Eesti esimene olümpiavõitja vabamaadluses oli Osvald Käpp Amsterdamis 1928. Kristjan Palusalu võitis 1936 Berliinis kulla nii Kreeka-Rooma kui ka vabamaadluses. Kui vahepealsetel aegadel võis maadlusspordis täheldada mõningast madalseisu, siis nt Heiki Nabi olümpiahõbe 2012. aastal Londoni olümpiamängudel Kreeka-Rooma maadluses taastas huvi ala vastu. Esiletõstmist väärivad tõstjate saavutused – eestlaste esimene olümpiavõitja oli tõstja Alfred Neuland, kes võitis kulla kaaluklassis alla 67,5 kilo 1920. aastal Antwerpenis. Lisaks peeti Tallinnas 1922. aastal tõstmise MM-võistlused, millel Eesti sai viiest kullast kolm ja mis korraldati Estonia teatris – ka see on rahvuslikust vaatepunktist märgilise tähtsusega. Eesti kõige edukama tõstja Jaan Taltsi kontol on lisaks kahele olümpiamedalile (1968 Mexicos hõbe, 1972 Münchenis kuld) ka 41 maailmarekordit.
- ⁴ Võistluste esindajate sõnul on sääsepuudmine lõbus, lihtne ja seltskondlik tegevus, mis ei vaja eelnevat treeninglaagrit ja millega saavad hakkama kõik (Delfi 2010). Võistelda saab nii individuaalselt kui ka meeskondlikult (võistkonnas peab olema kolm liiget). Igale võistlejale eraldatakse nööri väike maalapike, kust ta ei tohi välja minna. Püüdmise aeg on 15 minutit, ja kes rohkem sääski saab, on võitja. 2017. aasta Eesti meister sääsepuudmises kogus 18 sääselaipa. (Kula 2017: 4)
- ⁵ Mõistemetafoor ELU ON VÕISTLUS haakub mitmete muude elu kohta esinevate defineerivate sedastuste või üldistavate väidetega, kus üldistuste aluseks on kognitiivistide käsitletav metafoori põhivalem ‘A on B’, mis väljendab 1) kas kahe termini identsust või 2) kategoriseerivat väidet – sarnasuse alusel ühe objekti paigutamine kategooriasse või alamkategooria paigutamine ülemkategooriasse (vt ka Turner 1991: 196–197, 199). Mõistemetafoori ELU ON TEEKOND kohta vt Õim 2007.
- ⁶ 1992. aastast alates peetakse Soomes, Väike-Maarja valla sõprusvallas Sonkajärvil naisekandmise võistlusi, 1996. aastast toimuvad need võistlused maailmameistrivõistlustena. Eestis on naisekandmise meistrivõistluste kaubamärgi kasutamiseõigus

Väike-Maarja vallas, kus on võistlusi vahelduva eduga peetud alates 1998. aastast. Folkloristlikult on huvitav, et võistlus põhineb ühel Sonkajärvi ajaloolisel pärimusel. Legend pajatab, et 19. sajandi lõpus tegutses sealkandis röövljõuk, keda juhtis mees nimega Rosvo-Ronkainen. Tema jõuku saamiseks pidid mehed end naisekandmisega proovile panema. Sel ajal oli naise röövimine naaberküladest üldiselt levinud komme. (Tobreluts 2014)

Allikad

EFA – Eesti folklooriarhiivi rahvaluulekogu (Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv).

THTG – mais ja juunis 2017 Tartu Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpilaste (vanuses 16–18 aastat) seas korraldatud küsitluse vastused asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadusarhiivis (EFITA.KK.039).

TTG – juunis 2017 Tartu Tamme Gümnaasiumi õpilaste (vanuses 16–18 aastat) seas korraldatud küsitluse vastused asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadusarhiivis (EFITA.KK.039).

KalambuuR 2017, 19. oktoober (<https://www.facebook.com/groups/kalambuur/permalink/10155408333769702/> – 7. november 2017).

Kirjandus

Annus, Epp 2000. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 769–780 (www.digar.ee/arhiiv/en/download/143161 – 7. november 2017).

Annus, Epp 2006. Oponeering Piret Viirese doktoriväitekirjale “Postmodernism eesti kirjanduskultuuris”. 30. VI 2006. Käsikiri autori valduses.

Attardo, Salvatore & Raskin, Victor 1991. Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model. *Humor* 4 (3–4), lk 293–347 (doi:10.1515/humr.1991.4.3-4.293).

Blaa, Tiit 2010. Uus Eesti rahvussport. *Blaa. Pildistan, mida näen, räägin, mida mõtlen*, 6. jaanuar (<http://tiitblaas.blogspot.com/2010/01/uus-eesti-rahvussport.html> – 20. mai 2017).

Blumberg, Kärt 2008. Melders: Koondamine on uus rahvuslik spordiala. *Äripäev*, 17. detsember (http://www.ariipaev.ee/uudised/2008/12/17/Melders_Koondamine_on_uus_rahvuslik_spordiala – 7. november 2017).

Brubaker, Rogers 2009. Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology* 31, lk 21–42 (doi: 10.1146/annurev-soc-070308-115916).

Delfi 2006. Eestlaste rahvussport – surnuks joomine. *Delfi*, 6. mai (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/eestlaste-rahvussport-surnuks-joomine?id=12826050> – 7. november 2017).

Delfi 2010. Tartumaal toimuvad Eesti esimesed sääsepuudmise meistrivõistlused. *www.Delfi.ee*, 8. juuni (<http://eestiulu.delfi.ee/archive/tartumaal-toimuvad-eesti-esimesed-saasepuudmise-meistrivoistlused?id=31552821> – 7. november 2017).

ES 1922 = Rahvalik sport. Vestekujulised tõsiasjad. *Eesti Spordileht* nr 44/48, 10. detsember, lk 524–525 (<http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=eestispordileht19221210.2.16> – 7. november 2017).

Giora, Rachel & Attardo, Salvatore 2014. Irony. Attardo, Salvatore (toim). *Encyclopedia of Humor Studies* Vol 1. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Texas A&M University-Commerce, lk 397–402.

Granbom-Herranen, Liisa & Babič, Saša & Voolaid, Piret 2015. Proverbial Expressions in Newspapers. A Study in Estonia, Finland and Slovenia. *Traditiones : zbornik Instituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU = Acta Instituti ethnographiae et Instituti ethnomusicologiae Slovenorum* 44 (3, 1), lk 5–32 (http://isn.zrc-sazu.si/files/file/Traditiones/Traditiones_44_3_separati/1_Branbom_Babic_Voolaid.pdf – 7. november 2017).

Hussar, Lauri 2012. Eesti otsib rahvusporti. *Postimees*, 26. jaanuar (<http://arvamus.postimees.ee/716938/lauri-hussar-eesti-otsib-rahvusporti> – 7. november 2017).

Hutcheon, Linda 1994. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London ja New York: Routledge.

Ingver, Argo 2017. Varnjas toimusid sääsepuudmise Eesti meistrivõistlused. *Delfi*, 18. juuni (<http://tv.delfi.ee/uudised/paevauudised/delfi-fotod-ja-video-varnjas-toimusid-saasepuudmise-eesti-meistrivoistlused?id=78597644> – 7. november 2017).

Järv, Risto 1999. Is Providing Proverbs a Tough Job? References to Proverbs in Newspaper Texts. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 10, lk 77–107 (doi: 10.7592/FEJF1999.10.rjrv).

Kahro, Marek 2012. Geenid või kombed? *Marek Kahro mõtteait*, 13. august (<http://marekkahro.blogspot.com/2012/08/geenid-voi-kombed.html> – 7. november 2017).

Kalam, Laura 2016. Taliujumine – eestlaste uus rahvusport. *Sportland Magazine*, 13. detsember (<http://www.sportlandmagazine.com/est/taliujumine-eestlaste-uus-rahvusport/> – 20. juuli 2017).

Kreek, Romet 2017. Uus rahvusport kinnisvaras: kuni kolmandik korteritehingutest tehakse investeerimise eesmärgil. *Ärileht.ee*, 14. veebruar (<http://arileht.delfi.ee/news/uudised/uus-rahvusport-kinnisvaras-kuni-kolmandik-korteritehingutest-tehakse-investeerimise-eesmaargil?id=77226298> – 7. november 2017).

Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://folklore.ee/~kriku/PARINTRO/Parintro.pdf> – 7. november 2017).

Kula, Kertu 2017. Peipsi ääres astusid võistlustulle parimad sääsepuudjad. *Tartu Postimees*, 18. juuni (<https://tartu.postimees.ee/4150293/galerii-ja-video-peipsi-aares-astusid-voistlustulle-parimad-saasepuudjad> – 7. november 2017).

Laineste, Liisi 2014. Translated identity: Recipes as part of nation-building in Estonia. *First International Conference on Food and Culture in Translation (FaCT) – Forlì, 22–24 May 2014*, lk 25.

Laineste, Liisi & Krikmann, Arvo 2015. 'The favourite food of an Estonian is another Estonian': A paremiological insight into national communication style. Chłopicki, Władysław (toim). *Culture's Software – Communication Styles*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, lk 89–108.

Lään, Vello (koost) 2002. *Korvpall*. Tallinn, Tartu: Eesti Korvpalliliit.

Lääne, Tiit 2007. *Suusatamine – Eesti rahvussport*. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.

Paal, Gunnar 2017. *Eesti lipp olümpiarõngaste kohal*. Tartu: Eesti Spordi- ja Olümpia-muuseum.

Pöysä, Jyrki 2004. "Finnishness" and "Russianness" in the making: sport, gender and national identity. Siikala, Anna-Leena & Klein, Barbro & Mathiesen, Stein R. (toim). *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. Studia Fennica Folkloristica 14. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 54–68.

Rand, Erki 2007. Mis sobiks Eestile rahvusspordiks? *Eesti Päevaleht*, 15. detsember (<http://epl.delfi.ee/news/online/mis-sobiks-eestile-rahvusspordiks?id=51112611> – 7. november 2017).

Schmidchens, Guntis 2013. *The Power of Song. Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution. New Directions in Scandinavian Studies*. Seattle and London: University of Washington Press. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Siimann, Mart 2014. Sport ja Eesti Olümpiakomitee (<http://www.eok.ee/sites/default/files/artiklid/2014/V%20SP%20Siimann.pdf> – 20. juuli 2017, ei ole enam leitav).

Särg, Taive 2015. Vägivallatus armastab vabadust. Guntis Šmidchens. The Power of Song. *Mäetagused* 60, lk 173–181 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr60/tutvus.pdf> – 7. november 2017).

Tajfel, Henry & Turner, Jonathan 1979. An integrative theory of intergroup conflict. Austin, William G. & Worchel, Stephen (toim). *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole, lk 33–47.

Tamm, Marek 2003. Monumentaalne ajalugu: Mida me mäletame Eesti ajaloost? *Vikerkaar* 10–11, lk 60–68.

Tobreluts, Ilve 2014. Kas naisekandmisvõistluste aeg Väike-Maarjas sai ümber? *Eestielu.ee Delfi*, 31. mai (<http://eestielu.delfi.ee/laanevirumaa/sport/kas-naisekandmisvoistluste-aeg-vaike-maarjas-sai-umber?id=68784509> – 20. juuli 2017).

Turner, Mark 1991. *Reading Minds. The Study of English in the Age of Cognitive Science*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Undusk, Rein (toim) 2008. *Rahvuskultuur ja tema teised*. Collegium litterarum 22. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Õhtuleht 2017. Üüriari kui rahvussport. *City24.ee*, 11. mai (<http://www.oh tuleht.ee/804205/uuriari-kui-rahvussport> – 7. november 2017).

Õmblus, Jaan 1997. (<http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1997/04/arvamus.html> – 15. mai 2014, ei ole enam leitav).

Vaher, Vaapo 2010. *Jalgpall hingede öös. Vutist eesti kultuuriloos*. Tallinn: Pegasus.

Vahtramäe, Ell 2015. Eesti toit ja rahvustoit. *Folkloristide X talvekonverents "Mälu. Meenutamine. Muistend: Pühendatud Aino Laaguse 70. sünniaastapäevale"* 26.–27. veebruaril 2015 *Taevaskoja Puhkekeskuses: Teesid*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, lk 30 (http://www.ut.ee/folk/files/talvekonverentsi_teesid_2015.pdf – 7. november 2017).

Vaiksaar, Arnold 1999. Rahvusliku spordiresultaadi dünaamikast. Vaiksaar, Arnold (koost, toim). *Eesti Spordiajaloo Seltsi II teadusliku konverentsi "Sport Eestis 1940–1991" materjalid*. Eesti Spordimuuseumi ja Eesti Spordiajaloo Seltsi Toimetised 3, Tartu: Eesti Spordimuuseum, Eesti Spordiajaloo Selts, lk 6–39.

Viires, Piret 2008. Postmodernistlik mäng ja rahvuslikkus. Undusk, Rein (toim). *Rahvuskultuur ja tema teised*. Collegium litterarum 22. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 209–216.

Voolaid, Piret 2003. Jaanuar, veerpalu, märts, aprill, mae ... Pilk spordimaailma läbi folklooriprisma. *Mäetagused* 21, lk 193–221 (doi: 10.7592/MT2002.21.spordifolkloor).

Voolaid, Piret 2014. Olümpiavõitja kui rahvuskangelane: folkloristlik vaade ühele dopingujuhtumile. *Mäetagused* 58, lk 53–84 (doi: 10.7592/MT2014.58.voolaid).

Õim, Katre 2007. Metafoor ELU ON TEEKOND ebaõnne-väljendites. Erelt, Mati & Erelt, Tiiu (toim). *Emakeele Seltsi aastaraamat*. Tallinn: Emakeele Selts, lk 179–194.

Ärileht 2016. Rahvussport kinnisvaraturul ehk pensioni 4. samm. *Ärileht.ee*, 9. detsember (<http://arileht.delfi.ee/news/uudised/rahvussport-kinnisvaraturul-ehk-pension-4-samm?id=76541266> – 7. november 2017).

Summary

‘The national sport of Estonia’: From big narratives to variegated and humorous/ironic colloquial rhetoric

Piret Voolaid

Senior Research Fellow / Executive Manager of the Centre of Excellence in Estonian Studies

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum

piret@folklore.ee

Keywords: colloquial language, ethnic stereotypes, figurative language, irony, national identity, national sport of Estonia, sport lore

The paper focuses on the usage of phrases connected to both the serious and humorous representation of (new) Estonian national sports in Estonian online media in the past few years. I suggest to differentiate between official/formal/serious and unofficial/informal/humorous fields of sport, where at one end of the scale there are sports that are based on long historical, cultural, and geographical traditions (wrestling, cross-country skiing, etc.), in which Estonian sportsmen have received international recognition and which have always attracted a big number of amateurs, professionals, and fans. At the other end, there are those “pseudo-sports” that are, above all, expressions of folk creativity; these appear as elements of linguistic-folkloric communication. Within this discourse, a new national sport may be throwing oneself in front of a moving car, picking mushrooms, cursing politicians, laying off workers, spotting speeders in unmarked police vehicles, drinking oneself to death, etc. These are used to bring out the local, stereotypical features of the nation. The tendency of linking specific fields of sport to the ethnic dimension is motivated by the mechanisms of identity creation. At the same time, it points to the cultural importance of sports. Such ironic rhetoric may have a universal dimension. The purpose of the article is to describe and explain these fields of meaning, focusing on the variations and humorous aspects in the data. Sports as such loses its significance in the process and the emotional, stereotype-based and self-ironical point of view prevails.

The source data of this study were collected by employing various methods and study environments. The main source comprises 250 responses to a short questionnaire carried out in spring 2017 via forms or handwritten pages. The main result of the analysis reveals how differently Estonians feel about the national sport of their country. The variegated palette of opinions from the responses received pursuant to the survey plan is enriched by the usage traditions established via Internet media. Statistically it is possible to determine the most popular sport among serious or humorous sport disciplines, but there will most likely never be consensus about a favourite sport. Any attempts to forcefully establish a discipline of this kind are clearly useless.

In rhetorical discourse the conjuring up of new elements is the aim. Here the general denomination of the ‘national sport of Estonia’ works as a cliché that is constantly being reloaded with new and humorous subject matter in compliance with new socio-cultural

conditions. Ethnic self-ridicule becomes a source of abundant improvisation. The favourites in ironic discourse are armchair sport, going to the sauna, and consuming alcohol. Negative addictive behaviour (be it drinking, being a workaholic, violating traffic regulations or something else) stands out as a separate sub-form of national sport. Negative forms of communication (being jealous of your neighbour, intolerance of others, etc.) and personal characteristics that are considered to be stereotypically ethnic (desperation, worrying, bearing a grudge) form an independent subgroup of ethnic self-ridicule. At the same time, there are also neutral (sometimes even positive) activities among humorous elements, such as seasonal activities, e.g. mushrooming and photographing icicles. The great variety of the cliché “The national sport of Estonia is...”, which is so relevant and popular, is testament to the potential of the linguistic creative processes of Estonians, accompanied by playful and entertaining goals driven by joy and merriment.

Eesti sõnamuutmise uurimise lühülevaade

Annika Viht

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi eesti keele lektor
annika.viht@tlu.ee

Teesid: 17.–18. sajandil kirjeldati eesti sõnamuutmist Euroopa traditsioonis tavalise ladina keeleõpetuse malli järgi, alternatiive otsiti aktiivselt 19. sajandi esimesel poolel. 19. sajandi teisel poolel ilmus põhjalik kirjeldav grammatika ja esimesed eestikeelsed keelekirjeldused. Eesti keeleteaduse esimesed uurimisdistsipliinid keeleajalugu ja murdeuurimine kujunesid välja 1920.–30. aastail, hiljem on lisandunud kirjakeele ajalugu, esimese keele omandamine, argikeele uurimine, arvutilingvistika ja teise keele omandamine. Sõnamuutmisteoreetiliste küsimustega tegeldi iseäranis intensiivselt 1960.–90. aastail, mh töötasid oma morfoloogiamudelid välja Ülle Viks, Toomas Help, Henn Saari ja Martin Ehala, 2000. aastate olulisimate käsitluste sekka kuuluvad James Blevinsi ülevaated eesti sõnavormistikust. Vormimoodustusest enam on viimastel kümnenditel jälgitud vormikasutust.

Märksõnad: grammatika, keeleteaduse ajalugu, keeleteooria, sõnamuutmine, uurimissuunad

Eesti sõnamuutmise uurimise lühülevaade

Sõnamuutmine ehk muutemorfoloogia on grammatilise info edastamine sõnavormidega. Eesti keele uurijad on pühendanud sellele valdkonnale palju tähelepanu, kuna käänd- ja pöördsonadel on kümneid vorme ning vormide moodustus varieerub sõnuti ulatuslikult. Sõnamuutmise uurimise pikast ajaloost on koostatud hulk ülevaateid (Mihkla 1927–28; Ehala & Kaalep *et al.* 2003; Kasik 2011 jt), millest värskeim ilmub lühemal kujul siin ja pikemana monograafias “Eesti keele sõnamuutmine” (Habicht & Viht ilmusmas).

17.–18. sajand. Kontrastiivsed ladina raamistikus grammatikad

Esimesed ülevaated eesti sõnamuutmissüsteemist ilmusid muulastele mõeldud eesti keele grammatikates, mille autoreiks olid kirikuõpetajad Heinrich Stahl (1637), Johannes Gutsloff (1648), Heinrich Göseken (1660), Johann Hornung (1693), Johann Christoph Clare (1720. aastad), Anton Thor Helle (1730) ja August Wilhelm Hupel (1780, 2. tr 1818). Eesti noomeni- ja verbivormistikku kirjeldati ladina keele kategooriate vahendusel, nagu oli Euroopa grammatikatraditsioonis juba sajandeid tavaks olnud.

Eesti noomeniparadigma esitas enamik grammatikuid kuuekäändelisena, paigutades sinna ladina käändetähendustele vastavad vormid. Nominatiiv ja vokatiiv vastasid tänapäeva nimetavale, akusatiiv alates Hornungi grammatikast osastavale ja genitiiv omastavale. Daativ hõlmas alale- ja alalütlevat (Gutsloffil ainult alaleütlevat), ablatiiv seest- ja alaltütlevat (Hornungil lisaks sisse- ja seesütlevat). Asjaolule, et osa käändsõnavorme jäi siiski kirjeldamata, juhtis tähelepanu juba esimese lõunaeeesti grammatika autor Johannes Gutsloff, kelle sõnutsi oleks võimalik eesti käändesüsteemi käsitleda koosnevana algvormist (nimetavast) ja kõiki ülejäänud käändeid produtseerivast vormist (omastavast). Järgmiste grammatikate autorid jätsid siiski alles kõik ladina käanded ning tutvustasid neid eesti käändsõnavorme, mis ladina raamistikku ei mahtunud, käändsõna ja enkliitiku või käändsõna ja kaassõna ühendina. Näiteks tutvustas Hornung morfeeme *ta*, *ga* ja *ni* kui kaassõnu, mis kinnituvad sõna külge. Alates tema grammatikast kirjeldati paradigmaatiliste käänetenäite või mujal kõiki tänapäevaseid eesti käändevorme peale essiivi.

Verbivormistiku kirjeldus varieerus autoriti rohkem. Esimeses kolmes grammatikas sisaldas see saksa keelega sarnast futuurumit ja isikulist passiivi, edaspidistes põhjaeeesti grammatikates enam mitte (lõunaeeesti keele kirjeldustesse jäi futuurum alles). Kõneviisikategooria liikmetest hõlmas indikatiiv tänapäevast kindlat kõneviisi, imperatiiv käskivat kõneviisi, infinitiiv käändelisi, optatiiv enamjaolt tingivat kõneviisi ja konjunktiiv mitmesuguseid kaudsust väljendavaid vorme.

Muuttüübid puudusid täiesti üksnes esimeses grammatikas, edaspidi juhtisid kõik tähelepanu sellele, et kõik sõnad ei käändu-pöördu ühtviisi. Esimesena tõi hulga käändtüüpe välja Hornung. Samuti ei maininud Stahl oma grammatikas veel tüvevaheldusi, järgmise kahe grammatika autorid Göseken ja Gutsloff juhtisid tähelepanu laadivahelduslikele sõnadele ning nende järel kirjeldas Hornung tüvemuutuste esinemistingimusi lähemalt. Johann Hornung kirjeldas seega oma grammatikas eesti sõnamuutmist eelkäijatest süsteemsemalt ning kõneldava keelega paremas kooskõlas. (Kilgi 2007)

19. sajandi I pool. Uudsed soome-eeskujulised käsitlused

19. sajandi algul hakati kritiseerima senist keelekirjeldust ning pakkuma uusi käsitlusvõimalusi. Arutelud näikse olevat vallandanud 1816. aastal *Beiträge's* ilmunud artikkel, milles publitseeriti trükiootel soome grammatika noomeni-peatükk 15 käändega (Strahlmann & Rosenplänter 1816). Ehkki ajakirja väljaandja Rosenplänter soovitas oma kommentaaris jääda traditsioonilise käändekäsitluse juurde, ei olnud kõik kaastöölised temaga nõus.

Märganuna, et eesti keeleski on samalaadsed käänded, avaldas Arnold Friedrich Johann Knüpfper (1817) 13-käändelise loendi ja hiljem (1821) lisas ka neljateistkümnenda, *na-lõpulise* käände.

Grammatilisi käändeid käsitles põhjalikult Johann Friedrich Heller (1822; 1823; 1847). Heller rõhutas, et nominatiivi, genitiivi ja akusatiivi on ekslik nimetada eesti keele kääneteks, sest igale neist tähendustest vastab eesti keeles rohkem kui üks vorm, ning soovitas tänapäevase nimetava, omastava ja osastava nimetada ümber definitiiviks, relatiiviks ja indefinitiiviks. Läbinägelik oli ka tema tähelepanek (1822: 23; 1847), et eesti keele umbisikulise tegumoe vormid pole tegelikult passiiv nagu senistes käsitlustes, vaid impersonaalne aktiiv.

Friedrich Robert Faehlmann avaldas esimese süstemaatilise ülevaate astmevaheldusest (1843), eesti senise käändsõnakäsitluse kriitilise ülevaate (1846) ning jagas esmakordselt eesti sõnad muutkondadesse ühtselt aluselt (tüve lõpphääliku järgi) (1842; 1844).

Kõige elavamalt arutlesid tollased keeleteurijad käänete üle ning arusaamad käände olemusest ja käändeparadigma koosseisust varieerusid palju. Lisaks varem mainituile kirjutasid käänetest veel näiteks Kristjan Jaak Peterson, kes juhtis (1818) tähelepanu sellele, et eesti kohakäänded moodustavad kaks kolmeliikmelist sarja, ja Wilhelm Friedrich Steingrüber, kes kritiseeris (1825) Knüpfperi käändekäsitlust.

Esimese tervikliku uutest arusaamadest lähtuva grammatika (1843; II, parandatud ja täiendatud trükk 1853) koostas Eduard Ahrens, kusjuures kõige põhjalikumalt töötas ta läbi sõnamuutmise käsitluse, mis kehtib üldjoontes samasugusena tänapäevani (Ross 2003: 10).

1875. aasta. Wiedemanni deskriptiivne grammatika

Ehkki Ferdinand Johann Wiedemann tegutses võrdlev-ajaloolise keeleteaduse hiilgeajal, koostas ta hoopis oma kaasaegset keelt kirjeldava grammatika, mida oli tema hinnangul kõigepealt tarvis (Wiedemann 1875: I). Tema rohkesti keelenäiteid sisaldav deskriptiivne grammatika (1875) ületas nii ulatuselt kui ka analüüsi põhjalikkuselt kõiki seniseid eesti keele käsitusi. Erinevalt eelmistest ja järgmistest grammatikatest, mis olid normatiivsed, kirjeldas ta kõike kirjakeeles ja murdeis märgatut. (Alvre 1975: 723, 726)

19. sajandi teine pool ja 20. sajandi algus. Esimesed eestikeelsed uurimused

19. sajandi viimasel veerandil ilmusid esimesed eestikeelsed eesti grammatika tutvustused. Esimene eestikeelne keeleteaduslik raamat, Mihkel Veske “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (1879) kirjeldas ka sõnade vormistikkku, kuid keskendus foneetikale. Esimese täieliku eestikeelse grammatika (1884) avaldas Karl August Hermann, kelle loodud grammatikaterminoloogiast on suur osa tänapäevani kasutusel. Autorid olid kaitsnud ka esimesed eesti keele teemalised doktoritööd (kolmanda kaitses Jakob Hurt). Sestsaadik hakkas ilmuma ridamisi eesti keele õpperaamatuid.

Aastad 1918–1944. Traditsiooniliste uurimissuundade väljakujunemine

Enne Eesti Vabariigi sünni tegeldi keeleuurimisega peamiselt asjaarmastajana (väheste eranditega, nt ülikooli eesti keele lektorid Faehlmann, Hermann ja Veske ning eelkõige akadeemik Wiedemann). Lingvistika arengule mõjus vabariigi sünni viljastavalt: eestikeelseks muudetud ülikoolis loodi rahvusteaduste uurimiseks ja õpetamiseks professuurid, ülikooli juures hakkasid tegutsema Akadeemiline Emakeele Selts ja taaselustatud Õpetatud Eesti Selts. (Mägiste 1937: 359–360, 479)

Väljakujuneva eesti keeleteaduse keskmes oli keeleajaloo ja murrete uurimine. Sel teemal avaldasid artikleid ja kaitsesid doktoritöö Andrus [Albert] Saareste (1924), Julius Mark (1923, ilmunud 1925), Julius Mägiste (1928), Mihkel Toomse (1941) ning Alo Raun (1941). Ilmus ka kirjakeele ajaloo põhjalikumaid käsitusi allikatutvustustena (Saareste 1923; 1930; 1938; 1940;

Mägiste 1930) ning Mägistelt ja Saarestelt esimesed tervikülevaated (kirja) keele pikemate perioodide kohta (Mägiste 1936; Saareste 1937; 1939; 1940).

Kaasaegset keelt uuriti see-eest vähe ning eelkõige keelehooldelisest vaatenurgast (Kasik 2011: 18). Normikeelt tähtsustavail 1930. aastail ilmus ülevaateid tekstidest leitud eksimustest kirjakeele normingute vastu, enamjaolt analüüsiti õpilaste eksamitöid (nt Aavik 1935; 1936b; Meos 1936; Nurm 1939). Kõige ulatuslikuma ülevaate kirjakeele reeglitest ja eksimustest nende vastu andis Johannes Aavik (1936a).

Enamjaolt avaldati aga uurimusliku osata keelekorralduslikke kirjutisi. Kirjakeele korraldamise üle arutleti Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusajal intensiivselt. Keelemeeste vaated erinesid seejuures tugevalt ning tollases keelehooldes võib täheldada nelja põhisuunda: keeleuuenduslikku (Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala, Oskar Loorits jt), reeglipärasust taotlevat (Johannes Voldemar Veski, Elmar Muuk), keele loomulikku arengut pooldavat (Jaan Jõgever, Kaarel Leetberg) ja demokraatlikku (Andrus Saareste) (vt Raag 2008: 181–186). Seejuures kestis keeleuuendusliku suuna kõrgaeg kuni Veski “Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” I köite (1925) ja Elmar Muugi grammatika “Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormi õpetus” (1927) ilmumiseni. Nende ja järgmiste kirjakeele norminguid fikseerivate teoste toel hakkas valitsema reeglipärasuse suund, ülejäänud suunad seevastu olid keele range normimise vastu (Raag 2008: 192, 207).

Aastad 1945–1960. Traditsiooniliste suundade kinnistumine

1944. aastal lahkusid Eestist kõik doktorikraadiga keeleteadlased peale Paul Ariste ning kümnekond sõjajärgset aastat polnud siinses keeleuurimises kuigi viljakad (Kasik 2011: 18). Rootsi põgenenud keeleuurijad jätkasid oma tööd seal, Eestisse jäänud hakkasid siin taas eesti keele õpetamist ja uurimist üles ehitama.

Olulisim kodumaistest sõnamuutmisega tegelejatest oli kirjakeele ajaloo ja murrete uurija Arnold Kask, kes kaitses 1955. aastal doktoriväitekirja ja sai Tartu ülikooli eesti keele professoriks. Tema eestvõttel kujunes kirjakeele ajalugu omaette uurimisdisipliiniks. Tema juhitud eesti keele kateedris kaitsti sõnamuutmisest hulk diplomitöid ning kaks kandidaadväitekirja, milles Juhan Peegel (1954) kirjeldas vanema rahvalaulu vormimoodustust ja Aino Valmet (1956) mitmuse osastavat vanas kirjakeeles.

Tüüpjuhul jälgiti uurimistöodes sama keelenähtust keeleajaloos, murretes, vanemas ja kaasaegses kirjakeeles. Selline käsitlusviis oli saanud tavaks Eesti

Vabariigi aegsetes Saareste, Mägiste, Toomse jt uurimustes. Sõnamuutmise uurimisel jätkatigi eelmistel kümnenditel kujunenud uurimissuundade ja -meetoditega, kirjeldades põhjalikult paljude üksikvormide ajalugu ning jõudes ka kaalukate üldkäsitlusteni eesti keele muutumisest pikemal perioodil (nt Saareste 1952, Kask 1949, 1952). Koostati ka põhjalikke murdeülevaateid, mis ilmusid täiendatuna-toimetatuna aastakümneid hiljem (Must & Univere 2002; Tanning 2004).

1960.–1990. aastad. Uurimise muutumine teooriakesksemaks

1960.–1990. aastad olid eesti sõnamuutmise uurimises väga produktiivsed, ilmus rohkesti niihästi teoreetilisi alusuuringuid kui ka palju konkreetse keeleainese analüüse, jõudsalt edenesid traditsioonilised uurimissuunad ja nende kõrval said alguse uued.

Esimesed morfoloogiateoreetilised artiklid ilmusid 1960. aastatel, kui Henno Rajandi (1963) ja Valmen Hallap (1964a; 1964b) tutvustasid strukturalistlikku IA-mudelit, mis jagab millise tahes teksti morfeemijadaks. 1970. aastate algul demonstreeris Mati Hint (1972), et eesti flektiivseid vorme kirjeldab märksa otstarbekamalt IP-mudel, mis annab üldistavad reeglid lähtevormist ülejäänud vormide moodustamiseks. 1977. a ilmus Ülle Viksilt ülevaade olulisematest morfoloogiamudelitest, ühtlasi tutvustas ta enda välja töötatud klassifikatoorse morfoloogia mudelit, mida ta edaspidi täiendas ja optimeeris ning tegi sellega seoses laialdasi empiirilisi uuringuid (Viks 1978; 1980; 1982a; 1982b; 1992 jt). Veel töötas Toomas Help välja WA-mudeli (1985b; 1985c; 1995; 2004), Henn Saari GSS-morfoloogia (1997; 1998; 1999) ja Martin Ehala AB-grammatika (1997).

Arutleti ka morfoloogiliste kategooriate olemuse üle. Senisele kõneviisi määratlusele pakkus alternatiivi Huno Rätsep (1971), öeldes, et kui kasutada kõneviisiülest teatelaadikategooriat (tänapäevase terminiga evidentsiaalsust), on eesti keeles kolm kõneviisi, kusjuures kindlal ja käskival kõneviisil on kaks varianti: otsese ja vahendava teatamislaadiga. Tiit-Rein Viitso tegi ettepaneku hakata vahendava teatamislaadiga käsu vorme tõlgendama omaette kõneviisina (1976) ning mõne aja pärast ilmunud kirjeldavas grammatikas (EKG I 1995) nii tehti. Käändekategooriale heitis värske pilgu Toomas Help (1985a; 1998). Ta käsitles eesti käänevorme kombinatsioonidena, mille võisid moodustada primaarkääne (kas nominatiiv või obliikva), sekundaarkääne (partitiiv, illatiiv, inessiiv, elatiiv, allatiiv, adessiiv, ablatiiv, translatiiv) ja kliitik (*ni, na, ta, ga*). Rajava, oleva, ilma- ja kaasaütleva tunnuseid kirjeldas mitmes tollases

artiklis kliitikutena ka Joel Nevis (1986; 1988). Käändekirjeldus jäi erinevalt kõneviisikategooria koosseisust EKGs siiski traditsiooniliseks.

1970. aastate lõpus hakati keelenähtusi vaatlema tsentri ja perifeeria põhimõttel, eristades sõnaliigi (Erelt 1977), käändekategooria (Kross 1988, valminud 1978) ja muuttüübistiku (Kross 1984; Help 1985b; 1985c) tüüpilisi ja ebatüüpilisi esindajaid. Sellega haakuvalt hakati teadlikult rõhutama vormimoodustusnähtuste produktiivsust: ilmus Kristiina Rossi noomenitüüpide produktiivsuse analüüs (Kross 1984) ning Toomas Help rõhutas vajadust eristada mälus tervikuna säilitatavaid vorme ehk passiivset morfoloogiat sellistest vormidest, mida moodustatakse reeglitega, mis järelduvad sõna häälikkuju põhjal automaatselt ehk aktiivset morfoloogiat (Help 1985b; 1985c jj).

Paljud osutasid ebakohtadele sõnamuutmise teaduslikus käsitluses, õpetamises ja normimises ning pakkusid ideid, kuidas seda võiks paremini korraldada. Mati Hint, Jaak Peebo jt tegid ulatuslikke argikeele uuringuid (Hint 1979; 1980a; 1980b; 1980c; Peebo 1982; 1999; Kaljumägi 1999; Keevallik 1994 jt), millest osa sai normingumuudatuste aluseks.

Jõudsalt liikusid edasi ka traditsioonilised uurimissuunad. Kitsamate teemade põhjalike käsitluste kõrval valmisid üldistavad ülevaated noomenimorfoloogia ajaloost (Rätsep 1979; 1982), kirjakeele arengust ja selle murdetaustast (Kask 1962; 1984), Aaviku morfoloogiaettepanekute käekäigust (Raag 1998) ning tänapäeva eesti keele vormimoodustusest sõnatüübiti (Peebo 1997), samuti ühe murde morfoloogia koondkäsitlused (Tanning 1961; Must 1965; Keem 1970; Must 1987; Must 1995; Univere 1996). Hakati rakendama uudseid meetodeid, nt hakkasid Mati Hint (1978), Kristiina Ross (Kross 1984) jt lähtuma loomuliku morfoloogia teooriast ning Karl Pajusalu (1995) ja Leelo Keevallik (1994) töid morfoloogia variatiivsuse uurimisse kvantitatiivse sotsiolingvistika.

Uue uurimissuunana hakati 1970. aastail (kodu-Eestis 1990. aastail) jälgima laste vormimoodustuse omandamist. Hoogsalt edenes arvutilingvistika. 1970.–1980. aastail koostati formaliseeritud ja kvantitatiivseid keelekirjeldusi ning tehti keele automaattötluseks vajalikke eeltöid. 1990. aastail asuti koostama ja morfoloogiliselt märgendama elektroonilisi tekstikorpusi, töötati välja morfoloogiaanalüsaatorid ja -ühestajad ning kirjeldati asjakohast problemaatikat artiklites, ühes doktori- (Kaalep 1999) ja kahes magistritöös (Puolakainen 1996; Uibo 1999).

Põhjaliku deskriptiivse grammatika koostamise plaani hakati pidama juba 1950. aastatel, kuid töö jäi pooleli ning ilmusid vaid grammatika üksikud osad, sh puudutati sõnamuutmist üksnes arv- ja asesõna käsitlevas vihikus (Kask & Palmeos 1965). Alles aastakümneid hiljem ilmus kirjeldav grammatika EKG, mille Kristiina Rossi koostatud morfoloogiaosa (1995) oli varasema traditsiooniga võrreldes täiesti uudne, tuginedes Ülle Viksi ja Toomas Helbi

morfoloogiamudelitele. Ühemehetööna koostas Valter Tauli eksiilis esimese puhtsünkroonilise sünteesigrammatika, mille uudse lähenemisega morfoloogiaosa (eesti keeles 1972 ja inglise keeles 1973) vaatles esmakordselt põhjalikult vormide üksteisest tuletatavust ning käsitles astmevaheldust (Uibo & Erelt 1982: 215–217).

2000.–2010. aastad. Morfosüntaksi ja rakenduslingvistika osakaalu suurenemine

Uue aastatuhande kahe esimese kümnendi olulisimaid sõnamuutmisteoreetilisi käsitusi on James Blevinsi artiklid (2005; 2007; 2008), kus ta kirjeldab eesti sõnade vormimoodustust sõnapõhise WP-morfoloogiamudeli abil ning põhjendab selle eeliseid morfeemipõhiste mudelite ees. Samuti on süüvitud käänete olemusse: Katrin Hiietam (2003) soovitas käsitleda akusatiivi taas käändekategooria liikmena, Merilin Miljan aga ei pidanud seda otstarbekaks ning analüüsis põhjalikult (sh doktoriväitekirjas 2008) ka ülejäänud grammatiliste käänete kasutust. Reeli Torn-Leesiku doktoritöö (2016) andis süsteemse ülevaate impersonaali- ja passiivikonstruktsioonide erinevusest.

Ulatuslikult on uuritud argikeelt. Tiit-Rein Viitso (2005), Virve Vihman (2002; 2007) ja Mati Erelt (2013) jälgisid kõnekeelseid kahekordse impersonaali-markeeringuga vorme, Mati Erelt ja Helle Metslang (2004) mitmesuguseid uudseid käsu- ja keeluvorme. Heiki-Jaan Kaalep (2015) esitas korpusuuringute põhjal verbi lihtvormide paradigma täpsustatud kujul, eemaldades sealt korpuses puudunud vormid ning lisades uusi. Kaalep on oma põhjalike korpusuuringute põhjal soovitanud täpsustada ka käandsõnakäsitlust (2009; 2010; 2012). On kaitstud mitukümmend üliõpilastööd vormikasutuse varieerumisest (nt Kio 2006; Pedaja 2006; Järvik 2011; Metslang 2012; Pedaja-Ansen 2015). Ann Siiman on uurinud, millised morfofonoloogilised, morfosüntaktilised ja semantilised tegurid mõjutavad rööpvormide kasutamist (Metslang 2015a; 2015b; Siiman 2016).

Palju on tegeldud rakenduslingvistiliste teemadega, eriti sõnamuutmise omandamisega. Uute ja viljakate uurimissuundadena on välja kujunenud eesti keele kui teise keele omandamise ning alakõnega lapse keeleomandamise uurimine, märgatavalt on hoogustunud ka eesti keele kui esimese keele omandamise uurimine. Viimasest on doktoriväitekirja kaitsnud Sirje Hassinen (2002), Kaja Kohler (2003) ja Reili Argus (2008). Arvutuslingvistid on peamiselt täiustanud eelmisel sajandil välja töötatud morfoloogiaprogramme ja -kirjeldusi.

Traditsioonilistest uurimissuundadest on väga heal järjel murdemorfoloogia uurimine, ilmunud on mitme murde tervikülevaated (Juhkam & Sepp 2000;

Lonk & Niit 2002; Keem & Käsi 2002; Mets & Haak *et al.* 2014) ning koostatud (peamiselt lõunaeesti murde kohta) hulk sõnamuutmisuurimusi, sh on võru kirja- ja kõnekeelest doktoritöö kaitsnud Sulev Iva (2007) ja Mari Mets (2010). Samuti on paljudes uurimustes jälgitud kirjakeelsete tekstide vormikasutust, vana kirjakeele verbimorfoloogiast on kaitsnud doktoritööd Katja Ziegelmann (2011) ja Annika Viht (Kilgi 2012). Võrreldes varasemaga on vähem uuritud vormide ajalugu, sellega on viimastel kümnenditel tegelnud peaaegu ainult Ago Künnap (2013 jt) ja Tiit-Rein Viitso (2003 jt).

Vormimoodustusest märksa enam on viimastel kümnenditel aga jälgitud vormide kasutust lauses, eriti argikeele, teise keele omandamise ja kirjakeele ajaloo uurimisel. Muu hulgas on analüüsitud sihitise vormivalikut (nt Pool 2007; Eslon & Õim 2010) ja infiniitvorme vana kirjakeele verbikonstruktsioonides (nt Penjam 2008; Ross 2009). Paljud morfosüntaktilised uurimused lähtuvad tähendusest, kirjeldades sama ülesande täitmiseks kasutatavaid erisuguseid (nii grammatilisi kui ka leksikaalseid) keelevahendeid. Iseäranis palju on uuritud evidentsiaalsuse (nt Kehayov 2008) ja modaalsuse (nt Metslang 2006) väljendusvahendeid. On lähenetud ka teistpidi, kirjeldades sama vormi kasutust erisugustes funktsioonides, nt tingiva kõneviisi (Pajusalu & Pajusalu 2004) ja kaasaütleva käändega (Metslang & Habicht *et al.* 2017) väljendatavaid tähendusi. Samuti on põhjalikult analüüsitud mitmesuguseid tuumverbidega moodustatavaid konstruktsioone, nt *saama*-verbi tarindeid (Tragel & Habicht 2017).

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1935. Gümnaasiumi lõpuklassi õpilaste võistluskirjandid. *Eesti Kool* 7, lk 269–282; 8, lk 356–366.
- Aavik, Johannes 1936a. *Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika*. Tartu: Noor-Eesti.
- Aavik, Johannes 1936b. Keel ja stiil gümnaasiumiõpilaste võistluskirjandis. *Eesti Kool* 4, lk 165–176.
- Ahrens, Eduard 1843. *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre*. Reval: Heinrich Laakmann.
- Alvre, Paul 1975. Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 715–726.
- Argus, Reili 2008. *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus (<http://www.etera.ee/zoom/2183> – 6. oktoober 2017).
- Blevins, James 2005. Word-based declensions in Estonian. *Yearbook of Morphology* 2005, lk 1–25 (doi: 10.1007/1-4020-4066-0_1).

- Blevins, James 2007. Conjugation classes in Estonian. *Linguistica Uralica* 43 (4), lk 250–267.
- Blevins, James 2008. Declension classes in Estonian. *Linguistica Uralica* 44 (4), lk 241–267 (doi: 10.3176/lu.2008.4.01).
- Clare, Johann Christoph 1730. *Kurtzer Entwurf einer Gramatik*. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis.
- Ehala, Martin & Kaalep, Heiki-Jaan & Kilgi, Annika & Viks, Ülle 2003. Tänapäeva eesti kirjakeele uurimine: morfoloogia. Erelt, Mati (toim). *Eesti keele uurimise analüüs. Emakeele Seltsi aastaraamat* 48 (2002). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 36–48.
- Ehala, Martin 1997. Eesti morfoloogia olemus. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 370–383.
- EKG I 1995 = Erelt, Mati & Kasik, Reet & Metslang, Helle & Rajandi, Henno & Ross, Kristiina & Saari, Henn & Tael, Kaja & Vare, Silvi. Erelt, Mati & Erelt, Tiiu & Saari, Henn & Viks, Ülle (toim). *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Erelt, Mati & Metslang, Helle 2004. Grammar and Pragmatics: Changes in the Paradigm of the Estonian Imperative. *Linguistica Uralica* 40 (3), lk 161–178.
- Erelt, Mati 1977. Ebamäärasusest sõnade liigitamisel. *Keel ja Kirjandus* 9, lk 525–528.
- Erelt, Mati 2013. Keeldkõne vormidest. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 58 (2012), lk 30–38 (http://kirj.ee/public/ESA/2012/esa_58-2012-30-38.indd.pdf – 6. oktoober 2017).
- Eslon, Pille & Õim, Katre 2010. Objektikäänete kasutamisest sageduse ja markeerituse seisukohalt. *Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakiri* 1–2, lk 69–89 (<http://jeful.ut.ee/public/files/eslon-oim-esuka2.pdf> – 6. oktoober 2017).
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842. *Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen*. Dorpat: Heinrich Laakmann.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1843. Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 1: 2, lk 15–26.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844. Ueber die Declination der estnischen Nomina. *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 1 (3), lk 17–61.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1846. Nachtrag zur Declinationslehre. *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 1 (4), lk 19–33.
- Gutslaff 1648 = Lepajõe, Marju & Peebo, Jaak (toim). Gutslaff, Johannes 1998. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Reval: Adolph Simon.
- Habicht, Külli & Viht, Annika ilmumas. *Eesti keele sõnamuutmine*. Eesti keele varamu 4. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus.
- Hallap, Valmen 1964a. Morfeemilise positsiooni mõiste. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 283–289.
- Hallap, Valmen 1964b. Morfemaatika küsimusi. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 10 (1964), lk 3–22.

Hassinen, Sirje 2002. *Simultaaninen kaksikielisyys. Läheiset sukukielet viro ja suomi rinnakkain*. Acta Universitatis Ouluensis, Humaniora, B 43. Oulu: Oulu University Press (<http://herkules.oulu.fi/isbn951426648X/isbn951426648X.pdf> – 18. september 2017).

Helle, Anton Thor 1732. *Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache*. Halle: Stephan Orban.

Heller, Johann Friedrich 1822. Versuch über das Wesen und Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. *Beiträge* 15, lk 1–42.

Heller, Johann Friedrich 1823. Nachtrag zu dem Versuche über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, im 15ten Hft. dieser Beiträge. *Beiträge* 16, lk 1–27.

Heller, Johann Friedrich 1847. Vertheidigung meiner Ansicht von dem Verbum Passivum und von den Hauptcasen in der estnischen Grammatik. Veranlasst durch Dr Fählmann's "Nachtrag zur Declinationslehre" in Bd. 1, Heft 4 dieser "Verhandlungen", und vorgetragen in der gel. Estn. Gesellschaft am 16. Januar 1847. *Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat* 2 (1), lk 23–45.

Help, Toomas 1985a. Eesti obliikva. *Noored filoloogias 1985: Noorteadlaste XII konverents 22. mail*. Teesid. Tallinn, lk 3–10.

Help, Toomas 1985b. *Linguistic competence and morphology*. Preprint KKI-38. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Help, Toomas 1985c. Üks võimalus eesti verbimorfoloogia käsitlemiseks. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 212–226.

Help, Toomas 1995. Regulaarsed ja irregulaarsed verbid eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 162–169; 4, lk 234–238; 5, lk 320–327.

Help, Toomas 1998. Eelistame enda oma ("Muutuv keel"). *Keel ja Kirjandus* 12, lk 812–815.

Help, Toomas 2004. *Sõnakeskene keelemudel: eesti regulaarne ja irregulaarne verb*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 13. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/575?locale-attribute=en> – 19. september 2017).

Hermann, Karl August 1884. *Eesti keele Grammatik*. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida. Tartu: Wilhelm Just.

Hiietam, Katrin 2003. *Definiteness and Grammatical Relations in Estonian*. University of Manchester. Department of Linguistics. Doctoral dissertation.

Hint, Mati 1972. Eesti keele morfoloogia kirjeldamise meetodika probleeme. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 603–615.

Hint, Mati 1978. Kas olevik vajab tunnust. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 475–480.

Hint, Mati 1979. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Nõrgaastmeline i-mitmus. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 142–149; 4, lk 200–208.

Hint, Mati 1980a. Astmevahelduslike ja astmevaheldusetute tüüpide piirist kooli-grammatikas. *Nõukogude Kool* 5, lk 30–34; 6, lk 19–24.

- Hint, Mati 1980b. Minevikuline ja tulevikuline aines keeletesüsteemis. Prosoodiasüsteemi nihked ja selle tagajärjed. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 215–223; 5, lk 270–278; 6, lk 349–355.
- Hint, Mati 1980c. Võrdlusastmete morfoloogia raskused. *Nõukogude Kool* 2, lk 29–36.
- Hornung, Johann 1693. *Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem*. Riga: Literis Joh. Georg Wilck.
- Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch*. Riga & Leipzig: Hartknoch.
- Iva, Sulev 2007. *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 20. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/4860> – 6. oktoober 2017).
- Juhkam, Evi & Sepp, Aldi 2000. *Läänemurde tekstid*. Eesti murded VIII. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Järvik, Elise 2011. *Laadivahelduse taandumine eesti kirjakeeles*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis (http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1674&sari=D – 19. september 2017).
- Kaalep, Heiki-Jaan 1999. *Eesti keele ressurside loomine ja kasutamine keeletehnoloogilises arendustöös*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaalep, Heiki-Jaan 2009. Kuidas kirjeldada lühikest sisseütlevat kasutusandmetega kooskõlas? *Keel ja Kirjandus* 6, lk 411–425 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/411-425.pdf> – 19. september 2017).
- Kaalep, Heiki-Jaan 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 94–111 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/Kaalep94-111.pdf> – 19. september 2017).
- Kaalep, Heiki-Jaan 2012. Eesti käänamissüsteemi seaduspärasused. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 418–449 (<http://keeljakirjandus.ee/pdf/HJK.pdf> – 19. september 2017).
- Kaalep, Heiki-Jaan 2015. Eesti verbi vormistik. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 1–15 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/411-425.pdf> – 19. september 2017).
- Kaljumägi, Karin 1999. Ohtlik- ja kontsert-tüüpi sõnade kriitiliste morfoloogiliste vormide kasutusest. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Kasik, Reet 2011. *Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1962. *Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984. *Eesti murded ja kirjakeel*. Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus.
- Kask, Arnold & Palmeos, Pauline 1965. *Eesti keele grammatika. 2., Morfoloogia. Arv- ja asesõna*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Keem, Hella 1970. *Tartu murde tekstid*. Eesti murded III. Tallinn: Valgus.

- Keem, Hella & Käsi, Inge 2002. *Võru murde tekstid*. Eesti murded VI. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Keevallik, Leelo 1994. <nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö. Tartu (<https://www.liu.se/ikk/medarbetare/leelo-keevallik/dokument/1.413523/Magister.pdf> – 19. september 2017).
- Kehayov, Petar 2008. *An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas*. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/6524> – 19. september 2017).
- Kilgi, Annika 2007. *Eesti morfoloogilise mõtte areng Stahlst Ahrensini*. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis.
- Kilgi, Annika 2012. *Tõlkekeele dünaamika Piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas*. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 27. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus (<http://www.etera.ee/zoom/1955/> – 6. oktoober 2017).
- Kio, Kati 2006. *Sisseütleva käände kasutus eesti kirjakeeles*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus (<http://hdl.handle.net/10062/865> – 19. september 2017).
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1817. *Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache. Dem Herrn Doctor der Theologie, Probst und Consistorial-Assessor David Gottlieb Glanström, zur Jubelfeyer des fünfzigsten Jahresfestes seiner Predigeramts-Führung, an den Kirchen zu Weissenstein und St. Annen, den 13ten Juny 1817*. Reval: gedruckt bey Johann Hermann Gressel.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1821. Ueber das Suffix oder die Casus-Endung: na. *Beiträge* 13, lk 122–127.
- Kohler, Kaja 2003. *Erwerb der frühen Verbmorphologie im Estnischen*. Dissertation in der Humanwissenschaftlichen Fakultät der Universität Potsdam. Potsdam (<https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/128/file/kohler.pdf> – 19. september 2017).
- Kross, Kristiina 1984. *Eesti noomeni muutmistüüpide produktiivsus*. Preprint KKI-26. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Kross, Kristiina 1988. *Instruktiiv läänemeresoome keeltes*. Tallinn: Valgus.
- Künnap, Ago 2013. *Eesti keele päritolu*. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lonn, Varje & Niit, Ellen 2002. *Saarte murde tekstid*. Eesti murded VII. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mark, Julius 1925. *Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia, 1. Hälfte (54). Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Meos, Märt 1936. *Eesti algkooli lõpetaja: algkooli lõpetaja oskused ja teadmised emakeele alal*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Mets, Mari 2010. *Suhtlusvõrgustikud reaalsajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 25. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://hdl.handle.net/10062/14781> – 19. september 2017).

Mets, Mari & Haak, Anu & Iva, Triin & Juhkason, Grethe & Kalmus, Mervi & Norvik, Miina & Pajusalu, Karl & Teras, Pire & Tuisk, Tuuli & Vaba, Lembit 2014. *Lõunaeesti keelesaarte tekstid*. Eesti murded IX. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu: Tartu Ülikool.

Metslang, Ann 2012. *Varieeruva vormistikuga muutüüpide osastava käände kasutus eesti kirjakeeles*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1726&sari=D – 19. september 2017).

Metslang, Ann 2015a. Ainsuse pika ja lühikese sisseütleva valiku olenemine morfofonoloogilistest tunnustest – korpusanalüüs. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 60 (2014), lk 127–147 (http://kirj.ee/public/ESA/2015/esa_61_2015_207_232.pdf – 6. oktoober 2017).

Metslang, Ann 2015b. Mitmuse osastava *sid-* ja *si-lõpu* varieerumise kasutuspõhine analüüs. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 792–803 (http://kjk.eki.ee/pdf/Ann_Metslang11-15.pdf – 19. september 2017).

Metslang, Helle 2006. Imperatiivist ja direktiivsusest ning nende dünaamikast eesti ja soome keeles. Metslang, Helle & Soidro, Siiri (toim). *Lähivertailuja 16. Soome-eesti kontrastiivseminar 8.–9.05.2004 Männikul*. Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 7. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 111–134.

Metslang, Helle & Habicht, Külli & Hennoste, Tiit & Jürine, Anni & Laanesoo, Kirsi & Ogren, David 2017. *Artikkel õnnesoovidega*. Komitatiivi funktsioonidest eri aegade ja registrite eesti kirjakeeles. *Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakiri* 1, lk 147–178 (<http://jeful.ut.ee/index.php/JEFUL/article/view/jeful.2017.8.1.09> – 6. oktoober 2017).

Mihkla, Karl 1927. Eesti vormi- ja tuletusõpetuste ülevaade (1637–1927). *Eesti Kirjandus* 8, lk 446–464; 9, lk 495–502; 10, lk 536–543; 11, lk 613–618; 12, lk 641–649.

Mihkla, Karl 1928. Eesti vormi- ja tuletusõpetuste ülevaade (1637–1927) (järg). *Eesti Kirjandus* 3, lk 147–160; 5, lk 262–275; 7, lk 361–378; 12, lk 642–653.

Miljan, Merilin 2008. *Grammatical case in Estonian*. Käsikiri Edinburghi ülikoolis (<https://www.era.lib.ed.ac.uk/bitstream/handle/1842/4035/Miljan2009.pdf> – 20. september 2017).

Must, Mari 1965. *Keskmurde tekstid*. Eesti murded II. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Must, Mari 1987. *Kirderannikumurre: häälikuline ja grammatiline ülevaade*. Tallinn: Valgus.

Must, Mari 1995. *Kirderannikumurre tekstid*. Eesti murded V. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

Must, Mari & Univere, Aili 2002. *Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni*. Eesti Keele Instituudi toimetised 10. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Mägiste, Julius 1928. *oi-, ei-deminutiivid läänemeresoome keelis: läänemeresoome nominaaltuletus*. Tartu: Postimees.

Mägiste, Julius 1930. Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. *Eesti Kirjandus* 10, lk 484–490.

- Mägiste, Julius 1936. Vaimne kultuur: keel. Moora, Harri & Laid, Eerik & Mägiste, Julius & Kruus, Hans (toim). *Eesti ajalugu* I. 2. trükk. Tartu, lk 120–121, lk 232–237.
- Mägiste, Julius 1937. Rahvuslike teaduste edust Eestis. *Looming* 3, lk 358–361; 4, lk 470–486.
- Nevis, Joel 1986. The comitative, terminative, abessive, and essive as clitics in Estonian. *Ural-Altaische Jahrbücher* 7, lk 79–98.
- Nevis, Joel 1988. On the development of the clitic postposition category in Estonian. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 48, lk 171–197.
- Nurm, Ernst 1939. *Ülevaade 1056 keskkoolilõpetaja õigekirja ning õigekeelsuse tasemest*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 40. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Pajusalu, Karl 1995. *Parree ja param*. Kaksitavuisten A-vartaloiden komparatiivin kehityslinjoja suomessa ja virossa. Rintala, Päivi (peatoim). *Kielen ja kulttuurin satakunta*. Juhlakirja Aimo Hakasen 60-vuotispäiväksi 1. 11. 1995. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 51. Turku, lk 190–221.
- Pajusalu, Renate & Pajusalu, Karl 2004. The conditional in everyday Estonian: Its form and functions. *Linguistica Uralica* 40: 4, lk 257–269.
- Pedaja, Kati 2006. *Uute laensõnade kohanemine eesti keele morfoloogilise süsteemiga*. Magistr töö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/672> – 20. september 2017).
- Pedaja-Ansen, Anu 2015. *Võrdevormid tänapäeva eesti keeles*. Magistr töö. Käsikiri Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis (<http://www.etera.ee/zoom/4314> – 20. september 2017).
- Peebo, Jaak 1982. *muuseum-tüüpi sõnade käänamisest*. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 431–435.
- Peebo, Jaak 1997. *Eesti keele muutkonnad*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Peebo, Jaak 1999. Kahetüvelisuse taandumisest *hammas-* ja *tütar-*tüüpi sõnades. – Vaba, Lembit & Hurta, Heikki (toim). *Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998*. Tampere: Tampereen yliopisto, lk 61–73.
- Peegel, Juhan 1954. *Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia*. Kandidaadiväitekiri. Käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus.
- Penjam, Pille 2008. Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/7766> – 6. oktoober 2017).
- Peterson, Kristjan Jaak 1818. Syntaktische Regeln. Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb. Act. Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehstnischen. *Beiträge* 12, lk 145–149.
- Pool, Raili 2007. *Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel*. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 19. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/2237> – 20. september 2017).

- Puolakainen, Tiina 1996. *Eesti keele morfoloogiline ühestamine kitsenduste grammatika abil*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Raag, Raimo 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.
- Raag, Virve 1998. *The effects of planned change on Estonian morphology*. Studia uralica upsaliensia 29. Uppsala: Universitet Uppsala.
- Rajandi, Henno 1963. Morfeemide liigitus deskriptiivses lingvistikas. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 357–361; 7, lk 409–414.
- Raun, Alo 1941. *Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen: Dissertation*. Tartu.
- Ross, Kristiina 2003. Saateks. Ross, Kristiina (koost, toim). *Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 7–23.
- Ross, Kristiina 2009. Kirjaliku eesti lause poole: tähelepanekuid paari käändelise verbivormi ja neid sisaldavate tarindite kirjakeelde sügenemisest. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 889–907 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/Ross889-907.pdf> – 20. september 2017).
- Rätsep, Huno 1971. Kas kaudne kõneviis on kõneviis? *Keel ja struktuur* 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 45–69 (http://honoratsep.ut.ee/wp-content/uploads/2012/11/kas_kaudne_koneviis_on_koneviis.pdf – 20. september 2017).
- Rätsep, Huno 1979. *Eesti keele ajalooline morfoloogia II*. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno 1982. *Eesti keele ajalooline morfoloogia I*. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Saareste, Andrus 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. *Eesti Keel* 4, lk 97–104; 5–6, lk 136–149.
- Saareste, Andrus [Albert] 1924. *Leksikaalseist vahekordadest Eesti murretes*. I. Analüüs. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B 6.1. Tartu: Tartu ülikool.
- Saareste, Andrus [Albert] 1930. Esimese eestikeelse raamatu Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. *Eesti Keel* 4–5, lk 73–96.
- Saareste, Andrus 1937. *Eesti keel XIII–XVI sajandil*. Eesti Keele Arhiivi toimetised 11. Tartu: Eesti Keele Arhiiv.
- Saareste, Andrus 1938. Agenda Parva (1622) keelest. *Eesti Keel* 7–8, lk 196–213.
- Saareste, Andrus 1939. Piibli keel ja rahvakeel. *Eesti Keel* 7–8, lk 174–226.
- Saareste, Andrus 1940. *Eesti keel Rootsi-Poola ajal*. Eesti Keele Arhiivi toimetised 18. Tartu: Eesti ja Sugukeelte Arhiiv.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel I. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saari, Henn 1997. *Ein Weg zur Wortgrammatik: Am Beispiel des Estnischen. Erster Teil. Doktoriväittekiri eesti keele alal*. Eesti Keele Instituudi toimetised 1. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Saari, Henn 1998. Üks vormiõpetus (I). Vaimumõõgad. *Keel ja Kirjandus* 9, lk 606–621.
- Saari, Henn 1999. Üks vormiõpetus (II). Taksonoomia. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 80–87; 3, lk 166–175.
- Siiman, Ann 2016. Ainsuse sisseütleva vormi valiku seos morfosüntaktiliste ja semantiliste tunnustega – materjali ning meetodi sobivus korpusanalüüsiks. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 61 (2015), lk 207–232 (http://kirj.ee/public/ESA/2015/esa_61_2015_207_232.pdf – 21. september 2017, doi: 10.3176/esa61.10).
- Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Revall: Druckts Chr. Reusner der älter.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1825. Giebt es wirklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar? *Beiträge* 16, lk 1–25.
- Strahlmann, Johann & Johann Heinrich Rosenplänter 1816. Bruchstück aus einer neuen finnischen Grammatik. *Beiträge* 4, lk 80–95.
- Ziegelmann, Katja 2011. *Die Verneinung im Estnischen: Zum Abbau des finiten Verneinungsverbs im älteren Schriftestnischen*. Dissertation. Göttingen (<https://ediss.uni-goettingen.de/handle/11858/00-1735-0000-0006-AEDC-7> – 21. september 2017).
- Tanning, Salme 1961. *Mulgi murdetekstid*. Eesti murded I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tanning, Salme 2004. Pajusalu, Karl (toim). *Karksi murrak*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tauli, Valter 1972. *Eesti grammatika. 1. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Tauli, Valter 1973. *Standard Estonian Grammar. Part I: Phonology, morphology, wordformation*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Toomse, Mihkel 1941. *Eesti ta-, tä-verbide konsonantsest liitumisest*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Torn-Leesik, Reeli 2016. *An investigation of voice constructions in Estonian*. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 26. Tartu: Tartu University Press (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/49898> – 21. september 2017).
- Tragel, Ilona & Habicht, Külli 2017. Saama-verb grammatilistes konstruktsioonides. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 22–40 (<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2017/1/879> – 21. september 2017).
- Uibo, Heli 1999. *Eesti keele sõnavormide arvutianalüüs ja -süntees kahetasemelist morfoloogiamudelit rakendades*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis (http://www.cs.ut.ee/~heli_u/magistritoo.html – 21. september 2017).
- Uibo, Udo & Ereht, Mati 1982. Eesti keele ühemehegrammatika. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 213–218.

- Univere, Aili 1996. *Idamurde tekstid*. Eesti murded IV. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Valmet, Aino 1956. *Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles (1524–1857)*. Kandidaadi väitekirj. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/28998> – 27. juuni 2017).
- Veske, Mihkel 1879. *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis*. Tartus: Schnakenburgi trükk ja kulu.
- Vihman, Virve-Anneli 2002. Impersonalized Impersonals. Argument structure and language change. *Proceedings of the 2002 TAAL Postgraduate Conference, University of Edinburgh* (<http://www.lel.ed.ac.uk/~pgc/archive/2002/proc02/vihman02.pdf> – 21. september 2017).
- Vihman, Virve-Anneli 2007. Impersonaliseeritud impersonaal kui konstruktsioonitasandi grammatiseerimine. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006), lk 158–178 (http://www.emakeeleselts.ee/esa/ESA_52_pdf/Vihman.pdf – 21. september 2017).
- Viitso, Tiit-Rein 1976. Eesti muutkondade süsteemist. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 148–162.
- Viitso, Tiit-Rein 2003. Rise and development of the Estonian language. Erelt, Mati (toim). *Estonian language*. Linguistica Uralica: Supplementary series 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers, lk 130–230.
- Viitso, Tiit-Rein 2005. Eesti tegusõna tüpoloogiat. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 182–194.
- Viks, Ülle 1977. *Klassifikatoorse morfoloogia põhimõtted*. Preprint KKI-9. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond. Tallinn.
- Viks, Ülle 1978. Morfoloogilise klassifikatsiooni optimeerimisest. Viks, Ülle & Pall, Valdek (toim). *Sõnast tekstini*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 91–111.
- Viks, Ülle 1980. *Klassifikatoorne morfoloogia*. Verb. Tallinn: Valgus.
- Viks, Ülle 1982a. *Klassifikatoorne morfoloogia*. Noomen. Tallinn: Valgus.
- Viks, Ülle 1982b. Ühest morfoloogilisest klassifikatsioonist. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 517–525; 11, lk 575–586.
- Viks, Ülle 1992. *Väike vormisõnastik*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. *Grammatik der Ehstnischen Sprache*. St-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.

Summary

A short history of research on Estonian inflection

Annika Viht

Lecturer of Estonian

Tallinn University, School of Humanities

annika.viht@tlu.ee

Keywords: grammar, history of linguistics, inflection, linguistic theory, research fields

During the 17th and 18th centuries, Estonian inflection was described in the traditional framework of Latin grammar. Grammars still differed from one another. For example, Johann Gutsclaff observed that the case forms which were traditionally included in the Latinized case paradigm and other Estonian word forms were actually formed the same way. Johann Hornung's grammar started a new era by offering a more vernacular-based description of Estonian inflection than in previous grammars.

An active search for alternative ways to describe Estonian inflection took place in the first half of the 19th century. Both verbal and nominal paradigms received novel interpretations, and mutation was for the first time treated systematically. The nature of case and the contents of the case paradigm were the most popular topics. The first complete overview of the Estonian inflectional system which followed the new ideas was compiled by Eduard Ahrens.

In the second half of the 19th century, the thorough descriptive grammar by Ferdinand Johann Wiedemann and the first grammars in the Estonian language were published.

The first disciplines of emerging Estonian linguistics, historical linguistics and dialectology evolved during the 1920s–1930s under the leadership of Andrus Saareste, Julius Mägiste and others.

The 1940s–1950s were shadowed by war and the beginning of the Soviet occupation. Linguistic research was neither particularly productive nor novel, and the fields and methods remained largely the same as before. Arnold Kask began his thorough studies on the history of literary Estonian, which in time developed into a fruitful research discipline under his influence.

The 1960s–1990s was a period characterized by intensive attention to inflection theory. First, Estonian word forms were described using the internationally well-known IA and IP models. Then, Ülle Viks, Toomas Help, Henn Saari and Martin Ehala all developed their own morphological models. Research was influenced by novel methods and insights, e.g. the theory of natural morphology and the center-periphery view of linguistic phenomena. Huno Rätsep suggested a new interpretation of Estonian moods, giving evidentiality a distinctive role. Toomas Help and Joel Nevis examined some case morphemes as clitics instead of the traditional interpretation as case affixes. A thorough descriptive grammar was compiled (1993–1995). Its inflection chapter, authored by Kristiina Ross, differed radically from the previous grammars and relied on the morphological classification of Ülle Viks and the model of regular and irregular morphology by Toomas Help. Some new disciplines emerged: first-language acquisition, the study

of colloquial language and computational linguistics. The research of Mati Hint, in particular, revealed major systematic differences between formal and colloquial inflection. Traditional disciplines flourished as well. Among other works, many important general treatments were published: a history of the noun paradigm by Huno Rätsep, a history of literary Estonian by Arnold Kask, a systematic overview of contemporary inflection by Jaak Peebo and comprehensive overviews of several Estonian dialects.

The most important theoretical works of the new millennium include the descriptions of Estonian verb and noun inflection using the WP model by James Blevins. Studies on colloquial Estonian have revealed some ongoing changes in morphological paradigms. Second-language acquisition and the study of language disorders have developed into full-fledged research areas. Of the existent disciplines, first-language acquisition, dialectology, the history of literary Estonian and research on colloquial Estonian have been productive. Diachronic inflection, on the other hand, has received less attention than before. Recently, research on morphosyntax has prevailed over the study of inflection.

Partitiivi laienemine aspektituks objektikäändeks¹

Mati Hint

Eesti keeleteadlane

10152 Tallinn, Narva mnt 25, Tallinna Ülikool

*Selgelt otsustavate sündmuste vahele jääb alati palju väikseid,
aga salakavalalt olulisi.*

Madis Hint. Vaade merele (Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 41)

Teesid: Artikkel tõstatab probleemi – kuivõrd on eesti süntaksiuurimine valmis tunnustama keelemuutust, mis kõigutab eesti ja teiste läänemeresoome keelte traditsioonilist moodust väljendada grammatilist aspekti (perfektiivus/imperfektiivus) objekti kaudu: täisobjekti käändevormid (genitiiv ja nominatiiv) väljendavad perfektiivset aspekti ning osaobjekti käändevorm (partitiiv) väljendab imperfektiivset aspekti. Seda erisust ei järgita enam järjekindlalt: indoeuroopa keelte mõjul muutub partitiiv üha sagedamini akusatiivi sarnaseks käändeks, milles aspektivastandus on neutraliseeritud.

Märksõnad: aspekti väljendamine, keelemuutused, morfosüntaksi tüpoloogia, objekti kasutusreeglid, partitiivi üldistumine

Sissejuhatav kokkuvõte

Läänemeresoome keelte osa- ja täisobjekti käsitlevaid süvateoreetilisi uurimusi on prominentsetelt eesti ja soome keeleteadlastelt ning ka rahvusvahelises keeleteaduses ilmunud väikese raamatukogu jagu. Üldiselt keskenduvad nad lõviosas osa- ja täisobjekti kasutamise kirjeldamisele ja reeglistamisele, reeglite täpsustamisele ja semantilisele interpreteerimisele.

Osa- ja täisobjekti semantikas on kesksel kohal lause grammatiline aspekt: kuidas objekti käändevormist (mille võimalused määrab öeldisverbi ja objekt-noomeni semantika, osalt ka öeldisverbi grammatiline vorm ja lausetüüp) sõltub lauses väljendatud tegevuse tõlgendamine perfektiivse *vs.* imperfektiivsena,

teistsuguses terminoloogias resultatiivse vs. irresultatiivse, kooligrammatika lihtsamas terminoloogias lõpetatud-lõpetatava või lõpetamatuna.

Indoeuroopa keelte taustal on läänemeresoome keeltes aspekti väljendamine väga omapärane. Selle omapära haavatavus on kuni kõige viimase ajani saanud suhteliselt vähe tähelepanu, kuigi ebamäärase halli tsooni olemasolu ja kahemõttelised olukorrad objekti vormi valimisel on leidnud käsitlemist (nt Metslang 2001; Erelt 2013: 71–90; päris hiljuti Ogren 2017). Kuid ka sellistes käsitlustes keskendutakse enamasti objektireeglite ja verbiliigituste aina uutele ja terminoloogiliselt keerulisematele täpsustustele ja lihvimistele, justkui tahtmata tunnistada, et olukord on muutumas. Muutuv olukord sarnaneb praegu hiiliva revolutsiooni situatsiooniga: seadusandjad istuvad oma kabinettides ja lihvivad *Ancien Régime*'i seadusekoodeksit, märkamata või tunnistamata, et selle koodeksi võim on juba lõonud kõikuma, et rahvas on hülgamas oma senise identiteedi traditsioone, asendades need lihtsustustega või võõrastelt üle võetud uute kommetega.

Kahtlemata on eesti (ka soome, liivi jt läänemeresoome keelte) objektireeglite (reeglipärasuste) adekvaatne kirjeldamine suur iseväärtus, ka siis, kui see keelenähtus on määratud kaduma või ähmastuma, nii nagu see on kõige drastilisemalt juhtunud salatsiliivis. Aspekti väljendamine objekti käändevormide erisuse abil on reljeefne tüpoloogiline eripära ning keele morfosüntaksi tüpoloogia muutumine tähendab keelelise identiteedi muutumist. Kõik, mis sellise muutuseni viib, väärib tähelepanu, registreerimist ja arutlemist.

Käesoleva kirjutise eesmärgiks ei ole esitada järjekordseid täpsustusi eesti keele osa- ja täisobjekti käänete – osaobjekti puhul ainsuse ja mitmuse partitiivi ning täisobjekti puhul ainsuse genitiivi ning ainsuse ja mitmuse nominatiivi – kasutamisel. Ka ei ole eesmärgiks ülevaade sellekohasest kirjan- dusest või sellekohase kirjan- duse kriitika – see ei olekski ühes artiklis ega isegi monograafias materjali ulatuse tõttu võimalik ega ole selle artikli teema seisukohalt ka vajalik, sest eesmärgiks on teadvustada eesti keele morfosün- taksi tüpoloogia muutumine, mille tendentsiks on partitiivi üldistumine objekti käändena (akusatiivina). Paljud reeglivastased partitiivid on seni kehtinud aspekti väljendamise reeglipärasuste suhtes keelevead, aga selline hinnang ei päästa traditsioonilist keeleidentiteeti ega suuda muutust tagasi hoida või tagasi pöörata. Keeleajalugu õpetab, et iga massiliselt leviv viga võib saada normiks. Õppetunni selles suhtes annavad salatsiliivi keele materjalid (Winkler & Pajusalu 2016; Hint 2018), väliseestlaste kolmanda põlvkonna objektikasutus ja Eesti ühiskonnas mitte-eestikeelsete kaasmaalaste objektikasutus, mis kõik mõjutavad juba ka kodueestlaste keelt.

Kuidas eesti grammatikakirjanduses kujunesid välja adekvaatsed objekti- reeglid ja nende seostamine aspekti väljendamisega, seda näitavad valitud

viited tänapäevastele ja varasematele autoritele-klassikutele. Missuguseid mõttekäike arendatakse objekti käänete ja aspekti väljendamise kohta praegu, seda näitavad valitud viited hiljutistele kirjutistele. Kirjanduse refereeringud on teema jälgimiseks, paljud vägagi olulised autorid jäävad paratamatult viitamata.

Valik viiteid objekti ja aspekti defineerimisele

Täis- ja osaobjekti kasutamise reeglite ja reeglipärasuste üldtunnustatud ja põhilises vaidlustamisele mittekuuluvat seisu tänapäevase uurituse tasemel väljendavad akadeemiliseks nimetatav **“Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: kiri”** (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1993; edaspidi EKG II) ja Mati Erekti monograafia **“Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis”** (Tartu: Tartu Ülikool, 2013).

Sellisel tasemel sisulise analüüsini on jõutud pika uurimisloo kestel. Selles ajaloos on erinevaid fookuseasetusi: täis- ja osaobjekti kasutamist on reeglistatud lähtudes lause sisust, objektnoomeni semantikast või sõnaliikidest (kvantorfraasid, pronoomenid), õeldisverbi grammatilistest vormidest ning verbisemantikast. Miski nendes nendingutes pole põhimõtteliselt vale, pigem on tegemist olnud piisamatusega – uute lähtekohtade otsimine on vajalik olnud nähtuse keerukuse tõttu. Pilt aspekti väljendamisest täis- ja osaobjekti vormi abil on muutunud sammhaaval mitmetahulisemaks.

Eesti keele keskkooliõpikutes (näiteks **Eduard Vääri. Eesti keele õpik keskkoolile**. 8., parandatud trükk. Tallinn: Valgus, 1978, lk 117–120) oli kuni 1980. aastateni tavaks anda objektireeglid viidates õeldisverbi grammatilisele vormile (jaatavale/eitavale kõnele, isikulisele/umbisikulisele tegumoele, kõneviisile, *ma-* ja *da-*tegevusnimega lausetele). Täissihitise kasutamiseks peab olema täidetud grammatiliste ja semantiliste tunnuste komplekt – jaatavas lauses väljendatakse lõpule viidud või viidavat tegevust ning sihitisnoomen väljendab kõiki viidatavaid esemeid või tervikut (*Otsin kauplusest leiva*). Osasihitist kasutatakse, kui lause on eitav, sihitisnoomen väljendab osa, tegevus pole lõpetatud või kordub (*Poisid ei ehitanud mudelle nukkide. Otsin kauplusest leiba*).

Aspektist otseselt ei räägita, see pole kooligrammatika kategooria või on seda ainult niipalju, kuivõrd kõneldakse (aspekti nimepidi nimetamata) lauses väljendatud tegevuse lõpetatusest või lõpetamatusest. Verbide liigitamine nende semantika järgi jääb ptiikirjas märkusse. Tegevuse lõpuleviimise väljendamine sõnadega *ära*, *läbi*, *valmis*, *maha*, *kinni* jääb samuti mõnerealise märkuse tasandile (*Ootasin sõbra siiski ära*).

Teoreetilised objektikäsitlused muutusid vajalikuks, kui hakati ette valmistama teaduslikuks nimetatavat eesti keele grammatikat. EKG II ettevalmistamise ajal ilmus eesti süntaksi uurijatelt sari grammatika üksikküsimusi käsitlevaid preprinte, sealhulgas ka objekti kohta. **Henno Rajandi** ja **Helle Metslangi** lingvistilises essees “**Määramata ja määratud objekt**” (Tallinn: Valgus, 1979) tuuakse objekti käändevormi valikut kirjeldades arutlusse mõnevõrra laiem semantiliste tunnuste ring, kui oli tavaks-traditsiooniks olnud kooligrammatikates, näiteks võetakse arvesse suhtlussituatsiooni – kas objektinoomen viitab suhtluses varem mainitud või teadaolevat ning kas verbi aspekt on imperfektiivne (osaobjekt partitiivis: *Kristjan kirjutas l u u l e t u s t*) või perfektiivne (täisobjekt genitiivis: *Kristjan kirjutas l u u l e t u s e*). Ka pööravad Rajandi ja Metslang tähelepanu lauseliikmete lauserõhulisele/-rõhutule asendile ning intonatsioonile. Mitte kõik selles essees kõneks võetu ei ole edasistes objekti-aspekti käsitlustes leidnud kinnistamist, kuigi essee leidis tähelepanu, nagu näitab ka **Valter Tauli** retsensioon “**Objektisäännõn mutkistamista**” (Virittäjä 1981, nr 1, lk 79–83).

Tauli põhjalik retsensioon rõhutab, et täisobjekti tingimusena on õigem defineerida **resultatiivsust**, mitte perfektiivsust, nagu see oli juba traditsiooniks saanud ja nagu teevad ka Rajandi ja Metslang. Näiteks tuleviku sisuga lauses ei tähistata täisobjekt lõppenud tegevust, perfektiivset aspekti, vaid prognoositavat resultatiivsust (*Homme ma kirjutan l u u l e t u s e*). Maitseasjaks võib pidada Tauli ettepanekut defineerida ainult binaarse vastanduse *osaobjekt/ täisobjekt* markeeritud liikme ehk täisobjekti kasutamise tingimused ja jätta definitsiooniga hõlmamata ala osaobjekti territooriumiks. Täisobjekti käsitamine vastanduse markeeritud liikmena on põhjendatud, sest binaarse opositsiooni neutraliseerumisel (aga sellise tendentsiga objektireeglite lõdvenemise-ähmas-tumise korral tegemist ongi) jääb varasemast opositsioonipaarist tavaliselt ellu opositsiooni markeerimata (eritunnusteta) liige, objekti puhul niisiis partitiiv osaobjekti käändena. (Trubetzkoy fonoloogiateoorias nimetatakse seda reduktiivseks neutralisatsiooniks, vt Trubetzkoy 1960: 265 jj; grammatiliste opositsioonide neutralisatsioon ei pea olema põhimõtteliselt teistsugune.)

Tauli käsitlusega haakub uuemast objektikirjandusest **Pille Esloni** ja **Kat-re Õimu** artikkel “**Objektikäänete kasutamisest sageduse ja markeerituse seisukohalt**” (ESUKA – JEFUL 2010, kd 1, nr 2, lk 241–261). Eslon ja Õim sedastavad partitiivi eelisseisundit objektikäändena, kuid nad on optimistlikud selles suhtes, et objektikäänete kasutamise varieeruvuski ei ole ohuks grammatika soomeugrilisusele. Kahjuks näitab liivi keel (ja salatsiliivi keel eriti), et grammatika soomeugrilisuse säilimine ei ole garanteeritud.

EKG II jaotab verbid **piirivõimalusega tegevust** väljendavateks ja **pii-rivõimaluseta tegevust** väljendavateks verbideks – esimestes võib esineda

nii osa- kui ka täisobjekt (*Ma ehitan suvilat/suvila*), neid nimetatakse **aspektiverbideks**, teistes üksnes osaobjekt (*Ma alahindasin Peetrit*), neid nimetatakse **partitiivverbideks** (§ 506, lk 49–51). Täisobjekti puhul on tegvus tulemuslik ehk resultatiivne või lõpetatud ehk perfektiiivne: *Ta luges raamatu läbi*. (§ 507, lk 51).

Uuemas aspekti käsitluses jagab **Mati Erelt (Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis**. Tartu, 2013, lk 71–90, eriti lk 71–73) verbid kolmeks:

- 1) **imperfektiivsed verbid**, mis jagunevad intransitiivverbideks (nt *elama, magama*) ja transitiivverbideks (nt *vihkama, vaatama*); transitiivse imperfektiivse verbi objekt on üldjuhul partitiivis (*Jüri armastab Maret*.);
- 2) **perfektiivsed verbid**, mis on enamasti intransitiivsed (nt *lahkuma, uinuma*); kui perfektiiivne verb on transitiivne, siis on tal jaatavas lauses alati täissihitis (*Jüri saavutas eesmärgi*.);
- 3) **imperfektiiv-perfektiiivsed** ehk **aspektiverbid** on valdavalt transitiivsed (*ehitama, kirjutama*), nad väljendavad aspekti objekti käände abil – täissihitisena omastavas ja nimetavas (*Jüri tõi Marele tordi. Mehed ehitasid endale suvilad*.), osasihitisena osastavas käändes (*Jüri tõi Marele tordi*.).

See on objekti-aspekti reeglipärade viimistletud kokkuvõte. Ka teistel süntaksuuriatel (nt Helle Metslang) leidub sama detailseid, kuid teisiti üles ehitatud objekti-aspekti käsitlusi. Mitme tänapäevase süntaksuurija puhul paneb hämmastama eesti täis- ja osaobjekti kõige väarikamatest esmakäsitlejatest möödavaatmine: Erelti eelnevas viidatud monograafia (preprindi) kirjanduse loetelus (33 lk!) puudub Eduard Ahrens, kes esimesena (1853. aastal) esitas täis- ja osaobjekti kasutamise reeglid-reeglipärasused, mille põhimõtted (üksikvigadest mööda vaadates) on adekvaatsed ka tänapäeva seisukohalt ja põhimõtete poolest üsna sarnased Mati Erelti ja EKG II objekti-aspekti kirjeldustele (EKG II ei viita ei Ahrensit ega Wiedemanni).

Selle artikli trükiks viimistlemise ajal ilmus Tartu Ülikooli kirjastusel **Mati Erelti ja Helle Metslangi** toimetatud “**Eesti keele süntaks**” (Eesti keele varamu III. Tartu, 2017), mis “toob lugeja ette kõigi aegade ulatuslikema ülevaate eesti keele lauseehituse kohta” (lk 5) ning esitab ka konspektiivse hinnangu Eduard Ahrensi ja Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikate kohta (lk 31–32). Mati Erelti aspekti käsitlus selles suurteoses (lk 112–128) järgib oluliselt sama autori varasemat täppistööd (Erelt 2013) ja ka Helle Metslangi kirjutatud sihitise ülevaade (lk 258–277) toetub varasematele süvauurimustele; varasemast selgemalt on eritletud sihitisekäandelisi määrusi (lk 275–277). Helle Metslangi kvantorfraasi esitus (lk 463–478) märgib küll kvantori ühildumistendentsi, kuid põhiliselt juhtudel, mis on keeles juba kinnistunud: *enamikud inimesed, enamikele inimestele, osadele inimestele* (lk 471). Käesoleva

artikli seisukoht on, et kvantorfraasides on traditsiooniliseks peetavate mallide lagunemise tendents ammu tugevam, kui deskriptiivsed-normatiivsed reeglid möönavad (nt tüüp *kolm esimest sekundit* $\Rightarrow$ *esimesed kolm sekundit*).

19. sajandi esimese poole lõpuni andsid eestikeelses kirjasõnas tooni bal-tisaksa autorid-estofiilid, kes eriti ei hoolinud nende keeleloogikale arusaamatutest objekti vormi kaudu aspekti väljendamise moodustest eesti keeles. Selle kohta tolelaegses kirjasõnas (jumalasõna kaasa arvatud) näiteid leida pole raske. See võõrmõjudele ehitatud traditsioon mõjutas ka eesti autoreid veel aastakümneid pärast Ahrensi grammatika ilmumist (Lydia Koidula: “kel *s ü d a n t* andnud ma”, “ema kombel kinni kata lapse *t u k s v a t r i n d a* sa”), täpsemateks hinnanguteks on vaja tolelaegse eestikeelse kirjasõna korpuse analüüsi. Ent suur plaan on selge selletagi.

Esimese tänapäevasele lähedase täis- ja osaobjekti kasutamise kirjelduse esitas **Eduard Ahrens** oma “**Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes**” 2. trükis (Reval, 1853). Nüüd on see grammatika ja mõni teinegi Ahrensi eesti keele alane töö kättesaadav ka eestikeelses tõlkes juubeliväljaandes “**Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200**” (koostanud ja toimetanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; järgnevas viidatakse selle väljaande lehekülgi, grammatiline terminoloogia on tänapäevastatud).

Määramata objekti väljendatakse partitiiviga, **määratud objekti** imperatiivi ja umbisikulise tegumoe korral nominatiiviga, kõikide muude verbivormide korral ainsuses genitiiviga ning mitmuses nominatiiviga (§ 260, lk 327: *Jumal andis tänawu p ö u d a*; *Jumal on sulle t e r w e d k ä e d* ja *j a l a d a n n u d* ja *weel pealegi m ö i s t u s e*).

§ 248. **Esimene põhiseadus**: objekt on **määratud**, kui see väljendab ter-vikut, ja **määramata**, kui see märgib vaid ühte osa. Nt *wöttis l e i b a*; *wöttis l e i w a l a u a l t*.

§ 249. Objekti kaasuse valik ei olene nimelt mitte ainult objektist enesest, vaid ka verbist. Verbki on kas **määratud** või **määramata**.

Teine põhiseadus: määramata verb nõuab alati määramata objekti, mää-ratud verb nõuab aga ainult siis määratud objekti, kui see väljendab tervikut. Kui objekt märgib ühte osa, siis verb teda ei mõjuta. Verb on määramata, kui ta väljendab tegevust, mis veel kestab või mis on lakanud ilmselge lõpetamiseta; verb on määratud, kui tegevus lakkab selge lõpetamisega või on lõpetatud.

§ 250. Mõned verbid on oma olemuselt määramata ja nõuavad seetõttu alati määramata objekti. Nendeks verbideks on: 1) niisugused, mis väljendavad meelelist või hingelist tajumist (*n ä g e m a*, *kuulma*, .. *k a r t m a*, *himustama* ..); 2) niisugused, mis väljendavad meele või hinge mõjutamist (*k i i t m a*, *l a i t m a*, *önnistama* ..); 3) veel järgmised: *o s k a m a*, *u s k u m a* .. Nt *k a r d a J u m a l a t*; *önnistas oma l a p s i*; *u s k u s t e m a l u b a m i s i* ..

§ 251. Kõik teised verbid võivad esineda nii määramata kui ka määratud kujul. Viimasel juhul osutab tegevuse lõpetatusele enamasti mingi lisandus (adverb, noomen või verb), nt *ajas h o b u s e tanuwast välja, löi h o b u s e veri-seks, h o b u n e aeti ära, ma lõpetasin k a n g g a ära; õpetas temale r a a m a t u selgeks, lubas küll j o o m i s e maha jätta, pane a h i küdema ..* (näited § 251, lk 317 jm).

Ahrensi objektikäsitus mõjub tänapäevasena, sest ta läheb *tervik-osa* vastandusest palju sügavamale, kaasates aspekti (seda sõna kasutamata) defineerimisse verbi semantika.

Ahrensi objektikäsitus ei ole vigadeta (vt nt § 263, lk 329), kuid on siiski väga põhjalik: ta märkas isegi imperatiivi 3. isiku erinevust 2. isikust (vt § 265, lk 331), kuigi ei teinud sellest järjekindlalt adekvaatseid järeldusi: *Jumal andku selle p a t u andeks* (pro *Jumal andku see patt andeks*). Need eksimused on tühiasi, võrreldes tema revolutsiooniliste uuendustega eesti kirjakeele ja eesti kirikukeele objektikäsitluses. Nagu öeldud, on Ahrensi objektikäsitlused lähedal sellele, kuidas objekti-aspekti käsitletakse tänapäeval. Ahrensi tõekalkateks olid võõraste eeskujude järgi konstrueeritud kirikukeele asemel rahvakeel ja soome keele grammatika ülesehitus.

“Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200” sisaldab ka eestlastele jutlustavatele Ahrensi ametivendadele mõeldud keelelise abivahendi **“Eesti Piibli keelevead”** (**Sprachfehler der Ehstnischen Bibel**. Reval, 1853). Juubeliväljaandes hõlmab piibli 1835. aasta trüki objektivigade loend paarikümmend lehekülge (lk 467–485). Kuigi Ahrensi loendis leidub ka vaieldavaid ja koguni vigaseid näiteid, algab selge arusaamine täis- ja osaobjekti kasutamisest Ahrensi grammatikast ja piibli objektivigade loendist. Ahrensini oli piiblis osaobjekti ja täisobjekti kasutatud segiläbi: *Algmisses loi Jummal t a e w a s t ja m a a d* – 1. Moosese 1:1; *Ja nemmad kuulsid Jehowa Jummal h e a l e* – 1. Moosese 3:8 (Piibli Ramat 1739).

Ahrensi võitlus objekti õigete käändevormide kasutamise eest oli murranguline (vt **Kristiina Ross. Viimane misjonilingvist Eduard Ahrens eesti kirjakeele reformijana**. Keel ja Kirjandus 2003, nr 5, lk 321–330; **Kristiina Ross. Eduard Ahrens 200**. Oma Keel 2003, nr 2, lk 53–59). Ahrensita oleks alles kujunevat eesti kirjakeelt võinud ähvardada rahvakeelest võõrdumine.

Ferdinand Johann Wiedemann (**Grammatik der Ehstnischen Sprache**. St.-Petersbourg, 1875. Faksiimiletrükk: Grammatik der Estnischen Sprache. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005; tõlge eesti keelde: Eesti keele grammatika. Tõlkinud Heli Laanekask. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2011; järgnevas viidatakse saksakeelset originaali) hindab oma grammatika sissejuhatuses Ahrensit väga kõrgelt ka sellest seisukohast,

et Ahrensil jätkus enesekindlust mitte lasta end eesti keele kirjeldamisel mõjutada senisest traditsioonist, mille osaks oli ka saksa ja ladina keele eeskujudest lähtumine; Ahrens toetus põhjaeesti rahvakeelele ja soome keele grammatikate eeskujule (lk 17–18).

Wiedemanni objektikäsitus (§§ 194–201, lk 620–640) lähtub ilmselgelt Ahrensisist. Kõigepealt liigitab ka Wiedemann objekti määratud (*bestimmte*) ja määramatuks (*unbestimmte*); tal on koguni näitelauseid, mis on Ahrensil üle võetud (*ta peksis last, peksis laps e vigaseks* jt; vt lk 632; vrd Ahrens 2003: § 251, lk 317). Nagu Ahrens, nii kasutab ka Wiedemann objekti vormi valikut reeglistades viiteid öeldise grammatilisele vormile ja lauseehitusele (eitav lause / jaatav lause, objektiga seostatud infinitiivid ja verbaalnoomenid), sõnaliikidele (pronoomenid, numeraalid), lõpetamata ja lõpetatud (resultatiivsele) tegevusele ning adverbidele (§ 198, lk 630–632: *ma lugesin seda rāmatut; m.l. sē rāmatu läbi; sa oled oma te r v i z e ära jōnud*), objektnoomenite tähendusele ning öeldisverbide tähendusgruppidele (vt ka grammatika sisukorras antud objektiparagrahvide iseloomustusi, lk XVII). Ja lõpuks on ka Wiedemanni objektinäide hulgas niisuguseid, mida ei saa pidada õigeteks.

Wiedemann juhib oma objektikäsitluse alguses tähelepanu ka sellele, et haritud eestlastel on emakeeleinstinkt oma hariduskeele mõjul nõrgenenud, mistõttu ka eestikeelseid trükitud allikaid ei saa süntaksi kirjeldamisel kuigi tihti usaldusväärseks pidada.

Eesti keele süntaksi adekvaatsusele lähenevad kirjeldused algavad Ahrensisist ja Wiedemannist, kusjuures nende objektikäsitus sarnaneb põhimõtteliselt tänapäevastele vaadetele.

Karl Kondi 1959. aastal kaitstud väitekirja täiendatud trükivariant **“Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes”** (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1963) kuulub läänemeresoome keelte objekti-aspekti uurimuste klassikasse. Näitematerjal teistest läänemeresoome keeltest loob raami selle mõistmiseks, miks ka eesti keeles on resultatiivsuse väljendamiseks täisobjekti käändevormile lisaks välja kujundatud täiendavad võimalused, eelkõige perfektiivsed verbipartiklid, nagu *ära, välja, maha, kinni, läbi, üle* jt (Kont nimetab neid prefiksilaadilisteks adverbiaalideks, lk 93–94).

Keeleajalooliselt on nii, nagu Kont kirjutab: “Objekti käändeline vorm on läänemeresoome keeltes verbi tegevuse irresultatiivsuse ning jätkuvuse või resultatiivsuse ning lõpetatuse peamiseks ja kõige järjekindlamaks väljendusvahendiks, kuna verbi enda vormistik ei võimalda seda esile tuua” (lk 53). Kuid ka Kondi tekstis leiab palju näiteid selle kohta, et olukorrad eri keeltes on muutunud ning objekti käändevorm ei ole mõneski keeles või sõnatüübis

enam ei kõige järjekindlamaks ega ka piisavaks resultatiivsuse/irresultatiivsuse eristajaks.

Kont toetub oma reeglites-reeglipärades samadele liigitustele, mis kehtivad tänapäevalgi: resultatiivsed ja irresultatiivsed verbid, adverbiaalide osa resultatiivse verbi ja totaalobjekti seoses, öeldisverbi grammatilise vormi mõju objekti käändevormile. Selles viimases väärib tähelepanu eitava lause objekti vorm: see peaks traditsioonilise käsituse järgi olema tingimata partitiiv (osaobjekt). Aga samas toob Kont mitmel leheküljel liivi keelest ning eesti ja soome murretest näiteid, mis ei vasta reeglile, olgu siis seletuseks kasvõi võõrmõjud (lk 114–116).

Tänapäevasest vaatepunktist väärib tähelepanu allpeatükk “Partsiaalobjekti kasutamise laienemine” (lk 97–106) – teema, mis on käesoleva artikli ajendiks. Pool sajandit hiljem on see tendents eesti keeles jõuliselt tugevnemas – traditsiooniline resultatiivsuse väljendamine täisobjekti käändevormi (genitiiv või nominatiiv) abil muutub üha ebajärjekindlamaks.

Karl Kondi monograafia väärtuseks on ka väga põhjalik ülevaade varasematest ja Kondi kaasaegsete objektikäsitlustest.

Muutused aspekti väljendamisel: mõned käsitlused

Viimastel aastatel on ilmunud artikleid, mille ühisnimetajaks on objekti vormi abil aspekti väljendamise probleemid. Järgnevas refereeritakse väikest valikut selliste kirjutiste teemadest.

Helle Metslangi põhjalik artikkel “**On the development of the Estonian aspect: The verbal particle *ära***” (Metslang 2001: lk 443–479) toob esile eesti keele sisesed ja keelevälised mõjud, mis on aspekti väljendamisel teinud vajalikuks perfektiiivse tähendusega verbipartiklite (kõige sagedasem ja universaalsem neist *ära*) kasutamise. Nende põhjuste hulgas on ka hääliku-muutustest tingitud grammatiline homonüümia mitmes suures morfoloogilises sõnatüübis (lk 444):

soome keeles: nom, gen, part
eristatavad

Lintu rakensi pesää (part;
imperfektiivne) ⇒
Lintu rakensi pesän (gen;
perfektiivne) ⇒

eesti keeles: nom, gen, part
homonüümsed

Lind ehitas pesa (aspekt ebaselge)
Lind ehitas pesa (aspekt ebaselge)
Lind ehitas pesa valmis
(perfektiivne)

Objektikäänete grammatiline homonüümia *pesa*-tüüpi astmevahelduseta sõnades on üks lisapõhjus, mis soodustab täis- ja osaobjekti piiri ähmastumist.

Metslangi käsitluses on saksa keele verbiprefiksrite abil väljendatud aspekt (lk 455) ning vene keele verbivormides väljendatud aspekt (prefiksaalsus kaasa arvatud; vt lk 467) mõjutanud perfektiiivsete verbipartiklite, nagu *ära*, *välja*, *valmis* jt, kasutusele tulekut eesti keeles. See on kahtlemata nii. Kokkuvõttes leiab Metslang, et keelesiseste häälikumuutuste ning saksa ja vene keele mõju on muutnud perfektiiivsuse ja imperfektiivsuse väljendamist eesti keeles – ilma perfektiiivse tähendusega verbipartikliteta ei toimiks aspekti väljendamine järjekindlalt. Kuid ka Metslang ei käsitle oma 2001 ilmunud artiklis seda, mis on käesoleva kirjutise aine: aspekti traditsiooniline väljendamine igapäevaselt käibivas eesti keeles on lõõnud kõikuma.

Miina Norviku ja **Piret Piiraja** artiklis “**Aeg ja aspekt**” (ESUKA – JEFUL 2013, kd 4, nr 1, lk 53–72) rõhutatakse aspekti puhul vastandust **perfektiivsus** vs. **imperfektiivsus** ning näidatakse aspekti ja aja tihedat seost. Norvik ja Piiraja käsitlevad küll perfektiiivsuse markereid *ära*, *välja*, *läbi* jts, vt näitelause (18) *Ma pesen n õ u d ära*, kuid autorid ei vihja aspekti väljendamise praegustele muutustele. Näitelause (23) *Mari laulis k o l m l a u l u* (perfektiivne aspekt) võib praegu, anno 2017, ka soliidsetes keelekanalites esineda kujul *Mari laulis k o l m e l a u l u* (imperfektiivsuse ja perfektiiivsuse vastandus on maha võetud, seda ei väljendata). Traditsioonilises grammatikas poleks viimane lause võimalik või oleks võimalik, kui imperfektiivsus oleks selgesti väljendatud, näiteks *Mari laulis parajasti oma k o l m e l a u l u*, kui ..

Anne Tamm ja **Piibi-Kai Kivik** jõuavad artiklis “**A learner’s grammar for Estonian: Insights from typological research**” (ESUKA – JEFUL 2017, kd 8, nr 1, lk 263–281) tõdemuseni, mis on käesoleva artikli probleempüstituse jaoks oluline: vene emakeelega kõnelejad ülekasutavad eesti keeles objekti väljendamisel partitiivi, st imperfektiivset aspekti (lk 268). Eesti keele objektireeglite seisukohalt vigane näitelause (1) *Tartu ülikool annab üliõpilasele h e a d v õ i m a l u s t* (pro *hea võimaluse*) ennast igakülgsest arendada vastab Euroopa keelte kõnelejate arusaamisele objektist (lk 270).

Ulatuslik bibliograafia juhib analüüside juurde, mis seletavad eesti objektiireegleid ja põhjusi – miks võõrkeelsed eesti keele õppijad eksivad nende reeglite vastu. Et omastava (täisobjekti) ja osastava (osaobjekti) vahel valimine on venekeelsetele probleem, seda on **Raili Pool** käsitlenud juba 2007. aastal oma väitekirjas (Pool 2007)² ning **Anna Verschik** 2011. aastal J. V. Veski päeva ettekandes (Verschik 2011).

See viib käesoleva artikli teema juurde: aspekti väljendamine osa- ja täisobjekti abil on eesti keele praeguses kasutuses kõikuma lõõnud, ning selle ühe põhjusena võib oletada indoeuroopa keelte üldist kombineeritud mõju, tulgu

see siis vene või inglise, saksa või rootsi keele poolt. Miks aspekti väljendamine eesti keeles ei lagunenu juba saksa keele ülemvõimu ajal, seda saab seletada suhteliselt vähese saksa keele oskusega maarahva masside hulgas; saksa keel oli eesti haritlaste, aga mitte talupoegade keel. Ja haritlased kasutasidki osaobjekti rohkem kui õigus.

Käesoleva artikli teemapüstitusega Katre Õimu mälestuskonverentsil (17. veebruaril 2017) samal ajal on **David Ogren** käsitlenud artiklis **“Finiitverbi mõju objekti käändeale *da*-infinitiiviga objektikonstruktsioonis”** (Keel ja Kirjandus 2017, nr 4, lk 258–271) täis- ja osaobjekti kõikumist ja varieeruvust, siiski selle olulise erinevusega, et Ogren ei kahtlusta objekti vormi abil aspekti väljendamise nõrgenemist, vaid võttes antusena täis- ja osaobjekti valiku tuntud reeglid, lihtsalt nendib osalist ebamäärasust täis- ja osaobjekti valimisel: *Ta kardab kaotada oma töökohta*; Ogreni enda autoritektis näiteks ka nii: “Artiklis püütakse leida *vasutus(t) küsimusele*, kuidas mõjutab finiiitverb seda laiendavas *da*-infinitiiviga fraasis esineva objekti käände valikut” (lk 258).

Ogren nendib tegeliku keelekasutuse ebajärjekindlust, mistõttu saab rääkida ainult üldistest tendentsidest ja motivatsioonidest, mitte kindlatest põhjustest, miks ühes või teises lauses on kasutatud üht või teist käänet (lk 263). Et tendentsiks on aspekti väljendamise nõrgenemine sel teel, et objekti käändeks võib üldistuda partitiiv, seda Ogren ei oleta. Ogreni paljude tähelepanekute hulgast on põhjust esile tõsta nähtust, mida võiks nimetada semantiliseks eituseks: “partiaaobjekti osakaal on omadussõnaga *võimatu* 94%, sõnaga *võimalik* ainult 32%”, st eitusega võidakse käsitada lisaks predikaadis verbi vormiga väljendatud eitusele ka leksikaalselt väljendatud sisulist eitust jaatava predikaadiga lauses. Ogreni näide *Selles linnas on võimatu leida head töökohata* ja *Selles linnas on võimalik leida head töökohat/head töökohata* (lk 265) tähendab, et kui lause väljendab tõenäolisemat sündmust, siis on totaalojekt sagedasem (lk 266), kui lause väljendab irresultatiivsust, siis eelistatakse partiaaobjekti ka jaatava öeldise korral (lk 269).

Ogren annab ka lühikese mitteammendava ülevaate sama teema teiste uurijate olulisematest töödest (Johannes Aavik, Valter Tauli, Mati Ereli, Pille Penjam), kuid palju objektikirjanduse klassikat ja süvauurimusi on ka jäänud viitamata (Karl Kont, Mati Ereli kõige värskemad uurimused, Henno Rajandi ja Helle Metslang, samuti vanemast klassikast Eduard Ahrens ja F. J. Wiedemann).

Ilze Tälberga ja **Aive Mandel** käsitlevad artiklis **“On the imperfective and perfective aspect in Estonian and Latvian”** (ESUKA – JEFUL 2017, kd 8, nr 1, lk 241–261) perfektiivse ja imperfektiivse aspekti väljendamise grammatilisi tüüpe eesti ja läti keeles. Läti keeles väljendatakse perfektiivset

aspekti peamiselt 11 verbiprefiksi abil: *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-*. Prefiksita verbivormid tähendavad üldiselt imperfektiivset aspekti.

Eesti keele aspekti väljendamisest kirjeldatakse traditsiooniliselt: imperfektiivset aspekti tähistab osaobjekt partitiivis, perfektiivset aspekti tähistab täisobjekt nominatiivis või genitiivis või täisobjekt + perfektiivsust näitav verbipartikkel (*ära*, *maha*, *välja*, *kinni* jt).

Kas ka eesti keeles võiksid areneda verbiprefiks (nagu näiteks tegijanimes *ärapanija*)? Eesti keel ilmselt ei lähe seda teed, eesti keel võib minna hoopis lihtsamat teed – hakata perfektiivsust-resultatiivsust väljendama perfektiivsete verbipartiklite (*ära* jt) abil, jättes perfektiivsuse vs. imperfektiivsuse eristamise objekti vormi kaudu fakultatiivseks. See küsimus Tälberga ja Mandeli artiklis sellisel kujul ei kerki. Kuid läänemeresoome keelte aspektiloos on rabav tüpoloogilise muutuse näide: liivi keel ja eriti salatsiliivi keel on enne oma hääbumist perfektiivse-resultatiivse aspekti väljendamiseks ülisuurel määral üle võtnud läti verbiprefiks.

Johann Andreas Sjögreni 1846. aastal kogutud salatsiliivi keele materjalide täielik väljaanne (**Winkler & Pajusalu. Salis-Livisch I: J. A. Sjögrens Manuskript.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016) annab olulise toetuspunkti mõistmaks, kuidas häälikuajaloolised muutused ning indoeuroopa keelte mõju võib erodeerida traditsioonilist läänemeresoomelikku aspekti väljendamisest objekti käändevormiga.

Traditsiooniline täis- ja osaobjekti vastandamine toimib veel päris hästi soome keeles, kus nominatiiv, genitiiv ja partitiiv on äratuntavalt erivormilised kõigis sõnatüüpides. Eesti keeles see enam päris nii pole: *pesa-vana*-tüüpi sõnades on põhjaeestilises kirjakeeles need objektikäänded homonüümsed, *õde*-tüüpi laadivahelduslikes sõnades on homonüümsed nominatiiv ja partitiiv, *maa*-tüüpi sõnades on homonüümsed ainsuse nominatiiv ja genitiiv ning ainsuse partitiiv ja mitmuse nominatiiv (nt *Ta hoidis oma m a a d lastele* – kas partitiivne osaobjekt või mitmuse nominatiivis täisobjekt?). Kuramaa liivi keeles on väga paljudes sõnatüüpides nominatiiv ja genitiiv homonüümsed, nende vormiline eristamine pole võimalik (järjekindlalt on nominatiiv ja genitiiv erinevad pronoomenites ja noomeni sõnatüüpides, mis vastavad eesti keele tugevneva astmeheldusega sõnatüüpidele – nagu nt *võõras* – ning *ne-s*-sõnadele).

19. sajandi teisel poolel hääbunud salatsiliivi keeles on objektikäänete kokkulangevus veelgi ulatuslikum: mitte ainult nominatiiv ja genitiiv, vaid ka partitiiv ja sageli koguni illatiiv on nominatiivi ja genitiiviga homonüümsed (vormiliselt eristamatud) väga paljudes sõnatüüpides, sealhulgas ka sellistes tüüpides, kus eesti keeles hoiab objektikäänded eristatavatena nõrgenev astmeheldus (laadivaheldus) või kvantitatiivne astmeheldus (vältevaheldus); nt on salatsiliivis sõnades *nurm*, *paik*, *posk* 'põsk', *vel* ~ *vel'* 'vend' nominatiiv,

genitiiv ja partitiiv homonüümsed. See tähendab, et nimisõnade valdavas osas polegi aspekti väljendamine objekti vormi abil võimalik või on võimalik üksnes siis, kui objektinoomeni ees on asesõna, mille käändevormid ei ole homonüümsed. Üsna ootuspärane on perfektiivsusadverbide kasutamine: *sina uod yd* (genitiiv) *v a j s k j ä r a t a p p e n* 'sina oled ühe vasika ära tapnud' (lk 231); eesti keele sarnaselt kasutatakse salatsiliivis perfektiivsusadverbe ka lausetes, kus objekti pole: *T ä m a j e e l i j ä r a b r o u t s i s m ä d e s t* (lk 138) 'Ta eile ära sõitis meie juurest'. Kuid mõlemas liivi keeles on aspekti väljendamisel kasutusele võetud läti keele perfektiivsust väljendavad verbiprefiksids: äsjase salatsiliivi näitega samaväärne on *V a j s i e I z a n d o m a j z b r o u t s e n ?* 'Kas see härra on ära sõitnud?' (lk 149).

Läti keeles väljendavad verbiprefiksids perfektiivsust. Salatsiliivi keeles on läti verbiprefiksidsite kasutamine nii valdav, et verbiprefiksids kasutatakse sealgi, kus läänemeresoomeline keeleloogika ei näe aspekti väljendamise vajadust. Kui tõlgitakse lätikeelne lause salatsiliivisse, siis kasutatakse läti verbiprefiksids liivi verbitüve ees tihti täpselt läti keele mustri järgi: *S u j z k a n g t e s t s a - u u l i s , a j z - a j l i s* 'Susi kangesti ulgus, jooksis ära' (lk 329); esimese verbi prefiks ei tundu vajalik, teise verbi prefiks näitab perfektiivsust ('jooksis ära').

Süntaktomorfoloogilise tüpologia seisukohalt on perfektiivsuse/resultatiivsuse väljendamise skaala ühes otsas soome keeles säilinud traditsiooniline viis väljendada aspekti objektivormi kaudu, skaala teises otsas on salatsiliivi keel, kus aspekti väljendamiseks on suurel määral üle võetud läti keele verbiprefiksids. Aspekti väljendamine väljaspool verbivormi ei ole muutunud keeleoludes osutunud stabiilseks. Võrdle:

Soome keel:	Eesti kirjakeel:	Liivi keel, eriti salatsiliivi:
aspekti väljendab objekti käändevorm, mõnel puhul koos perfektiivsusadverbiga (nt <i>pois</i>).	aspekti väljendab objekti käändevorm, sageli koos perfektiivsusadverbiga (<i>ära jt</i>).	aspekti väljendamine on läti verbiprefiksidsite näol suurel määral üle kantud verbile.

Eberhard Winkler väidab käsitluses "**Verbiprefiksids Salatsi liivi keeles**" (ESUKA – JEFUL 2017, kd 8, nr 1, lk 349–357), et läti "verbiprefiksids on Salatsi liivis omaks võetud, kuid seda ainult vähesel määral" (lk 349). Salatsiliivi keele parim tundja toob selle väite tõestuseks oma kirjutises tabelleid ja protsendiarvutusi, milles kõik numbrid on kindlasti õiged, kuid järeldused ei kajasta sellest hoolimata läti verbiprefiksidsite omaksvõetuse tegelikku taset. Winkler loendab Sjögreni materjalikogu 2181 lauses 391 verbiprefiksidsite esinemisjuhtu (kõik läti prefiksids on esindatud) ja saab prefiksiga lausete osakaaluks 17,9%.

See statistika ei võta arvesse, kui palju on 2181 lause hulgas selliseid, milles semantiliselt pole aspekti väljendamise võimalustki – prefiksi kasutamiseks puudub motivatsioon (nt lk 162–163: *Meie tüdrukute hulgas on ka ilusaid. Paljud ei ole ilusad. See raamat kuulub minule. See on minu raamat jt*). Kui prefikseid loendada ainult sellistes lausetes, kus esineb aspektivõimega verb või verbaalnoomen, siis kasvaks läti keele prefiksitega lausete osakaal võibolla mitu korda (vt ka Hint 2018).

Verbiprefiksite kasutamist Kuramaa liivi keeles on kirjeldanud **Fanny de Sivers** oma väikeses monograafias “**Die lettische Präfixe des livischen Verbs**” (Nancy: Imprimerie Berger-Levrault, 1971). Ka Kuramaa liivi keel on üle võtnud kõik läti keele 11 verbiprefiksit, nad asendavad või täiendavad perfektiivusadverbe, mis on olnud algsemad perfektiiivsuse väljendajad. Fanny de Siversi hinnangus rikastavad läti verbiprefiksids liivi keelt, aga samas pole nad vältimatud (lk 80–81). Tõepoolest, “**Üž Testament. Evangeliumõd ja Aposteld Työd**” (Helsinki, 1937) väldib läti prefikseid – ka Sjögreni materjalis esindatud Uue Testamendi katkendid (mäejutlus ja Meie Isa, mõistujutt kadunud lambast jt) saavad Kärli Stalte, Lauri Kettuneni jt liivi keele entusiastide tõlketöös hakkama lätipärasusi püüdlikult vältides. Aga see on sihipärase taotluse tulemus, mitte rahvakeele kajastus.

Tänapäine probleem on aspekti väljendamise ähmastumine

Käesolevas artiklis käsitletav probleem on täisobjekti juhtude vähenemine ja aspektilisuse ähmastumine eesti keele suulises ja kirjalikus kasutuses otse tänapäeval. Täisobjekti reegleid lihtsalt ei järgita enam ja see tendents kasvatab ennast ise: osaobjekti kasutamise juhud üldistuvad seda kiiremini, mida sagedamini osaobjekti kasutatakse täisobjekti asemel (laviini põhimõte). Kui juba objektireeglite järgimise olukorras täisobjekti juhud moodustavad/moodustasid napi kolmandiku kõigist objekti juhtudest (Tauli 1981: 79; ka Eslon & Õim 2010), siis osaobjekti reeglivastane eelistamine kasvatab statistilist mõju keelekasutusele: vähegi ebamääraolukordades valitakse automaatselt osaobjekt ja nii see läheb, kuni osaobjekt kehtestab end enesestmõistetavuse-na ka territooriumil, mis seni kehtinud reeglite järgi ühemõtteliselt kuulus täisobjektile.

Partitiiv on eesti keele morfoloogias kõige keerulisemate moodustamisreeglitega kääne; ka süntaksis on partitiivi kasutamine reglementeeritud (või kirjeldatud) keeruliste reeglitega, mida on põhjust pidada eesti keele grammatiliste kategooriate väljendamisel (või grammatiliste vormide semantiliselt tõlgendamisel).

sel) väga olulisteks. Oleks ootuspärane, et eesti keele grammatikas toimuvate nihete puhul partitiivi kasutamist pigem välditakse. Paradoksaasel kombel nii nähtavasti ei lähe. Morfoloogias on küll mõne sõnatüübi mitmuse partitiiv lihtsustumas aglutinatiivseks (*endise-i-d*, *aktuse-i-d*), aga lausesüntaksis tuleb nentida partitiivi lisanduvat kasutamist, mitte selle vältimist.

1999. aasta juunis Tallinnas peetud IV Välis-Eesti kongressile saadetud ettekandes nentis Ohio Ülikooli kauaaegne professor, Tartu Ülikooli audoktor Ilse Lehiste muu hulgas järgmist:

Eesti keele oskuse taseme hindamisel on diagnostiline näiteks sihitise käänete kasutamine. Kirjalik test väliseestlaste erinevatesse põlvkondadesse kuulunud 97 isikule näitas, et vanem generatsioon eksis täis- ja osasihitise käänete valikul harva, 1941–1960 sündinud näisid tajuvat vahet täis- ja osasihitise vahel, kuid eksisid sihitise käändevormide valikul, nendest noorem põlvkond ei osanud täis- ja osasihitise vahel enam vahet teha.

Selline nivelleerumine toimub põlvkondade vahetudes kõigi väljarändajate keeles ning on huvitav, et ka Ameerika soomlaste sihitise kasutamine on lamendunud samal kombel.

Kodueesti keelt on sel sajandil eriti tugevasti mõjutanud vene keel, nii et eesti keeles on hakatud matkima vene keele mitme morfoloogilise ja süntaktilise konstruktsiooni sisestruktuuri. (Lehiste 1999)

Tollest kongressist möödunud 20 aastaga (vähem kui üks inim põlv) on eesti keele kasutamisel üheks morfosüntaktiliseks nihkeks partitiivi aina lisanduv esinemine konstruktsioonides, milles partitiiv on reeglivastane.

Ilse Lehiste nending viitab halvemal juhul ebastabiilsusele eesti keele identiteedi väga olulistes ja kõige omapärasemates kihistustes, paremal juhul grammatika ümberstruktureerumisele. Kõige silmatorkavam muutus on osaobjekti ülekasutamine täisobjekti arvel, mida võib tõlgendada kui partitiivi üldistumist akusatiiviks. See toob vältimatult kaasa muutusi aspekti väljendamisel või väljendamata jätmisel: uuskasutusviiside käändevorm ei ole enam seotud tegevuse resultatiivsusega ning ka jaatava ja eitava lause objekti reeglid ei toimi enam varasema järjekindlusega. Paradigma muutus algab aspekti (perfektiivsuse-resultatiivsuse vs. imperfektiivsuse-lõpetamatuse) väljendamata jätmisest või väljendamise muutusest (perfektiivsusadverbide abil), kuid partitiivi kasutamine lisandub ka väljaspool objekti valdkonda, põhjustades muutusi kongruentsis ja rektisioonis ning subjekti tõlgendamises; isegi mineviku liitaegade kasutamise vähenemine võib olla seotud aspekti problemaatikaga.

Kõige üllatavam on, et partitiivi tugev ülekasutamine varasemaga võrreldes on kaasa tõmbamas ka osa vanemast põlvkonnast, kelle varasemates keeleharjumustes seda nähtust sellisel kujul on raske oletada.

Partitiivi laienemise põhjusteks võib oletada mitme objektireeglitele ebasoodsa asjaolu kumuleerumist:

- partitiivse osaobjekti statistiline ülekaal (2/3 sihitise juhtudest ka reeglite järgimise korral (Tauli 1981);
- mõne suure käändtüübi objektikäänete grammatiline homonüümia (*pesa* : *pesa* : *pesa* ‘nom, gen, part’; mõnes laadivahelduslikus käändtüübis on objektikäänetest nominatiiv ja partitiiv homonüümsed: *õde* : *õe* : *õde*); mitu objektikäänet on homonüümsed *maa*-tüüpi sõnades;
- indoeuroopa keelte (tänapäeval vene ja inglise, kuni 20. sajandi alguseni saksa ja vene keele) erodeeriv mõju aspekti väljendamisele objekti käändevormiga;
- Eesti mitte-eestlaste eesti keeles valitsev lihtsustatud partitiivne-akusatiivne objekt (integratsioon!);
- väliseestlaste kolmandas põlvkonnas valitsev partitiivne objekt, aspektile tähelepanu pööramata (saksa, rootsi jt keelte mõjud).

Eesti keelehoole ei taha probleemi märgata, kirjastuste ja meediaväljaannete keeleteimetajad suhtuvad eesti keele süntaksi põhimõttelisse teisenemisse erinevalt. Üldiselt vaadatakse mööda tegelikust keelekasutusest, kus osa- ja täisobjekti kasutamise reeglid järjekindlalt enam ei toimi, kuigi mõned keeleteimetajad ilmselt püüavad traditsiooni hoida. Kui tõe silma vaadata, siis tuleks tunnistada, et tavaelu keelekasutuse ja eesti kõrgkirjakeele osa- ja täisobjekti kasutamine on lahknemas ning tegeliku keelekasutuse süntaksis seisab ees ülioluliste reeglite ümbersõnastamine. See võib tähendada süntaksi terminoloogia ja liigituste paradigmaatilist muutust. Eestlased hakkavad tasapisi oma kodumaal Eestis eesti keelt kõnelema sellise grammatikaga, nagu oleksid nad siin kolmanda põlve pagulased võõral maal.

Uuenduslik partitiiv

1. Aspekt: sisulise resultatiivsuse väljendamine partitiivse objektiga genitiivi ja nominatiivi asemel

EKG II § 506, lk 49 ütleb: “Objektivariandi valik oleneb kõigepealt verbi aspektist ..” Enam ei ole see nii selge. Lõpetatust või resultatiivsust on hakatud väljendama senise grammatika seisukohalt vastuoluliselt: *välja ehitama* ja *välja nõudma* on resultatiivse tähendusega ühendverbid (*ehitas selle välja* ja *ehita see välja* vs. *ehita seda, kuni jaksad; nõudis selle välja* ja *nõua see välja* vs. *nõua*

sedal). Partitiivi kasutamine resultatiivse tegevuse puhul on normgrammatika ja varasema keeleinstinkti seisukohalt viga või uuendus.

A. Spontaanne partitiivne objekt

Järgnevad näited on viimistletud tekstina kirja pannud vanema põlvkonna professor, kes on väga nobeda sulega puhtalt eesti taustaga kirjutaja; näited on laiemale ringile saadetud meilikirjadest (niisiis ei saa mängus olla keeletoimetaja käsi).

Isikuline tegumood

“Õnneks toob P. H. oma .. artiklis sõnaselgelt välja vajaduse välja ehitada Tartu kaudu Riiga *kulgevat raudteed* (pro *kulgev raudtee* ‘nom’).”

“Tuleb kasvõi Euroopa Kohtu vahendusel *välja nõuda selgitust* (pro *selgitus* ‘nom’), miks ..”

“.. ma ristasin *teda* (pro *tema* ‘gen’) Pärnu ministriks”; ristima on kasutatud nimetama tähenduses, kuid nende verbide tähendus erineb just perfektiivsuse poolest

“.. võiks .. majanduskomisjoni *RB-teemalist istungit* (pro *RB-teemaline istung ~ RB-teemalise istungi* ‘nom ~ gen’) korraldada laupäeval ..”

Umbisikuline tegumood

“Praegu tagatakse vaid *seitsmendikku* (pro *seitsmendik* ‘nom’) rahast.”

“Ja *millist valikut* (pro *milline valik*) tehakse?”

Nendes lausetes on täidetud nominatiivse või genitiivse täisobjekti kasutamise semantilised tingimused, partitiivi kasutamine on üldistus, mis aspektiga ei arvesta – aspekti ei püütagi väljendada (*resp.* ei püüta väljendada objekti käändevormi abil).

B. Täisobjekti nominatiivi asemel partitiiv

Kõik näited on tõestatavalt trükistest ja raadioeetrist.

Isikuline tegumood

“Kui Rail Balticu *ehitust* (pro *ehitus* ‘nom’) õnnestub *nurjata*, arvan teadvat, kes ja kus ..”

“.. paljudelt huultelt *kostab küsimust* (pro *küsimus* ‘nom’), kas me ..”

“.. ning otsisid lahendust, kuidas saada Eestile *uut paremat presidenti* (pro *uus parem president* ‘nom’).”

“.. sa ei öelnudki mulle, *millist lindu* (pro *milline lind* ‘nom’) kella sisse panna.”

“.. on tegevjuht võtnud enda südameasjaks *muuta tervet* Ida-Virumaa *suurimat linna* (pro *terve suurim linn* ‘nom’) ja eelkõige selle *keskust* (pro *keskus* ‘nom’) elamiseks .. paremaks kohaks.”

“.. Maaülikooli .. tuuakse söödaproove, et *teha kindlaks* süüa *toiteväärtust ja kvaliteeti*” (tuleks eelistada nominatiivi, sest *kindlaks tegema* on perfektivse tähendusega verb; kui oleks, et *uurida*, siis küll partitiiv).

“.. *seda katet* (pro *see kate*) tuleb leida, praegu seda katet pole.” (Jutt on riigieelarvest.)

“Millegipärast *tunnistab* kohus *ohtlikuks* ainult *neid patsiente* (pro *need patsiendid* ‘pl nom’), kes on kasutanud füüsilist vägivalda.”

“.. keeld .. *korraldada* .. õppeaasta *avaaktust* (pro *avaaktus* ‘nom’) ..”; on võimalik, et sellises lauses läheb semantiline eitus (keeld) segamini grammatilise eitusega, mis eeldab partitiivset objekti.

Umbisikuline tegumood

Gümnaasiumiõpiku reegel ütleb: “Ainsuslik täissihitis on nimetavas, kui öeldis on umbisikulises tegumoes” (Vääri 1978: 119), ent seegi muutub:

“.. *sellist pakkumist* (pro *selline pakkumine*) tehakse vaid kord elus ..”;

“*Esietendust* (pro *esietendus*) planeeriti detsembrisse ..”

“.. tavaliselt *tuuakse* tervisliku toitumise etaloniks Vahemere *piirkonda* (pro *piirkond* ‘nom’).”

“Kõik see toimus üritusel, *midagi peeti* (pro *mis peeti*) Viinis 21. kuni 23. oktoobrini.”

“1958. aastal ilmunud *raamatut* (pro *raamat* ‘nom’) “Modigliani” on *tõlgitud* mitmesse keelde.”

Välismaise taustaga keskmise põlve eesti keeleteadlane kasutab keeleteaduslikus artiklis niisugust objekti: “.. millega *tunnistati* ametlikult eesti *viipekeelt* (pro *viipekeel* ‘nom’) iseseisvaks keeleks.”

2008. aastal andis kirjastus Sinisukk välja tõlgitud kunstiraamatu “100 kauneimat naist maalikunstis” (tõlkinud Maaja Liidja, toimetanud Monica Tõnismann). Selles raamatus leiab lauseid, mis eksivad umbisikulise öeldisega lause objektireegli vastu: “Gabrielle ja Julienne d’Estrées’ *dujutavat maali*

(pro *kujutav maal*) *omistatakse* Fontainebleau koolkonnale”; “.. Gabrielle'i heleblond juuksevärv oli tollal väga moodne ja *s e d a* (pro *see*) *saavutati* tihti kunstlikult, abivahenditega” (lk 32–33).

Jaatava lause objektivigu leiab ridamisi: “Et Cezanne *t e d a* (pro *tema*) *rehabiliteeris*, on loogiline ..” (lk 166); “.. tema ja Tristan pidasid kahevõitluse, et *otsustada* lahingu *s a a t u s t* ..” (pro *saatus*; lk 156); “Seda lühikest hispaanlast, kes .. *algatas k õ i k i* (pro *kõik*) oma eluaja *peamisi* *avangardistlikke kunstistiile* .. (pro *peamised avangardistlikud kunstistiilid* ..)” (lk 50).

Mida rohkem ilmub lohakalt toimetatud tekste, seda kergem on mõelda, et norm ongi kõikuv. See avab tee lauseehituse muutustele, millest võib mööda vaadata nagu algava haiguse sümptomite puhul tavaline. Nad võivadki olla ebaolulised, aga võivad ka olla algava maalihke ennustajateks. Näide mineviku liitaja kaotsimineku kohta samast raamatust: “Itaalia, mis polnud pikka aega rahvuslik ega riiklik tervik, vaid hulk omaette linnriike ja väikeriike, *m i d a* geograafia juhuslikult kõrvuti *p a n i* ..” (lk 124). Veel mõni aeg tagasi – reeglite kehtimise korral – oleks selle lauseosa lõpp olnud teistsugune: “*m i l l e* geograafia *o l i* juhuslikult kõrvuti *p a n n u d*.”

C. Täisobjekti genitiivi asemel partitiiv

Kõik näited trükistest, k.a ilukirjandusest. Järgnevate näidete puhul tuleb arvestada, et teksti võib olla aktsepteerinud ka väljaande keeleteimetaja.

“Ta (Christa Wolf) ei tahtnud, et Saksa Liitvabariik *hõivaks S D V - d* (pro *SDV* ‘gen’).”

“Russofoobia on kindla ühiskondliku kihi ideoloogia, see kiht *moodustab v ä h e m u s t* (pro *vähemuse* ‘gen’).”

“.. *p r e s i d e n d i v a l i m i s t* (pro *presidendivalimise* ‘gen’) *võitis* ..”

“.. ükskõik, *m i l l i s t e b a s õ b r a l i k k u s a m m u* (pro *millise ebasõbraliku sammu* ‘gen’) Venemaa *ka ei astuks*, saab selle kohe ..”

“.. *olid ületanud p i i r i j o o n t* (pro *piirijoone* ‘gen’; kui oleks: “olid ületanud piirijoont mitu korda ..”, siis küll).”

“Lõpuks *ületas* see arv *m i l j o n i t* (pro *miljoni* ‘gen’; jutt on pagulastest Saksamaal).”

“Sellest *saab s u u r e m a t r a h u l d u s t* (pro *suurema rahulduse*) kui kingitusest ..”

“.. ta *avaldas* .. talle kapos töötamise ajast teada olnud *r i i g i s a l a d u s t* (pro *riigisaladuse* ‘gen’).”

““Faatum” .. *sisaldab* EW riigikontrolöri Karl Soonpää *p ä e v i k u t* .. (pro *päeviku* ‘gen’).”

“See põhjustab suur t l a n g u s t (pro suure languse ‘gen’) majaelanike elukvaliteedis ..”

“.. kirjastaja küsis s u u r t s u m m a t (pro suure summa ‘gen’) selle eest, et laulud lisataks laste lauluõpikusse.”

“T e d a (pro tema ‘gen’) päästis Gamba-nimeline šerpa ..”

Kogenudki kirjutaja (elukutseline tippajakirjanik) võib vormilise osaobjektiga väljendada sisulist täisobjekti: pealkirjas võib olla “Peaminister võtab naise”, aga tekstis “N a i s t o l e k s s a a n u d v ö t t a palju varem ..” *Peaminister võtab naist pole lausena aktsepteeritav, küll aga Naise oleks saanud võtta palju varem .. Pealkirja ja tekstilause sisu ei erine aspekti seisukohalt. Kui objekti vorm on kahel juhul erinev, siis saab järeldada, et kirjutajal ei ole resultatiivsuse järjekindl vormiline väljendamine tähtis, ta ei taju, et osaobjekti kääne ei väljenda resultatiivsust.

Muutuvad ka traditsioonilised sõnauhendid: “.. teeb sellist n ä g u , et kui ei vaata, siis seda ei ole” (vrd Õim 1993: 285 jj: .. teeb ainult sellise n ä o ‘gen’; tegi n ä o, nagu poleks .. jt; ÕS 1999 ja ÕS 2013 märksõna n ä g u: Teeb n ä o, nagu ei kuuleks jt). Lisanäiteid leiab ka tunnustatud kirjanike teostest. Ei märgata sedagi, et keeleteimetajatele kohustuslikud preskriptiivsed sõnaraamatud neid muutusi ei tunnusta.

Järgnevad näited on pärit väliseestlase Käbi Laretei tekstist raamatus “Okas ja Käbi” (Okas & Laretei 2012). Teksti on toimetanud kodu-Eesti kirjainimesed Sirje Endre ja Anu Saluäär; sellest hoolimata kinnitavad need näited Ilse Lehiste diagnoosi:

“.. imelikul kombel tulevad mul .. meelde sündmused, m i d a (pro mille) ammu olen unustanud” (lk 27); võimalik oleks mida olen püüdnud unustada.

“Kui ma .. hüüdsin: “Peata!”, ütles ta s e d a (pro selle) edasi sohvrile ..” (lk 31)

“Hindemith kirjutas prelüüdide asemel interluudiumeid ja kui v i i m a s t l e h e k ü l g e (pro viimane lehekülg) ümber keerata, moodustab see esimese prelüüdi alguse” (lk 64)

Mõningase võõrtaustaga eesti luuletaja kirjutab nii: “Eestis sündinud lapsed saavad eesti k e e l t (pro eesti keele) oma vanemate käest nagu k i n g i t u s t (pro kingituse), vaeva nägemata.”

2. Kvantorfraasi põhisõna ja täiendi ümbertõlgendamine kongruueeruvaks konstruktsiooniks

Mati Ereli peatoimetamisel ilmunud EKG II § 510, lk 53 sõnastab reegli: “Põhiarvsõnad alates kahest, murdarvsõna *poolteist*, ligikaudset hulka märkivad sõnad *paar*, *paarsada*, *kümmekond*, *sadakond* ja *mitu* on täissihitise peasõnana nimetavas, murdarvsõnad *veerand*, *kolmveerand* ja *pool* aga kas nimetavas või omastavas, kui neid laiendab partitiivne täiend. Asesõna *kõik* on täissihitisena alati nimetavas.” (Vt ka Aavik 1936 § 378a: *See teos sisaldab kõik tarvilised andmed*.) EKG II näites *Tegin täna kaks heategu*, kus *heategu* on partitiivis, pole aga see grammatilise homonüümia tõttu eriti nähtav. Selle paragrahvi vastu eksib nähtavasti ka § 595 (lk 140), kus kvantorfraasi käsitluses leidub näitelause *Sul on vaja viit rubla*, aga *mul on ainult viis kopikat* (*rubla* on partitiivis). Just see ekslik näide on praegu muutumas normiks: *Salatisse lisamiseks on vaja kolme tomatit* (reeglikohane: *kolm tomatit*), vt tabel 1.

Tabel 1. Traditsiooniline vs. uuenduslik objektikäände kasutus.

Traditsiooniline: nominatiiv + partitiiv	Uuenduslik: arv- ja mõõdusõna kongruueerub
Arvsõnaline põhisõna partitiivse täiendi ees jääb nominatiivi, selle kasutamine on lihtne; <i>üks</i> on erandlik.	Põhisõna ja täiend on vahetanud kohad; kongruueeruv konstruktsioon on liitarvsõnade puhul keeruline, väljarääkimine kohmakas.
<i>Valik sisaldab ühe mündi.</i>	<i>Valik sisaldab ühte münti.</i>
<i>Valik sisaldab kaks münti.</i>	<i>Valik sisaldab kahte münti.</i>
<i>Valik sisaldab kolmsada seitsekümmend kuus münti.</i>	<i>Valik sisaldab kolmesada seitsetkümmend kuut münti.</i>
<i>Valik sisaldab kõik kehtivad mündid.</i>	<i>Valik sisaldab kõiki kehtivaid münte.</i>
<i>EAS tegi Ilvese nimel kõik (võimaliku).</i>	<i>EAS tegi Ilvese nimel kõike (võimalikku).</i>
<i>Tee parandamiseks oli vaja koor em kruusa.</i>	<i>Tee parandamiseks oli vaja koor m a t kruusa.</i>
<i>Pidin paar luuletust esitama.</i>	<i>Pidin p a r i luuletust esitama.</i>

Peasõna ja täiendi formaalne tõlgendus on keelekasutaja grammatikas muutumas: sihitisena tajutakse *münti* ja selle arv- või mõõdusõnaline kvantifikaator kongruueeritakse põhisõnaga. Selliseid näiteid on ajakirjanduses ja raadios väga sageli (korralikult keeleteoimetatud kirjanduses harvemini) ning nad on selgelt

vastuolus traditsioonilise keelekasutusega. Partitiiv on objekti käändena üldistumas ning täis- ja osasihitise eristamine ähmastub. Kodueestlaste keelekasutus on selle eristuse osas nivelleerumas kolmanda põlve väliseestlastega ja kodumaiste mitte-eestlastest lõimunutega samale tasemele.

Lisanäiteid ajakirjandusest ja kirjandusest, ka kvaliteetajakirjandusest, nagu National Geographic Eesti ja suured päevalehed (siin tuleb niisiis arvestada keeleteoimetamisega).

“.. kandnud hellalt hoolt fotokogu eest, mis *sisaldab umbes kaheksa miljonit fotot* (pro *kaheksa* ‘nom’).”

“Taskila ajal *miljonit reisijat* (pro *miljon* ‘nom’) aastas vedada jõudnud lennufirma ..”

“.. kelle sissetulek *ületab viitkümmend tuhandet eurot* (pro *viiskümmend tuhat* ‘nom’).”

“.. võlg *ületab kolmesada tuhandet krooni* (pro *kolmsada tuhat* ‘nom’).”

“.. endise abilinnapea vastu on esitatud kaks nõuet, mis kokku *ületavad kolme miljonit krooni* (pro *kolm* ‘nom’).”

“Raamat *koondab* Postimehe lisas AK ilmunud *sadat luuletust* (pro *sada* ‘nom’).”

“Keskerakond võiks endale *võtta* valitsuses *seitset ministrikohta* .. (pro *seitse* ‘nom’).”

“*Oli vaja* veel *sadat tuhandet krooni* (pro *sada tuhat* ‘nom’).”

“.. sõjavägi aitas *evakueerida neljakümmend tuhandet inimest* (pro *nelikümmend tuhat* ‘nom’).”

“Programm *hõlmab viitkümmend üritust* (pro *viiskümmend* ‘nom’).”

“.. tuleb muudatused ära teha, ootamata *kümme aastat* (pro *kümme* ‘nom’).”

“.. isikuomadusi, mis panid Darwini *veetma kahtkümmend aastat* (pro *kakskümmend* ‘nom’) “Liikide tekkimist” täiendades ..”

“.. tegemist on vaid esimese kõitega pikemast ettevõtmisest, mis peaks *sisaldama* veel vähemalt *kümme raamatukööidet* (pro *kümme*).”

“Selle asemel, et esimesel võimalusel *lasta maha kõiki ISIS-e terroriste* (pro *kõik ISIS-e terroristid* ‘pl nom’) ..”

Mõistagi on nendest lausetest võimalikud variandid, milles ühilduv arvsõna on ainuvõimalik: “Sõjavägi *aitas* evakueerimisel *neljakümmend tuhandet inimest*.” Selles vahe ongi, et siin ei väljenda lause resultatiivsust või tegevuse lõpetatust, vaid nendib protsessi. Paar välis-Eesti keelenäidet satub ka sellesse alajaotusse (Okas & Laretei 2012): “.. ta on teretulnud, et *ta ssi* (‘part’) *ko h vi* (‘part’ pro

tass ‘nom’ *kohvi* ‘part’) juua” (lk 83). “Pidin *p a a r i* (‘part’) *p a l a* (‘part’ pro paar ‘nom’ *pala* ‘part’) mängima, samal ajal kui publik oli sunnitud saali uste taga ootama” (lk 103).

Need näidete tüübid on juba muutumas kasutusnormiks või kasutusnormi variandiks kõigis keelekasutuse valdkondades nii suulises kui ka kirjalikus väljenduses: väga sageli Rahvusringhäälingu saatejuhtide ja diktorige tekstides ja ajalehtedes, harvemini kõrgkvaliteetsetes kultuuriajakirjades ja ilukirjanduses (tõlkekirjandus kaasa arvatud). Viimastel puhkudel tuleb küsida, kas keeletoimetajad korrigeerivad sellist kasutust, kas nad on need muutused aksepteerinud, lepivad nendega või on ise koguni nende juurutajad?

Tõlkekeele objektikasutuse jälgimine ei anna ühemõtteliselt selgeid vihjeid lähtekeele võimalike mõjude kohta ega isegi põlvkondade objektikasutuse erisuste kohta. Näiteks 1981. aastal ilmunud inglise keelest tõlgitud David Weissi “Alasti tulin ma. Romaan Auguste Rodinist” (tõlkinud Eha Vasara, toimetanud Johannes Seilenthal; kirjastus Kunst) on erakordselt halva eesti keelega, nii et ka päris võimatud objektikasutuse juhud paigutuvad tõlkija ja toimetaja üldise keelehoolimatuse konteksti (nt lk 150: “Kunagi ei tea ette, kas modellil on hea figuur, enne kui ta pole endal *riided* seljast ära võtnud”; lk 217: “Ja ka praegu ma ei saa *silmad* sulgeda ..”; selliseid näiteid on väga palju).

Seevastu 34 aastat hiljem, 2015. aastal ilmunud Michel Houellebecqi “Saare võimalikkus” (prantsuse keelest Triinu Tamm, toimetanud Janne Kukk, korrektuuri lugenud Hille Lagerspetz; Varrak) on laitmatus eesti keeles – rohkem kui 350 leheküljel märkab ehk paari juhtu, kus oleks võinud kaaluda aspekti selgemat väljendamist, nt “.. ütlesin paar banaalsust, *mida* nad aupaklikult kuulasid” (lk 204; või ehk: “*mille* nad aupaklikult *ära* kuulasid”).

Mida teha?

Hoolimatust või mõistmatust aspekti väljendamisel on olnud kõigil aegadel, aga kõige uuemal ajal näib see selge tendentsina suunduvat Ahrensi poolt sedastatud normi ähmastumisse – kus vähegi tundub võimalik olevat nii täis- kui ka osaobjekt, seal valitakse partitiiv. Sellise kõikuvuse olukorras tuleb ette ka täisobjekti kasutamist osaobjekti asemel (“.. püüdis *leida vastuse* küsimusele ..”), aga selliseid juhte on väga harva. Ka käesolevas kirjutises võib olla mõnigi vaieldav näide, kuid üldtendentsis ei saa olla kahtlust.

Tähelepanu juhtimine sellistele muutustele on raske, sest n-ö tavaline keeleavalikkus märkab keelemuutusi laensõnade tasandil ning üksikute morfoloogiliste vormide normimuutusi, mitte muutusi konstruktsioonides, mis on keele grammatika tõeline identiteet.

Küsimuste küsimuseks jääb klassikaline *Mida teha?* Keeleteadlased teavad, et keele muutumist tagasi hoida ei ole võimalik, parimal juhul on muutusi võimalik mingis ulatuses suunata. Mingil hetkel muutub ka koordineeritud võitlus muutuse pidurdamiseks ressursi raiskamiseks. Praegu on raske märgata, et probleem oleks akuutsena üldse teadvustatud. Eesti kõrgkeele traditsioonidele mõjub kõige laastavamalt Rahvusringhäälingu populaarsete programmide saatejuhtide nõrk keeleline enesekontroll (õieti selle puudumine).

Väliseestlaste kolmandas-neljandas põlvkonnas märgatav objektireeglite lõdvenemine ei ole kellegi süü, see lihtsalt on nii. Sama tuleks nentida Eesti mitte-eestlaste objektikasutuse kohta. Kui eestlaste ühiskond soovib, et Eesti mitte-eestlased üha rohkem kasutaksid kõnes ja kirjas eesti keelt, siis tuleb võtta teadmiseks, et see võib eesti keele identiteedile maksta tõsisid kaotusi. Aga võibolla tagasiteed enam polegi?

Küsimuseks jääb ka suhtumine traditsiooniliste reeglite järgi kirjutatud või redigeeritud klassikasse. Kas klassikute keelt tuleb hakata parandama-uusredigeerima? Vähemalt praegu oleks selline algatus küll enneaegne. Kurb, et aspekti-objekti väljendamise muutustest tuli kõnelda Kuusalus Eduard Ahrensile püstitatud ausamba avamisel 9. augustil 2017.

Et perfektiiivse-resultatiivse aspekti väljendamine vajab üha suuremal määral perfektiiivsusedverbide tuge, see on juba tõsiasi: *Tegi selle ära. Tegi selle valmis. Vaatas selle üle. Vaatas selle järele.* Kuid mõtelda tuleks ka selle üle, kas eesti keele süntaksiteooria juba kinnistunud paradigmad, terminoloogia ja reeglistik on edaspidigi senisel kujul adekvaatsed. Peale perfektiiivsuse-resultatiivsuse väljendamise muutuste võib olla põhjust laiemakski revisjoniks-auditiks, mis hõlmaks eksistentsiaallause, kvantorfraasi, kongruentsi, transitiivsuse ja rektisioonid, grammatilise ja semantilise eituse, liitaegade kasutamise, tuleviku väljendamise, käänete funktsioonid ... See, kuidas keeleteadlased neid liigitusi ja mõisteid kasutavad või mis keerulisi nimetusi neile antakse, huvitab praktilist keelekasutajat vähe. Keelekasutaja teeb oma laused kindlate mallide järgi ja kui need mallid hakkavad muutuma, siis grammatika muutub (vt tabel 2).

Tabel 2. Traditsiooniliste lausemallide muutumine.

Traditsioonilised mallid	Segamini mallid
<i>Seda raamatut on tõlgitud palju.</i> <i>“Modigliani” on tõlgitud mitmesse keelde.</i>	<i>Raamatut “Modigliani” on tõlgitud mitmesse keelde.</i>
<i>Ressurssi jätkub mitmeks tarbeks.</i> <i>Ressurss jääb napiks.</i>	<i>Ressurssi jääb napiks.</i>

Eesti keele grammatika on praegu üsna labiilne: võib toimuda paradigma-muutus, mis võib jätta eilsed vaieldamatud töed katteta esijoones süntaksis ja sõnamoodustuses. Selle tunnustamiseni võib minna aega ning kõige parem oleks, kui praegune ebakindlus ja mõningane segadus taanduks traditsioonilisse reeglistikku. Aga kui seda (tõenäoselt) ei juhtu, siis tuleb muutunud olukorrale silma vaadata.

Kommentaariid

¹ Katre Öimu mälestuskonverentsil “Keel on teekond” Tallinna Ülikoolis 17. veebruaril 2017 peetud ettekande “Partitiivi laienemine – objekt ja subjekt, kongruents ja reksioon” (Hint 2017) laiendatud ja edasiarendatud tekst.

² Raili Pooli (2007) viite võlgneb autor retsensendile.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1936. *Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Ahrens, Eduard 1853 (2003). *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*. Ross, Kristiina (koost ja toim). *Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 75–429.

EKG II = Erelt, Mati & Kasik, Reet & Metslang, Helle & Rajandi, Henno & Ross, Kristiina & Saari, Henn & Tael, Kaja & Vare, Silvi 1993. *Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: kiri*. Trükki toimetanud Erelt, Mati (peatoimetajana) & Erelt, Tiiu & Saari, Henn & Viks, Ülle. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

Erelt, Mati 2013. *Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis*. Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4. Tartu.

Erelt, Mati & Metslang, Helle (toim) 2017. *Eesti keele süntaks*. Eesti keele varamu III. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Eslon, Pille & Öim, Katre 2010. Objektikäänete kasutamisest sageduse ja markeerituse seisukohalt. Tragel, Ilona (toim). *Keele rajad. Pühendusteos Helle Metslangi 60. sünnipäevaks / Paths of Language. Festschrift for Professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. ESUKA – JEFUL: Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 1 (2), lk 241–261.

Hint, Mati 2017. Partitiivi laienemine – objekt ja subjekt, kongruents ja reksioon. *Keel on teekond. Diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail*. Katre Öimu mälestusele pühendatud konverents 17. veebruaril 2017 Tallinna Ülikoolis. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 9–13.

Hint, Mati 2018. *Salatsiliivi keele õppetunnid. J. A. Sjögreni salatsiliivi materjalide uusilmumine*. Avaldamisel Akadeemias.

Kont, Karl 1963. *Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Lehiste, Ilse 1999. Keel ja identiteet. Utno, Leili (koost). *IV Välis-Eesti kongress 29.–30. juunil 1999. a. Tallinnas. Ettekannete kokkuvõtteid*. Tallinn: Välis-Eesti Ühing, lk 5.

Metslang, Helle 2001. On the development of the Estonian aspect: The verbal particle *ära*. Dahl, Östen & Koptjevskaja-Tamm, Maria (toim). *The Circum-Baltic Languages. Typology and Contact. Vol 2: Grammar and Typology*. Studies in Language Companion Series 55. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 443–479.

Norvik, Miina & Piiroja, Piret 2013. Aeg ja aspekt. Tragel, Ilona & Veismann, Ann & Piiroja, Piret (toim). Teoreetilisest keeleteadusest Eestis III. *ESUKA – JEFUL: Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 4 (1), lk 53–72.

Ogren, David 2017. Finiitverbi mõju objekti käändele *da*-infinitiiviga objektikonstruktsioonis. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 258–271.

Okas, Evald & Laretei, Käbi 2012. *Okas ja Käbi*. Randjärv, Laine (koost) & Endre, Sirje & Saluäär, Anu (toim). [Tallinn]: Kirjastus SEJS.

Piibli Ramat 1739 = *Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebraea Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud, nüüd agga hopis, Jummal armo läbbi, meie Eesti- Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletud. Essimesses otsas on Üks õppetud ja maenitsus nende heaks, kes Jummal sanna omma hinge kassuks püüdwad luggeda*. TALLINNAS, Trükkis sedda Jakob Joan Köler. 1739. Aastal. Faksiimile 1990. Tallinn: Eesti Raamat.

Pool, Raili 2007. *Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 19. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/2237>).

Rajandi, Henno & Metslang, Helle 1979. *Määramata ja määratud objekt*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Preprint. Tallinn: Valgus.

Ross, Kristiina 2003a. Viimane misjonilingvist Eduard Ahrens eesti kirjakeele reformijana. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 321–330.

Ross, Kristiina 2003b. Eduard Ahrens 200. *Oma Keel* 2, lk 53–59.

de Sivers, Fanny 1971. *Die lettische Präfixe des livischen Verbs. Les Préfixes du Verbe Live*. Nancy: Imprimerie Berger-Levrault.

Tälberga, Ilze & Mandel, Aive 2017. On the imperfective and perfective aspect in Estonian and Latvian. Praakli, Kristiina & Tender, Tõnu & Lang, Valter (toim). *Keele kõrgendikud. Pühendusteos professor Birute Klaas-Langi 60. sünnipäevaks. ESUKA – JEFUL: Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 8 (1), lk 241–261.

Tamm, Anne & Kivik, Piibi-Kai 2017. A learner's grammar for Estonian: insights from typological research. Praakli, Kristiina & Tender, Tõnu & Lang, Valter (toim). Keele kõrgendikud. Pühendusteos professor Birute Klaas-Langi 60. sünnipäevaks. *ESUKA – JEFUL: Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 8 (1), lk 263–281.

Tauli, Valter 1981. Objektisäännõn mutkistamista. *Virittäjä* 85 (1), lk 79–83.

Trubetzkoy 1960 = Trubeckoj, Nikolai Sergejevitch 1960. *Osnovy fonologii*. Moskva: Izdatel'stvo Inostrannoj Literatury.

Üž Testament 1937 = *Üž Testament. Evangeliumõd ja Aposteld Työd*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainon OY, 1937.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. *Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte*. St.-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences; faksiimiletrükk: Grammatik der Estnischen Sprache, Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache, 2005; tõlge eesti keelde: Eesti keele grammatika. Tõlkinud Heli Laanekask. Toimetanud Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2011.

Winkler, Eberhard 2017. Verbiprefiksidsalatsiliivi keeles. Praakli, Kristiina & Tender, Tõnu & Lang, Valter (toim). Keele kõrgendikud. Pühendusteos professor Birute Klaas-Langi 60. sünnipäevaks. *ESUKA – JEFUL: Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 8 (1), lk 349–357.

Winkler & Pajusalu 2016 = Salis-Livisch I. J. A. Sjögrens Manuskript (ediert, glossiert und übersetzt von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu) 2016. Hasselbatt, Cornelius & Röhrborn, Klaus (Hrsg.). *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*. Bd. 88. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Vääri, Eduard 1978. *Eesti keele õpik keskkoolile*. 8., parand. tr. Tallinn: Valgus.

Õim, Asta 1993. *Fraseoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

ÕS 1999 = Erelt, Tiiu (toim) 1999. *Eesti keele sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2013 = Raadik, Maire (toim) 2013. *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Summary

Expansion of partitive case in the Estonian language into a counterpart of Indo-European accusative

Mati Hint

Estonian linguist

10152 Tallinn, Narva mnt 25, Tallinn University

Keywords: expansion of partitive as a common case for object, expressing the aspect in Estonian, language change, the rules covering the usage of object in Estonian, typology of morphosyntax

The language-specific rules for expressing grammatical aspect in Estonian by the use of case forms of grammatical object were first described by Eduard Ahrens (1803–1863) in his “Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” (1853). In the Estonian language the perfective aspect is expressed by the nominative and genitive cases of the object, and imperfective aspect by the partitive case of the object.

During the last 150 years since Ahrens’s grammar, and later a grammar by Ferdinand Johann Wiedemann (“Grammatik der Ehstnischen Sprache ...”, 1875) the rules covering the usage of these cases for expressing aspect have been elaborated into a detailed syntactic theory.

Nowadays, however, the situation is gradually changing: under the influence of Indo-European languages the partitive case seems to occupy more and more the role of Indo-European accusative as a common case for grammatical object, leaving aside and neutralizing the expression of aspect.

Diakroonilised nihked eesti ilukirjanduskeeles kasutusmuustrites 1890–1990

Jekaterina Trainis

Tallinna Ülikooli lingvistika doktorant
jekaterina.trainis@tlu.ee

Teesid: Artiklis võrdlen 1890. ja 1990. aastate ilukirjanduskeeles kasutusmuustreid, toon esile saajandi vältel toimunud statistiliselt olulised kvantitatiivsed nihked ja püstitan nende alusel hüpoteese võimalike kvalitatiivsete diakrooniliste arengute kohta. Analüüsi tulemuste põhjal väidan, et eesti keeles on suurenenud analüütilisus (nt liitsete üksuste kujunemine seoses adverbi sisaldavate muustrite laienemisega) ning et avatud ja suletud sõnaliikide funktsionaalsel võimekusel on tekstilised piirangud (nt konjunktsiooni tekstikasutus laieneb analüütiliste rinnastav-alistavate rühmsidendite arvelt, adpositsiooni funktsioonide kitsenemisega juurdub adpositsioonide hulk). Taustateguritest tulevad arvesse nii tekstiloomelised kui ka keeleuueenduselike pürgimuste mõjud kirjakeeles kujunemisele.

Märksõnad: diakroonilised nihked, eesti ilukirjanduskeel, korpuslingvistika, lingvistiline klasteranalüüs, morfosüntaktilised muustrid, statistika

1. Teoreetilised lähted ja meetodid

Kirjeldades keelt, tuleb silmas pidada, et keel muutub ajas ebaregulaarselt. Joan Bybee järgi on selle nähtuse esile toomisel ja teoreetilisel mõtestamisel olulised keele üldised kasutusmuustrid ning nende esinemise sagedus. Funktsionalistliku kasutuspõhise keeleteaduse primaarne hüpotees on, et keelekasutus kujundab grammatikat (Bybee 2006: 6, 269). Kvantitatiivse analüüsi tulemusel esile tulnud keelemuustrid on olulised mõistmaks, kuidas inimesed keelt mõtestavad, milline roll on selles kordustel ja kordamisel (vt Bybee 2006: 7–9). Need kaks seisukohta haakuvad käesoleva analüüsi eesmärgiga – leida ja võrrelda ajas ilmnevaid muutusi 1890ndate ja 1990ndate keelekasutuses, keskendudes kvantitatiivsetele ja kvalitatiivsetele morfosüntaktilistele ning leksikaalsemantilistele nihetele, k.a sõnajärg.

1.1. Sünkrooniline ja diakrooniline lähenemine

Keelt võib analüüsida sünkrooniliselt (nt 1890ndate ilukirjanduskeel) või diakrooniliselt (nt 1890ndate ja 1990ndate ilukirjanduskeele võrdlus). Kuigi Ferdinand de Saussure pidas õigeks sünkroonilist ja diakroonilist lähenemist keele “läbilõike” uurimisel lahus hoida, kuna saadud andmed erinevad (vt Saussure 1999: 89–91), ei ole keelelist arengut uurides mõistlik üht lähenemist teisest eraldada, vaid kombineerida (vt McMahon 1994: 9–11; ka Ehala 1996: 375). Vastandina sünkrooniale ja diakrooniale on kasutusel ka *akroonia* mõiste, mis viitab sünkroonia-diakroonia piiride hägususele ja keelestruktuuride piiritlematusele ajaliste raamidega. Nüüdiskeele analüüs ei näita päris täpselt, kuidas keelekasutus on kujunenud, mis on selle taga, missugused arenguetapid on meie tänane keelekasutus aja jooksul läbi teinud ning millega võiks seda seletada, ent tänase keelekasutuse põhjal annab oletada, kust miski võiks pärineda ja miks.

Susan Hunstoni (2002: 160) järgi on diakroonilisel keeleuurimisel kaks raskuspunkti:

- 1) (kaugema) mineviku tekstid pole sama kättesaadavad nagu oleviku tekstid ning seetõttu on raske moodustada võrdluskorpust;
- 2) nii mineviku tekstikorpuse siseselt kui ka kahe (või enama) korpuse võrdluses leidub kirjaipildi varieerumist.

Ka 1890ndate korpuses esinevad täheortograafia variatsioonid (*uueste, kriipisivad, saivad, hää, pääle, naesterahvad, kudas, nüid, piab kuuldama* jm), võrdluses 1990ndatega ilmnevad sõnajärje- (... , *et mul wißt waja ei ole ennaßt eßiteledagi*) ning reksioonimallide erinevused (... , *kus ka pere tütar Salme ja Kase Kati arvustamise alla võeti*), mis raskendab automaatset ühestamist, lemmade, vormisageduse ja kollokatsioonide loendamist. Seetõttu asendasin analüüsitavas korpusmaterjalis saksakeelse β -tähe ühe- või kahekordse *s*-ga (nt *ifseeneßelt* > *iseenese*, *ßamasße* > *samasse*), *w* asemel sisestas *v*-tähe (nt *kargasiwad* > *kargasivad*). 1890ndate ilukirjanduskorpuse põhjal on märgata, et liigutakse eesti kirjakeele ühtsuse poole, kuid nn vanad reeglid on visad kaduma, nt eesti keelele mitteomased fonotaktika reeglid ja nende vaheldumine kirjaipildis: *olid, olivad; hea, hää; peale, pääle; sealsed, säälsed; kergesti, kergeste; sinna, senna; oleksivad jõuudnud, tikkusivad* jms. Muuhulgas on sarnaste juhtumite esinemine 1890ndate tekstides tingitud ka algallikate autorite keelelisest kogemusest (vt ka Bybee 2006: 280).

Niisiis on diakroonial kirjakeele kujunemisloos põhjendav-seletav ning sünkroonial küsimusi-kahtlusi tõstatav roll. Martin Haspelmath (2008b: 18) väidab teiste ja enda varasematele uurimustele toetudes, et diakrooniline muutus on oluline ühenduslüli keelekasutustrite ja grammatiliste struktuuride vahel.

William Croft (2003: 272) on seisukohal, et järeltõlge diakrooniliste muutuste kohta tuleks teha keele sünkroonilise seisundi põhjal, kuna keeled ei paku tavaliselt diakrooniliste muutuste otsest tõendusmaterjali. Oma uurimuses olen lähtunud kahest konkreetsest eraldiseisvast aastakümnest, et leida eesti keele kasutusmuutuste võrdluse alusel jälgi diakroonilistest muutustest ja saada teavet nendega seotud lingvistiliste protsesside kohta.

1.2. Uurimissuund

Siinne uurimus lähtub vormi-funktsiooni loomupärasest ühtsusest tekstis, kus tuleb esile vormide funktsionaalne võimekus. Selles näen seoseid nii Praha koolkonna funktsionalismi kui ka Aleksandr Bondarko vene keele funktsionaalse grammatika põhimõtetega (nt Mathesius 1967; Bondarko 1983), kuna mõlemal juhul keskendutakse sellele, kuidas keelt kasutatakse. Seetõttu analüüsin oma uurimuses keelekasutusele omaseid morfoloogilisi ja morfosüntaktilisi mustreid, mis sisaldavad kindlaid sõnaliigijärgnevusi, vorme ja lekseeme ning millel on tekstis kindlad funktsioonid.

Arenguliste ja võimalike võõrmõjuliste muutuste ning erinevate perioodide keelekasutuses ilmnenu nihete mõtestamisel tuginen loomuliku morfoloogia põhimõtetele, mille Wolfgang Ulrich Dressler, Wolfgang Ullrich Wurzel ja Willi Mayerthaler arendasid välja 1970ndatel loomuliku fonoloogia teooriast. Käsitlus rajaneb Praha lingvistilise koolkonna funktsionalismile, *markeerituse* ja (*morfoloogiliste*) *universaalide* mõistetele, mida saab rakendada ka diakrooniliste muutuste jm lingvistiliste nähtuste kirjeldamisel, sh keelekasutuse loomulikuse hindamiseks ja seletamiseks. (McGregor 2015: 331–333, 339; Habicht 2006: 13–15; Habicht *et al.* 2006: 612–613; McMahon 1994: 97–106.)

Oma uurimuses lähtun korpusainestikust ehk keeleandmetest (ingl *corpus-driven research*, ka *data-driven research*), mis sobib keelekasutusmuutuste võrdlev-diakroonilise ja sünkroonilise kirjeldamise eesmärgiga, võimaldades teha avaramaid üldistusi. Nimetatud analüüsimeetodist oluliselt laiem mõiste on *corpus-driven linguistics* ehk korpusest tulenev keeleteadus, mida nt Elena Tognini-Bonelli (2001: 177–179) näeb iseseisva uurimisdistsipliinina.

Korpusest tulenevad lähenemised on uuenduslikumad, sest võimaldavad avada keelelisi nähtusi, mida pole täheldatud traditsiooniliste teooriate raames (Biber 2009: 223), ja lubavad keelekasutust analüüsides liikuda üksikult üldisele ning esitada uurimisküsimusi ja hüpoteese ainekust tulenevalt. Olemuselt on see kaugemale ja sügavamale ulatuv kui korpuspõhine kirjeldus, sest probleemide leidmise ja lahendamise allikas pole mitte lingvisti keeletaju, sisetunne või teoreetilised seisukohad, vaid mahukas tekstikogu. Seda on

töestanud varasemadki uurimused (nt Hunston & Francis 2000; Römer 2005; Brunner & Steyer 2007). Ka siinses uurimuses ei ole korpus teooriate tõestamiseks mõeldud tekstikogu, vaid keeleaines, millel on võimalik rakendada erinevaid arvutiprogramme ning analüüsimeetodeid ja saada põhimõtteliselt teistsugust teavet võrreldes traditsioonilise korpuspõhise lingvistilise analüüsiga (vt Francis 1993: 137–156; Esilon & Matsak 2009: 84–85; Feng 2014: 83–86). Olen seda kogenud ka oma eelnevas uurimistöös (Trainis & Allkivi 2014; Trainis 2015). Samas on mõistetav, et kuitahes mahukas korpus ei hõlma kogu keelelist rikkust ja eripära, kuid ühe või teise keelendi puudumine ei tähenda, et seda pole olemas (vt ka Piperski 2015).

1.3. Meetodid

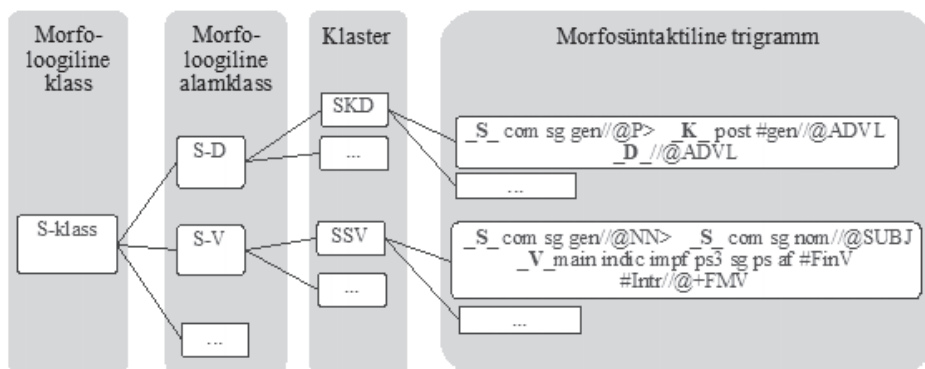
Järgmine küsimus on sobiva meetodi valik uurimiseesmärkidest ja keeleainest lähtudes, mis võimaldaks samadel alustel esile tuua ning võrrelda erinevate perioodide (1890ndad ja 1990ndad) keelekasutusmustreid, nende morfoloogilist struktuuri, morfosüntaktilise ja leksikaalse varieerumise piire, vormi- ja sõnamoodustust, vormide funktsionaalset võimekust jm seoseid. Nagu on näidanud arvukad kasutusgrammatilised uurimused (nt Biber 1991; Bybee & Hopper 2001; Bybee 2006; Haspelmath 2006, 2008a, 2008b; Gries 2007; Gries & Hilpert 2012; Gries & Stefanowitsch 2012; Gries & Ellis 2015), saab nimetatud eesmärkidel kõige objektiivsemat teavet erinevate statistiliste meetoditega. Siinses uurimuses olen rakendanud selleks lingvistilist klasteranalüüsi (vt allpool) ja log-tõepära funktsiooni (edaspidi LL, vt punkt 1.4).

Esmalt peatun *klasteranalüüsi* (ingl *cluster analysis*, ka *clustering*) mõistetel, kuna ma pole rakendanud seda meetodit tavapäraselt, st kui statistilist grupeerimismeetodit, mille puhul on võimalikud kolm lähenemist: hierarhiline klasterdamine (objekte on suhteliselt vähe või klastrid erinevad üksteisest suhteliselt selgelt), k-keskmiste klasterdamine (uurija määrab klastrite arvu) ja kombineeritud meetodid (andmeid jaotatakse järk-järgult, kuni igas rühmas on ainult üks objekt) (vt Everitt 1997: 466, 468–472; Remm *et al.* 2012: 75–77; Mooi & Sarstedt 2011: 241). Meetodit kasutatakse sotsioloogias, bioloogias, meditsiinis, majanduses ja mujal, et teha kindlaks, milliseid seoseid ja nähtusi on statistika abil võimalik leida (Gore 2000: 318; Everitt 1997: 472; Trainis 2015).

Siinses uurimuses on tegu *lingvistilise klasteranalüüsiga*, milles rakendan eesti keele tarkvaral põhinevat programmi Klastreidja (Ots 2012), mis töötab andmekaeve põhimõttel, ja Excelit. Klastreidja sisendiks on parseriga EstCG 1.0 pindsüntaktiliselt eelmärgendatud tekstid (kasutatud kitsenduste grammatika reeglipõhist versiooni). Klastreidja koondab tekstis sarnase morfoloogilise,

morfosüntaktilise ja süntaktilise märgendusega kahe-, kolme-, nelja- ja viie-komponendilisi järjendeid ehk n-gramme ning fikseerib nende tekstisageduse.

Programm otsib järjendeid libiseval meetodil nii (osa)lause algusest, keskelt, kui ka lõpust. Uurimuse tarvis piirasin Klastreidja otsingu kolmest komponendist koosnevate üksuste ehk trigrammidega ja seejärel reastasin Excelis sarnase lingvistilise vormistusega kaks ja enam korda esinenud trigrammid tähestikuliselt esikomponendi sõnaliigilise kuuluvuse alusel. Nii moodustuvad morfoloogilised klassid. Iga klassi trigrammide lõpukomponendi sõnaliik eristab klassis rea morfoloogilisi alamklasse ning iga alamklassi trigrammide keskmise komponendi sõnaliik toob välja morfoloogilised klastrid. Iga klaster sisaldab morfosüntaktiliselt ja leksikaalselt varieeruvaid trigramme. Tegu on morfoloogiliste klasside, alamklasside ja klastrite hierarhiaga, siit ka lingvistilise klasteranalüüsi hierarhia mõiste, mida uurimistulemuste süstematiseerimisel ja kirjeldamisel kasutan (vt joonis 1 substantiivialgulisel klassi kohta).

Joonis 1. Lingvistilise klasteranalüüsi hierarhia.

Kuigi ma ei kasuta hierarhilise klasteranalüüsi meetodit ega sellele omast viisuaali – dendrogrammi – korpuslingvistikas tavapärasel kujul, sest ei arvesta mõõdetavaid kaugusi, struktureerin andmeid divisiivse hierarhilise klasteranalüüsi loogika järgi (ka *top-down clustering* ehk ülalt alla klasterdamine)¹. Niisiis on Excelis sorteerimine (vt joonis 1) oma olemuselt dendrogrammi tekitamine. Meetodina on lingvistiline klasteranalüüs paindlik, võimaldab sätestada kindlaid klasterdamisreegleid ning toob sageduse alusel esile ühesuguseid morfo- ja süntaksimärgendite lineaarseid järgnevusi.

Teisalt seisab lingvistilise klasteranalüüsi loogika, seotuna grammatilise ja leksikaalse analüüsiga, väga lähedal Ameerika strukturalistlikule distributiivsele analüüsile ning sellega lähedaste põhimõtete rakendamisele nt Vene (arvuti)lingvistikas. Mõlemal juhul käsitletakse keeleüksuste võimet siduda endaga teisi üksuseid kas piiramatult või (range) valiku printsiibil.

Klassikalise distributiivse analüüsi iseloomulikuks jooneks on tähenduse väljajätmine: kogu protseduur tugineb keeleüksuste koosesinemise võimalustele, teisisõnu keeleüksuste omavahelistele formaalsetele kombineerimisreeglitele, mis toovad esile nende vastastikuseid seoseid erinevates kontekstitüüpides ja üldistuvad keelesüsteemile tervikuna. Sellest on välja kasvanud erinevaid distributiivse semantika mudeleid, mis on arvutilingvistikas saanud leksikaalse semantika tööriistaks, võimaldades mh konstrueerida tähenduskirjeldusi sõnade esinemuse põhjal ulatuslikes tekstikorpustes (vt Orav & Parm 2014: 403).

Käesolevas uurimuses rakendatud lingvistilist klasteranalüüsi seob klassikalise distributiivse analüüsiga keele elementide kooskasutusmustrite leidmine formaalsete tunnuste põhjal – Klastreidja otsib n-gramme sarnaste morfo- ja süntaksimärgendite koosesinemise alusel ning fikseerib mustrite sageduse.

1890ndate ja 1990ndate ilukirjanduse korpuste tekstidest Klastreidja väljundi põhjal saadud trigrammid olen jaganud morfoloogilistesse klassidesse, alamklassidesse ja klastritesse. See hierarhiline järjestus üldiselt konkreetsemale on süstematiseeriv ja klassifitseeriv ning sobib seetõttu analüüsi tulemuste lingvistilise interpreteerimise ja kirjeldamise aluseks. Klasside tasandil ilmnenu sõnaliikide kasutustendentsid konkretiseeruvad alamklasside ja klastrite tasandil. Üksikasjalikum kvalitatiivne lingvistiline analüüs trigrammide tasandil aitab välja selgitada seoseid semantika, vormikasutuse, leksikaalse ja funktsionaalse varieerumise piirangute vahel, mis võimaldavad seletada, kuidas inimesed suhtluseesmärgil keele elemente tavaliselt kombineerivad ning mida seejuures oluliseks peavad. Martin Ehala (1996: 453) toob välja, et diakrooniline keeleteadus peaks pöörama tähelepanu eeskätt pisihälvetele, kui on eesmärgiks seletada, kuidas muutused keeles tekivad ja kujunevad. Trigrammide kasutusmustreis esinevate pisihälvete põhjal saab võrrelda ja objektiivsemalt hinnata 1890ndate ja 1990ndate eesti ilukirjanduskeele kasutuses toimunud kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid nihkeid, lootes leida sisemistest arengulistest ja võimalikest võõrmõjulistest faktoritest tingitud nähtusi.

1.4. Representatiivsus, valiidsus ja võrreldavus

Mistahes uurimistöös on oluline põhjendada valimi representatiivsust, analüüsitulemuste valiidsust ja võrreldavust. Selleks on erinevaid võimalusi. Oma analüüsis olen lähtunud kahest homogeensest samade printsiipide alusel koostatud

valimist. Nii 1890ndate kui ka 1990ndate ilukirjandustekstikogud on tüübilt suletud korpused ning selles mõttes võrreldavad (vt ka Biber 1993: 243–257). Valimite erinev maht pole takistus, kuna keelekasutusmuutrite võrdlus tugineb klasside, alamklasside, klastrite ja trigrammide osakaalule kummaski valimis. Nii eraldas Klastreileidja 1890ndate ilukirjanduskorpusest 99 687 trigrammi, kus kaks ja enam korda esinenud trigramme oli 9879, ainukordseid 89 808. Ainukordsete ($89\,808 \times 100\% : 99\,687$) ning kaks ja enam korda esinenud trigrammide ($9879 \times 100\% : 99\,687$) suhe on vastavalt 90,1% : 9,9%. Kehtib Zipfi needus, mida Ehala on seoses sageduse ja häälikupikkusega kirjeldanud seaduspärasusena, kus “sageduse ja häälikulise pikkuse vahekord on pöördvõrdeline” (Ehala 1996: 383). Sama saab öelda 1990ndate valimi kohta, kus on 49 211 trigrammi: “suhe kaks ja enam korda esinevate trigrammide ($14\,316 \times 100\% : 49\,211$) ning ainukordsete ($34\,895 \times 100\% : 49\,211$) suhe on 29,09% : 70,9%” (Trainis & Allkivi 2014: 285).

Edasine samm on kindlaks teha võrreldavate valimite optimaalne trigrammide hulk ehk statistiline olulisus, millest alates võib rääkida uurimistulemuste valiidsusest ja kahe valimi võrreldavusest. Selleks olen valinud arvnäitaja k , mis arvutatakse järgmise valemi alusel: optimaalne trigrammide hulk k 1890ndate valimis võrdub ruutjuurega kaks ja enam korda kasutatud trigrammide hulgast – 9879 – jagatud 2-ga, tulemuseks saame 70 ($k \approx \sqrt{9879:2}$). 1990ndate valimis $k \approx 85$. Niisiis, kui $k \geq 70$ või $k \geq 85$, siis on klatri esinemus vastavas valimis statistiliselt oluline.

Järgnevalt võrdlesin valimitevahelist statistiliselt olulist sarnasust-erinevust sümmeetrilise mõõdiku abil. Selleks rakendasin log-tõepära funktsioonile üles ehitatud programmi (loonud Paul Rayson²), mis tuvastab sageduse absoluutarvude põhjal kahe valimi statistiliselt olulist erinevust (vt lisad 1–3). Log-tõepära ehk LL-näitaja toob 1890ndate ja 1990ndate vahel klastrite esinemuses välja samalaadsust ja erinevusi. Ühes või mõlemas valimis optimaalsuskoeffitsiendi põhjal ebaolulise klatri esinemus võib osutuda 1890ndate ja 1990ndate korpuste võrdluses oluliselt erinevaks või ühes valimis kõrgema statistilise olulisusega klaster osutuda ebaolulisel määral esindatumaks.

Lisades 1–2 on arvutatud kahe sagedaima, substantiivi- ja adverbialgulise klassi klastrite osakaalud alamklassides. Tõin helehalli värviga esile statistiliselt olulised klastrisagedused ning määrasin nende LL-näitaja.

Mida suurem on LL väärtus, seda vähem tõenäoline on tulemuse juhuslikkus. Erinevust kahe korpuse vahel võib lugeda oluliseks, kui $LL \geq 3,84$ ($p < 0,05$). Plussmärk LL-näitaja ees viitab, et trigrammi kasutatakse rohkem 1890ndate kui 1990ndate korpuses. Miinusmärk kajastab vastupidist tendentsi.

Tähis p näitab nullhüpoteesi kehtimise tõenäosust. Kui p väärtuseks on 0,05, siis viiel juhul sajast võib seos juhuslike kokkulangevuste tõttu välja paista

ka siis, kui seda tegelikult ei ole. Sõltuvalt uuringu tüübist valitakse olulisusnivooks lubatud viga 10%, 5% või 1%. Keeleteaduslikes töodes on suhteliselt tavaline piir 5%, millega olen arvestanud ka siinses uurimuses. Et tegu on konstantse suurusega, siis pole ma 1890ndate ja 1990ndate keelekasutusmustrite võrdluses LL-näitajatele seda lisanud. Näiteks kui alamklassisiseselt ei ole osakaalu järgi klatri substantiiv-adverb-adverb (SDD) esinemuses sajandi jooksul märkimisväärsed muutusi toimunud (vastavalt 18,6% ja 18,1%), võib seda erinevust kahe korpuse vahel siiski oluliseks pidada, kuna LL on $-82,28$ ($p < 0,05$). Järelikult on valimi suurus piisav, kui suhteliselt väike protsendiline vahe osutub mõõdetavaks. Ka sellest vaatevinklist saan pidada 1890ndate ja 1990ndate ilukirjandustekstide valimeid representatiivseteks.

2. Analüüsi tulemused ja arutelu

1890ndate ja 1990ndate ilukirjanduskeele lingvistilise klasteranalüüsi tulemusi võrdlen ning kirjeldan morfoloogiliste klasside, alamklasside, klatriite ja trigrammide hierarhia alusel (vt punkt 1.3). Ilukirjanduskeele kasutusmustrite leksikaalsemantilise, morfosüntaktilise ja funktsionaalse varieerumise piire vaatlen substantiivi- ja adverbialgulisel alamklassi sagedamate klatriite trigrammide näitel.

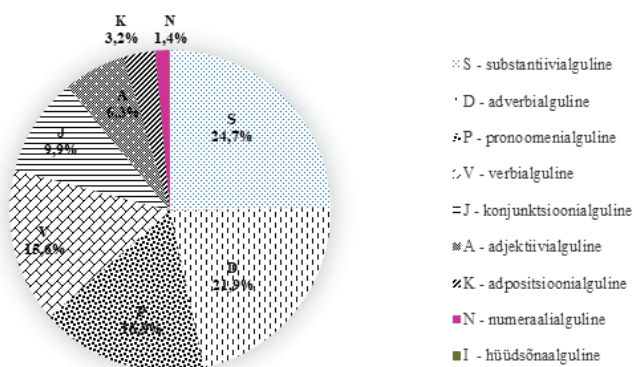
2.1. Morfoloogiliste klasside võrdlusest tulenevad hüpoteesid

Morfoloogilised klassid toovad keelekasutusmustrites esile sõnaliikide kasutuseelistusi. Hierarhia järgmistel tasanditel täpsustuvad järk-järgult lingvistilised tingimused, mis iseloomustavad sõnaliikide kooskasutust mustris. Selle taga on näha 1890ndate ja 1990ndate eesti ilukirjandustekstidele omaseid morfoloogilisi eelistusi ja lingvistilisi protsesse, trigrammide tasandil ka keelekasutuse morfosüntaktilisi, leksikaalseid ja funktsionaalseid piiranguid, mis võimaldavad seletada kasutuspõhiselt eesti keeles sajandi vältel toimunud kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid muutusi.

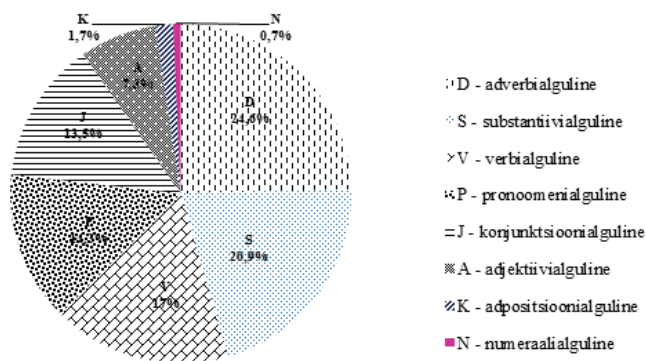
1890ndate aastate ilukirjanduskeele analüüsi tulemuste põhjal (vt joonis 2) on tekstikasutuses suurim osakaal substantiivi- (24,7%) ja adverbialgulisel klassil (21,9%), umbes kolmandiku võrra väiksem pronoomeni- (16,9%) ja verbialgulisel klassil (15,6%). Järgnevad konjunktsiooni- (9,9%), adjektiivi- (6,3%), adpositsiooni- (3,2%) ja numeraalialguline (1,4%) klass. Täiesti marginaalseks jääb hüüdsõnalalguline klass (0,1%), mis pole ringdiagrammil välja toodud.

1990ndatel on toimunud morfoloogiliste klasside jagunemises rida muutusi (vt joonis 3), neist olulisim on substantiivialgulisel klassi asendumine adver-

bialgulisega. Kui 1890ndate korpuse sagedaim morfoloogiline klass on substantiivialguline (24,7%) ning adverbialguline klass on teisel kohal (21,9%), siis 1990ndatel on sagedam adverbialguline klass (24,6%) ja järgneb substantiivialguline (20,9%). Seega on substantiivi esinemus ilukirjanduskeele kasutusmustrites 1990ndateks kahanenud 3,8% ja adverbi esinemus kasvanud 2,7%. Saja aasta möödudes on toimunud nähtav nihe.

Joonis 2. Morfoloogiliste klasside osakaal 1890ndate ilukirjanduskeeles.

Joonis 3. Morfoloogiliste klasside osakaal 1990ndate ilukirjanduskeeles (Trainis & Allkivi 2014: 286 andmetel).

Järgmise rühma moodustavad 1990ndate ilukirjanduskeele kasutusmustrites verbi- (17%), pronoomeni- (14,3%) ja konjunktsioonialguline (13,5%) klass. Võrreldes 1890ndate andmetega on verbi ja konjunktsiooni esinemus tõusnud – vastavalt 1,4% ja 3,6% – ning pronoomenil 2,6% võrra kahanenud.

Samalaadseid kvantitatiivseid nihkeid võib näha ka väikese esinemusega morfoloogiliste klasside puhul: 1990ndate keelekasutuses on 1% võrra suurenenud adjektiivialgulise klassi osakaal, samas kui adpositsiooni- ja numeraalialgulise klassi osakaal on kahanenud vastavalt 1,5% ja 0,7%, st adpositsioonil poolteist korda ja numeraalil poole võrra. Kuigi vahed pole suured, viitavad need siiski nihetele adjektiivi-, adpositsiooni- ja numeraalialgulistes mustrites, mille alusel võib toimuda erinevaid arenguid.

Tõstatub küsimus, millest võiksid olla tingitud eespool kirjeldatud kvantitatiivsed nihked. Võimalike põhjenduste ning küsimuste sõnastamisel lähtun sõnaliikide jaotamisest avatud ja suletud klassideks³. Fred Karlssoni järgi on avatud sõnaliikideks tüüpiliselt substantiivid, adjektiivid, verbid ja adverbid. Neis sisaldub palju mitmetähenduslikke sõnu, mille hulk küünib kümnete tuhandeteni. Suletud sõnaliikide alla koonduvad adpositsioonid, konjunksioonid, pronoonemid, artiklid jm väiksemad sõnarühmad abisõnade funktsioonis. Suletud sõnaliigid sisaldavad piiratud hulka keelendeid ning tavaliselt neid niisama juurde ei teki. Kui avatud sõnaliike annab võrrelda semantiliste morfeemidega, siis suletud sõnaliikide puhul saab tõmmata paralleeli grammatiliste morfeemidega. (Karlsson 2002: 218.)

Kuna nii substantiivid kui ka adverbid kuuluvad avatud sõnaliikide hulka, siis põhjendab see nende suurt esinemissagedust ja funktsionaalset võimekust. Et adverb on avatud sõnaliikides ainsana muuteparadigmata, siis on loogiline, et sellesse “lisandub eri tüüpi ainek, millest osa on üleminekustaadiumis mitme sõnaliigi vahel” (Habicht *et al.* 2011: 38). Adverbi avara funktsionaalse võimekuse tõttu on kasutusnihked tavalised – esineb nt süntaktiliselt, semantiliselt ja fonoloogiliselt tõmbunud adverbikooslusi, mida vaadeldakse etapina potentsiaalsete liitsete üksuste kujunemisel (vt Eslon 2017: 22 jj). Ka substantiiv kui avatud sõnaliik läbib samalaadseid arenguid. On tavaline, et nt kivilinenud käändevormid leiavad kasutamist nii substantiivile kui ka adverbile omastes funktsioonides, vrd *meel* (ainsuse nominatiiv), *Su meel* (subjekt) *on kurb* ja *meelega* (ainsuse komitatiiv), *Meelega* (viisimäärus) *ta seda küll ei teinud*.

Ühelt poolt viitab adverbi kasutusala laienemine keele toimimise üldisele seaduspärasusele, teisalt aga näitab, et ajavahemikus 1890–1990 on eesti keele kasutuses olulisemaks saanud mustrid, milles adverbi eelistatakse substantiivile. Sel nähtusel võib olla mitmeid seletusi. Täheledatakse lekseemide tähenduse tuhmumist, mistõttu nende funktsioonid avarduvad (nt Vaiss 2004), lisandub liitsete üksusi, millel oma tähendus ja funktsioonid (nt Jürine 2016; Habicht & Penjam 2006). Neid protsesse on kirjeldatud grammatiseerimise- ja leksikalseerumise raames (nt Heine 2003; Metslang 2006; Velsker 2010; Küngas 2014), mis toimivad keelemuutuste suunal. Ehala on rõhutanud, et keele olulisemaid iseorganiseerumise ilminguid on grammatiseatsioon:

See on kõigis maailma keeltes toimiv diakrooniline universaal, mille toimetel iseseisvad sõnad muutuvad grammatilisteks markeriteks. [...] Arvatakse, et grammatikaliseerumine toimub kahe protsessi – reanalüüsi ja analoogia – koosmõju tulemusel. (Ehala 1996: 381–382.)

Kuni kumbki neist protsessidest pole ületanud n-ö kriitilist piiri, võime rääkida funktsionaalsetest nihetest, mitte muutustest. Mustrite kvantitatiivsete nihetega võivad kaasneda kvalitatiivsed lingvistilised nihked, sh morfosüntaktiliselt piiratud või kinnistunud mustrite leksikaalsemantilise varieerumise laienemine ja morfosüntaktiliselt varieeruvate mustrite leksikaalsemantiline kitsenemine ning kinnistumine.

Ajavahemikul 1890–1990 on adverb kahtlemata täienenud uue ainesega, sh kasutatuna liitsete üksuste koosseisus; ilmselgelt on avardunud ka adverbi tekstifunktsioonid. Seda kõike võib seostada laiemate protsessidega eesti keele arengus teel suurema analüütilisuse poole (vt Penjam 2005; Jürine & Habicht 2013). Loodan, et ka minu uurimistulemused toetavad seda seisukohta.

Sajandi vältel on toimunud kvantitatiivne nihe samuti pronoomeni- ja verbialgulise morfoloogilise klassi vahel, st suletud ja avatud sõnaliigi vahel: 1890ndatel on pronoomenialgulise klassi osakaal 16,9% ja verbialgulise klassi osakaal 15,6% (erinevus 1,3%), samas kui 1990ndatel on olukord vastupidi – vastavalt 14,3% ja 17% (erinevus 2,7%). Seda funktsionaalset nihet võib pidada reeglipäraseks. Pronoomenid on loendatavad, nende tekstifunktsioonid jäävad suhteliselt piiratuks (nt stiilikaalutlustel tehtud asendused), nagu ka grammatilised ja semantilised rollid (grammatiline subjekt või objekt, omaja või kogeja). Pronoomenite kasutus on seotud pragmaatiliste tähendustega (nt *keegi*, *miski* tähistavad ebamäärasust, umbisikulisust; *mina* isiksusekesksust). Verb aga täieneb uute analüütiliste üksustega, sel sõnaliigil on avar funktsionaalne võimekus (nt tegevuslaadi ja aspektilisuse täpsustamine tekstis).

Pronoomeni/verbi kui suletud/avatud sõnaliigi tekstikasutuses ilmnenud nihkeid saab seletada ilmselt tekstifunktsioonidega, sest nende kasutus sõltub esituslaadist ja terviktekstide loomise kommunikatiivsetest vajadustest. Kui pronoomeneid kasutatakse nt stiilikaalutlustel ja viiteseose vahendina, siis verbil on tekstiloomes veelgi olulisemaid funktsioone: erinevate grammatiliste ajavormide samalaadne või vahelduv kasutamine ning ajaplaanide kombineerimine võimaldab mitte ainult lauseid loogiliselt siduda, vaid ka koostada eri liiki tekste, mille esituslaad on valdavalt kirjeldav (tegevuste samaaegsus, seisundid), jutustav (ajaplaanide vaheldumine) või arutlev (erinevate ajaplaanide kombineerimine). Ilukirjandustekstides on need kolm esituslaadi omavahel põimunud ja sulandunud tervikuks. Sellest mõttekäigust tuleneb siinse uurimuse teine seisukoht. Väidan, et sajandi jooksul toimunud kvantitatiivset nihet pronoomeni- ja verbialguliste morfoloogiliste klasside vahel saab seletada

tekstiloomes seisukohalt. Muutunud on mitte ainult see, millist sisu ilukirjandus lugejale pakub, vaid ka see, kuidas sisu on esitatud ning kas ja millistel pronoomenitel on seejuures keskne roll (personaalsuse/impersonaalsuse või üldisiku eelistamine).

Juba kirjeldatud kahele olulisemale keelekasutusnihkele, kus kaks morfoloogilist klassi vastastikku teineteist asendavad, leidub nihkeid ka sama morfoloogilise klassi esinemuses. Seda on näha konjunktsiooni-, adjektiiv-, adpositsiooni- ja numeraalialgulise klassi puhul. Konjunktsiooni esinemas 1990ndate keelekasutusmuustrites on laienenud 3,6% (1890ndatel 9,9% ja 1990ndatel 13,5%) ja adjektiivialgulise morfoloogilise klassi kasutusala 1% võrra (vastavalt 6,3% ja 7,3%). Seevastu adpositsiooni- ja numeraalialguliste klasside osakaal on 1990ndate ilukirjanduskeele muustrites vähenenud – adpositsioonil poolteist korda ja numeraalil poole võrra (vastavalt 0,7% vs. 1,7% ja 1,4% vs. 3,2%), vt joonised 3 ja 4.

Ka konjunktsiooni, adjektiivi, adpositsiooni ja numeraali kasutuses ilmnenu kvantitatiivsetel muutustel on oma seletus, mille algeid vaatlen eesti kirjakeele kujunemisloos kontekstis ja seostan keelelistest taotlustest tulenevate valikutega, millele andis tõuke nooreestlaste pürgimus väljendusrikkama eesti keele poole, et eesti keel ei jääks alla suurtele kultuurkeeltele. Selle jätkuks oli Johannes Aaviku keeleuuenduslik tegevus. Nende sotsiaal-kultuuriliste protsesside mõju avaldub enim ilukirjandustekstides. Siit kolmas seisukoht: väidan, et pürgimus väljendusrikkama eesti keele suunas kajastub ka ilukirjanduskeele muustrites esile tulnud kvantitatiivsetes ja kvalitatiivsetes nihetes ning on kooskõlas eesti keele loomuliku arenguga. (Vt ka Laanekask 2004: 36.)

Seda mõtet toetab adjektiivi kui avatud sõnaliigi laienemine 1990ndate muustrites ja adjektiivse sõnavara täienemine sellele omastes tekstifunktsioonides (nt eestäiend), mis seostub tavaliselt kirjeldava esituslaadi vajadustega. Ka verbi kasutusala laienemist vaatlesin eespool seoses teksti esituslaadiga ning konjunktsiooni kui suletud sõnaliigi suurem esinemas 1990ndate aastate ilukirjanduskeele muustrites võrreldes 1890ndatega võib olla seletatav pürgimusega väljendusriikka kultuurkeele suunas, vajadusega sõnastada keerulisi mõttekäike ja abstraktseid arutlusi. Mõttekäigu keerukus on sünkroonne teksti süntaktiliste seoste keerukusega, mida tõendab ka näiteks rinnastav-alistavate rühmsidendite kui analüütiliste üksuste laienemise 1990ndate ilukirjanduskeeles (vt Eslon 2017). Sellele kaasub küsimus konjunktsioonist kui suletud sõnaliigist, kuhu niisama lihtsalt uusi liitseid üksuseid ei tohiks lisanduda, ent tekstiloomes tuleb neid adverbide, kivilinenud substantiivivormide, pronoomenite ja konjunktsioonide kombineerimisel järjest juurde. Mis tingimustel, seda peaks näitama 1890–1990 keelekasutusmuustrite üksikasjalik analüüs trigrammide tasandil.

Ning lõppeks, ka numeraali kui suletud sõnaliigi kasutusala kitsenemine 1990ndate ilukirjanduskeeles muutrites on arvatavasti esile tulnud keeleuuen-
duslikel põhjustel, millest eespool juttu. Ilukirjanduslik esituslaad ei vaja
arve ega numbrite, nende esinemine on seotud teema, tekstiliigi ja -pragmaa-
tikaga. Näiteks *üks*, päritolult põhiarv, esineb tekstis sageli ülekantud tähen-
duses, markerides umbisikulisust või ebamäärasust: *oli üks pikk poiss must
king jalas* 'keegi pikka kasvu poiss mustades kingades'; saksa keeles *Da war
ein Mann, wer ...* 'siin oli keegi mees, kes...'; inglise keeles *One man* 'üks mees,
st keegi'. Selles funktsioonis paigutub põhiarv *üks* indefiniitpronoomenite alla.
Analoogsed nähtused on keeleülesed (vt Aikhenvald & Dixon 2007: 1–66).

Mis puudutab sajandi jooksul tekkinud nihet adpositsiooni kui suletud sõ-
naliigi kasutuses, siis selle seletus peitub eesti keele sisemises arengus. Kuigi
tegu on saksa keele mõjul tulnud nähtusega, on adpositsioonid eesti keeles
juurdunud sõnaliik, nende hulk on loendatav, neid kasutatakse enamasti koha-
ja ajamarkeritena kas ainult substantiivi ees, järel või mõlemas positsioonis (vt
Palmeos 1982). Adpositsioonide esinemise vähenemine näitab, et selle suletud
ja piiritletud funktsioonidega sõnaliigi kasutus on eesti keeles välja kujunenud
ja omaks võetud.

2.2. Substantiivi- ja adverbialgulse klassi alamklassid ja klastrid

Arutelu jätkan substantiivi- ja adverbialgulse morfoloogilise klassi keeleka-
sutusmuutrite võrdleva analüüsiga alamklasside ja klastrite tasandil, tuues
näiteid sagedamate trigrammidest. Loodan leida seletusi eespool esitatud
seisukohtadele ja kirjeldada sajandi jooksul toimunud kvantitatiivsete nihete
lingvistilist olemust. Keskendun substantiivi ja adverbi kasutusnihketele. Ees-
pool väitsin, et adverb kui avatud sõnaliik on vahemikus 1890–1990 täienenud
uue ainesega, teisenenud on adverbi tekstifunktsioonid. Seostan seda eesti
keele avaramate sisemiste arengutega teel suurema analüütilisuse poole ja
otsin vastuseid, millised nihked sõnaliikide kooskasutuses adverbi sisaldavaid
mustreid iseloomustavad ning millistes tekstifunktsioonides on neid 1890ndatel
ja 1990ndatel eelistatud kasutada.

2.2.1. Substantiivialgulse klassi alamklassid ja sagedamad klastrid

1890ndate ilukirjanduskeeles on substantiivialgulises klassis kaheksa alam-
klassi (vt tabel 1), neist suurima esinemusega substantiiv-adverb (S-D), nt
istme pääle maha (31,0%).

Tabel 1. Substantiivialguliste alamklasside võrdlus 1890–1990.

	Alam- klass	S-D	S-V	S-S	S-K	S-A	S-J	S-P	S-N
1890ndad	Osakaal	31,0%	23,9%	19,7%	8,6%	5,5%	5,5%	5,1%	0,7%
1990ndad	klassis	33,3%	22,5%	24,0%	5,5%	5,2%	7,1%	2,4%	0,1%

Järgnevad substantiiv-verb (S-V), nt *ratast ära kiskuda* (23,9%), ja substantiiv-substantiiv (S-S), nt *abielu vanade eestlaste* (19,7%). Väiksema osakaaluga alamklassid on substantiiv-adpositsioon (S-K), nt *käe südame vastu* (8,6%), substantiiv-adjektiiv (S-A), nt *taevas nii sinine* (5,5%), substantiiv-konjunktsioon (S-J), nt *silmad maha ja* (5,5%), substantiiv-pronoomen (S-P), nt *sugulaste juurde oma* (5,1%) ja substantiiv-numeraal (S-N), nt *kord nõuuks 12* (0,7%).

1990ndatel on substantiivialgulise klassi osakaal tervikuna kahanenud, laienenud on kolme alamklassi esinemus: substantiiv-adverb (S-D), nt *mees lõpuks välja*, substantiiv-substantiiv (S-S), nt *jutt või luuletus*, ja substantiiv-konjunktsioon (S-J), nt *käed ära ja*. Nii on alamklassi S-S osakaal suurenenud 4,3% (19,7%-lt 24,0%-ni), S-D osakaal 2,3% (31%-lt 33,3%-ni) ja S-J osakaal 1,6% (5,5%-lt 7,1%-ni). Ülejäänud viie alamklassi (adpositsiooni-, pronoomeni-, verbi-, numeraali- ja adjektiivilõpuline) esinemus näitab kahanemise tendentsi: S-K 3,1%, S-P 2,7%, S-V 1,4%, S-N 0,6% ja S-A 0,3% võrra (vt tabel 1).

Järgnevalt kirjeldan täpsemalt, milliste ilukirjanduskeele kasutusmustritega on nihked alamklasside esinemuses kõige sagedamini seotud.

1) Alamklass substantiiv-adverb (S-D)

1890ndate keelekasutuse analüüs tõi alamklassis S-D esile kaheksa morfoloogilist klastrit (vt lisa 1): SKD (40,5%), SVD (25,9%), SDD (18,6%), SSD (11,2%), SPD (1,9%), SAD (1,1%), SJD (0,5%) ja SND (0,3%). Neist kõige laialdasema kasutusega on **SKD**, mille sagedamad trigrammid algavad substantiiviga ainsuse genitiivis, järgnevad adpositsioon ja adverb, nt *<hüppas> laua pealt üles, <laskus> ülema ette põlvili*. Adpositsioonidest esinevad enim kohatähenduslikud *peal, ees ja sees*, adverbidest on korduvalt kasutatud verbipartikleid *tagasi, kinni, maha*.

1990ndate keelekasutuses sisaldab alamklass S-D kuut morfoloogilist klastrit (vt lisa 1): SVD (58,1%), SDD (18,1%), SKD (11,0%), SSD (7,3%), SJD (3,9%), SPD (1,6%). SKD esinemus on sajandi vältel märgatavalt kahanenud (40,5%-lt 11%-le, vt tabel 1, lisa 1). See erinevus on statistiliselt oluline (LL +/6,25). Suurima esinemusega on SVD (58,1%), mille keskmine komponent on öeldisverb indikatiivis imperfekti ainsuse 3. pöördes, nt *töö edenes vaevaliselt*.

Eespool seostasid adpositsiooni kui suletud sõnaliigi osakaalu vähenemist selle kasutusmallide kinnistumisega eesti keeles. Vajalik eeltingimus on paralleelsete võimaluste olemasolu sama tähenduse edastamisel – saab kasutada nii adpositsioonifraasi kui ka käändetunnust. Viimase tähendus on palju abstraktsem ja kasutusala seetõttu avaram (EKK: 191; vt ka Kaalep *et al.* 2000: 628–629). Kuigi Riho Grünthal (2003: 111) on väitnud, et eesti keelele on omane käändetunnuse ja tagasõnaga fraaside lõimumine ning soome keelele segregatsioon, näitab ilukirjanduskeeles kasutusmuutrite võrdlus 1890–1990, et sajandi jooksul on toimunud statistiliselt oluline kvantitatiivne nihe adpositsioonide hulga ja kasutusmallide kinnistumises. Niisama lihtsalt neid juurde ei tule, ka ei saa niisama lihtsalt adpositsioonifraasi asendada substantiivi käändetunnusega ning vastupidi (nt *laua taga, maja kohal, arvuti ümber*). Adpositsioonifraasi kasutusala kitseneb ja muutub spetsiifilisemaks.

Alamklassi S-D kõige levinum klaster 1990ndate ilukirjanduskeeles on **SVD**, mida ka 1890ndatel on aktiivselt kasutatud (esinemuselt SKD järel teisel kohal). SVD sagedamad trigrammid algavad substantiiviga ainsuse nominatiivis, verb on indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes, adverbil on erinevaid funktsioone, nt *kahin tõusis nüüd* (ajamäärus), *õue vaadates vaikelt* (viisimäärus). Klastri substantiivne sõnavara on rikkalik, verbil piiratum. Korduma jääb substantiiv subjekti, *olema*-verbi imperfekt koopula ja adverb öeldistäite funktsioonis, nt *neiu oli vait*. Erinevust SVD esinemuses 1890ndatel ja 1990ndatel võib pidada väga oluliseks (LL -/615,46), klaster esineb 1990ndatel olulisel määral rohkem kui 1890ndatel (vt lisa 3).

Substantiivi, eriti aga adverbi ja verbi kui avatud sõnaliikide funktsionaalne võimekus tuleb esile tekstiloomes (nt verbi ajavormide roll erineva esituslaadiga tekstilistes terviküksustes või adverbide polüfunktsionaalsus ja analoogia grammatiliste morfeemidega). Seda võimekust toetavad eesti kirjakeele arengu aluseks olnud põhimõtted, samuti sajandi jooksul toimunud muutused väärtushinnangutes, mis kajastuvad ühiskondlikus teadvuses ja väljenduvad keele vahendusel. See on paratamatult leidnud kajastust ka ilukirjanduses. Alates 1980ndate perestroikast on ühiskondlikku teadvust enim mõjutanud ajakirjandus, mille keelekasutus on varasemaga võrreldes muutunud avatumaks, isiksusekessemaks ja stiililt värvikamaks. Mahuliselt on vähenenud kirjelduste ning suurenenud konkreetsete isikustatud tegevuste osakaal (vt Yelenevskaya 2008: 117).

Kas just tingituna nendest mittelingvistilistest asjaoludest, kuid ka eesti 1990ndate ilukirjanduskeeles on alamklassi S-D klastrikasutuses esiplaanil adverbi sisaldavad mustrid. Võrreldes 1890ndatega on suurenenud klastri **SDD** esinemus. Kuigi osakaalu põhjal pole SDD kasutuses sajandi jooksul märkimisväärseid nihkeid (vastavalt 18,6% ja 18,1%), tuleb erinevust pidada siiski oluliseks, kuna LL on -/82,28.

SDD sagedam trigramm algab substantiiviga ainsuse nominatiivis subjekti funktsioonis, sellele järgnevad kaks adverb, nt *äär peaaegu juba*. Kuigi kõige sagedamini on kasutatud rõhuadverbe *koguni*, *nii* ja *ikka*, ei laiene see SDD-klastrile tervikuna, kuna kasutatud on erinevat päritolu adverbe, millel on tekstis erinevaid funktsioone, nt verbipartikkel *ära* (<*võtab*> *mees vist ära*), subjektiivmodaalne hinnangusõna (<*ei tule*> *ettepanek vist lihtsalt*), määruslik laiend (<*on*> *elu ju alati*).

Klastris **SSD** esinemas 1890ndatel ja 1990ndatel oluliselt erinev (LL -/14,52), mis näitab veel kord, et substantiivialgulise morfoloogilise klassi keelekasutusnihetes mängib olulist rolli adverb. Sellele sõnaliigile omane funktsionaalne võimekus avaldub varieerumises, nt *poiste seadus veel* (ajamäärus), *meeste jutt mitte* (eituspartikkel), *laulu sõnad vist* (subjektiivmodaalne tõeväärtushinnang) jm. 1890ndatel esineb SSD puhul raskusi adverb kui sõnaliigi ja selle tekstifunktsioonide määramisel (vt ka Habicht *et al.* 2011), põhjuseks õigekirjutusreeglid, sõnajärje- ning reksioonimuutused jm, mistõttu esineb mitmeti tõlgendatavust.

SJD pole 1890ndate valimis statistiliselt oluline klaster, kuid võrdlus 1990ndatega (LL -/67) viitab, et on tekkinud oluline erinevus (nelja näite asemel 41), nt *koormus ja lihtsalt*, *kinos ja sealgi*, *idee või õigemini*. 1990ndatel esineb substantiiv nominatiivis, partitiivis ja inessiivis, sidesõnadest tarvitatakse nii subordineerivaid (*kui*, *nagu*) kui ka koordineerivaid (*ja*, *või*), varieeruvad adverbide liigid ja funktsioonid. Seega on 1990ndaks muutunud mitte ainult mustri esinemas, vaid ka selle morfosüntaktiline keerukus. Võib oletada, et see protsess jätkub.

2) Alamklass substantiiv-verb (S-V)

1890ndate keelekasutuse analüüs tõi alamklassis S-V esile üheksa klasterit (vt lisa 1): SSV (27,4%), SVV (27,2%), SKV (26,5%), SDV (9,9%), SPV (3,4%), SAV (2,4%), SJV (2,4%), SNV (0,5%) ja SXV (0,3%; X – verbi juurde kuuluv sõna, millel eraldi sõnaliigi tähistus puudub). Kuigi esimese kolme klasteri esinemas on lähedane, kasutatakse kõige laiemalt **SSV**-d. Trigrammides on substantiiv tavaliselt ainsuse genitiivis eestäiendina, järgnevad substantiiv ainsuse nominatiivis subjektina ja öeldisverb indikatiivis imperfekti ainsuse 3. pöördes, nt *mõisa aidamees suri*, *Tagametsa perepoeg jahmatas*. Võrdlus 1990ndatega (vt ka lisa 1) näitab, et SSV esinemas on tunduvalt kitsenenud (27,4%-lt 13,4%-le, vahe 14,0%) – see vahe on statistiliselt oluline (LL -/2,0). Samas on 1990ndatel tunduvalt kasvanud klasteri **SDV** osakaal (9,9%-lt 25,8%-ni, vahe 15,9%; LL -/185,77). Järelikult on SSV tunduv kahanemine ja SDV esilekerkimine 1990ndate ilukirjanduskeele mustrites märgiline. Ühelt poolt on see seotud

adverbi kui sõnaliigi kasutusala laienemisega, teisalt sisaldab SDV 1990ndatel enamasti ühendverbi mineviku liitaja (<oli> šokolaadi ära söönud) või da-infinitiivi vormis (<võid> ukse lahti teha). Niisiis on SDV laienemine eesti keeles seotud otseselt analüütilisuse suurenemisega. Tänapäevases keelekasutuses on SDV kinnistunud analüütiliste ühendverbide kasutus- ja moodustumallina (vt Esilon 2014a: 63).

Analooziliselt on kinnistunud 1890ndatel ebaoluline **SJV**, mis 1990ndate ilukirjanduskeeles esineb osalausepiiril, keskmiseks komponendiks eranditult rinnastav sidesõna (enamasti *ja*), nt *kausi ja tõstis* (vt ka Trainis & Allkivi 2014: 290). See erinevus on statistiliselt oluline (LL -/134). Niisiis kinnistuvad 1990ndate keelekasutuses SDV ja SJV, mille osakaal 1890ndatel ei ole statistiliselt oluline. Selle kvantitatiivse nihkega kaasneb mõlema struktuuri morfosüntaktiline kinnistumine.

1890ndate ilukirjanduskeeles teine oluline klaster on **SVV**, milles substantiiv on tavaliselt ainsuse nominatiivis subjekti funktsioonis, järgnevad eitav abiverb ja finitne intrantsitiivne põhiverb indikatiivi imperfektis, nt *süda ei ole*. Substantiivina varieeruvad üld- ja pärisnimed (nt kohanimed *Greekamaal*, *Prantsusemaal*). 1990ndatega võrreldes tuleb klasteri SVV kasutuses esile oluline erinevus (LL -/89,21; osakaal vastavalt 27,2% ja 29,7%, vahe 2,5%). Eitava kõne laienemine 1990ndate ilukirjanduskeeles muudab võib olla tingitud isiksusekeskse arutlev-jutustava esituslaadi laienemisest. Joel Sang (1983: 24) seostab seda teksti pragmaatikaga:

eitavaid lausungeid kasutab kõneleja selleks, et kummutada vestluspartneri eelnevat ütlust või oletatavat arvamust. Seega eeldab eitus juba iseenesest (tegelikku või mõttelist) dialoogi.

Kolmas oluline klaster 1890ndate ilukirjanduskeeles muudab on **SKV**. Selles sisalduvate trigrammide morfosüntaktiline dominant on adpositsioonifraas: substantiiv ainsuse genitiivis + adpositsioon. Ning kuigi verbi morfosüntaks varieerub (nt ainsuse ja mitmuse 3. pööre, finitiivsed ja infiniitised vormid), järgneb adpositsioonile sagedamini siiski intransitiivne öeldisverb indikatiivis imperfekti ainsuse 3. pöördes, nt *silma ees seisis*. Saja aastaga on adpositsiooni sisaldava SKV esinemine ilukirjanduskeeles oluliselt kahanenud – vastavalt 26,5% ja 16,9%, vahe 9,6%. See erinevus on statistiliselt oluline (LL -/13,33), mis räägib adpositsiooni kui suletud sõnaliigi ja adpositsioonifraasi kinnistumise kasuks neile omases määruse funktsioonis (sama kirjeldasin eespool SKD kasutuses).

Kokkuvõttes toetavad ka alamklassi S-V klasterite kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed nihked samu tendentse ilukirjanduskeeles arengus, millest eespool juttu: adverbi ja verbi osakaal laieneb, adpositsioonifraasi sisaldava mustri osakaal

kitseneb ja muutub spetsiifilisemaks, esile tõusevad mustrid, mis omased isiksusekesksele arutlevale-jutustavale esituslaadile. 1990ndate keelekasutuses on vähenenud ka pronoomenit ja adjektiivi sisaldavate mustrite SPV ning SAV osakaal (LL vastavalt $+3,28$ ja $+1,02$); täielikult on taandunud 1890ndatel marginaalsed klastrid SNV ja SXV.

3) Alamklass substantiiv-substantiiv (S-S)

1890ndate tekstides koosneb alamklass S-S kaheksast klastrist (vt lisa 1): SJS (26,3%), SSS (16,3%), SKS (12,9%), SVS (12,5%), SAS (12,1%), SDS (9,1%), SPS (8,7%) ja SNS (2,1%). Suurima esinemusega on **SJS**, kus rinnastav sidesõna ühendab kahte substantiivi ainsuse nominatiivis. 1990ndateks on selle klatri osakaal suurenenud 9,1% (26,3%-lt 35,4%-le; LL $-/200,69$), mis on oluline kvantitatiivne erinevus. Tegu on kinnistunud mustriga, milles substantiivid võivad olla semantiliselt lähedased (nt *kirin ja kärin*, *mõte ja meel*), vastandatud (nt *must ja valge*, *mets ja meri*) või kontekstisidusad teemasõnad (nt *kord ja kohus*, *mees ja hobune*).

Kuigi olulisuselt teise klatri **SSS** esinemus on 1890ndatel 16,3% (SJS-ga võrreldes tunduvalt kitsama levikuga), taandub see 1990ndateks 3%-le (vahe 13,3%). See on statistiliselt oluline kvantitatiivne nihe (LL $+/5,14$), muster on iseloomulik vaid 1890ndate ilukirjanduskeelele, nt *kindrali mütsiga mehe <kõrval>*. Kolmanda komponendi kääne varieerub: ainsuse nominatiiv (*Parisi linna valitsus*), genitiiv (*mamma hääl kopli <taha>*), partitiiv (*pool taevalae äärt*), illatiiv (*sissetulekust riigi kassasse*), mitmuse adesiiv (*Athena linnas pulmadel*), elatiiv (*hääl kopli võsadest*) ja essiiv (*kohuseid riigi kodanikkudena*). 1890ndatel sisaldab klaster SSS mitmeid kohanimesid, nt *Gusti loigu kaldal*, *Viljandi-maale Karksi mõisa*.

Alamklassi S-S ülejäänud klastrite (SKS, SVS ja SAS) esinemus on 1890ndatel lähedane. 1990ndateks on neist enim laienenud adjektiivi sisaldav muster **SAS**, nt *<ka> abielu vanade eestlaste <juures>* (vastavalt 12,1% ja 21,9%, vahe 9,8%, LL $-/157,89$), veidi vähem verbi sisaldav **SVS**, nt *<kümme vana> poissi võtsivad naesed* (vastavalt 12,5% ja 17,8%, vahe 5,3%, LL $-/34,48$). Kitsenenud on adpositsioonifraasi sisaldava klatri **SKS** esinemus (vastavalt 12,9% ja 10,8%, vahe 2,1%, LL $-/34,48$), nt *ukse taha põrandale*, sest adpositsioonifraasi kasutus on koondunud SKD ja SKV ümber (vt eespool). Seega kinnitavad siinsed andmed samu tendentse avatud ja suletud sõnaliikide kasutuses, mida kirjeldasin morfoloogiliste klasside põhjal.

4) Alamklass substantiiv-adpositsioon (S-K)

Alamklassis S-K on 1890ndate ilukirjanduskeelee andmetel neli klastrit (vt lisa 1): SSK (84,4%), SPK (9,9%), SVK (3,8%), SDK (1,9%). Alamklassi dominantne klaster **SSK** (<pani> *käe südamet vastu*) säilitab staatuse ka 1990ndatel (vastavalt 84,4% ja 86,6%, vahe 2,2%), kuigi erinevus on oluline (LL -/22,02) ja viitab adpositsioonifraasi kasutuse laienemisele. Klasterite SPK (*poisid enestest seast*) ja SVK (*neiud ronivad üle*) esinemus on võrreldavatel perioodidel suhteliselt ühtlane; SDK (*seadus veel pärast*) kaob 1990ndatel kasutusest; uue muustrina tuleb esile lausealguline SNK (*Kella viie ajal, Kella kahe paiku*). Kirjeldatud tendentsid adpositsiooni sisaldavate muustrite kasutuses tõendavad veel kord, et 1990ndateks on adpositsioonifraasi kasutusala kitsenenud ja muutunud spetsiifilisemaks.

2.2.2. Adverbialgulse klassi alamklassid ja sagedamad klastrid

1990ndate ilukirjanduskeeles on adverbialgulse klassi muustrid saanud avarama kasutuse ja substantiivialguline klass on taandunud teisele positsioonile. 1890ndatel on adverbialgulse klassi kõige sagedam alamklass adverb-adverb ehk D-D (25,9%), nt <kandis> *väga tähtsalt ette*, järgnevad adverb-verb ehk D-V (23,9%), nt *nii ilus on*, ja adverb-substantiiv ehk D-S (21,4%), nt <võttis> *ometi naese kaenlasse* (vt tabel 2).

Tabel 2. Adverbialguliste alamklasside võrdlus 1890–1990.

	Alamklass	D-D	D-V	D-S	D-K	D-P	D-J	D-A	D-N
1890ndad	Osakaal	25,9%	23,9%	21,4%	10,9%	7,4%	5,6%	4,4%	0,5%
1990ndad	klassis	19,1%	25,4%	29,4%	4,4%	7,5%	6,5%	7,5%	0,2%

1990ndatel on seis vastupidine – suurema esinemusega alamklass on D-S (29,4%), nt <oli> *nii selgesti meelest*, järgnevad D-V (25,4%), nt *ennevanasti on olnud*, ja D-D (19,1%), nt *seejärel silmitseb mõtlikult*. 1990ndateks on kitsenenud alamklasside D-S (8% võrra) ja D-D (6,8%) esinemus ning laienenud D-V (1,5%) kasutus. Väiksema osakaaluga alamklasside seas on suurim nihe alamklassi D-K (<naeris> *mõnikord tema üle*) esinemuses (kahanenud 6,5%) ning alamklassi D-A (*nagu uus hiilgav*) kasutuses (suurenenud 3,1%). Alamklasside D-P (<tahtis> *veel enam oma*), D-J (<tuli> *siis jälle ja*) ning D-N (*praegu kaks miljonit*) kasutus on jäänud ühtmoodi marginaalseks.

Niisiis on 1990ndatel laienenud adverbialgulistes alamklassides nende muustrite esinemus, mis lõpevad substantiivi ja verbiga, vähemal määral ka adjektiiviga, samas kui adverbi ja adpositsiooniga lõppevate muustrite osakaal

kahaneb. See on üldiselt kooskõlas sõnaliikide üldiste kasutustendentsidega, mis tulid esile morfoloogiliste klasside ja nende alamklasside alusel.

1) Alamklass adverb-adverb (D-D)

Alamklass D-D koosneb mõlemas valimis kuuest klastrist (vt lisa 2), mille esinemus 1890ndate ilukirjanduskeeles muustrites on järgmine: DDD – 68,4%, DJD – 8,7%, DPD – 8,6%, DVD – 8,6%, DSD – 5,4% ja DAD – 0,3%. Domineerib eri liiki määrustest koosnev muster **DDD**, nt *<tulevad> siiapoole nagu ka, <läks> kaugemale eest ära, <tundus> esiotsa küll natukene*. Klasterit iseloomustavad adverbide avar funktsionaalne võimekus ja suur leksikaalne varieeruvus.

1990ndate ilukirjanduskeeles on DDD samuti suurima osakaaluga klaster, kuid võrreldes 1890ndatega on selle esinemus siiski tunduvalt kahanenud – lausa 28,4% (68,4%-lt 40%-le). See võib olla seotud muutustega sõnajärjes, kuigi kolm järjestikust adverbilist on eesti keele sõnajärjele üldiselt omane (vt Matsak *et al.* 2010). Kõikide ülejäänud klastrite osakaal alamklassis on aga kasvanud: verbi sisaldav DVD 10,3% (8,6%-lt 18,9%-le), substantiivi sisaldav DSD 8,3% (5,4%-lt 13,7%-le), konjunktsiooni sisaldav DJD 4,7% (8,7%-lt 13,4%-le), pronoomenit sisaldav DPD 4,5% (8,6%-lt 13,1%-le) ning adjektiivi sisaldav DAD 0,6% (0,3%-lt 0,9%-le). Log-tõepära funktsiooni alusel pole vahe DDD esinemuses statistiliselt eriti märkimisväärne (LL -/17,42), hoopis olulisemaid nihkeid on toimunud DVD (LL -/110,98), DSD (LL -/90,04), DJD (LL -/56,85) ja DPD (LL -/55,44) puhul, mille kasutusala on 1990ndatel laienenud koos adverbide esinemuse suurenemisega. Muutunud on ka struktuurid, mille koosseisus adverbide eelistatakse. Niisiis on sajandi jooksul lisaks kvantitatiivsetele toimunud ka kvalitatiivseid nihkeid, nt adverbilise sisaldavate klastrite alusel tekib uusi vabu ning seotud ühendeid, mis viitab analüütilisuse laienemisele:

tegu on kinnistunud [...] struktuuridega, mille põhjal saab moodustada praktiliselt piiramatul hulgal mitmesõnalisi kooslusi, millest aja möödudes võivad kujuneda idiomatilised üksused [...] (Eslon 2014b: 20).

DDD trigrammides on näha ühelt poolt suurt leksikaalset ja funktsionaalset varieeruvust, teisalt aga on 1990ndate keelekasutuses rõhuadverbide, verbi- ja eituspartiklite kõrval esile tulnud ka (potentsiaalseid) liitseid adverbilisi üksuseid nagu *<tõstis> kaugemale eest ära, <ei jäänud> sugugi enam rahule, <vaatas> juba eemalt vastu*, mis on märk suurenevast analüütilisusest. Ka see kvalitatiivne nihe viitab analüütilisuse laienemisele. Adverbidega rõhutatakse (*veel nii kaugel*), tuuakse esile (*pealegi veel nii*), seotakse omavahel lauseid (*Kas mitte sellepärast*) ja osalauseid. Kõige enam korduvad *kuidas, nüüd, mitte* ja *võib-olla*.

DJD kasutuserinevus on kvantitatiivne (1990ndatel esineb 4,7% võrra rohkem). 1890ndatel seob rinnastav sidesõna (tavaliselt *ja*) kahte viisimäärust (*pik-kamisi ja tähendusrikkalt, igatsevalt ja õrnalt*) ning kohamäärustena esinevaid proadverbe (*siin ja seal*). Ka 1990ndatel kasutatakse selles mustris peamiselt rinnastusseost ja viisimäärusi (*tõiselt ja ka, üliviiisakalt ja korralekutsuvalt*).

DPD alguses on 1890ndatel tavaliselt *kus, kust, kas, eks, vist* ning lõpus *küll, nüüd, sinna, siis* (nt *kus ennast nüüd, eks mind siis*). 1990ndatel avaldub selle mustri kasutuses kvalitatiivne nihe, mille tulemuseks on tugiverbiühendid. Sel juhul on vähemalt üks DPD adverbidest partikli funktsioonis ja kuulub tugiverbiühendisse, põhiverb asub vasakus või paremas kontekstis, nt *<läks> täiesti endast välja, <oli> nõus mind ära <viima>*. Ka see on nihe suurema analüütilisuse poole, sest tugiverbiühendid on analüütilised konstruktsioonid.

Tähelepanu köidab samuti kahte adverb ja verbi sisaldav **DVD** (*siis on hilja, Küll on hiljuti*), mis on sagedamini vormistatud finiiitverbiga indikatiivi oleviku ainsuse 3. pöördes. 1890ndate keelekasutuses algab DVD ajamäärustega *siis, nüüd, homme* ning lõpeb rõhuadverbidega *ka, jälle, veel, ikka* (üksikjuhtumitel viisimäärustega *aralt ja raskesti*). Ka selle klatri kasutuses on sajandi jooksul toimunud kvalitatiivne nihe – 1990ndatel on rõhuadverbid asendunud *-ki (-gi)* liitega, nt *nii tuli ka <tema> ~ nii tuli temagi; varsti algab ju <kevad> ~ kevadki algab varsti*. Samuti kasutatakse DVD alusel analüütilisi ühendverbe, nt *raskelt elas üle, kuipalju kõneleb kaasa*, kus verbipartikkel asub põhisõna järel.

Klastris **DSD** esineb substantiiv nii 1890ndatel kui ka 1990ndatel subjekti (*<tulevad> ehk mõisasaksad siit*), objekti (*<tõmbas> rahulikult sukkepükse üles*) ning adverbialina (*<oli> kauem osakonnas kinni*). Viimasel juhul eristuvad fraasiadverbialid, kus substantiiv on adverb laiendsõna (*<astus> praegu uksest välja, <said> ilusasti jõest üle*).

2) Alamklass adverb-verb (D-V)

1890ndate alamklass D-V koosneb seitsmest klastrist (vt lisa 2): DDV (33,4%), DVV (28,8%), DJV (18,7%), DSV (8,9%), DAV (5,0%), DPV (4,8%) ja DNV (0,4%). Suurima esinemusega **DDV** algab kahe adverbiga, järgneb infiniitne sihiline verb objekti funktsioonis, nt *täiesti selgesti lugeda*. Adverbide funktsionaalne võimekus ja leksikaalne varieeruvus on suur, neid kasutatakse peamiselt rõhusõna (*ometi ka lugeda*), verbipartikli (*siit ära saab*) ja subjektiivmodaalse hinnangusõnaga (*vist küll ei*); nendega väljendatakse määra (*igati arusaadavalt kõneleda*) ja aega (*Liiga hilja oli*); rõhuadverb laiendab järgnevat adverb, moodustades sellega fonoloogilise ja semantilise terviku ehk potentsiaalse liitadverbi, mis on analüütilisuse ilming. DDV-s varieeruvad ka verbi vormid ning funktsioonid: kasutatud on finiiitöeldisena imperfekti ainsuse 3. pööret (*nii kaua vingerdas, jälle edasi tormas*), da-infinitiivi (*kaugele eemale pugeda*)

ja *ma*-infinitiivi (*üksinda valmis saama*). Kõneliik on valdavalt jaatav, kuid esineb ka eitavat kõnet (*veel koguni ei <olnud>*). 1990ndatel on DDV esinemus oluliselt suurem kui 1890ndatel, see kvantitatiivne erinevus on statistiliselt väga oluline (LL -/252,72). Esile tulevad analüütilised ühendverbid nagu *nii kokku lepitud*, *lõpuks läbi peksnud*, *otsustavalt vahele astuda*.

DVV on kasutusel eitavas kõnes, nt *edasi ei tule*. 1890ndatel on DVV esinemus 4% võrra suurem kui 1990ndatel (vastavalt 28,2% ja 24,8%). See kvantitatiivne erinevus on statistiliselt oluline (LL -/107, 74). Samalaadne nihe tuli eitava kõne puhul välja ka klastriga SVV (vt alamklass S-V). Sidusin 1990ndatel SVV eitava kõne eelistamise isiksusekeskse arutlev-jutustava esituslaadiga. Lisaksin, et eesti keele õppija valib oma kirjalikes töödes tavaliselt eitava kõne ilmselt oskamatusesest või ebakindlusest luua arutlev-jutustavas esituslaadis sidusaid ja loogiliselt üles ehitatud tekste. Kas 1890ndate keelekasutus kajastab midagi analoogset, sellele sinne analüüs otsest vastust ei paku. Ilmselt kujunesid alles 1990ndateks erinevatele esituslaadidele omased keelekasutusstandardid.

DJV algab adverbiga, järgnevad rinnastav sidesõna ja sihiline põhiverb indikatiivi imperfektis ainsuse (harvem mitmuse) 3. pöördes, nt *<ärkas> üles ja hüüdis*, *<istusid> kokku ja sosistasivad*. Selle mustri kasutusala on 1990ndateks ahenenud (18,7%-lt 12,6%-le, vahe 6,1%), ühtegi imperfekti mitmuse vormi ei esine, ainult ainsus. Tegu on olulise kvantitatiivse erinevusega (LL -/36,22), millega kaasneb kvalitatiivne nihe – verbi morfosüntaktiline kinnistumine.

DSV-l (nt *salamahti nõuu pidas*, *rohkesti lapsi on*) poleks vajadust peatuda, kuna optimaalsuskoeffitsient jääb alla kriitilise piiri, kuid LL -/74,94 viitab samas olulisele kvantitatiivsele erinevusele võrreldes 1990ndatega (analoogia DJV-ga). 1890ndate keelekasutuses on DSV funktsionaalselt ja vormiliselt mitmekesine. Esineb viisi- (*rohkesti*, *salamahti*), aja- (*täna*), hulgamäärusi (*palju*) jne; substantiiv on partiivis (*palju raamatuid oled*), abessiivis (*nõnda piirita ei*), aditiivis (*siis kosja ei*), inessiivis (*Kusagil maailmas ei*), nominatiivis (*kus õnn on*), aditiivis (*Ka Muhumaal teati*). Verbi kasutatakse jaatava ja eitava kõne (eitav abiverb *ei*) preesensis ning imperfektis. Seevastu 1990ndate keelekasutuses on DSV kinnistunud lause alguses reeglina eitavas kõnes: adverb, isikunimi ainsuse nominatiivis subjekti funktsioonis ja eitus, nt *Võib-olla Aune ei <tulegi>*. Niisiis kaasneb kvantitatiivse nihkega ka kvalitatiivne.

DPV pole samuti 1890ndatel statistiliselt oluline, kuid võrdlus 1990ndatega näitab olulist erinevust (LL -/65,56). Nii 1890ndatel kui ka 1990ndatel on sagedamad need trigrammid, kus adverb asub lause alguses, kuid 1890ndatel järgneb sellele ainsuse 2. isiku ja 1990ndatel ainsuse 3. isiku personaalpronoomen, nt *Miks sa ei*; *Kas ta ei*. Kvalitatiivne nihe seisneb vahetu *mina-sina* suhtluse asendumises rääkimisega kellestki kolmandast (*temast*).

3) Alamklass adverb-substantiiv (D-S)

Alamklass D-S koosneb üheksast klastrist, mille esinemus 1890ndate keelekasutuses on järgmine: DAS – 24,2%, DDS – 22,7%, DPS – 18,6%, DSS – 13,9%, DVS – 10,6%, DNS – 4,8%, DJS – 3,5%, DKS – 1,3% ning DGS – 0,4% (G – genitiivatribuut, käändumatu eestäiend), vt lisa 2. 1890ndate keelekasutuses on olulisim **DAS**, mille iseloomulikuks tunnuseks avar leksikaalne ja morfosüntaktiline varieerumine. Esile tuleb kaks sagedamat mustrit: a) adverb, adjektiiv genitiivse eestäiendina ja tagasõnafraasi kuuluv substantiiv ainsuse genitiivis, nt *teravamalt liikuva ilmapildi <taga>*; b) adverb, adjektiiv ainsuse partitiivis eestäiendina, substantiiv ainsuse partitiivis objekti funktsioonis, nt *<on> kaua rasket tööd <teinud>*. Silma hakkab substantiivi käändevalik: genitiivi ja partitiivi kõrval esineb nominatiivi (*juba suur laps*), komitatiivset ja aditiivset substantiivi on kasutatud viisimääрусena (*ka nähtava uhkusega; nii kentsakal toonil*).

1990ndate ilukirjanduskeeles on klatri DAS osakaal kasvanud 9,5% (24,2%-lt 33,7%-le), erinevus on statistiliselt oluline (LL -/343,18). Ilmselt on kvantitatiivse nihke põhjustanud erinevat liiki adverbiaalide rikkus, mis 1990ndate keelekasutuses esile küünib. Adjektiivne eestäiend sulandub käändelise aja-, koha-, viisi-, seisundi- ja hulgamäärusega (*nüüd kibeda irooniaga, kõrgemal seisvate inimeste, monotoonselt kulgev abielu, kikivarvule tõusnud poisike, palju priskemat naist*), laiendades DAS-struktuurist vasakul paiknevat öeldisverbi (*<lausus> nüüd kibeda irooniaga*). Ilmselt ilukirjandusliku esituslaadi keelelise mitmekesistamise tulemusel on 1990ndatel kasvanud semantiliste käänete kasutamine erinevates adverbiaalsetes funktsioonides, kuid see seisukoht vajab tõestamist.

DDS sisaldab 1990ndate keelekasutuses tavaliselt substantiivi ainsuse partitiivis, nt *isegi küllalt valgust* (sh väljendverbid nagu *<andis> veel enam hoogu, <sai> aeg-ajalt isegi aru*). 1890ndate keelekasutuses esineb substantiiv ka nominatiivis (*siis ainult teadus <saab>*) ja genitiivis (*vast veel Ahvrika <kõrbes>*). Sajandi jooksul on substantiivi morfosüntaktiline varieerumine asendunud kinnistunud vormikasutusega (ainsuse partitiiv). Seetõttu on ka DDS-i esinemus 1990ndateks kahanenud 6,2% (22,7%-lt 16,5%-le). Adverbide kasutus on jäänud samaks: esimene tavaliselt ajamäärus (sagedamad *siis, nüüd, praegu, homme*, nt *praegu veel aega*) või rõhusõna *nii (nii palju raamatuid)*, teine viisimäärus (*<tegi> nüüd tihemini haiget*). Statistiliselt olulise kvantitatiivse erinevuse taga (LL -/93,72) peitub vormikasutuse kinnistumisega seotud kvalitatiivne nihe – laieneb DDS-i alusel moodustatud analüütiliste väljendverbide kasutamine (areng suurema analüütilisuse poole).

DPS on struktuur, kus adverbile järgnevad genitiivse eestäiendina ainsuse 3. isiku personaalpronoomen *ta* ja substantiiv ainsuse nominatiivis subjekti funktsioonis, nt *mil ta elupõhi*. Harvem esineb muster, mis sisaldab adverbi järel determinatiivpronoomenit ainsuse genitiivis ning tagasõnafraasi kuuluvat substantiivi ainsuse genitiivis, nt *surnult oma vere <sisse langes>*. Ka seda klastrit esineb 1990ndatel vähem kui 1890ndatel (vahe 2,8%, vastavalt 18,6% ja 15,8%). Erinevus on statistiliselt oluline (LL -/73,63). Kvalitatiivseid nihkeid vormi ja funtsiooni tasandil pole märgata.

DSS-i kasutuses on 1990ndateks toimunud oluline nihe (13,9%-lt 8,2%le, vahe 5,7%, LL -/34,90). 1890ndatel algab klatri sagedam muster ajamäärusega, järgnev substantiiv ainsuse genitiivis on eestäiend ja teine substantiiv ainsuse partitiivis on objekti funktsioonis, nt *siis poisi rinnust <kinni krabas>*. Substantiivi (eriti viimase) kääne ja seega süntaktilised funktsioonid varieeruvad, nt *jälle õnnetusest õnnele, palju tulesi kirikus, jälle seaduse võimu*. 1990ndateks on toimunud kvalitatiivne nihe, sest viimane substantiiv ainsuse nominatiivis on kinnistunud subjekti funktsioonis, nt *vahest armastuse puudus, lausa kulla väärtus, maandatult vägivalla märk*. Tegu on samalaadse kinnistumisprotsessiga, millest eespool korduvalt juttu (nt DDS). Põhjendusena võiksid kõne alla tulla ka verbirektsiooni muutused, kuid see vajab tõestamist.

DVS on 1890ndatel alamklassis D-S esinemuselt viies. Võrreldes 1990ndatega on vahe selle klatri kasutuses statistiliselt oluline (LL -/136,23). 1890ndate ilukirjanduskeeles alustab DVS lauset, morfosüntaktiline varieerumine on piiratud: adverb + verb indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes + substantiiv ainsuse genitiivis eestäiendina, nt *Äkitselt kõlas koera <ulg>*. 1990ndatel on toimunud kvalitatiivne nihe, mis seotud substantiivi kinnistumisega ainsuse nominatiivis subjekti funktsioonis, nt *Siis helises uksekell, Arvatavasti oli märtsikuu*. Vastukaaluks morfosüntaktilisele kinnistumisele on rikkalikumaks muutunud DVS-i leksikaalne varieerumine.

DNS-i esinamus on 1890ndate ja 1990ndate ilukirjanduskeeles erinev (LL -33,90). 1890ndatel on see leksikaalselt ja morfosüntaktiliselt varieeruv klaster. Adverbid esinevad peamiselt rõhusõna ja ajamääruse funktsioonis (*alles viis aastat, viimaks kolm kuud, siis kolmas kord*); kvantorina on kasutatud põhi- ja järgarve; substantiiv on genitiivse eestäiendi (*küll ühe advokaadi*), kvantori järellaiendi (*enne mitukümmend korda*), subjekti (*korraga üks sisalik*) ja objekti funktsioonis (*nagu üht sundi*). 1990ndatel taandub mustri avar morfosüntaktiline varieerumine, esile kerkib kvantorfraasi sisaldav muster, milles põhiarv on ainsuse nominatiivis ja substantiiv ainsuse partitiivis (*koku kakssada kilo*). Ka see on näide morfosüntaktilisest kinnistumisest, mida võib määratleda keeleökonoomiast tingitud kvalitatiivse nihkena, nagu eespool kirjeldatud juhtumid (vt DSS, DDS, DVS).

DJS-i vormi- ja sõnavalik on 1890ndatel piiratud (nt võrdlus *paigal kui soola-sammas*; järgnevad tegevused <läks> *ära ja esimees <istus>*). 1990ndatel tuleb esile muster, milles subordineerivale sidesõnale järgnev substantiiv ainsuse nominatiivis on subjekti funktsioonis (nt *enne kui tüdruk, ilma et nakk*), harvem käändeline määrus (nt *tuimalt ja kõrvades*). Konjunktsioonidest esineb nii koordineerivaid kui ka subordineerivaid. Tegu on kvantitatiivselt (LL -/43,89), morfosüntaktiliselt ja funktsionaalselt erineva lingvistilise struktuuriga.

DKS (ka DNS ja DJS) esinemus on 1890ndate ilukirjanduskeeles marginaalne. Adverbidest on kasutatud *ikka, ruttu, veel*, eessõnafraasi kuuluv adpositsioon asub substantiivi ees, määrates selle käändekasutust – varieeruvad abessiiv, genitiiv ja partitiiv, nt *ikka ilma pruudita, ruttu ümber telje, veel pärast surma*. 1990ndatel on saanud domineerivaks muster, milles eessõnafraasi kuuluv substantiiv on kinnistunud ainsuse partitiivis, nt *hiljem mööda maad, juba enne keskpäeva*. Kvantitatiivset nihet saab pidada statistiliselt oluliseks (LL -/33,31).

Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et struktuuride DSS, DVS, DNS, DJS ja DKS kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed nihked näitavad kindlat arenguseaduspära: adverbi sisaldavatest klastritest, mille esinemus 1890ndatel on alla optimaalsuskoefitsienti ning mis on kasutusmuustrina ebaolulised, on sajandi möödudes saanud kinnistunud morfosüntaksi ja tekstifunktsioonidega mustrid. Selles peitub ka üks põhjusi, miks ületab 1990ndatel adverbi esinemus substantiivi esinemust. Poleks paha veenduda, kas nende muustrite kasutamine on tänaseks muutunud veelgi spetsiifilisemaks.

4) Alamklass adverb-adpositsioon (D-K)

Alamklass koosneb kahest klastrist: DSK ja DPK. Levinum on **DSK** (1890ndate korpuses 78,8%), mis koosneb adverbist, tagasõnafraasi kuuluvast substantiivist ainsuse genitiivis ja adpositsioonist (enamasti kohamäärus), nt *korraga laua peale, tasa kõrva sisse*. 1990ndate valimis on DSK osakaal suurem (82,4%, LL -/7,34). Vahe **DPK** kasutuses pole statistiliselt oluline (LL +/0,21, vastavalt 21,2% ja 14,4%, vahe 6,8%). Erinevus absoluutarvudes näitab, et adpositsioonifraasi sisaldavaid mustreid DSK ja DPK on 1990ndatel vähem kasutatud.

5) Alamklass adverb-pronoomen (D-P)

Alamklass D-P koosneb kuuest klastrist, mille osakaalud 1890ndate valimis on: DVP – 66,5%, DDP – 16,1%, DPP – 6,2%, DJP – 5%, DSP – 5%, DKP – 1,2%. Enim kasutatud **DVP** asub (osa)lause alguses: a) adverb + verb indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes finitiivisena + personaalpronoomen ainsuse 3. pöördes subjektina, nt *Murtult lähenes ta*; b) osalause alguses on kinnistunud proadverb *siis* ajamääruse funktsioonis, nt *siis saada teada, siis suri*

see. 1990ndateks on DVP kasutus laienenud (LL -/98,99, vahe on statistiliselt oluline). Adverbide valik on muutunud rikkalikumaks, nende tekstifunktsioonid avardunud: lisaks sidususfunktsioonile (osa)lause alguses esinevad ka aja- (*praegu näisid kõik*), viisi- (*väliselt andis tema, jäägitult pole tema*) ning hulgamäärusena (*rohkem tahtsin ma*). Tegu pole mitte niivõrd kvalitatiivse, kuivõrd kvantitatiivse nihkega ja viitab pigem ilukirjanduskeele leksikaalsemantilisele mitmekesisistumisele.

DDP (nt *ainult ettevaatlikult oma*) pole statistiliselt oluline, kuid LL -/39,54 näitab, et sajandi jooksul toimunud kvantitatiivne nihe on üsna märkimisväärne. Nagu DVP puhul, nii ka siin ei kaasne sellega kvalitatiivset nihet. Tegu on ilukirjanduskeele muutumisega leksikaalselt ja semantiliselt mitmekesisemaks (nt *võimalikult kauaks enda, siis juba mõnda, ju eelkõige iseennast*), mis paistab olema 1990ndatele iseloomulik.

Kokkuvõte

Artiklis kirjeldasin 1890ndate eesti ilukirjanduskeele kasutusmustreid võrrelduna 1990ndatega. Log-tõepära näitaja alusel tulid esile statistiliselt olulised kvantitatiivsed nihked mustrite kasutuses. Tavaliselt kaasnevad nendega ka kvalitatiivsed nihked.

Selgus, et 1890ndate keelekasutuses valdav substantiivialguline klass asendub 1990ndatel adverbialgulise klassiga. Järelikult laieneb adverbi kui avatud sõnaliigi esinemus, suureneb adverbide hulk, mitmekesisustuvad nende tekstilised funktsioonid. Sama tendents ilmneb ka substantiivialgulise klassi adverbi sisaldavate klastrite võrdlusest. Põhjuste seletamine – eriti silmas pidades adverbi rolli liitsete analüütiliste üksuste kujunemisel 20. sajandil ja praegu – vajab üksikasjalikku diakroonilist diskursuspõhist analüüsi. Käesoleva analüüsi tulemused näitavad, et see protsess avardub, pidevalt lisandub näiteid eesti keele analüütilisusest. Põhjusi on nii lingvistilisi kui ka tekstiloomelisi ja taotluslikke. Näiteks SVD-mustri laienemist 1990ndate ilukirjanduskeeles võib seletada rõhuasetuste muutumisega – väheneb kirjelduste ning suureneb konkreetsete isikustatud tegevuste osakaal. Oma mõju on sellele avaldanud ka 1980ndatel alanud perestroika, mis tõi ajakirjandusse ja sealt ilukirjandussegi isiksusekesksema keelekasutuse. SVD laienemist 1990ndatel kui olulisimat erinevust võrreldes 1890ndatega kinnitavad log-tõepära andmed (vt lisa 3): oluliselt erineva kasutusega 82 mustri seas on suurim vahe SVD kasutuses (LL -/615,46).

LL-näitaja alusel reastatud kvantitatiivsete nihetega kaasnevaid kvalitatiivseid lingvistilisi nihkeid ei saa siinse analüüsi põhjal käsitleda keelemuu-

tustena. Analüütilisuse suurenemine, mustrite morfosüntaktiline ja funktsionaalne kinnistumine, kaassõnafraasi stabiliseerumine omakeelse mustrina, adverbi jt avatud sõnaliikide leksikaalsemantilise varieerumise avarumine jne pole iseenesest veel diakrooniline muutus, vaid keelesisesed lingvistilised protsessid. Nii kinnistuvad sageli korduvate sõna(vormi)de järjendid, eriti morfosüntaktiliste ja leksikaalsete dominantide olemasolul. Näiteks DVP (*samas leidis ta, samas märkas ta, samas oli ta*), kus aluseks muster *samas* + öeldisverb imperfekti 3. pöördes + ainsuse 3. isiku personaalpronoomen *ta*. Adverbi leksikaalse ja pronoomeni morfosüntaktilise kinnistatusega kaasneb öeldisverbi suurem leksikaalne varieerumine. See on väga iseloomulik näide keelekasutuse lingvistilisest olemusest: ühelt poolt ökonoomsusele tuginev ja ratsionaalne, teisalt rikkalikult varieeruv ning väljendusvõimalusi pakkuv. Tegu on loomuliku protsessiga: mustri komponentide funktsioonide kitsenedes suureneb selle kasutussagedus. Protsess võib olla ka vastupidine (nt SDV funktsioonide laienemine).

Morfosüntaktilise kinnistumise ja leksikaalsemantilise avarumise protsessi näitavad ka DSS, DVS, DNS, DJS ja DKS, mis 1890ndatel kuuluvad statistiliselt ebahulaliste hulka, kuid on sajandiga läbi teinud nii kvantitatiivse kui ka kvalitatiivse arengu – igas klastris on esile kerkinud üks dominantne muster, mistõttu muutub ka mustreid ümbritsev kontekst, k.a esituslaad. Kerkib küsimus, mis edasi. Kas need mustrid on tänaseks sama olulised, on nende areng kulgenud marginaliseerumise suunas või on neist saanud statistiliselt olulised mustrid.

Teine osa kasutusnihetest tuleneb keelekasutaja eelistustest jm konsensuslikest faktoritest ega ole olemuslikult ja tekkelt lingvistilised, vaid lingvistiliste vahendite suhtes valivad (nt noor-eestlaste pürgimused, Aaviku keeleuuendus). See mõjutab ka ilukirjanduse temaatikat, tekstide sisu ja avaldub sõnastustes (nt pronoomeni- ja verbialgulise morfoloogilise klassi kasutussageduse muutumine). Püüe väljendusrikkama eesti keele poole ilmneb ilukirjanduskeelee muutrites esile tulnud nihetes ja on kooskõlas eesti keele loomuliku arenguga.

Ilukirjanduskeelee mustrite diakroonilise analüüsi tulemustel on rakenduslik väljund eesti keele grammatikakirjeldustes ja keeleõpikutes. Ilukirjanduskeel kui kirjakeele ideaalvariant sobib malliks nii emakeelekõnelejale kui ka eesti keele õppijale, et lihvida või omandada tekstiloomes vajalikku vormi- ja sõnakasutust.

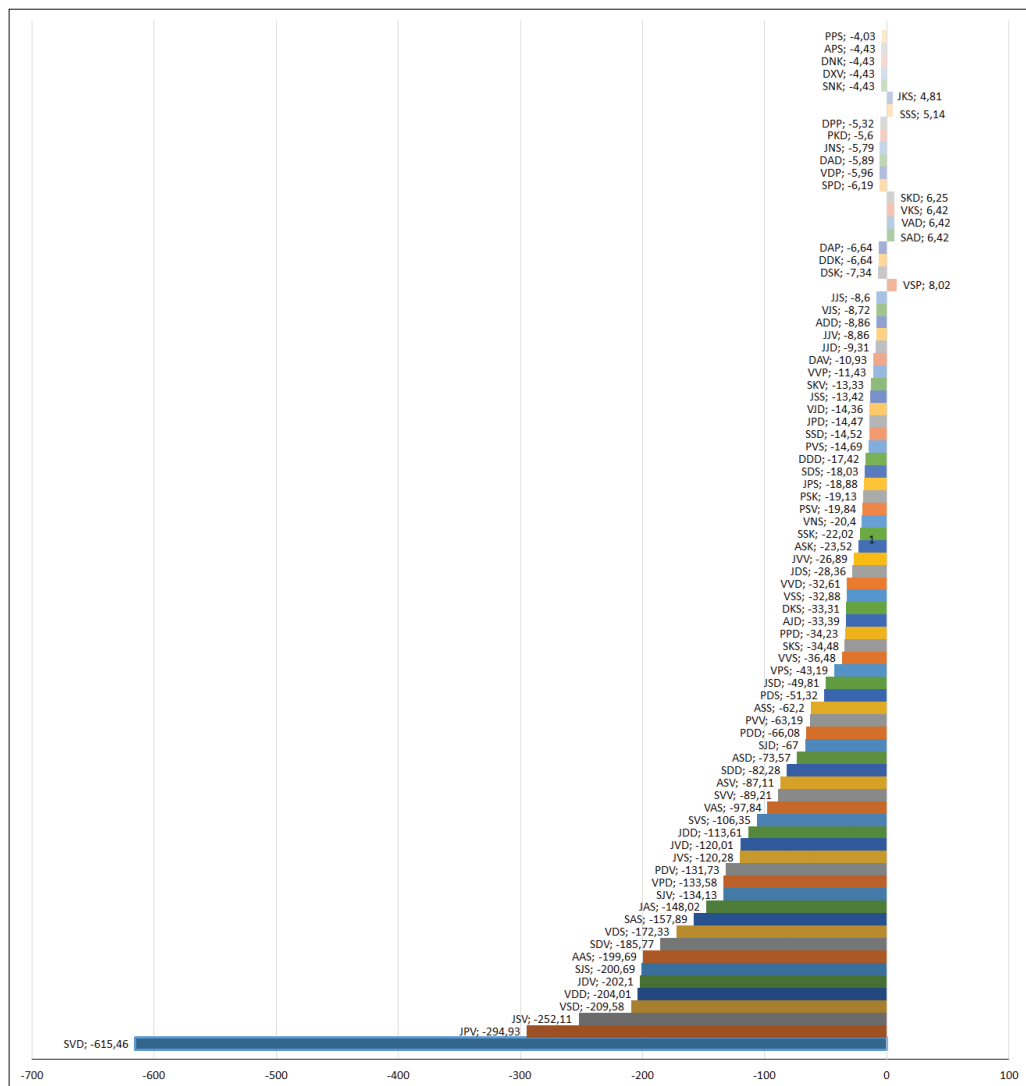
Lisa 1. Substantiivialguline klass

Alam-klassid	Klastrid	1890ndad		1990ndad		LL (> 3,84)
		Klastrisagedus ($k \approx 70$)	Klastrite osakaal alamklassis	Klastrisagedus ($k \approx 85$)	Klastrite osakaal alamklassis	
S-D	SKD	307	40,5%	116	11,0%	+6,25
	SVD	196	25,9%	611	58,1%	-615,46
	SDD	141	18,6%	190	18,1%	-82,28
	SSD	85	11,2%	77	7,3%	-14,52
	SPD	14	1,9%	17	1,6%	-6,19
	SAD	8	1,1%	-	-	+6,42
	SJD	4	0,5%	41	3,9%	-67
	SND	2	0,3%	-	-	+1,6
Kokku		757	100%	1051	100%	
S-V	SSV	160	27,4%	95	13,4%	-2,0
	SVV	159	27,2%	211	29,7%	-89,21
	SKV	155	26,5%	120	16,9%	-13,33
	SDV	58	9,9%	183	25,8%	-185,77
	SPV	20	3,4%	4	0,6%	+3,28
	SAV	14	2,4%	4	0,6%	+1,02
	SJV	14	2,4%	93	13,1%	-134,13
	SNV	3	0,5%	-	-	+2,41
	SXV	2	0,3%	-	-	+1,60
Kokku		585	100%	710	100%	
S-S	SJS	126	26,3%	268	35,4%	-200,69
	SSS	78	16,3%	23	3%	+5,14
	SKS	62	12,9%	82	10,8%	-34,48
	SVS	60	12,5%	135	17,8%	-106,35
	SAS	58	12,1%	166	21,9%	-157,89
	SDS	44	9,1%	52	6,9%	-18,03
	SPS	42	8,7%	27	3,6%	-1,12
	SNS	10	2,1%	4	0,5%	+0,13
Kokku		480	100%	757	100%	
S-K	SSK	178	84,4%	149	86,6%	-22,02
	SPK	21	9,9%	15	8,7%	-1,16
	SVK	8	3,8%	6	3,5%	-0,58
	SDK	4	1,9%	-	-	+3,21
	SNK	-	-	2	1,2%	-4,43
Kokku		211	100%	172	100%	

Lisa 2. Adverbiaalguline klass

		1890ndad		1990ndad		LL (> 3,84)
Alam- klassid	Klastrid	Klastri- sagedus (k ≈ 70)	Klastrite osakaal alamklassis	Klastri- sagedus (k ≈ 85)	Klastrite osakaal alamklassis	
D–D	DDD	383	68,4%	265	40,0%	-/17,42
	DJD	49	8,7%	89	13,4%	-/56,85
	DPD	48	8,6%	87	13,1%	-/55,44
	DVD	48	8,6%	125	18,9%	-/110,98
	DSD	30	5,4%	91	13,7%	-/90,04
	DAD	2	0,3%	6	0,9%	-/5,89
Kokku		560	100%	663	100%	
D–V	DDV	173	33,4%	352	39,8%	-/252,72
	DVV	149	28,8%	219	24,8%	-/107,74
	DJV	97	18,7%	111	12,6%	-/36,22
	DSV	46	8,9%	99	11,2%	-/74,94
	DAV	26	5,0%	31	3,5%	-/10,93
	DPV	25	4,8%	70	7,9%	-/65,56
	DNV	2	0,4%	-	-	+/1,60
	DXV	-	-	2	0,2%	-/4,43
Kokku		518	100%	884	100%	
D–S	DAS	112	24,2%	344	33,7%	-/343,18
	DDS	105	22,7%	169	16,5%	-/93,72
	DPS	86	18,6%	161	15,8%	-/73,63
	DSS	64	13,9%	84	8,2%	-/34,90
	DVS	49	10,6%	142	13,9%	-/136,23
	DNS	22	4,8%	46	4,5%	-/33,90
	DJS	16	3,5%	46	4,5%	-/43,89
	DKS	6	1,3%	27	2,6%	-/33,31
	DGS	2	0,4%	3	0,3%	-/1,52
Kokku		462	100%	1022	100%	
D–K	DSK	186	78,8%	126	82,4%	-/7,34
	DPK	50	21,2%	22	14,4%	+/0,21
	DDK	-	-	3	1,9%	-/6,64
	DNK	-	-	2	1,3%	-/4,43
Kokku		236	100%	153	100%	
D–P	DVP	107	66,5%	175	66,8%	-/98,99
	DDP	26	16,1%	54	20,6%	-/39,54
	DPP	10	6,2%	13	5,0%	-/5,32
	DJP	8	5,0%	9	3,4%	-/2,84
	DSP	8	5,0%	8	3,1%	-/1,95
	DKP	2	1,2%	-	-	-/1,6
	DAP	-	-	3	1,1%	-/6,64
Kokku		161	100%	262	100%	

Lisa 3. Oluliselt erinevad klastrid 1890ndate ja 1990ndate keelekasutuses

Kommentaariid

- ¹ Vt ka <https://nlp.stanford.edu/IR-book/html/htmledition/divisive-clustering-1.html> (6. aprill 2017).
- ² Vt <http://corpora.lancs.ac.uk/clmtp/2-stat.php> (15. september 2017), ka McEnery, Tony & Hardie, Andrew. *Corpus Linguistics: Method, theory and practice. Part 2: Accessing and analysing corpus data*. Cambridge University Press, 2012.
- ³ Eesti keeles on sünonüümselt kasutusel nii sõnaliigi kui ka morfoloogilise klassi mõiste. Oma kirjeldustes jään sõnaliigi mõiste juurde, kuna morfoloogilise klassi mõiste tähistab siinses uurimuses lingvistilise klasteranalüüsi hierarhia kõrgemat tasandit (nt substantiivi-, adverb-, adjektiivialguline morfoloogiline klass jne).

Allikad

Eesti Kirjakeele Korpuse 1890ndate alamkorpus (<http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/1890/index.php?lang=et> – 4. oktoober 2017).

Eesti Kirjakeele Korpuse 1990ndate alamkorpus (http://lepo.it.da.ut.ee/~heli_u/SA – 4. oktoober 2017).

Kirjandus

Aikhenvald, Alexandra Y. & Dixon, Robert M. W. (toim) 2007. *Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Typology. Explorations in Linguistic Typology Series 4*. Oxford: Oxford University Press, lk 1–66.

Allkivi, Kais & Eslon, Pille & Trainis, Jekaterina 2017. Kontseptuaalselt sidusa mõistevara kujunemine: klasteranalüüs. *16. rakenduslingvistika kevadkonverents, 20.–21.04.2017*. Teesid. Eesti Rakenduslingvistika Ühing (<https://www.rakenduslingvistika.ee/wp-content/uploads/2016/04/Teesid-2017-3.pdf> – 25. september 2017).

Biber, Douglas 1991. *Variation Across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.

Biber, Douglas 1993. Representativeness in Corpus Design. *Literary and Linguistic Computing* 8 (4), lk 243–257.

Biber, Douglas 2009. Corpus-Based and Corpus-driven Analyses of Language Variation and Use. Heine, Bernd & Narrog, Heiko (toim). *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. lk 193–224 (doi: 10.1093/oxfordhb/9780199544004.013.0008).

Bondarko 1983 = Bondarko, Aleksandr 1983. *Printsipy funktsional'noi grammatiki i voprosy aspektologii*. Leningrad: Nauka.

Brunner, Annelen & Steyer, Kathrin 2007. Corpus-driven study of multi-word expressions based on collocations from a very large corpus. *Proceedings of the 4th Corpus Linguistics Conference* (<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/binary/QVTYID5PT42VIZJMBRLMCK5UIKBK3LBK/full/1.pdf> – 19. august 2017).

- Bybee, Joan L. 2006. *Frequency of Use and the Organization of Language*. New York: Oxford University Press.
- Bybee, Joan L. & Hopper, Paul J. 2001. Frequency and the Emergence of Linguistic Structure. *Typological Studies in Language* 45, lk 1–24 (doi: 10.1075/tsl.45).
- Croft, William 2003. *Typology and Universals*. 2. tr. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehala, Martin 1996. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (II). *Keel ja Kirjandus* 7, lk 447–460.
- Eslon, Pille 2014a. Morfosüntaktilise ja leksikaalse varieerumise piiridest. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 10, lk 55–71 (doi: 10.5128/ERYa10.04).
- Eslon, Pille 2014b. Adverbi sisaldavate struktuuride tekstifunktsioonidest eesti ilukirjandus- ja õppijakeeles. *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 24, lk 15–46 (doi: 10.5128/LV24.01).
- Eslon, Pille 2017. Keelekasutusmustrid verbist paremal: morfosüntaktiline ja leksikaalne varieerumine. *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 27, lk 17–64 (doi: 10.5128/LV27.01).
- Eslon, Pille & Matsak, Erika 2009. Eesti keele kasutusvariandid: korpusest tulenev käändevormide võrdlev analüüs. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 5, lk 79–110 (doi: 10.5128/ERYa5.06).
- Everitt, Brian S. 1997. Cluster Analysis. John P. Keeves (toim). *Educational Research, Methodology, and Measurement: An International Handbook*. New York: Pergamon, lk 466–472.
- Feng, Haoda 2014. *A Corpus-driven Study of Chinese Translators' Use of English Collocations in Commercial Chinese to English Translation*. Auckland University of Technology (<http://aut.researchgateway.ac.nz/bitstream/handle/10292/8004/FengH.pdf?sequence=3&isAllowed=y> – 23. märts 2017).
- Francis, Gill 1993. A corpus-driven approach to grammar: Principles, methods and examples. Baker, Mona & Francis, Gill & Tognini-Bonelli, Elena (toim). *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins Publ. Co., lk 137–156.
- Gore, Paul A. jun. 2000. Cluster analysis. Tinsley, Howard E. A. & Brown, Steven D. (toim). *Handbook of Applied Multivariate Statistics and Mathematical Modeling*. New York: Academic Press, lk 297–321.
- Gries, Stefan Th. & Stefanowitsch, Anatol 2010. Cluster analysis and the identification of collexeme classes. Rice, Sally & Newman, John (toim) *Empirical and experimental methods in cognitive / functional research*. Stanford, CA: CSLI, lk 73–90.
- Gries, Stefan Th. & Hilpert, Martin 2012. Variability-based neighbor clustering: a bottom-up approach to periodization in historical linguistics. Nevalainen, Terttu & Traugott, Elizabeth Closs (toim). *The Oxford Handbook on the History of English*. Oxford: Oxford University Press, lk 134–144.
- Gries, Stefan Th. & Ellis, Nick C. 2015. Statistical measures for usage-based linguistics. *Language Learning* 65 (Supplement 1), lk 1–28.

- Gries, Stefan Th. 2007. Finding groups in chronologically-ordered corpus data: variance-based neighbor clustering. *Paper presented at ICAME 28, Birmingham, 26 May 2007* (<http://www.birmingham.ac.uk/documents/college-artslaw/corpus/conference-archives/2007/9Abstract.pdf> – 22. juuni 2017).
- Grünthal, Riho 2003. *Finnic Adpositions and Cases in Change*. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- Habicht, Külli 2006. Meie muutuv kirjakeel. *Oma Keel* 1, lk 12–19.
- Habicht, Külli & Keevallik, Leelo & Tragel, Ilona 2006. Keele muutumine kasutuskontekstis. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 609–625.
- Habicht, Külli & Penjam, Pille 2006. Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52, lk 51–68.
- Habicht, Külli & Penjam, Pille & Prillop, Külli 2011. Sõnaliik kui rakenduslik ja lingvistiline probleem: sõnaliikide märgendamine vana kirjakeele korpuses. *Eesti Raken-
duslingvistika Ühingu aastaraamat* 7, lk 19–41 (doi: 10.5128/ERYa7.02).
- Haspelmath, Martin 2006. Against markedness (and what to replace it with). *Journal of Linguistics* 42 (1), lk 25–70 (doi: 10.1017/S0022226705003683).
- Haspelmath, Martin 2008a. Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries. *Cognitive Linguistics* 19 (1), lk 1–33 (doi: 10.1515/COG.2008.001).
- Haspelmath, Martin 2008b. Creating economical morphosyntactic patterns in language change. Good, Jeff (toim). *Language Universals and Language Change*. Oxford: Oxford University Press, lk 185–214.
- Heine, Bernd 2003. Grammaticalization. Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. (toim). *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 575–601.
- Hunston, Susan 2002. *Corpora in Applied Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunston, Susan & Francis, Gill 2000. *Pattern Grammar: A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English*. Amsterdam: John Benjamins Publ. Co.
- Jürine, Anni 2016. Täendusmuutuse roll grammatika tekkimise protsessis. *Oma Keel* 33 (2), lk 17–22.
- Jürine, Anni & Habicht, Külli 2013. Kaassõnade tsükliline areng. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 736–750.
- Kaalep, Heiki-Jaan & Muischnek, Kadri & Müürisep, Kaili & Rääbis, Angela & Habicht, Külli 2000. Kas tegelik tekst allub eesti keele morfoloogilistele kirjeldustele? Eesti kirjakeele testkorpuse morfosüntaktilise märgendamise kogemusest. *Keel ja Kirjandus* 9, lk 623–633.
- Karlsson, Fred 2002. *Üldkeeleteadus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Küngas, Annika 2014. *Pragmaatiliste markerite kujunemine ja funktsioonid eesti keeles lt-sõnade näitel*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laanekask, Heli. 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. Dissertationes of philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: TÜ Kirjastus (<http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/1138/Laanekask.pdf?sequence=5> – 9. aprill 2017).

Mathesius 1967 = Matezius Vilem 1967. O tak nazyvaemom aktual'nom chlenenii predlozheniia. Kondrashov, Nikolai (toim). *Prazhskii lingvisticheskii kruzhek*. Sbornik statei. Moskva: Progress, lk 239–245.

Matsak, Erika & Esilon, Pille & Kippar, Jaagup 2010. Eesti keele sõnajärje vealeidja prototüübi arendamine. Esilon, Pille & Õim, Katre (toim). *Korpusuuring ja meetodid*. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 12. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 59–100.

McGregor, William B. 2015. *Linguistics: An introduction*. 2. tr. London/New York: Bloomsbury Academic.

McMahon, April M. S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Metslang, Helle 2006. Grammatiseerimisteooriast tänase pilguga. *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 176–195.

Mooi, Erik & Sarstedt, Marko 2011. *A Concise Guide to Market Research. The Process, Data, and Methods Using IBM SPSS Statistics*. London/New York: Springer.

Orav, Heili & Parm, Sirli 2014. Seitsmes “Global Wordnet” konverents. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 403–406.

Ots, Sander 2012. *Statistikapõhise tarkvara loomine morfoloogiliste kollokatsioonide eraldamiseks eesti keele tekstidest*. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikooli informaatika instituut.

Palmeos, Paula 1982. *Eesti keele grammatika*. II osa. Neljas vihik. Kaassõna. 3. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Piperski, Alexander Ch. 2015. To be or not to be: corpora as indicators of (non-)existence. *Computational Linguistics and Intellectual Technologies*. Papers from the Annual International Conference “Dialogue” (2015) 14 (1), 515–522 (http://www.dialog-21.ru/media/2777/dialogue-2015_vol1.pdf – 5. september 2017).

Remm, Kalle & Remm, Jaanus & Kaasik, Ants 2012. *Ruumiliste loodusandmete statistiline analüüs*. Õpik-käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Ökoloogia ja Maateaduste Instituut.

Römer, Ute 2005. *Progressives, Patterns, Pedagogy: A Corpus-driven Approach to English Progressive Forms, Functions, Contexts and Didactics*. Studies in Corpus Linguistics 18. Amsterdam: John Benjamins.

Sang, Joel 1983. *Eitus eesti keeles*. Tallinn: Valgus.

Saussure 1999 = Sossiur, Ferdinand de 1999. *Kurs obshchei lingvistiki*. Ekaterinburg: Ural'skii universitet.

Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Trainis, Jekaterina 2015. Linguistic cluster analysis: a method for describing language units and indicating regularities in language. *Within Language, Beyond Theories. Volume III. Discourse Analysis, Pragmatics and Corpus-based Studies*. United Kingdom: Cambridge Scholars Publishing, lk 229–243.

Trainis, Jekaterina & Allkivi, Kais 2014. Ilukirjanduskeelest uue pilguga. *Eesti Raken-
duslingvistika Ühingu aastaraamat* 10, lk 283–306 (doi: 10.5128/ERYa10.18).

Vaiss, Natalia 2004. *Eesti keele aspekti väljendusvõimalusi vene keele taustal*. Magistri-
töö. Tallinna Ülikool (<http://hdl.handle.net/10062/44143> – 20. juuli 2017).

Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. *Keel ja Kirjandus* 7, lk 521–536.

Yelenevskaya, Maria 2008. Russian: From Socialist Realism to Reality Show. Rosen-
house, Judith & Kowner, Rotem (toim). *Globally Speaking: Motives for Adopting English
Vocabulary in Other Languages*. Clevedon/Buffalo: Multilingual Matters, lk 98–120.

Summary

Diachronic language changes in usage patterns of belletristic Estonian in 1890s–1990s

Jekaterina Trainis

PhD student of linguistics at the Tallinn University
jekaterina.trainis@tlu.ee

Keywords: diachronic language change, Estonian belletristic language, corpus linguistics, linguistic cluster analysis, morphosyntactic patterns, statistics

This paper compares the morphosyntactic usage patterns of Estonian belletristic language in the 1890s and 1990s. A program called Cluster Catcher (developed at the Tallinn University) is applied to find similar n-grams, i.e. sequences of words, on the basis of morphological and syntactic tags, taking into account the frequency of use. The appropriateness of this statistics-based program has been proven previously and the results have opened a new view to the usage-based grammar of Estonian.

In this case, trigrams are grouped into morphological clusters (part of speech sequences) which are, in turn, classified into morphological classes based on the part of speech of their first component, and divided into subclasses based on the first and final component, so that the middle component varies.

Remarkable statistical shifts that have taken place during the period are revealed in this corpus-driven research. Based on the distribution of morphological classes, I put forward hypotheses about possible diachronic changes. After that, step by step I find evidence on the level of subclasses, clusters and trigrams.

It can be suggested that analyticity has been on the rise in Estonian (formation of multi-word units in relation to the widening of patterns consisting of adverbs by the 1990s). Open and closed parts of speech have different functional adeptness and constraints in texts (e.g. two closed parts of speech – conjunction and adposition – have

differences in usage; while the usage of conjunctions is widening thanks to the rise of coordinative-correlative words, the usage of adpositions is declining due to the decreasing number of adpositions and narrowing of functions). Background factors, such as text creation (type of text, coherence, wholeness of text, pragmatics) and also the target of language reform towards more expressive Estonian, can be taken into consideration.

Kasutuspõhise keelekäsitluse pedagoogiline perspektiiv

Pille Eslon

Tallinna Ülikooli Digitehnoloogiate Instituudi dotsent
pille.eslon@tlu.ee

Teesid: Lingvistikateadmiste sidumine erinevate keeleoskustasemete ja kooliastmetega riikliku õppekava eesti keele kui teise keele aineprogrammis on konsensuslik, see ei tugine empiirilistele uurimustele, vaid juurdunud arusaamadele ja rahvusvahelisele eeskujule. Tõeväärsemaid andmeid keeleoskustasemete kohta saab emakeelekõneleja ja õppija tekstikasutusmustrite võrdlemisel. Selleks on erinevaid võimalusi ja meetodeid. Artiklis käsitletakse eestikeelsete tekstide töötlemise suundi ja vahendeid, mis pedagoogilisest aspektist olulised, kirjeldatakse keelekasutusmustrite otsimiseks mõeldud programmi Klastrileidja ja selle abil saadud uurimistulemusi – sagedamaid keelestruktuure verbist vasakul ja paremal.

Märksõnad: eesti keele õpe, kasutuspõhine keelekäsitlus, korpuslingvistika, lingvistiline klasteranalüüs

1. Eesti keele õppe probleem

Tänapäeva keeleõpe tugineb Euroopa Nõukogu kehtestatud kuuele keeleoskustasemele, eeldades iga taseme sõnastiku, õpiku jm materjalide olemasolu, mis tagaksid järjepidevuse kommunikatiivsete, sh lingvistiliste pädevuste kujunemises neljas osaoskuses. Toetudes keeleõppe asjatundjate ühisele arusaamale ja rahvusvahelisele kogemusele, on koostatud ka eestikeelsed tasemeoskuste kirjeldused¹, välja töötatud tasemeeksamite sisu, testid, hindamise alused² ja nõuded hindajate töö kvaliteedile (vt Pajupuu 2007). Samas pole iga keeleoskustaseme lingvistikapädevusi süsteemselt kirjeldatud ega teaduslikult põhjendatud. Puudub ühtne arusaam, mida ning millises järjestuses omandada, kuidas jõuda niikaugele, et erineva lähtekeelega inimesed suudaksid kombineerida eesti keele vahendeid sama ratsionaalselt kui emakeelekõnelejad. Konsensuslik lingvistikapädevuste jaotamine tasemete ja kooliastmete vahel meid edasi ei aita ning selles peitub tasemeoskuste sisu ja järelikult ka hindamise nõrk lüli.

Artikli eesmärk on tutvustada mõningaid pedagoogiliste lahenduste lähtekohti ja rakenduslikult olulisi lingvistilisi uurimusi, k.a eesti kirjakeele klasteranalüüsi tulemuste perspektiivsust tasemeoskuste lingvistilise sisu teaduslikult põhjendatud modelleerimisel. Seletan Klastreleidja võimalusi tekstikasutusmustrite leidmisel ja rühmitamisel, toon näite verbi vasak- ja paremkonteksti iseloomustavatest lingvistilistest mustritest.

2. Pedagoogiliste lahenduste lähtekohti

Kirjakeele ja õppijakeele senise võrdlemise põhjal saab pedagoogilistel eesmärkidel väita, et 1) traditsioonilise normatiivse grammatika põhireegel (reeglistik) ei pruugi vastata emakeelekõneleja tekstikasutusreeglitele; 2) funktsionaalse keeleoskuse aluseks on piiratud leksikaalgrammatilise varieerumisega lingvistilised mustrid; 3) lingvistikapädevuse kujundamise raskuspunkt langeb lähte- ja sihtkeele morfofonoloogilisele sarnasusele, mitte erinemisele või põhjendamatult lihtsustatud käsitlustele.

2.1. Grammatikareeglid vs. keele kasutusreeglid

Grammatika tuum on morfoloogilised paradigmad. Traditsioonilistest keelekirjeldustest saab süsteemseid teadmisi vormimoodustuse ja tuletuse kohta, mitte liidete ning vormide produktiivsuse kohta tekstikasutuses. Seetõttu tulevad reeglite ja tekstiandmete võrdluses esile nii grammatika kitsaskohad kui ka kasutusreeglite sõnastamise probleemid.

Kujukas näide on soome keele *skele*-liite (mitte)produktiivsus (Lyytikäinen 2012: 114–116). Grammatikareeglite järgi pole *skele*-liide produktiivne³, esineb tavaliselt *a*- ja *k*-alguliste kahesilbiliste verbitüvedega. Sõnastiku andmetel on *a*-algulisi tüvesid suhteliselt vähe (kokku 19, neist *skele*-liitelisi 14, ilma 5) ja *k*-algulisi tüvesid hulganisti rohkem (kokku 144, neist *skele*-liitega 99 ja liiteta 45), nt *ahmiskella*, *aioskella*, *aistiskella*, *ammuskella*; *kaadeskella*, *kaareskella*, *kaaviskella* jne. Veebimaterjalides kasutatakse *skele*-liidet mitte ainult mõlemat liiki kahesilbiliste tüvedega, vaid ka ühe- ja kolmesilbilisetega (nt *käyskellä*, *käveleskellä*). Tekstikasutuses leidub samuti *skele*-liitelisi kontraheerunud verbe⁴ (nt *kiiveskellä*, *kiroskella* ja *tarjoscella*), mida rakendatakse mittekontraheerunud verbiparadigma järgi, ehkki reegel ütleb, et kontraheerunud verbid *skele*-liitele alustüveks ei sobi. Seega näitavad kirjeldava grammatika reeglid, et *skele*-liiteliste tuletiste kasutamine on morfofonoloogiliselt väga piiratud ja mitteproduktiivne ning sõnastik ja tekstikasutus, et *skele*-liiteliste tuletiste

esinemus on arvatavast tunduvalt avaram, hõlmates nii kontraheerunud verbe kui ka uudissõnu, mis viitab liite produktiivsusele. Järelikult läheb ISK 2004 grammatikareegel vastuollu soome keele kasutusreegliga. Analoogete tulemuseni on jõudnud Heiki-Jaan Kaalep (2012). Käsitlenud aktiivse (avatud) ja passiivse (suletud) morfoloogia põhimõtete rakendamise viisi eesti keele akadeemilistes väljaannetes, toob ta võrdlusena keelekasutaja jaoks loomulikud käänamisreeglid ja näitab, et need ei pruugi ühtida õigekeelsuse normidega.

Niisiis avavad empiirilise korpusanalüüsi tulemused grammatikakirjelduse kitsaskohti, mis on oluline nii teooria kui ka rakenduste mõttes. Vormistiku, paradigmade ja abstraktsete grammatikakategooriate taga pole lihtne näha keele kasutusreegleid.

2.2. Korpusanalüüs ja meetodid

Tänaseks on hulganisti uurimusi, milles põhjendatakse keelekasutusmustrite olulisust loogiliselt üles ehitatud, sidusate ja kommunikatiivselt väärtuslike tekstide produtseerimisel, sisu mõistmisel ja lugemiskiiruse arendamisel (vt nt Conklin & Schmitt 2008). Korpuspõhised sõnavara- ja grammatikauurimused on kujundanud uue arusaama sellest, kuidas inimkeel tegelikult toimib (Biber *et al.* 2006: 55–58). Tekkinud on uudsed kasutuspõhised taksonoomiad (nt Uihoaed 2013: 185; Trainis & Allkivi 2014; Eslon 2017), tekstitöötamise tulemuste põhjal on kirjeldatud lingvistilisi arenguid ja keele funktsioneerimise eripära, mida eelnevalt pole märgatud või tõestada suudetud (Küngas 2014; Küngas 2013; Valdmets 2010; Klavan 2012; Jürine 2015; Eslon & Paeoja 2015; Ruutma *et al.* 2016).

Tähelepanu all on lekseemide distributiivsed omadused ehk nende formaalne tekstiline jaotumine, mille alusel saab leida semantilisi klassifikatsioone (Šajkevitš 1976: 360). Teoreetilist väärtust omab seejuures semantika ja grammatika integreeritud käsitlemine (Greenberg 1990: 219–220). Näiteks vene keele seletav-kombinatoorses sõnastikus on iga lekseemi kirjeldatud sama skeemi alusel, mis toob esile lekseemide kombineerimise reeglid (Mel'čuk 1995: 81–133). Aktiivse sõnaraamatu koostajad analüüsivad lekseemide semantilisi seoseid, toovad esile mõiste- ning sünonüümipesasid jm (nt Apresjan *et al.* 2006). Huvi pakub tähenduste kinnistumine teatud lekseemide, vormide, funktsioonide ja konteksti tüüpidega, mis kajastavad keelemeelelist omapära ning koondavad lekseemi ümber väljendeid.

Tänased empiirilised uurimused põhinevad korpustel, jättes vaatlusandmed tagaplaanile. Siinkohal kerkib põhimõtteline küsimus (vt Widdowson 2000), kas seos teoreetilise lingvistika ja keelekasutuse vahel on otsene või vahendatud

korpuslingvistikast, mis teostab uurija individuaalsusest, konkreetsest keelest ja teoriast sõltumatut algoritmidele tuginevat analüüsi (nt Holl *et al.* 2004), sest vastasel juhul võib takerduda teoriasse (vt Tognini-Bonelli 2001: 65, 84 jj). Samas paigutub suurem osa empiirilistest uurimustest kindla teooria raamesse. Et jõuda uute tõsiselt võetavate teaduslike üldistuste ja avastusteni, läheb vaja kvalitatiivset hüpset. Mati Hint märgib, et olulisim faktor on seejuures uurija intuitsioon, kognitiivsed võimed. Olles mõtestanud teadlasele omase intuitsiooni ja deduktiivse mõtlemisviisi vahekorda induktsiooni ja tehnoloogiaga, väidab ta, et intuitsiooni järgimine viib avastusteni, “mis kuuluvad teadusse, mitte tehnoloogiasse”. Keelest ja teoriast sõltumatu algoritmidele tuginev analüüs (tehnoloogia) ei vii teaduslike avastusteni, mida võib saavutada uurija tänu deduktiivsele mõtlemisviisile. Tehnoloogia rakendamisega kaasneb leiutamine. (Hint 2016: 632.)

Kui aga loobuda teooriat tõendavatest / ümber lükkavatest andmetest ja rakendada tehnoloogiat, siis võib mahukate korpuste põhjal leida keeleelementide loomulikud kombineerimisvõimalused. See aines vajab mõtestamist kasutusgrammatika ehk aktiivse grammatika võtmes. Tegu on induktiivse suunaga, kus korpusanalüüsi empiirilised tulemused näitavad, miks me kasutame keelt just nii, nagu me kasutame. Selle põhjal saab teha järeldusi nii aktiivse grammatika kui ka keele kasutusstandardi kohta, millel heuristiline tähendus ka teoreetilisele lingvistikale – mitte teooria tõestuse või ümberlükkamise eesmärgil, vaid avastamise mõttes. Pedagoogilises plaanis annab see lähenemisviis lingvistilist alusmaterjali funktsionaalse keeleoskuse kujundamiseks.

Lingvistika ja tehnoloogia piirimail on kujunenud korpuslingvistiline avastusele orienteeritud suund, mille meetodid ja tehnoloogia on universaalsed. Neid saab kasutada erinevatel eesmärkidel ja erinevates valdkondades – nii humanitaar- (nt allkeeled ja indiviidi keelekasutus, keeleõpe, õpikutekstide keerukus, tõlkimine, kultuurierinevused) kui ka sotsiaalvaldkonna uuringutes (nt poliitiline diskursus, sündmused ja tegijad, haiguslood) ja mujalgi. Avastuspõhistes (ingl *detection-based approach*) esimese ja teise keele uurimustes on analüüsitud kirjalike ja suuliste tekstide leksikaalgrammatilist rikkust, lingvistilist keerukust, terviklikkust ja ülesehituse loogikat, esituslaadi korrektsust ja sujuvust, eri lähtekeelega õppijate keeleoskuse edenemist, veamustreid, võrreldud leksikaalgrammatilist varieerumist jm. Aluseks on ICLE-korpuse⁵ eri lähtekeelega inglise keele õppijate kirjalik ja suuline keelekasutus, mille analüüsimiseks rakendatakse erinevaid andmekaeve tehnikaid ja statistilisi meetodeid (tavaliselt lineaarset diskriminant-, korrelatsiooni- ja regressioonanalüüsi). (Vt Jarvis & Crossley 2012.) Analüüsi suuna ja tehnikate valiku tingivad uurimistöö objekt ning eesmärk, milleks mõned on efektiivsemad,

kuna annavad usaldusväärsemaid tulemusi (vt Aedmaa 2015: 42–52; Aedmaa 2016: 12–13; Klavan 2012; Ruutma *et al.* 2016: 97–108).

Samas ütlevad skeptikud, et loomuliku keele tekstide töötlemine tarkvara ei taga üheseid tulemusi ja statistilised andmed võivad olla rohkem või vähem tõeväärsed. Järelikult ei tea me ikkagi täpselt, kuidas hakkab inimene konkreetsetel suhtlusvajadustel keelevahendeid kombineerima. Tekstiloomes tugineb vaid osaliselt kasutusstandardile, mustritele ja registrimarkeritele, ülejäänus on see protsess individuaalne ning erinevatest faktoritest mõjutatud. Seetõttu on periooditi väljendatud põhjendatud kahtlust, kuivõrd ikka sobivad korpused ja korpuslingvistilised meetodid teoreetilise lingvistika ülesannete lahendamiseks (nt Chomsky 1957: 15 jj; Hint 2016: 632 jj).

Loomulikult pole olemas ühte-kahte universaalset meetodit, mis tooksid formaliseeritud kujul esile kõik inimkeele kasutusreeglid, ega korpusi, milles nende reeglite toimimine leiaks saajaprotsendilist tõesust. Ometi on saanud korpuslingvistikast iseseisev suund, mille raames arvutilingvistikulisi ja statistilisi meetodeid kombineerides lahendatakse keeleõppe, automaattõlke, masinõppe jt probleeme, kaasa arvatud lingvistikulisi, nagu vormihomonüümia, defektsed paradigmad, määramata juhtumid jne, mille kohta saab uusi andmeid korpustest, nt eesti verbi lihtvormide paradigma (vt Kaalep 2015) või eesti keele ambipositsioonide *läbi*, *mööda*, *vastu*, *üle* ja *ümber* funktsionaalne, semantiline ning morfosüntaktiline piiritlemine klassifitseerimispuude meetodil (vt Ruutma *et al.* 2016).

Analoogselt võib iga keeleoskustaseme lingvistikulisi mustreid käsitleda võrdluses kirjakeelega, hinnata nende olulisust tekstiloomes, seletada morfosüntaktilise varieerumise/kinnistumise vahekorda, mustri komponentide semantilist sidusust jm, mis on tasemete lingvistilise modelleerimise üks aspekte.

2.3. Raskustest lingvistikapädevuse kujundamisel

Lingvistikapädevuste kujundamist komplitseerivad selle erinevad tahud. Nimetan mõned neist.

2.3.1. Lähte- ja sihtkeele vahelised seosed

Õpiraskused tulenevad suuresti lähte- ja sihtkeele vaheliste morfofonoloogiliste seoste iseloomust (sümmeetria-, asümmeetria- ja analoogiaseosed), ent metoodilises kirjanduses pole konkreetset sellele küsimusele tähelepanu juhitud, ehkki keeltevahelise mõju uurimine laieneb (nt Bartning *et al.* 2010; Jarvis & Crossley 2012; Kaivapalu 2013; Kaivapalu & Martin 2014). Ka pole eesti

keelt võrreldud lähiumbruse kontaktkeeltega ei loomuliku morfoloogia ega markeerituse teooria seisukohalt, v.a soome keel (Remes 2009). Tänu Hannu Remesi uurimusele saab konkreetseid lingvistikateadmisi, mis seletavad, et lähte- ja sihtkeele sümmeetrilisus võib praktikas tekitada suuremaid õpiraskusi kui asümmeetrilisus. Näiteks keeltevahelise markeerimatus/markeerituse aspektist on soome ja eesti keele *i*- ning *si*-imperfekti vormide kasutamine vastupidine. Soome keeles on tavaline ehk markeerimata *i*-tunnus (*anta-* : *anto/i*, *elä-* : *el/i*, *huuta-* : *huus/i*) ja eesti keeles jälle *si*-tunnus (*ela/si/n*, *luge/si/n*, *kirjuta/si/n*); *i*-tunnus esineb väheste, kuid tekstikasutuses väga sagedate verbidega (*saa-* : *sa/i/n*, *ole-* : *ol/i/n*, *pane-* : *pan/i/n*). Seetõttu kaldub eestlane emakeele mõjul ka soome keeles eelistama *si*-imperfekti ja soomlane eesti keeles *i*-imperfekti. Nende vormide valik tekitab õppijale lisaraskusi vormimoodustuse tõttu, sest nii soome *si*- kui ka eesti *i*-imperfektiga kaasneb laadivaheldus. (Remes 2009: 41.)

Näivat sarnasust esineb ka mittesugulaskeelte vahel, kuid veelgi keerulisemad on juhtumid, kus lähte- ja sihtkeele vahelisi seoseid pedagoogilistel eesmärkidel meelevaldselt interpreteeritakse. Näiteks samastades vene keele eessõnade ja eesti keele kaassõnade kasutamist 1) prepositsioonis (*с мамой* ~ *emaga*, *коос emaga*; *без мамы* ~ *isata*, *ilma isata*) ning 2) postpositsioonis (*нод столом* ~ *laua all*; *нод стол* (õ-lõpp) ~ *laua alla*; *уз-нод стола* ~ *laua alt*). Keeltevahelise markeerimatus/markeerituse seisukohalt vastandub eesti markeeritud prepositsioonifraasile vene keele markeerimata prepositsioonifraas. Seda asümmeetriaseost on võimalik pedagoogilistel eesmärkidel kasutada, kui aluseks võtta fraasistruktuuri analoogia – vene eessõna / eesti kaassõna + nimisõna. Ent samamoodi pole võimalik käsitleda eesti keele markeerimata postpositsioonifraasi, sest eesti ja vene keeles on siin tegu erinevate fraasistruktuuridega ja analoogia ei toimi.

2.3.2. Normeeritud kirjakeele standard vs. kasutusstandard

Pedagoogilisel eesmärgil orienteerutakse õigustatult normeeritud kirjakeele standardile, ent põhjendatum oleks kasutusstandard, sest norm on kokkuleppeline, kasutusmustrid aga ühiskondlikus praktikas aja jooksul välja kujunenud ja kinnistunud. Kahjuks pole kasutusstandardit varnast võtta, kuid igauks võib rakendada oma tehnoloogiateadmisi ja arvutioskust ning leida vajalikku materjali eesti keeleressurssidest. Siinkohal tuleb aga tõdeda, et kuigi kooli- ja ülikooliharidus sisaldab arvutiõpet, digipädevusi kinnistatakse erialase ettevalmistusega ning kuigi meil on keelekorpused⁶, sagedussõnastik⁷, fraseologismide elektrooniline alussõnastik⁸, püsiühendite andmebaas⁹, kaks

uut sõnamoodustusraamatut¹⁰ jm, juurdub keeleressursside kaasamine eesti keele õppesse üsna visalt.

Keeleveebi e-sõnastikke kasutades on vaja lingvistikateadmisi, sest märksõnaseletused sisaldavad otse- ja ülekantud tähendusi, viidet muuteparadigmale, erinevat grammatilist infot, ka jooniseid jm illustreerivat teavet. Raskusi passiivset tüüpi sõnastike kasutamisel on kirjeldanud Katre Õim (2009), pakkudes välja alternatiivseid mooduseid fraseologismide esitamiseks. Samuti on teada (vt Apresjan *et al.* 2010: 17–18), et passiivse sõnastiku 100 000 märksõnast moodustavad 60–70% tuletised, murdesõnad ja terminid, mida me igapäevaselt ei kasuta. Keeleõppe eesmärgil läheb tarvis kõnearendusele ja tekstiloomele suunatud aktiivset üldkeele sõnastikku, mis sisaldaks võimalikult palju teavet kasutuspiirangute kohta, nagu nt Longman (2003)¹¹ või vene keele seletav-kombinatoorne sõnastik¹². Eesti keele põhisõnavara sõnastik (2014)¹³ on samm teel aktiivse sõnastiku koostamiseks (5000 märksõna, mõeldud A2–B1 tasemele). Siit saab abi nii rääkimisel (sisaldab hääldusnäiteid) kui ka kirjutamisel (sisaldab verbi sagedamaid argumendistruktuure koos lihtsate kasutusnäidetega). Sõnastik kajastab üld- ja põhisõnavara tekstikasutust ning on selles mõttes aktiivset tüüpi, kuid puudub jaotus A2- ja B1-taseme vahel. Et niikaugele jõuda, tuleks alustada üld- ja põhisõnavara eristamisest. Iseküsimus muidugi, kuidas siduda pedagoogilisel eesmärgil eri tasemete üld-, põhi- ja temaatiline sõnavara ning õppekavaga määratud läbivad teemad.

Eesti keele tasemekirjeldustes leidub teemavalikute all ka keelenäiteid, A2-tasemele on lisatud isegi esmase või elementaarsõnavara loend¹⁴, kuid jääb selgusetuks elementaarsõnavara mõiste, eristamispõhimõtted ja maht. Kirjeldatakse, milliste allikate põhjal on loend koostatud (eesti kirjakeele sagedussõnastik (2002)¹⁵, “Esmane verstepost. Eesti keele suhtluse algfase” (1998)¹⁶), ligi 500 sõna on autor lisanud oma õpetamiskogemuse põhjal. Varematel aegadel on ilmunud leksikograafide töökogemusele rajanev eesti keele baassõnastik¹⁷ ehk põhisõnavara sõnastik, kuid selle maht tekitas küsimusi (nt kas piisab 1500 või 3000 sõnast). Samas arvutasid soome keele sagedussõnastiku koostajad kohe välja, et 90% soomekeelse teksti mõistmiseks piisab 12 663 sõnast (vt Saukkonen *et al.* 1979: 7), mida hakati kasutama soome keele õppes. Analoogselt koostati vene keele sagedussõnastiku (1965) alusel koolisõnastik (1965), milles sisalduv aktiivne sõnavara on jaotatud kooliastmeti. Sellele sõnavara miinimumile rajanesid nii aineõpetus kui ka vene keele õpikute koostamine¹⁸.

Lahendusi üld- ja põhisõnavara eristamiseks on pakkunud Kairit Sirts ja Leo Võhandu, kuid see pole leidnud järgimist. Autorid seostavad põhisõnavara semantiliste primitiividega, mis on üldsõnavara tuum. Iga allkeel kujuneb selle põhjal. (Sirts & Võhandu 2009: 261–262.) Siin leidub analoogiat Igor Mel’čuki ja Aleksandr Zholkovsky seletav-kombinatoorse sõnastiku (1984) formalismi

ning standardsuse põhimõtetega, mis ei jäta sõnaseletuses ruumi oletustele. Märksõnaks valitud ühetähenduslikud ja nendega tähenduse poolest sarnased lekseemid ühenduvad mõistepesadeks. Lekseemi semantilisele kirjeldusele järgneb süntaktiliste ja leksikaalsete piirangute ehk kombineerimisreeglite kirjeldus (Mel'čuk 1995: 5–6). Seega annab aktiivne sõnastik kasutusstandardi, mis aluseks tekstiloomele.

2.3.3. Õpikud

Inimene kombineerib ning varieerib erinevaid sisu- ja funktsioonisõnu suhtlusvajadustest tulenevalt. Osa neist sõnadest kuulub registrimarkerite alla, osa on konventsionaalsed vormelid (vt Conklin & Schmitt 2008: 73–76, 86), osa rohkem või vähem iseloomulikud stereotüübid, mille põhjal saab moodustada uusi mittekonventsionaalseid järjendeid nagu analüütilised sõnad, vormid ja konstruktsioonid (Eslon 2014a: 17–18; Eslon 2017: 45–58). Need üksused on suunatud nii tekstidest aru saamisele kui ka tekstiloomele, kuid ei lahenda küsimust, millistel põhimõtetel piiritleda temaatilist sõnavara üld- ja põhisõnavarast. Veelgi enam: tegelikult kasutavad eesti keele kui teise keele õpetajad tänaseni põhikooliõpikuid, mille tekstide korpuslingvistiline analüüs tõi esile kohati olematu seose õppekavas ette antud teemade ja temaatilise sõnavara laiendamisega, üld- ja põhisõnavara kordamise ning kinnistamisega, grammatikaõpetusest rääkimata (vt Ševtšenko 2014; Tšernõšuk 2016). Samas on kindlaks tehtud, et õppija sõnastused on suurel määral identsed õppetekstide sõnastustega, nt rootsi lähtekeelega algtaseme soome keele õppijate tekstiloomes 34% ulatuses (Määttä 2012: 213).

Meie olukorda on võimalik muuta, kui koostada kontseptuaalselt sidusad iga keeleoskustaseme omandamisele suunatud õpikud ja õppesõnastikud. Enne peaks aga 1) kindlaks tegema iga taseme lingvistilise sisu (keelekasutusmustrite leksikaalsed, morfosüntaktilised ja funktsionaalsed piirangud); 2) eristama aktiivse sõnavara ja aktiivse grammatika, sidudes need teemade läbimiseks vajalike tekstidega jne. Eesti keele õpetamine ei peaks 21. sajandil tuginema kollektiivsele õpetamiskogemusele, individuaalsetele tõekspidamistele ja neil põhinevatele interaktiivsetele õpikeskkondadele, samuti eksitavatele tõlgendustele, vaid teaduspõhise analüüsi tulemuste pedagoogilisele rakendusele.

3. Pedagoogilise rakendusega eesti keele empiirilised uurimused

Empiirilistest uurimustest on pedagoogilisel eesmärgil kasu eelkõige nendest, mille väljund on õppeleksikograafia, kasutusgrammatika, kasutusstandard, tekstide sisu mõistmine ja tekstilooe, keeleoskustasemete ennustamine, kontrastiivanalüüs.

1) Eesti keele õppeleksikograafilise käsitluse aluseks olevas Jelena Kallase (2013) uurimuses on korpustest otsitud tüüpilisi keelekasutusmalle (vt Kallas *et al.* 2012), mis näitavad sõnade semantilist sobivust, verbide argumendi-struktuure ja olulisi grammatilisi seoseid. See materjal (vt Kallas *et al.* 2014) võimaldab lisaks sõnavarale kujundada ka üldist grammatikapädevust (vt Kallas *et al.* 2015). Õppesõnastike koostamisel läheb vaja spetsiaalseid keeleressursse nagu fraseologismide elektrooniline alussõnastik ja püsiühendite andmebaas, fraseologismide ja püsiühendite otsing semantiliste rühmade kaupa jm (vt Kaalep & Muischnek 2009; Õim 2014). Koostatakse kollokatsiooni- (Kallas *et al.* 2015; Koppel & Kallas 2016; Kallas, J. *et al.* 2017) ja assotsiatsioonisõnastikku (Vainik 2017), ilmunud on emotsioonisõnavararaamat (Vainik 2016).

2) Rakenduslikul, sh pedagoogilisel eesmärgil on kasu kirjakeele ja õppijakeele kasutusmuutrite võrdlemisest ja lingvistilisest tõlgendamisest, mis seletab, kui sarnane, nihkes või erinev on keele elementide valik ning kombineerimise viisid (nt Eslon 2013, 2014a, 2014b; Allkivi 2016a, 2016b). Senised uurimistulemused on esile toonud keelekasutuses olulisi nähtusi, nt adverbi sisaldavate struktuuride juhtiva rolli emakeelekõneleja tekstiloomes, adverbid funktsionaalse potentsiaali loogiliselt üles ehitatud sidusate tekstide koostamisel, vabadest sõnaühenditest liitsete analüütiliste üksuste moodustumisel jm (nt Eslon 2014a, 2014b, 2017; Paeoja 2015; Eslon & Paeoja 2015; Trainis 2015; Trainis & Allkivi 2014).

3) Järgmine rakendusliku väljundiga uurimissuund on keeleoskustaseme ennustamine masinõppe meetodeid kasutades. Seda suunda on õppijakeele analüüsimisel praktiseeritud valdavalt inglise keele põhjal (vt eespool), praeguseks on lisandunud saksa, rootsi ja eesti keel. Eesmärk on tasemeoskuste automaatne testimine (vt Vajjala & Lõo 2014: 114–115), mis võimaldab eesti keele õpet ja hindamist individualiseerida. Eesti vahekeele korpuse (EVKK) tuumkorpuse A2-, B1-, B2- ja C1-taseme tekstide alusel on analüüsitud õppija sõnavara rikkust, leksikaalset mitmekesisust, süntaktilist keerukust, veamustreid jm. Selleks on Sowmya Vajjala ja Kaidi Lõo mõõtnud eesti õppijakeele morfoloogiliste seoste tugevust ning esile toonud tasemeid eristavaid morfoloogilisi tun-

nuseid. Varem on Vajjala ja Lõo (2013) analüüsinud eesti õppijakeele sõnavara mitmekesisust ning grammatikastruktuuride keerukust EVKK tuumkorpuse kolmeastmelise A, B ja C skaala alusel.

4) Et õpetada masinat määrama keeleoskuse taset, leidma vigu ja neid parandama, peab masin suutma ühestada mittestandardset sõnakasutust. Selleks läheb vaja õigekirjakorrektorit, mille kallal keeletehnoloogid töötavad (nt Liin 2009). Kairit Sirts (2012) on katsetanud robustset lemmatiseerijat. Prototüüp põhineb foneetilisel algoritmil Metaphone (välja töötatud inglise keele alusel, eesti keele jaoks lisatud täishäälikud *õ*, *ä*, *ö* ja *ü*). Põhimõte seisneb selles, et taandada analüüsitav sõna standardkeele häälikulisele kujule, kusjuures sarnaselt kõlavatel sõnadel on ühesugune häälduskuju. Nii rühmituvad sarnase hääldusega sõnad hulkadeks. Õppijakeele valesti kirjutatud või moodustatud vormidele leitakse häälduskuju võrdluses standardkeelega. Tõenäolist kandidaati otsitakse sõnade hulgast, mille teisenduskaugus standardkeele sõnadest on maksimaalselt 2, s.t võrdne operatsioonide arvuga, mis vajalikud ühe stringi teisendamiseks. Arvestatud on tähe lisamise, kustutamise ja asendamisega (Levenshtein 1966). Näiteks: *kantsid* vs. *kandsid* *_t* asendada *d*-ga *_kaugus* = 1; *igasugulased* vs. *igasugused* *_kustutada* l ja a *_kaugus* = 2.

Niisiis kasutavad esimesed kaks empiirilist uurimissuunda korpusi, keeletarkvara ja korpuslingvistilisi meetodeid, kuid erinevaid vahendeid – Sketch Engine'i ja Klastreleidjat. Kolmas uurimissuund lähtub õppijakeele morfosüntaktilisest ja semantilisest arvutianalüüsist, mida praktiseeritakse Tübingeni Ülikoolis individuaalse keeleõppe- ja automaatse testimisrakenduse loomiseks (Detmar Meurers jt). Robustse lemmatiseerijaga seotud arendused on kujunenud koostöös Eesti ning Austraalia keeletehnoloogidega. Kirjaliku ja suulise keelekasutuse uurijatele pakutakse järjest täiuslikumat tehnoloogiat ning vahendeid: reeglipõhine ja statistiline tekstianalüüs, sõltuvuspuude pank, TEX-TA, EstNLTK, leksikograafi tööriistad, masintõlge, kõnetuvastus ja -süntees. Järgnevalt tutvustan lühidalt Klastreleidja tööpõhimõtteid.

4. Klastreleidja

Klastreleidja¹⁹ on programm, mis töötab andmekaeve põhimõttel, ühendades klastriteks ja reastades sageduse järgi kõik samalaadse lingvistilise märgendusega n-grammid. Sellest ka programmi nimetus.

Klastreleidja on Erika Matsaku sõnajärjeleidja prototüübi (Metslang & Matsak 2010; Matsak *et al.* 2010) arendus, töötab nii Java programmina kui ka EVKK veebirakendusena (vt Ots 2011, 2012). Esimese sisendiks on reeglipõhise

EstCG 1,0 parseriga pindsüntaktiliselt eelmärgendatud tekstid, teine suudab lugeda sagedusega kombineeritud varianti.

Klastrileidja otsib morfosüntaktiliselt märgendatud tekstist sarnaseid morfo- ja süntaksimärgendite järjendeid, ühendab need järgemööda, fikseerib sageduse ja lisab keelenäited. Enne märgendatud tekstide sisestamist tuleb valida n-grammi pikkus (bigramm, trigramm, tetragramm jne), analüüsi lingvistiline objekt (morfoloogia, süntaks, morfosüntaks) ning läbi mõelda, kas on vaja arvestada ka (osa)lause piiriga.

Lingvistilise objekti valik ning n-grammi pikkus (tavaliselt bi- ja trigrammid) olenevad uurimise eesmärgist. Toon selle kohta väikese näite tekstikasutusmustritest, mis leitud Java programmina töötava Klastrileidjaga EVKK vene emakeelega gümnaasiumiõpilaste eesti keele olümpiaaditööde alamkorpusest.

Kui objekt on süntaktilised funktsioonid, siis valitakse otsing süntaksimärgendite alusel: ***CLB @J @SUBJ @+FMV* (451 näidet, nt *et autor tahab*); *@SUBJ @+FMV @ADVL* (446 näidet, nt *autor kirjeldab mitte*); *@+FMV @ADVL @ADVL* (415 näidet, nt *on tänapäeval nii*).

Kui objekt on morfoloogilised struktuurid, siis kasutatakse klasterdamist sõnaliigimärgendite alusel: verb (V) + adverb (D) + adverb (D) ehk VDD-struktuur (64 näidet, nt *on veel vara*); eitus (V) + verb (V) + adverb ehk VVD-struktuur (57, nt *ei tule enam*); adverb (D) + adverb (D) + adverb (D) ehk DDD-struktuur (52, nt *juba kusagilt mujalt*).

Kui objekt on vormid, siis piirdub otsing morfoloogiliste märgenditega: *_V_ aux neg + _V_ main indic pres ps neg #FinV #Intr + _D_* (*ei tule enam*), st VVD-struktuuri vormikasutust iseloomustab eitav kõne, intransitiivne verb indikatiivi preesensis ja adverbialne laiend.

Kui objekt on morfosüntaks, siis kasutatakse klasterdamist morfo- ja süntaksimärgendite alusel: *_V_ aux neg @NEG + _V_ main indic pres ps neg #FinV #Intr @+FMV + _D_ @ADVL* (nt *ei tule enam*), s.t eitav kõne, intransitiivse verbi indikatiivi preesens lihtöeldisena, järgnev adverb on adverbialli funktsioonis. Kvalitatiivse analüüsi käigus selgub määruse liik (ajamäärus).

Kuna Klastrileidja otsib ühesuguse lingvistilise märgendusega n-gramme, ühendab need esinemissageduse põhjal ja lisab keelenäited, siis on tegu *lingvistilise* klasteranalüüsiga (vt Allkivi *et al.* 2017; Trainis käesolevas kogumikus). Klastrites sisalduvate n-grammide hulk on arvuliselt fikseeritud, neid saab kirjeldada igal lingvistilise analüüsi tasandil, leida nende leksikaalsemantilise ja grammatilise varieerumise piirid, sõna- ja vormivaliku piirangud ning kinnistumise juhtumid. Selle põhjal on näha, mille poolest nt keeleoskustasemete, üksikisikute või allkeelte kasutusmustrid sarnanevad ja erinevad. Andmete toesust kontrollitakse statistiliste mõõtmistega. Klastrileidja toob esile olulised lingvistilised mustrid, mille põhjal on võimalik sõnastada eesti keele kasutus-

reegleid. Keeleõppe eesmärgil on mõttekas tugineda just nendele ja õppida ennast väljendama emakeelekõnelejale omaselt.

Vastavalt analüsaatori tööpõhimõttele tuleb esile n-grammide, klastrite, alamklasside ja klasside hierarhia (alt üles klassifikatsioon), mis pole väljamõeldis, vaid põhineb loomuliku keelekasutuse seaduspärasustel, mis Klastrileidja on välja otsinud. Seetõttu on n-grammide, klastrite, alamklasside ja klasside hierarhia objektiivne ontoloogiline alus taksonoomiatele, millele saab järgnevalt üles ehitada kogu kasutusgrammatilise keelekäsitluse. Lingvistilisel klasteranalüüsil põhinevates eesti keelekasutuse kirjeldustes on alt üles klassifikatsiooni rakendatud vastupidi: klassid, alamklassid, klastrid ja n-grammid.

Klastrileidja veebirakendust võib soovitada õpikute ja õppematerjalide koostajatele, kelle ülesanne on siduda süsteemseks tervikuks temaatilised tekstid, nende sõnavara ja olulised morfosüntaktilised struktuurid, mida teemast rääkides või kirjutades vaja. Pole tarvidust nuputada, kuidas liigendada sõnavara ja grammatikat ning millises järjestuses need õpikus esitada. Õpetajal on võimalus suunata õpilasi otsima käsitletava teemaga seotud olulisi sõnastusi, võrdlema neid enda kirjutatud või valitud teksti(de) sõnastustega jm. Sageli esinevate morfoloogiliste struktuuride alusel saab harjutada leksikaalset ja grammatilist varieerumist, muuta sõnajärge, transformeerida keelestruktuure jm, et näha, kas asendused on ka tegelikult võimalikud, kas see, mis õpikus kirjas ning milliseid valikuid on õppija teinud, vastab emakeelekõneleja valikutele. Teatud määral kompenseeriks see kontseptuaalselt sidusate eesti keele õpikute ja sõnastike puudumist, kuid ei lahendaks veel eesti keele õppe probleeme.

5. Näide eesti kirjakeele kasutusmuustritest verbist vasakul ja paremal

Eesti keele tekstikasutuse kirjeldamist alustasin aastate eest, kui olin põhitäitja Katre Öimu ETF-i grandis 8222 “Ülekantud tähenduses fraasid eesti keele korpustes” (2010–2013). Klastrileidja loomine inspireeris jätkama. Olen analüüsinud verbilõpulist ja verbialgulist morfoloogilist klassi. Kuna mõlemas positsioonis toob muustrite kirjeldus esile adverbi sisaldavate ja adverbita struktuuride vastanduse, siis on see formaalne tunnus muustrite liigendamise alus.

5.1. Alamklassid ja klastrid verbist vasakul/paremal

1) Verbilõpulise klassi trigrammid jagunevad kuue alamklassi vahel: D-V (44%), J-V (28%), S-V (17%), P-V (5%), A-V (5%) ja V-V (1%). Keelekasutus-

tendentside kirjeldamiseks piisab alamklassidest, mille olulisuskoefitsient $k \geq 76^{20}$ – seetõttu jäävad välja kolm vähese esinemusega alamklassi (pronoomeni-, adjektiiv- ja verbialguline). Adverbi-, konjunktsiooni- ja substantiivialgulise alamklassi statistiliselt olulisemaid adverbe sisaldavaid klastreid on seitse (DDV, DVV, JDV, DJV, SDV, DSV ja DAV) ning adverbita kaks (JPV, JSV). Kõikide adverbi sisaldavate ja adverbita klastrite omavaheline suhe verbist vasakul on 62% vs. 38%.

2) Verbialgulise klassi alamklasside olulisuskoefitsient $k \geq 64^{21}$. Sellele tingimusele vastavaid alamklasse on seitse: V-D (59%), V-S (21%), V-A (12%), V-K (4%), V-V (2%), V-P (1%), V-J (1%). Kolme suurema esinemusega alamklassi klastrite esinemus on erinev. Adverbi-, substantiivi- ja adjektiivilõpulise alamklassi statistiliselt olulisemaid adverbe sisaldavaid klastreid on kuus (VDD, VVD, VDA, VSD, VPD, VDS), sama palju leitud ka adverbita klastreid (VAS, VPS, VAJ, VSS, VVS, sh VSK adpositsioonilõpulisest alamklassist). Kõikide adverbi sisaldavate ja adverbita klastrite omavaheline suhe verbist paremal on 81% vs. 19%. Seega on adverbi sisaldavate ja adverbita mustrite vastandus verbist paremal veelgi reljeefsemalt esile tulnud kui verbi vasakkontekstis.

5.2. Järeldusi alamklasside ja klastrite esinemusest verbist vasakul/paremal

1) Kui võrrelda adverbiga ja adverbita struktuuride osakaalu verbist paremal ning vasakul, siis on mõlemal juhul ülekaalus adverbi sisaldavad mustrid (vastavalt 81% ja 62%); adverbita mustrid jäävad neile kõvasti alla (vastavalt ja 19% ja 38%). Niisiis on adverbi olemasolu/puudumine verbi lähikontekstis eesti keelele omane tunnusjoon, mida saab kasutada mustrite klassifitseerimisel.

2) Mõlemas positsioonis tuleb esile klastrite sünkroonsust, mis kajastub osaliselt ka nende kasutatavuses: DDV (23%) – VDD (27%); DVV (12%) – VVD (15%); DSV (2%) – VSD (11%); SVV (4%) – VVS (1%); SSV (2%) – VSS (1%). Järelikult on verbi lähikonteksti olulisemad mustrid DD-V-DD (kaks järjestikust adverbi raamistavad verbi); DV-V-VD (adverb raamistab liitpredikaati või liitseid verbivorme); DS-V-SD (adverb ja substantiiv raamistavad verbi finiiivormi); SV-V-VS (substantiiv raamistab liitpredikaati); SS-V-SS (kaks järjestikust substantiivi määrusliku täiendi ja genitiivatribuudi funktsioonis raamistavad verbi).

3) Verbi vasak- ja paremkonteksti ilmestavad adverbi sisaldavad mustrid, neist suurim esinemus on DDV- ja VDD-struktuuril. Adverb on verbi lähikontekstis kasutatuim sõnaliik, millel avar funktsionaalne potentsiaal.

5.3. Valik mustreid verbist vasakul

Kuna kõige iseloomulikum mustrite eristamise tunnus on adverbi sisaldavate ja adverbita struktuuride vastandus, siis peavad sellel olema omad põhjused ja seletused, mille kohta annab täpsemat lingvistilist teavet *n*-grammide tasandi morfosüntaks (vt Eslon 2017, 2014a, 2014b, 2013).

5.3.1. Näiteid adverbi sisaldavatest mustritest

Olulisimad adverbi sisaldavad mustrid verbist vasakul kuuluvad alamklassi D-V (adverb-verb). Struktuuri keskmise komponendina varieeruvad tavaliselt adverb (DDV) ja verb (DVV). Alamklassis leidub ka tekstikasutuses vähem olulisi mustreid, mis jäävad praegu välja. Selle asemel toon näiteid alamklasside J-V ja S-V olulisematest mustritest JDV ja SDV.

1) Eesti keele õppija seisukohalt on DDV kahtlemata keeruline juhtum, sest nii komponentide leksikaalsemantiline kui ka morfosüntaktiline varieerumine on lai ning mustri esinemus verbist vasakul kõige suurem. Järelikult on selle kasutamist raske vältida.

Verbi, eriti analüütiliste verbide leksikaalne varieerumine on rikkalik, enamik neist ainukordsed ühendverbid (*ette tulema (teatama)*, *edasi minema (tormama)*, *järele kuulama (hõikama)*, *kinni mähkima*, *järele pärima*). Ka adverbide leksikaalne varieerumine on avar, kuid trigrammi alguses korduvad rõhusõnad *enam*, *nüüd* ja partikkel *mitte*, keskel tavaliselt *lt*-lõpulised adverbid, nagu *põhjalikult*, *täpselt*, *õigeaegselt*, viisi- ja ajamääruse funktsioonis. Adverbid paiknevad abiverbi ja mineviku liitaja vormi kuuluva *nud*-partitsiibi vahel (*<on> kuskile ära sõitnud*, *<olid> seal varemgi olnud*).

Verbi morfosüntaktiline varieerumine on päris keeruline. Kõige sagedamini kasutatakse trigrammi lõpus *nud*- ja *tud*-partitsiipi, mis kuuluvad aktiivi ja passiivi mineviku liitajavormi (*<olid> seal varemgi olnud*, *<on> põhjalikult järele päritud*); *da*-infinitiiv esineb kas infiniitse öeldise (*kuhugi ära peita*), objekti (*<tahab> veelgi üle lugeda*) või subjekti funktsioonis (*<vaja> ajutiselt sisse seada*); *ma*-infinitiiv infiniitse öeldisena (*veel täna minema*). Finiitverbi ajavormi valik piirdub imperfekti ja preesensi 3. pöördega (*Ju siis puudus; üha enam kaugeneb*).

2) DVV on pigem eitava kõne muster, mille tekstikasutus näitab, et mida suurem on verbi leksikaalsemantiline varieerumine, seda suurem on kasutatud adverbide hulk ja vastupidi. Seetõttu on DVV alusel mõttekas õppida verbe ja adverbe kombineerima ning oma sõnavara laiendama. Verbi morfosüntaktiline

varieerumine on avar: eitava kõne indikatiivi imperfekt (*veel ei liikunud, välja ei koorunud*) ja preesens (*enam ei ütle, sisse ei saa*), harva konditsionaali preesens (*Nüüd ei oleks, alt ei veaks*); vähestes jaatava kõne näidetes pluskvamperfekti liitajavorm (*sealt oli põgenenud, Nii oli kestnud*). Silma hakkab sünkroonsus üldolevikulist preesensit sisaldava DVV-struktuuri piiratud leksikaalse varieerumise ning kasutatud verbide ja adverbide suure esinemuse vahel. Need tunnused viitavad mustri kinnistumisele üldistavas esituslaadis.

3) JDV-struktuur esineb nii jaatavas kui ka eitavas kõnes. JDV alusel on samuti lihtne sõnavara laiendada, sest üldjoontes iseloomustab mustrit üsna rikkalik adverbide leksikaalsemantiiline varieerumine. Erandid: ajamääruse funktsioonis kinnistunud proadverb *siis* ning sageli kasutatud subjektiivmodaalsed tõeväärtushinnangusõnad *ilmselt, kahtlemata, kindlasti* koos verbiga *olema* indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes, harva preesensi ainsuse 3. pöördes (*kuid äkki on*) ja imperfekti mitmuse 3. pöördes (*ja siis oli*). Selle põhjal võib öelda, et tegu on morfosüntaktiliselt vähevarieeruva mustriga, mille muudavad keerulisemaks järgmised asjaolud.

a) Kuigi eitavas kõnes on kõik JDV komponendid muuteparadigmata (*ent tookord ei <tulnud, olnud; tehtud>*), kuulub eituspartikkel aktiivi/passiivi mineviku liitaegade koosseisu, mille moodustamist ja kasutamist pole kerge omandada (vrd *ent tookord ei tulnud* mida teha?; *ent tookord ei tulnud* + adverb, noomeni- või verbivorm).

b) JDV pole eitavas kõnes kuigi levinud.

c) Hakkab silma, et (osa)lause alguses moodustab rinnastav sidesõna koos järgneva adverbiga funktsionaalse ja hääldestruktuuri terviku (*ent tookord, kuid äkki, Aga ilmselt*), mida kasutatakse viiteseosena eelnevalt kõneks olnud asjaolude täpsustamisel (*ja kindlasti oli, ning siis kadus, Kuid kahtlemata oli*).

4) SDV on eespool kirjeldatud DDV-st leksikaalselt varieeruvam ja morfosüntaktiliselt veelgi keerulisem, kuid sel on kindlad kasutusreeglid: a) subjekt ainsuse nominatiivis + sünteetiline verb; b) totaalobjekt ainsuse genitiivis või käändeline määrus ainsuse komitatiivis + analüütiline verb. Keerukust lisab mustri sõnajärg, kuna subjekti/objekti/määruse ja öeldisverbi vahel võib kasutada rohkem adverbe.

Nimetatud kaks seaduspärasust väljenduvad kolmes morfosüntaktilises mustris:

- a) substantiiv ainsuse nominatiivis (subjekt) + adverb + finiitverb indikatiivis ainsuse 3. pöördes (*talumees muudkui muheles*), harva *ma*-infiniitiv (*<tundus> aeg möödas olema*) ja eitava kõne preesens (*jutt enam ei <sobinud>*);
b) substantiiv ainsuse genitiivis (totaalobjekt) + adverb + mineviku liitaja koosseisus kuuluv *nud*-partitsiip (abiverb jääb mustri vasakkonteksti),

nt *mehe üle võtnud, inimese ära tapnud*. Harva on substantiiv ka partsiaal-objekt ainsuse partitiivis – sel juhul kasutatakse predikatiivset *da*-infinitiivi (*meest ärkvele raputada*);

c) substantiiv ainsuse komitatiivis käandsõnalise viisi- või kaasnevusmäärusena + verbipartikkel + põhiverb *nud*-partitsiibi vormis (<oli> *kiiruga alla jooksnud*) – mineviku liitaja vormi kuuluv abiverb jääb SDV-struktuuri vasakkonteksti.

5.3.2. Näiteid adverbita mustritest

Levinud adverbita mustrid on JSV ja JPV (alamklass J-V) ning SVV, SKV ja SSV (alamklass S-V). Kuigi nende esinemus pole võrreldav adverbis sisaldavatega, ei tähenda see, nagu oleks nende roll tekstiloomes väheoluline.

1) JSV-l (nagu ka adverbis sisaldaval JDV-l) on tekstis sidusfunktsioon, kuid erinevalt JDV-st, mida kasutatakse ainult rinnastusega, võib JSV-d kasutada nii rinnastuse (*ja, aga, ning, kuid*) kui ka alistusega (*et, kuni, kuigi, sest, kui, nagu*). Domineerivad sidesõnad on *ja* (*ja kukk laulis, Ja kämblad on*) ning *et* (*et sekretär on (oli), et riided ei <ole, olnud>*).

JSV morfosüntaktiline varieerumine on eriti keeruline: substantiiv ainsuse, harvem mitmuse nominatiivis on subjekti funktsioonis (*ja hobune tiirles, sest Robi ütles*), inessiiv näitab kohta (*ja kõrvades ei <vilista>*), adessiiv ja translatiiv märgivad aega (*Ja hommikulgi oli, ja hetkeks vilksatas*), partitiiv tähistab objekti (*ning häält tasandamata*) ja partsiaalsubjekti (*et tegemist on*). Verbi vormikasutus piirdub indikatiivi imperfekti ainsuse (mitmuse) 3. pöördega (*ja seltskond läks*), preesens esineb harvem (*et inimene on, Aga kingad on, et vaenlased ei <olnud>*).

2) JPV peamine funktsioon on siduda osalauseid (*Sekretär lausus, et see on võimatu*), lause alguses aga avada või täpsustada seda, mis eespool kõneks (*Ja mina ei teinud katsetki teda ümber veenda*) – analoogia JDV ja JSV-ga. Valdavalt kasutatakse alistusseost (*et*, harvem *kui(gi), sest ja nagu*), rinnastust esineb umbes neljandiku võrra vähem (*ja*, harvem *kuid, aga, vaid, ent, või*).

JSV ja JPV keskmise komponendi vormilise erinevuse taga on erinev funktsionaalne potentsiaal ja morfosüntaktilise varieerumise piirid.

a) Alistusseosega kinnistunud mall sisaldab ainsuse 3. isiku personaalpronoomeni ja verbi indikatiivi preesensi ainsuse 3. pöordes (*et ta on, et ta näeb*). Selles mustris varieerub sidesõna (*et, kui, sest*). Pronoomeni varieerumine toob esile teise kinnistunud malli, milles demonstratiivpronoomen *see* esineb koos verbi imperfektivormi, harvem preesensiga – *et see oli ja et*

(*sest*) *see on*. Harva kasutatakse personaalpronoomeneid *nad* (*et nad on, sest nad lendasid*) ja *ma* (*et ma ei*) subjekti funktsioonis ning *ta* ja *ma* adessiivis adverbiaalina, nt *et tal jääb, et tal ei* ja *et mul ei, et mul pole*. Varieeruda võib ka kõneviis, indikatiivi kõrval kasutatakse üsna sageli konditsionaali preesensit, nt *et ta oleks (poleks), et see juhtuks, et te oleksite, et mina oleksin*. Sel juhul on subjekti funktsioonis kasutatud pronoomenite varieerumine üsna avar.

b) Rinnastusseosega on pronoomeni varieerumine päris lai: lisaks ainsuse 3. isikule (*ja ta märkas, vaid ta tahtis*) kasutatakse ainsuse 1. ja mitmuse 3. isikut (*ja ma ütlesin, aga ma olin; ning me sammusime*), harva ka demonstratiivpronoomenid *see* ja *too* (*ent see oli, kuid too seisis*). Teine, tunduvalt harvemini kasutatud koordinatiivse seose mall tuleb esile eitava kõne preesensiga + ainsuse 3. isiku personaalpronoomeniga, nt *kuid (aga) ta ei <ütle>, ja ta ei <taha>*. Pronoomeni käände varieerumine on seotud kogeja-omaja tähistamisega: *Ja mulle näis, Kuid minule oli; ja tal tekib, aga tal on*.

3) SVV esinemus on väike, kuid mustril on tekstiloomes kindel funktsioon – sõnastada hüpoteetilist laadi üldistavaid mõtteavaldusi. Mustrit kasutatakse nii eitavas kui ka jaatavas kõnes, abiverb on konditsionaali preesensis, põhiverb järgneb mustri paremkontekstis, nt *Naine ei oleks <pidanud seda taluma>, <ilma et> lausetki öelda oleksin <jõudnud>*. SVV puhul tuleb silmas pidada, et paremkontekstis asuvat põhiverbi võib abiverbist eraldada üks või mitu laiendit, millel on erinevaid funktsioone.

4) SKV on tagasõnafraasi muster, milles adpositsioonide abil tähistatakse paigalolekut ja kohta (*juures, all, ees, vahel, sees, kohal, vastas, küljes, peal*). Tegevuste mõtestamine oleneb vaatepunktist: tegevused kulgevad millegi-kellegi suunas (*alla, ette, taha, poole, otsa, kõrvale*) või lähtuvad millestki-kellestki (*alt, juurest*). Näiteks: a) koht – *peegli ees seisatas, kuuskede all kasvas*; b) millegi-kellegi suunas – *ava poole lendas, kupli otsa ronides*; c) millestki-kellestki lähtudes – *Jooriku juurest tulema, ukse alt immitses*. Leidub vaid üksikuid aja- (*nädala jooksul oli, <kaks> tundi tagasi oli*) ja põhjusmäärusi (*asja pärast sekeldama*). SKV-s eelistatakse finiiitöeldist indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes (*maja juures oli, käänaku taha kadus, silmade ette kerkis*) ja predikatiivset *ma*-infinitiivi (*tulekuma poole astuma, päikese ette seisma, Elleni otsa vaatama*). Niisiis on eestikeelses tekstis verbist vasakul kinnistunud leksikaalselt piiratud kohatähenduslik tagasõnafraas, mille kasutuse määravad paigalolek ja vaatepunkt, millest liikumist kirjeldatakse. Tegemist on hästi selge kasutusreegliga.

5) SSV alustab tavaliselt lauset, esimene järjestikustest substantiividest on eestäiend ja teine subjekt, verbi kasutatakse harilikult indikatiivi imperfekti ainsuse 3. pöördes (*Metsa vari ulatus, Mehe vaim oli*), harvem mitmuse 3. pöördes (*Laste voodid olid*). SSV on tüüpiline kirjeldavale esituslaadile.

Kuigi adverbite mustrite osakaal verbist vasakul on tekstiloomes tunduvalt väiksem kui adverbis sisaldavatel mustritel, leidub neil rida konkreetseid tekstilisi funktsioone, mille puhul komponentide leksikaalsemantiline ja morfosüntaktiline varieerumine on selgelt piiratud: sidesõnaga algavad mustrid seovad osalauseid ja lauseid tekstiliseks tervikuks; tagasõnafraasi kasutus rajaneb paigaloleku ja liikumissuuna markeerimisel; lause alguses esinev muster, mis koosneb kahest järjestikusest substantiivist (esimene eestäiendina) ja verbist, on iseloomulik kirjeldavale esituslaadile.

6. Järeldusi

Normikohase kirjakeele alusel verbist vasakul ja paremal leitud mustrid on eesti keelele omased (vt punktid 5.1, 5.2). Nende tekstikasutust iseloomustab kindel morfoloogiline struktuur, neid iseloomustavad kindlad leksikaalse, morfosüntaktilise ja funktsionaalse varieerumise piirid (vt punktid 5.3.1 ja 5.3.2). Osa mustritest sisaldab leksikaalgrammatilist dominanti, mõni muster on tekstikasutuses rohkem kinnistunud; üks muster eristub süntaktiliste funktsioonide varieeruvusega, teise alusel kasutatakse ja moodustatakse analüütilisi verbe, kolmandad moodustavad hääduslikult ja morfosüntaktiliselt tõmbuvaid liitseid üksusi jne. Mustrite komponendid võivad olla avara leksikaalsemantilise varieeruvusega, moodustada vabu sõnaühendeid, mis tulevad muustrina esile vaid tänu sellele, et on kasutatud kinnistunud morfoloogilise struktuuri alusel välja kujunenud morfosüntaktilise varieerumise tingimustes. Kõikide mustrite paiknemine kas verbi vasak- või paremkontekstis pole juhuslik, selle põhjal kujunevad eesti keele diskursuspõhised sõnajärjemallid.

Normeeritud kirjakeele kasutusmustrid, nende ainukordne, kinnistunud või varieeruv sõnavara on allikmaterjal aktiivset tüüpi sõnastike ja õpikute koostajatele. Pedagoogilisel eesmärgil saab järjestada mustrite omandamist nende morfosüntaktilise ja leksikaalsemantilise keerukuse ning tekstifunktsioonide alusel. Klastreleidjat, Sketch Engine'i jt analoogseid programme kasutades võib iga vähegi tehnoloogiat valdav inimene iseseisvalt otsida ja leida nt poolametliku kirjavahetuse tüüpilisi sõnastusi ning neid oma eesmärkidel ära kasutada. Leitud mustrite põhjal konkretiseeruvad eesti keele kasutusstandard ja -reeglid. Selles seisneb nii kasutuspõhise keelekäsitle rakenduslik (sh pedagoogiline, keeletehnoloogiline) perspektiiv kui ka avastuslik väärtus. Uuri ja

intuitsioonist ja teoreetilistest seisukohtadest sõltumata leitud lingvistiliste mustrite kvalitatiivne analüüs näitab lingvistilisi nähtusi uudes aspektis, avades huvipakkuvaid seoseid (kategoriaalseid, funktsionaalseid, leksikaal-semantilisi, morfosüntaktilisi jm) lekseemide ning vormide kombineerimisel terviktekstis. Võrdlev sünkroonne ja diakroonne keelekasutusmustrite analüüs toob esile kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid nihkeid, lingvistilisi arenguid jpm, kinnitades kokkuvõttes põhimõttelist arusaama, et mistahes süsteem on vaid sedavõrd süsteem, kui võrd selgelt on väljendunud selle asüsteemne olemus kahe vastandliku protsessi – kinnistumise ning vaba varieerumise – tasakaalustatud toimimises. Suletud süsteemid pole arenguvõimelised ja kaovad, mis on oluline lingvistiliste protsesside mõistmiseks.

Lingvistilise klasteranalüüsi hierarhiast tulenev süstemaatika on põhimõtteliselt uut laadi kasutusgrammatilise eesti keele kirjelduse alus. Tundugu see pealegi lihtne, kuid klasteranalüüsi objektipõhine otsing ja rühmitamine formaalsete tunnuste (morfo- ja süntaksimärgendid) distributsiooni alusel mõjutab ühel või teisel moel seda, kuidas me keelest mõtleme, keele olemust seletame (metodoloogia) ja kuidas võiksime seletada. Tegu pole mitte ainult meetodiga, vaid empiirikast lähtuva, induktsioonil rajaneva avastusliku suunaga, mille uurimistulemustel on lisaks rakenduslikele ka iseseisev teoreetiline väljund.

Kommentaariid

¹ Vt Marju Ilves. *Algaja keelekasutaja*. A2-taseme eesti keele oskus. Tallinn: EKS, 2008; Anu-Reet Hausenberg, Marju Ilves, Annekatrin Kaivapalu, Krista Kerge, Katrin Kern, Mare Kitsnik, Ingrid Krall, Karin Rummo, Tiina Rüütmaa. *Iseseisev keelekasutaja*. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 2008; Krista Kerge. Vilunud keelekasutaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn: EKS, 2008.

² Vt Anu-Reet Hausenberg, Tiina Kikerpill, Maia Rõigas, Ülle Türk. *Keeleoskuse mõõtmine*. Käsiraamat. Tallinn: TEA Kirjastus, 2003.

³ Vt ISK = *Iso suomen kieloppi* 2004 (<http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php> – 10. jaanuar 2017).

⁴ Kahesilbiliste verbide alusel on ajalooliselt kujunenud välja a) tavalised ja b) kont-raheerunud kahesilbilised sõnad, millel on vokaaltüvi spirandi kao tõttu ühe silbi võrra lühenenud. <...> näiteks: **hakkaðan* > *hakkan*, **lúkkäðamāhan* > *lúkkama*, **kasteyellen* > *kastele*, **honehessa* > *hõnes*, **surnuðeksi* > *surnuks*. Enamik lihttüvesid oli läänemeresoomes algkeeles kahesilbilised ja lõppes *a-*, *ä-*, *e-* või *e-ga*. *i-*, *o-*, *u-*, *ü-ga* lõppevad kahesilbilised tüved on tuletusliitega sõnatüved või laentüved. Kolmesilbilised sõnatüved olid samuti tuletusliitega sõnatüved või hilised laentüved (Rätsep 1982: 4–5).

⁵ ICLE – The International Corpus of Learner English (<https://www.uclouvain.be/en-cecl-icle.html> – 20. august 2017).

- ⁶ Vt <http://www.keeleeveeb.ee> (9. juuni 2017).
- ⁷ Vt <http://www.cl.ut.ee/ressursid/sagedused/index.php?lang=et> (9. juuni 2017).
- ⁸ Vt <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/> (9. juuni 2017).
- ⁹ Vt <http://www.cl.ut.ee/ressursid/pysiyhendid/index.php?lang=et> (9. juuni 2017).
- ¹⁰ Vt <http://www.eki.ee/dict/sp/> (9. juuni 2017) ja http://mobile.dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/50084/sonamoodustus_kasik.pdf (9. juuni 2017). Silvi Vare (2012) eesti sõnaperede sõnastik toob esile derivatiivsed pesad, avab astmeliselt iga pesa sees algtüve derivatiivse potentsiaali, pakub liitsõnade moodustusmallid, sõna grammatilise struktuuri, tüüpväljendid jm. Kasutajaliidese abil on võimalik leida sõnalõpuanalooegiat ja morfoloogilisi seoseid, millel on otsene rakendus õppematerjalide koostamisel ja praktilises keeleõppes. Reet Kasik (2015) kirjeldab sõnamoodustust ühtsel funktsionaalsemantilisel alusel sõnaliikide kaupa, igas sõnaliigis tähenduste järgi koos tüüpiliste ja harvem kasutatavate tuletusliidete ning näidetega. Sõnamoodustusraamatust saab kätte eestikeelses tekstikasutuses samalaadse malli alusel moodustatud sõnu, mida omandatakse analoogia põhjal.
- ¹¹ Vt Della Summers (toim). *Longman Dictionary of Contemporary English*. 4. tr. Longman, 2003. Sisaldab 106 000 sõna ja fraasi, 220 000 sõnakombinatsiooni; lisatud CD-ROM.
- ¹² Igor Mel'čuk, Aleksandr Zholkovsky. Explanatory combinatorial dictionary of modern Russian. *Semantico-syntactic Studies of Russian Vocabulary*. Viin: Wiener Slawistischer Almanach, 1984. (Vt lisaks Mel'čuk 1995: 5.)
- ¹³ Vt <http://www.eki.ee/dict/psv/> (18. mai 2017).
- ¹⁴ Vt Marju Ilves. *Algaja keelekasutaja*. A2-taseme eesti keele oskus. Tallinn: EKS, 2008. Lisa 2. Esmane sõnastik, lk 137 jj.
- ¹⁵ Vt Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek. *Eesti kirjakeele sagedussõnastik*. Tartu: TÜ Kirjastus, 2002.
- ¹⁶ Vt Mall Laur. *Esmane verstaapost*. Eesti keele suhtluse algtase. Tallinn: REKK, 1998.
- ¹⁷ Vt Hele Pärn, Leeni Simm. *Eesti keele baassõnastik*, esmatrükk 1988; sisaldab venekeelseid tõlkevasteid. Jätkuväljaannetes on lisatud soome-, rootsi- ja ingliskeelsed vasted.
- ¹⁸ Vt Evi Šteinfeldt. *Russian Word Count: 2500 Words Most Commonly Used in Modern Literary Russian*. Guide for Teachers of Russian. Moskva: Progress Publishers, 1965. Sõnastik pole oma aktuaalsust tänaseni kaotanud (vt Laleko 2010). Koolisõnastik on valminud koostöös Enda Roovetiga: Энда Роовет, Эви Штейнфельдт. *Словарь-минимум русского языка для 2-8 классов эстонских школ*. Таллинн: Валгус, 1965.
- ¹⁹ http://evkk.tlu.ee/Marks/global_marks/marks_public.html (19. august 2017).
- ²⁰ Arvutatud valemi $k \approx \sqrt{n \div 2}$ alusel, kus k on optimaalsuskoeffitsient ja n tähistab trigrammide hulka. Klastrileidja eraldas ilukirjanduskeele valimis kokku 52 071 trigrammi, neist 42 183 on ainukordsed ja verbiõpulis on 11552 ($k = 11552 : 2 = 5776$, millest ruutjuur on 76).
- ²¹ Verbiga algavaid trigramme on 8184 ($k = 8184 : 2 = 4092$, millest ruutjuur on 63,9687.~64).

Kirjandus

- Aedmaa, Eleri 2016. Eesti keele ühendverbide kompositsionaalsuse määramine. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 12, lk 5–23 (doi:10.5128/ERYa12.01).
- Aedmaa, Eleri 2015. Statistilised meetodid ühendverbide tuvastamisel tekstikorpusest. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11, lk 37–54 (doi:10.5128/ERYa11.03).
- Allkivi, Kais 2016a. *C1-tasemega eesti keele õppijate kirjalik keelekasutus võrdluses emakeelekõnelejatega: samalaadsusi ja nihkeid verbist paremal paiknevas kontekstis*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool (<http://www.etera.ee/zoom/20076/view?page=1&p=separate&view=0,299,2481,1414> – 2. oktoober 2017).
- Allkivi, Kais 2016b. C1-tasemega eesti keele õppijate ja emakeelekõnelejate kirjaliku keelekasutuse võrdlus verbialguliste tetragrammide näitel. *Lähivõrdlusi* 26, lk 54–83 (doi: 10.5128/LV26.02).
- Allkivi, Kais & Esilon, Pille & Trainis, Jekaterina 2017. Kontseptuaalselt sidusa mõistevara kujunemine: hierarhiline klasteranalüüs. *16. rakenduslingvistika kevadkonverents, 20.–21.04.2017*. Teesid. Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 28–29 (<https://www.rakenduslingvistika.ee/wp-content/uploads/2016/04/Teesid-2017-3.pdf> – 24. august 2017).
- Apresjan *et al.* 2010 = Apresian, Valentina & Apresian, Iurii & Babaeva, Elizaveta & Boguslavskaia, Ol'ga & Iomdin, Boris & Krylova, Tat'iana & Levontina, Irina & Sannikov, Andrei & Uryson, Elena 2010. Iurii Derenikovich Apresian (vast toim). *Prospekt aktivnogo slovaria russkogo iazyka*. Moskva: Iazyki slavianskikh kul'tur.
- Apresjan *et al.* 2006 = Apresian, Valentina & Apresian, Iurii & Babaeva, Elizaveta & Boguslavskaia, Ol'ga & Iomdin, Boris & Krylova, Tat'iana & Levontina, Irina & Sannikov, Andrei & Uryson, Elena 2006. *Iazykovaia kartina mira i sistemnaia leksikografiia*. Moskva: Iazyki slavianskikh kul'tur.
- Bartning, Inge & Martin, Maisa & Vedder, Ineke (toim) 2010. *Communicative proficiency and linguistic development: intersections between SLA and language testing research*. EUROSLA Monographs Series 1 (<http://eurosla.org/monographs/EM01/EM01tot.pdf> – 5. november 2017).
- Biber, Douglas & Conrad, Susan & Reppen, Randi 2006. *Corpus Linguistics. Investigating language structure and use*. New York: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. Haag/Pariis: Mouton.
- Conklin, Kathy & Schmitt, Norbert 2008. Formulaic sequences: Are they processed more quickly than nonformulaic language by native and nonnative speakers? *Applied Linguistics* 29 (1), lk 72–89 (doi: 10.1093/applin/amm022).
- Esilon, Pille 2017. Keelekasutustumustrid verbist paremal: morfosüntaktiline ja leksikaal-semantiline varieerumine. *Lähivõrdlusi* 27, lk 17–64 (doi:10.5128/LV27.00).
- Esilon, Pille 2014a. Adverbi sisaldavate struktuuride tekstifunktsioonidest eesti ilu-kirjandus- ja õppijakeeles. *Lähivõrdlusi* 24, lk 15–46 (doi:10.5128/LV24.01).

Eslon, Pille 2014b. Morfosüntaktilise ja leksikaalse varieerumise piiridest: ilukirjandus- ja õppijakeele kasutusmustrite võrdlus. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 10, lk 55–71 (doi:10.5128/ERYa10.04).

Eslon, Pille 2013. Kahe keelekasutusvariandi võrdlus: morfoloogilised klassid ja klastrid. *Lähivõrdlusi* 23, lk 13–38 (doi:10.5128/LV23.01).

Eslon, Pille & Paeoja, Heleriin 2015. Samatähenduslike sünteetiliste ja analüütiliste verbide kasutamine. *Lähivõrdlusi* 25, lk 63–104 (doi:10.5128/LV25.04).

Greenberg, Joseph 1990. A relation of frequency to semantic feature in a case language (Russian). Denning, Keith & Kemmer, Suzanne (toim). *On Language. Selected Writings of Joseph H. Greenberg*. Stanford, CA: Stanford University Press, lk 207–226.

Hint, Mati 2016. Mõõtmised ei loo teooriat. *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 627–637.

Holl, Alfred & Behrschmidt, André & Kühn, Alexander 2004. *Rückläufige Register zur russischen und deutschen Verbalmorphologie: Aufbereitung mit Datenanalyseverfahren der Informatik (Data Mining)*. Studia et exempla linguistica et philologica. Regensburg: Roderer.

Jarvis, Scott & Crossley, Scott A. (toim) 2012. *Approaching language transfer through text classification: Exploring in the detection-based approach*. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters.

Jürine, Anni 2016. *The Development of Complex Postpositions in Estonian: A Case of Grammaticalization and Lexicalization*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 38. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kaalep, Heiki-Jaan 2015. Eesti verbi vormistik. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 1–15.

Kaalep, Heiki-Jaan 2012. Käänamissüsteemi seaduspärasused. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 418–449.

Kaalep, Heiki-Jaan & Muischnek, Kadri 2009. Eesti keele püsiühendid arvutilingvistikas. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 5, lk 157–172 (doi: 10.5128/ERYa5.10).

Kaivapalu, Annekatrin 2013. Kielten järjestelmien vertailusta kieltenvälisen vaikutuksen tutkimukseen. Kolehmainen, Leena & Miestamo, Matti & Nordlund, Taru (toim). *Kielten vertailun metodiikka*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 293–323.

Kaivapalu, Annekatrin & Martin, Maisa 2014. Measuring perceptions of cross-linguistic similarity between closely related languages: Finnish and Estonian noun morphology as a testing ground. Paulasto, Heli & Meriläinen, Lea & Riionheimo, Helka & Kok, Maria (toim). *Language Contacts at the Crossroads of Disciplines*. NewCastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 283–318.

Kallas, Jelena 2013. *Eesti keele sisusõnade süntagmaatilised suhted korpus- ja õppeleksikograafias*. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 32 (http://e-ait.tlulib.ee/303/1/kallas_jelena.pdf – 12. mai 2017).

Kallas, J *et al.* = Kallas, Elena & Koppel', Kristina & Kallas, Roman 2017. Avtomaticheskoe sostavlenie slovaria kollokatsii na osnove korpusa. Trudy mezhdunarodnoi konferentsii “Korpusnaia lingvistika-2017”, 27–30 iyunia 2017. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet, lk 195–200.

- Kallas, Jelena & Koppel, Kristina & Tuulik, Maria 2015. Korpusleksikograafia uued võimalused eesti keele kollokatsioonisõnastiku näitel. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11, lk 75–94 (doi: 10.5128/ERYa11.05).
- Kallas, Jelena & Tiits, Mai & Tuulik, Maria & Koppel, Kristina & Jürviste, Madis 2014. *Eesti keele põhisõnavara sõnastik*. Tallinn: EKS. (<http://www.eki.ee/dict/psv/> – 18. august 2017).
- Kallas, Jelena & Tuulik, Maria & Jürviste, Madis 2012. Leksikograafilise tarkvara Sketch Engine eesti keele moodul. *ESUKA* [Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakiri] 3–2, lk 57–77.
- Kasik, Reet 2015. *Sõnamoodustus*. Eesti keele varamu I. Tartu.
- Klavan, Jane 2012. *Evidence in Linguistics: Corpus-Linguistic and Experimental Methods for Studying Grammatical Synonymy*. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 15. Tartu: University of Tartu.
- Koppel, Kristina & Kallas, Jelena 2016. Õppijasõbralik korpuslause: automaatse valiku võimalusi. *Lähivõrdlusi* 26, lk 222–250 (doi: 10.5128/LV26.07).
- Küngas, Annika 2014. *Pragmaatiliste markerite kujunemine ja funktsioonid eesti keeles lt-sõnade näitel*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 36. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42733/kungas_annika.pdf?sequence=1 – 12. mai 2017).
- Küngas, Annika 2013. *Põhimõtteliselt või praktiliselt Paides – kahe sarnase funktsiooniga sõna käeäigust*. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 10, lk 209–226 (doi:10.5128/ERYa10.13).
- Laleko, Oksana 2010. On Covert Tense-Aspect Restructuring in Heritage Russian: A Case of Aspectually Transient Predicates. Iverson, Michael *et al.* (toim). *Proceedings of the 2009 Mind/Context Divide Workshop*. Somerville, MA: Cascadia Proceedings Project, lk 72–83.
- Levenshtein, Vladimir 1966. Binary codes capable of correcting deletions, insertions, and reversals. *Soviet Physics Doklady* 10 (8), lk 707–710 (<https://nymity.ch/sybilhunting/pdf/Levenshtein1966a.pdf> – 8. aprill 2017).
- Liin, Krista 2009. Komavigade tuvastaja. Eslon, Pille & Õim, Katre (toim). *Korpusuuringute metodoloogia ja märgendamise probleemid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 99–114.
- Lyytikäinen, Erkki 2012. Erään frekventatiivijohdostyyppin produktiivisuudesta. *Virittäjä* 1, lk 114–117.
- Matsak, Erika & Eslon, Pille & Kippar, Jaagup 2010. Eesti keele sõnajärje vealeidja prototüübi arendamine. Eslon, Pille & Õim, Katre (toim). *Korpusuuringute metodoloogia ja märgendamise probleemid*. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 12, lk 59–100.
- Mel'čuk, Igor 1995. Semantics of two emotion verbs in Russian: *bojat'sja* '[to] be afraid' and *nadejat'sja* '[to] hope'. Mel'chuk [Mel'čuk], Igor'. *Russkii iazyk v modeli 'smysl <=> tekst'*. Moskva – Vena: Iazyki russkoi kul'tury, lk 81–133.

Metslang, Helena & Matsak, Erika 2010. Kesksete lausekomponentide järjestus õppijakeeles: arvutianalüüsi katse. *Eesti Rakenduslingvistiks Ühingu aastaraamat* 6, lk 175–194 (doi:10.5128/ERYa6.11).

Määttä, Tuija 2012. Oppikirjan sanaston vaikutuksesta ruotsinkielisten alkeistason suomenoppijoiden kirjallisiin tuotoksiin. *Lähivõrdlusi* 22, lk 188–218.

Ots, Sander 2012. *Statistikapõhise tarkvara loomine morfoloogiliste kollokatsioonide eraldamiseks eesti keele tekstidest*. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikooli informaatika instituut.

Ots, Sander 2011. *Tarkvara statistiliste kollokatsioonide eraldamiseks ning selle rakendus morfosüntaktilises analüüsis*. Seminaritöö. Tallinna Ülikooli informaatika instituut.

Paeoja, Heleriin 2015. *Analüütiliste / sünteetiliste verbipaaride kasutusmustrid 1990ndate aastate eesti ilukirjanduskeeles*. Magistritöö. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.

Pajupuu, Hille 2007. Kuidas hinnata suure panusega testide hindajaid. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 3. Tallinn: EKS, lk 221–233.

Remes, Hannu 2009. *Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorphologiaa*. Acta Universitatis Ouluensis B 90. Oulu: Oulu Ülikool.

Ruutma, Mirjam & Kyröläinen, Aki-Juhani & Pilvik, Maarja-Liisa & Uihoaed, Kristel 2016. Ambipositsioonide morfosüntaktilise varieerumise kirjeldusi kvantitatiivsete profiilide abil. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 92–113.

Rätsep, Huno 1982. *Eesti keele ajalooline morfoloogia I. 2.*, parand ja täiend tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Saukkonen, Pauli & Haipus, Marjatta & Niemikorpi, Antero & Sulkala, Helena 1979. *Suomen kielen taajuussanasto*. Porvoo/Helsinki/Juva: Söderström.

Sirts, Kairit 2012. Noisy-Channel Spelling Correction Models for Estonian Learner Language Corpus Lemmatisation. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective*. IOS Press, lk 213–219 (doi:10.3233/978-1-61499-133-5-213).

Sirts, Kairit & Võhandu, Leo 2009. Korpuste tükeldamine: rakendusi silpide ning allkeeltega. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 5, lk 251–266.

Šajkevitš 1976 = Šaikevich [Šajkevitš], Anatolii 1976. Distributivno-statisticheskii analiz v semantike. *Printsipy i metody semanticheskikh issledovanií*. Moskva: Nauka, lk 353–378.

Ševtšenko, Marina 2014. *Eesti keele kui teise keele 8. klassi õpiku temaatiline sõnavara ja grammatika*. Magistritöö. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.

Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. Studies in korpus linguistics 6. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. Co.

Trainis, Jekaterina 2015. Linguistic cluster analysis: A method for describing language units and indicating regularities in language. Malec, Wojciech & Rusinek, Marietta (toim). *Within language, beyond theories*. Vol. III. Discourse analysis, pragmatics and corpus-based studies. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 229–243.

- Trainis, Jekaterina & Allkivi, Kais 2014. Ilukirjanduskeelest uue pilguga. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 10, lk 283–306 (doi: 10.5128/ERYa10.18).
- Tšernõšuk, Anna 2016. *Eesti keele kui teise keele 9. klassi õpiku temaatiline sõnavara*. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikool.
- Uihoaed, Kristel 2013. Kollostruktsioonilised meetodid ja konstruktsioonilise varieerumise tuvastamine. *ESUKA* [Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakiri] 4–1, lk 185–204 (doi: 10.12697/jeful.2013.4.1.11).
- Vainik, Ene 2017. Eesti keele assotsiatsioonisõnastik. *16. rakenduslingvistika kevadkonverents, 20.–21.04.2017*. Teesid. Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 17 (<https://www.rakenduslingvistika.ee/wp-content/uploads/2016/04/Teesid-2017-3.pdf> –24. august 2017, tutvustust vt <http://www.eki.ee/~ene/kodanikuteadus/assotsiatsioonid.html> – 6. september 2017).
- Vainik, Ene 2016. *Eesti tunded. Sõnaportreed*. Tallinn: EKSA.
- Vajjala, Sowmya & Lõo, Kaidi 2014. Automatic CEFR level prediction for Estonian learner text. *Proceedings of the third workshop on NLP for computer-assisted language learning*. NEALT Proceedings Series 22 / Linköping Electronic Conference Proceedings 107, lk 113–127 (<http://www.aclweb.org/anthology/W14-3509> – 15. august 2017).
- Vajjala, Sowmya & Lõo, Kaidi 2013. Role of morpho-syntactic features in Estonian proficiency classification. *Proceedings of the 8th Workshop on Innovative Use of NLP for Building Educational Applications (BEA8)*. Association for Computational Linguistics.
- Valdmets, Annika 2010. *Mõne modaalpartikli kujunemine ja kasutamine eesti kirjakeeles alates 1890. aastast*. Magistritöö. Tartu Ülikool (http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1625&sari=D –18. mai 2017).
- Vare, Silvi 2012. *Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs*. 1. ja 2. kd. Tallinn: EKS.
- Widdowson, Henry G. 2000. The limitations of linguistics applied. *Applied Linguistics* 21 (1), lk 3–25.
- Õim, Katre 2014. *Metafoorsete sõnaühendite automaatse tuvastamise probleeme*. Ettekanne Eesti Kognitiivse Keeleteaduse Ühingu 3. aastakonverentsil Tartus 4. aprillil 2014. Ettekande slaidid.
- Õim, Katre 2009. Alternatiivseid mooduseid fraseoloogia esitamiseks sõnastikus. Esalon, Pille & Õim, Katre (toim). *Korpusuuringute metodoloogia ja märgendamise probleemid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 136–164.

Summary

Usage-based language description: Linguistic cluster analysis and it's perspectives for pedagogical purposes

Pille Eslon

Tallinn University, School of Digital Technologies, associate professor
pille.eslon@tlu.ee

Keywords: corpus linguistics, Estonian studies, linguistic cluster analysis, usage-based language study

Linking Estonian linguistic proficiency to reference levels of the CEFR and different educational stages does not rely on research but is based on deep-rooted perceptions. More veracious data can be obtained by comparing a native speaker's language usage patterns to morphological and lexical preferences characteristic to speakers of every language level. For this purpose, tools for automatic text processing (which are mainly created on the basis of English) and different techniques for data analysis are needed. The article introduces an original computer program called Cluster Catcher that has been developed in the Tallinn University for finding usage patterns from Estonian written language texts.

Õppija teekond: sarnasuse tunnetamisest sihtkeelepärase kasutuseni

Annekatriin Kaivapalu

Turu Ülikooli soome keele professor
ajakirja *Lähivõrdlusi*. *Lähivertailuja* peatoimetaja
kaivapa@tlu.ee

Teesid: Artiklis käsitletakse lähtekeele mõju muutemorfoloogia omandamisele. Eesmärk on selgitada, millistel tingimustel viib keeltevahelise sarnasuse tunnetamine sihtkeelepärase keelekasutuseni või mis seda takistab. Vaatluse all on soome keelt õppivate eestikeelsete gümnaasiumiõpilaste valjusti mõtlemise protokollid ja retrospektiivsed intervjuud ning soome algkooli ettevalmistava õppe rühma soome keele kui teise keele tundide spontaanse suulise keelekasutuse lindistused. Uurimuse tulemused osutavad, et lähisugulaskeele morfoloogia õppimisel eelneb süsteemi õppimine elementide õppimisele. Kui õppija on tunnetanud kahe keele morfoloogiasüsteemide sarnasust, teab ta oma emakeele põhjal üldjoontes, kuidas sihtkeele süsteem toimib. Tunnetatud sarnasusele toetumist sihtkeeles võib takistada õppija kartus “liigse” keeltevahelise sarnasuse ees või reeglipõhine õpetus.

Märksõnad: eesti keel, keeltevaheline mõju, muutemorfoloogia, teise keele omandamine, tunnetatud keeltevaheline sarnasus, soome keel

1. Sihtkeele õppimisest, lähtekeele mõjust ja keeltevahelisest sarnasusest

Keeleõppija on emakeele ja varem õpitud keelte rohkem või vähem kogenud kasutaja. Uut sihtkeelt õppides tugineb ta sellele, mida juba oskab. Nii keelekeskkonnas (teise keele omandamine) kui ka väljaspool keelekeskkonda (võõrkeele omandamine) püüab õppija leida esmajoonelise keeltevahelise sarnasuse, oletades, et iga uus keel toimib üldjoontes samamoodi kui lähtekeel(ed), s.t emakeel ja teised varem omandatud keeled. Tuttavate nähtuste märkamine ning keeltevahelise sarnasuse tunnetamine on esimene samm sihtkeele mõistmise ja omandamise teel.

Kui lähte- ja sihtkeele süsteemid sarnanevad, peab oletus keelte sarnasest toimimisest paika ning lähtekeel avaldab sihtkeele õppimisele positiivset mõju.

Kui lähte- ja sihtkeele süsteemid erinevad, on mõju negatiivne ja lähtekeelele tuginemine ei vii sihtkeelepärase keelekasutuseni. Mõlemal juhul on tegemist põhiolemuselt sama protsessiga: toimub keeleülekanne.

Teise keele omandamise uurimisloos on enamasti keskendutud lähtekeele mõju negatiivsetele avaldumisvormidele või uuritud lähtekeele mõju eristamata positiivset ja negatiivset tulemust (Kaivapalu & Martin 2007; Jarvis & Pavlenko 2008). Samas on keeleõppijad ja -õpetajad siiski alati teadnud ja osa lähtekeele mõju uurijatest (vt nt Ringbom 1987, 2007; Odlin 1989) ka oma pikaajalise tegevuse jooksul järjekindlalt rõhutanud, et õppija emakeelele sarnase keele õppimine läheb kiiremini ja kergema vaevaga kui geneetiliselt või tüpoloogiliselt kaugema keele õppimine. Seetõttu on lähte- ja sihtkeele vahelise sarnasuse aste osutunud üheks paremaks lähtekeele mõju toimimise ennustajaks (Kellerman 1979; Kaivapalu & Martin 2007; Jarvis & Pavlenko 2008: 176; Schepens & van der Slik *et al.* 2013).

Suhtumine lähtekeele mõjusse on vaheldunud ühest äärmusest teise: täielikust eitamisest kuni arusaamani, et lähtekeele mõju seletab kõik keeleõppija probleemid (Martin 2006). Skeptilisemalt on lähtekeele mõjusse, eriti positiivse mõju võimalikkusesse suhtunud morfoloogia ja morfosüntaksi osas, eriti (muute) morfoloogias, mida on peetud alaks, kus lähtekeele mõju esineb väga harva või üldse mitte (detailsem ülevaade Jarvis & Odlin 2000). Lähtekeele morfoloogia mõju alahindamine on suures osas põhjustatud asjaolust, et enamik teise keele omandamise uurimustest on keskendunud suurematele indoeuroopa keeltele, kuid nende morfoloogiline süsteem on piiratud. Scott Jarvis ja Terence Odlin (2000) on siiski veenvalt osutanud, et isegi kui silmnähtavat morfoloogilist keeleülekanne ei ilmne, leiavad keeleõppijad lähte- ja sihtkeele morfoloogilistes struktuurides vastavusi. Varasemad vähesed uurimused lähtekeele mõjust morfoloogiale käsitlevad selle negatiivset avaldumisvormi (Duškova 1984; Selinker & Lakshmanan 1992; De Angelis & Selinker 2001). Rikka morfoloogiaga lähisugulaskeeltes nagu eesti ja soome keel on ka muutemorfoloogias lähtekeele mõju esmajoones positiivne ning lihtsustab eestlastel soome keele ja soomlastel eesti keele õppimist (Kaivapalu 2005; Kaivapalu & Martin 2007).

Tänapäevaks on lähtekeele mõju uurimises kujunenud kaks vastakat suunda. Ühelt poolt on see laienenud uutesse valdkondadesse, mh morfoloogia ja morfosüntaksi omandamisse, ning Scott Jarvise (2000, 2010) võrdluspõhisest lähenemisest inspireerituna muutunud metodoloogiliselt märgatavalt täpsemaks. Lisaks lähtekeele negatiivset mõju käsitlevatele uurimustele on saajandi esimesel kümnendil tähelepanu keskmesse tõusnud lähtekeele positiivne mõju ka seni ignoreeritud morfoloogia valdkonnas (Jarvis & Odlin 2000; Kaivapalu 2005; Kaivapalu & Martin 2007). Teisalt on eriti pärast 2010. aastat märgata lähtekeele negatiivset mõju käsitlevate uurimuste ekspansiooni, nagu on tõdenud nt Niclas Abrahamsson (2015). Käesolev artikkel ongi sellest inspireeritud.

Håkan Ringbom (1987) ja Terence Odlin (1989) klassikalistest uurimustest alates on püütud välja selgitada, kuidas täpselt lähtekeel sihtkeele omandamist mõjutab. Positiivse mõju vältimatu eeltingimus ning käivitaja on lähte- ja sihtkeele sarnasuse tunnetamine, mida esimesena rõhutas Roger Andersen (1983). Õppijate keeleloomeprotsessi uurimine (Kaivapalu 2005) osutab siiski, et keeltevahelise sarnasuse tunnetamine ei realiseeru alati sihtkeelepärase keelekasutuseni juhtiva lähtekeele positiivse mõjuna. Käeolev artikkel püüab vastata küsimusele, millistel tingimustel tunnetatud keeltevaheline sarnasus viib lähtekeele positiivse mõjuni muutemorfoloogias või mis seda takistab. Analüüs toetub ühelt poolt soome keelt võrreldena õppivate eesti emakeelega gümnaasiumiõpilaste valjusti mõtlemise protokollidele ja retrospektiivsetele intervjuudele ning teisalt soome algkooli ettevalmistava õppe rühma soome keele kui teise keele tundide spontaanse suulise keelekasutuse lindistustele. Tähelepanu keskmes on soome keele õppijate keeleloomeprotsess ning seda soodustavad või piiravad tegurid.

2. Keeleülekande ja keeltevahelise sarnasuse avaldumisvormid

Artiklis käsitatakse lähtekeele mõju keeleelementide ja keeletöötlusprotsesside (mõistmis- ja keeleloomeprotsessid) ülekandumisena lähtekeelest sihtkeelde. Esimesel juhul on tegemist elemendiülekandega (ingl *item transfer*), teisel juhul süsteemi ehk protseduurilise ülekandega (*system / procedural transfer*) (Ringbom 2007: 54–58; Ringbom & Jarvis 2009: 110; ka Martin 2006; Kaivapalu & Martin 2007 *product* ja *process transfer*). Elemendi- ja süsteemiülekande eristamine võimaldab vastata ühele keeltevahelise mõju uurimise põhiküsimusele: mida õigupoolest üle kantakse.

Elemendiülekandes kanduvad lähtekeelest sihtkeelde konkreetsed keeleelemendid: häälikud, tähed, morfeemid, sõnad, fraasid, lausekonstruktsioonid. Seega on tegemist keeleülekandega produkti tasandil, ülekande tulemus on näha õppija keeleloomes (Kaivapalu & Martin 2007), kuid selle taustal kulgev protsess jääb sihtkeelepärase keelekasutuse puhul enamasti tundmatuks. Elemendiülekanne eeldab keeleõppija tunnetuses üksühese vastavuse loomist sihtkeele ja lähtekeele elemendi vahel (*interlingual identifications*, vt Jarvis & Odlin 2000: 538). Vastavuse loomise aluseks on sellisel juhul keeltevaheline tunnetatud sarnasus (*perceived similarity*), mis nagu ka oletatav sarnasus (*assumed similarity*) on erinevalt keelesüsteemide võrdlusel põhinevast tegelikust sarnasusest (*actual similarity*) õppija individuaalsusest lähtuv psühholingvistiline ilming (üksikasjalikku ülevaadet tegelikust, tunnetatud ja oletatavast sarnasusest vt Kaivapalu & Martin 2015: 57–58). Tunnetatud sarnasus on eriti

oluline sihtkeele mõistmisel, oletatav sarnasus aga keeleloomes. Elementidevahelise seose tekkimisel kombineerub konkreetsete keelevormide tunnetatud sarnasus vormi või funktsiooni oletatava sarnasusega. Sihtkeele mõistmise varases faasis seostab õppija sihtkeele elemendi oletatava lähtekeelse vastega ja keeleloomes lähtekeele elemendi sihtkeele elemendiga. Keele mõistmisel on vastavuse identifitseerimise suund sihtkeelest lähtekeelde, keeleloomes aga lähtekeelest sihtkeelde.

Süsteemiülekande all mõeldakse informatsiooni organiseerimise põhimõtete ülekandumist. See avaldub vormide paradigmaatilises (nt vormimoodustusmehhanismid, sõnavormide grammatilised tähendused) ja süntagmaatilises (nt liitsõnade moodustamisreeglid, sõnajärjemallid) organiseerimises ning tähenduse ja vormi seostamise põhimõtetes. Tegemist on protsessiga, mis sihtkeelepärase keeekasutuse korral ei ole õppija keeleloomes enamasti tuvastatav ja on seetõttu palju raskemini uuritav kui elemendiülekanne. Erinevalt elemendiülekandest on süsteemiülekanne võimalik kas emakeelest või mõnest muust väga hästi omandatud keelest, kuid lähtekeele grammatikareeglid ja semantika peavad olema automatiseerunud, et olla süsteemiülekande aluseks.

Sihtkeele omandamine algab lähte- ja sihtkeele elementide sarnasuse tunnetamisest. Elementide ja nende vastavuse omandamine eelneb üldjuhul süsteemide vastavuse omandamisele, mille käigus mh mitmekesistuvad lihtsusstatud üksühesed keeltevahelised vastavused. Håkan Ringbom (2007: 98–101) on sihtkeele omandamist käsitlevas mudelis toonud välja järgmised osaliselt kattuvad etapid: 1) elementide õppimine keele mõistmise eesmärgil; 2a) elementide õppimine keeleloome tarbeks; 2b) süsteemi õppimine keele mõistmiseks; 3) süsteemi õppimine keeleloome jaoks. Kõikidel etappidel on lähtekeele mõju oluline, kuid see toimib kõigil neljal juhul veidi erinevalt. Keele omandamise lähtepunkt on elementide õppimine keele mõistmise eesmärgil, mis lähedase sugulaskeele puhul saavutatakse üsna kiiresti. Uurimistulemused näitavad (Kaivapalu 2015), et sihtkeelt õppimata ja keelekeskkonnas viibimata mõistavad eestlased soomekeelsest ja soomlased eestikeelsest kirjalikust tekstist oma emakeelele ja selle variantidele, teistele varem õpitud keeltele ning üldteadmiste tuginedes keskmiselt kolmandiku. Selle etapi kiire ja efektiivne läbimine eristab lähisugulaskeele õppijat muu emakeelega õppijast.

Esimesele etapile järgnevad enam-vähem paralleelselt elementide õppimine keeleloome eesmärgil ja süsteemi õppimine keele mõistmiseks. Viimase käigus õpitakse varasemale üksühesele seosele lisaks tuttava sõnavormi muid grammatilisi ja leksikaalseid tähendusi, kasutuskontekste jm. Järk-järgult täiustub õppija arusaam sellest, kuidas erinevad sihtkeele elemendid vastavad lähtekeele elementidele. Süsteemidevaheliste vastavuste loomine on elementidevaheliste vastavuste loomisest tunduvalt keerulisem, sest täpseid vastavusi esineb kahe keele vahel harva isegi väga lähedastes keeltes. Süsteemi õppimisel

keele mõistmise eesmärgil mängivad olulist rolli keeltevahelised funktsionaalsed ja semantilised sarnasused ning vormisarnasused jäävad sekundaarseks, sest üldjoontes on tekst mõistetav ka ilma muudetunnuste täpse analüüsita. Küll aga mängib keeleloomes olulist rolli vormide sarnasus, kus grammatilist tähendust väljendava elemendi puudumine või vale kasutamine võivad põhjustada arusaamatusi teksti mõistmisel.

Nii elemendi- kui ka süsteemiülekandel on lähedaste sugulaskeelte puhul enamasti sihtkeelepärase keelekasutuse viiv positiivne efekt: eriti oluline on siin analoogia. Dorothea Möhle ja Manfred Raupach (1989: 202) määratlevad analoogiapõhist keeleülekannet kui protsessi, mille käigus kuulaja või kõneleja aktiveerib, mõistab ja väljendab ühe tunnetuspiirkonna teadmist teise, analoogilise tunnetuspiirkonna või -struktuuri kaudu. Seejuures eristavad nad 1) mälujälgede või tegevuse ülekannet, 2) üldistamist ehk tegevuste laiendamist uute elementidega ja 3) informatsiooni ülekannet ühest valdkonnast teise probleemi lahendamiseks. Mistahes lähtekeele elemendi või protsessi ülekannet sihtkeelde võib seega pidada ka keeleõppija potentsiaalselt teadlikuks strateegiaks. Lähedase sugulaskeele õppimisel ei kasutata seda strateegiat mitte ainult teadmistes olevate lünkade täitmiseks, vaid ka sihtkeeleloome abivahendina (Kaivapalu 2005).

Teist protsessiülekande tüüpi – keeletöötluses kasutatavate kognitiivsete protsesside ülekannet (Martin 2006; Kaivapalu & Martin 2007) – on vähe uuritud ilmselt seetõttu, et neid protsesse peetakse universaalseteks. Siiski on võimalik oletada, et eri keeltes on tõhusad ja ökonoomsed erinevad keeletöötlusprotsessid. Sellisel juhul võib ka nende protsesside suhteline tähtsus ja tööjaotus olla mõjutatud emakeelest. Eesti ja soome keele kõneleja vajab mitmekesisid ning tõhusaid viise morfoloogiliste vormide moodustamiseks, kuid nt vietnami keele kõneleja mitte. Seega ei ole põhjust käsitada lähtekeele mõju lihtsa ja ühtse nähtusena, vaid üldise lähenemisena keele õppimisele, mille puhul õppija katsetab kõiki võimalikke keeleülekande viise (MacWhinney 1990: 78, 80; 2005). Kui keeletöötlusprotsessid on kergesti ülekantavad mistahes keelte vahel, siis mallid ja reeglite kanduvad üle pigem keeltesse, millel on sarnane struktuur, nagu siinse artikli keskmes olevas eesti ja soome keeles.

3. Võistlusmudel

Käesoleva uurimuse teoreetiliseks aluseks olev Elisabeth Batesi ja Brian MacWhinney 1980. aastate lõpus loodud võistlusmudel (*Competition Model*, MacWhinney 1987; Bates & MacWhinney 1989) ja selle hilisemad variandid (MacWhinney 1990, 1994, 2001, 2005) on mõeldud seletama mitmekesis

morfoloogiaga keelte õppimist. Võistlusmodelis keskendutakse keeleoskusele, mõistmisele ja keeleloomele, mitte keeleteadmistele (Martin 1995: 35–36). Võistlusmodel on funktsionalistlik ning põhineb Saussure'i keelemärgi käsitusele. Mudeli keskne mõiste on vihje (ingl *cue*), häälikujärjend või sõnajärjemall, mis aktiveerib keelendisse kätketud kommunikatiivse funktsiooni või tähenduse. Iga keelendit ja konstruktsiooni nähakse vihje ja funktsiooni suhtena. Keeleõppija jaoks on keeleloome seisukohalt tähtsaim vihje tugevus (*cue strength*), mis omakorda sõltub vihje tunnetatavusest (*perceivability*) ja tuntavusest (*assignability*). Oluline on ka vihje usaldatavus: kui vihje on õppija seisukohalt mitmetähenduslik, ei ole see usaldatav ja õppija peab valima produtseerimisprotsessi ajal mitme omavahel võistleva variandi vahel; kui vihje võimaldab vaid üht produtseeritavat varianti, on see usaldatav. Niisiis on tegemist konneksionistliku mudeliga, viimaste aastakümnete areng on seda suundumust tugevdanud. Soome käändesüsteemis toimivad vihjetena esmajoones sõnalõpu häälikud. Idee keelendite omavahelisest võistlemisest ei ole uus (Martin 1995: 35), seda on rakendatud mitmes keeleteaduse valdkonnas. Siinses uurimuses nähakse keelendite võistlust kahetasandilisena: ühelt poolt võistlevad omavahel morfoloogiliste vormide käänamist mõjutavad tegurid, nagu lähte- ja sihtkeele sarnasus, sihtkeele käänamismalli produktiivsus ning käänatava sõna omadused; teisalt võistlevad tüve- ja sufiksivariantide kombinatsioonid (vt ka Kaivapalu 2005).

Võistlusmudeli järgi on lähtekeele mõju vaid üks sihtkeele õppimist määrav tegur (MacWhinney 1990: 75–85), sest õppimist nähakse lähtekeele süsteemi ümberstruktureerimisena. Niisugune lähenemine sarnaneb nii väljamorfoloogia (Paunonen 1983) kui ka skeemiteooria (Bybee 1988, 2001: 19–27) seisukohtadega. Sihtkeele süsteemi kujunemist mõjutab lisaks lähtekeele mõjule sihtkeele vihjete tugevus ja usaldatavus.

Õppimine algab ulatusliku ülekandega lähtekeelest, mis vähemalt algaasis ei ole teadvustatud. Kui lähte- ja sihtkeel sarnanevad, siis on lähtekeele mõju enamasti positiivne. Sellele etapile järgneb pikk periood, kui õppija proovib kohandada oma keelesüsteemi võimalikult sihtkeele süsteemi sarnaseks. Need kaks süsteemi võivad sel perioodil osaliselt kattuda, eriti kui tegemist on lähisugulaskeeltega. Alles hilisemas õppimise faasis hakkavad lähte- ja sihtkeele süsteemid eralduma ning tekib arusaam, millal võib sihtkeele loomes toetuda lähtekeelele ja millal mitte. Lähtekeele mõju toimib niisiis erinevatel õppimisperioodidel isemoodi, mh sõltub see ka õppija isikuomadustest ja varasematest keeleõppimiskogemustest. Seetõttu ei nähtagi võistlusmodelis lähtekeele mõju ühese nähtusena, vaid pigem üldise lähenemisena sihtkeele õppimisele või strateegiana, mille järgi õppija katsetab kõiki võimalikke ülekandeviise. Lähtekeelest kanduvad sihtkeelde mitte ainult keeleelemendid, vaid ka keelesüsteemi toimimise põhimõtted ja keeleloomeprotsessid.

Võistlusmodeli järgi rakendatakse morfoloogiliste vormide õppimisel ja produtseerimisel mehhaanilist moodustamist, reeglipõhist allomorfide ühendamist ja analoogiat. Mehhaanilisest moodustamisest võib rääkida siis, kui õppija kasutab õigesti tema jaoks tuttavate sõnade muutevorme, kuid ei oska käänata või pöörata tundmatuid sõnu, isegi mitte protsessi toetavas lause- ja morfoloogilises kontekstis. Ühendamisega on tegemist siis, kui õppija moodustab valesti ebareeglipäraseid vorme, kuid tehissõnu kasutab reeglipäraselt. Kõhklemine erinevate variantide vahel annab tunnistust analoogiaprotsessist.

Võistlusmodeli kohaselt proovib õppija kõigepealt ennast väljendada mehhaaniliselt, mälu põhjal. Kui see ebaõnnestub, proovib ta tüve-, tunnuse- ja lõpuallomorfide enam või vähem reeglipärasest ühendamist. Võistlusmodelis lähtutakse oletusest, nagu ka SAID-mallis (*Stem Allomorph / Inflectional Decomposition*, vt Niemi & Heikkinen *et al.* 1994), et mitmekesise muutemorfoloogiaga keeltes on keeleaines talletatud tüve-, tunnuse- ja lõpuallomorfidena. Kui ühendamise lõpptulemus on väär, siirdutakse moodustamisprotsessis vormi korrigeerimise faasi. Õppija võrdleb tulemust oma teadmistega, mis tal on õpitava keele kohta, või arvestab tagasisidega (nt õpetajalt või kaasvestlejaltsaadud teave). Esimesel juhul on tegemist sisese, teisel juhul välise monitooringuga. Kui võrreldavad sõnavormid ei lange kokku, asendatakse ühendamise tulemusel saadud vorm analoogia abil moodustatud vormiga. MacWhinney väitel toetub õppija analoogiale vaid siis, kui mehhaaniline moodustamisviis ja ühendamine ebaõnnestuvad, ning allomorfide ühendamisele juhul, kui soovitava vormi mehhaaniline produtseerimine ei anna tulemust. Keeleõpet ja keelekasutust käsitatakse kontiinumina mehhaanilisest produtseerimisest analoogiani, kus kontiinumi igal strateegial on oma ülesanne. Eesti ja vene lähtekeelega õppijate soome käändevormide produtseerimist käsitlev uurimus (Kaivapalu 2005: 265–272) osutab siiski, et võistlusmodeli keeleloomestrateegiate järjestus peab paika venekeelsete õppijate ehk sihtkeelest kaugema lähtekeele puhul. Eesti-keelsed õppijad rakendavad mehhaanilise produtseerimise ebaõnnestumisel valdava strateegiana lähtekeele, aga ka sihtkeele analoogiat. Kui ka analoogiapõhine produtseerimine ebaõnnestub, püüavad nad kasutada reegleid. Seega mõjutab õppijate lähtekeel keeleloomestrateegiate (teadvustamata) valikut ja nende kasutamist järge.

4. Ainestik ja meetod

Artiklis käsitletakse keeltevahelise sarnasuse tunnetamise ja lähtekeele positiivse mõju seoseid testiolukorras ning õppetöö käigus kogutud ainestiku põhjal. See võimaldab mh analüüsida lähtekeele positiivse mõju erisusi struktureeritud ja spontaanses ainestikus.

Testiolukorras kogutud valjusti mõtlemise protokollide ja intervjuude aluseks oli kolmekümnest käandsõnast koosnev üksiksõnatest. Testis osalejatel paluti käänta ainsuse nimetavas käändes olevaid sõnu mitmuse osastavas, sisseütlevas ja seestütlevas käändes. Testitavate käänete järjekord oli seega sama kui eesti koolide soome keele õpetuses, kus lähtutakse traditsiooniliselt eesti, mitte soome keele käänete järjekorrast. Testiülesanded olid arusaadavuse tagamiseks õppijate emakeeles. Kahesilbiliste testisõnade valiku aluseks oli soome käandsõnade sarnasus ja erinevus võrreldes eesti keelega (käänamistesti detailsemat kirjeldust vt Kaivapalu 2006: 80–86). Fonoloogilise, morfoloogilise ja semantilise sarnasuse alusel moodustus neli sõnarühma.

- 1) Sõnadel on lähte- ja sihtkeeles sama või väga lähedane tüvi ning testitavates käänetes vähemalt üks samamoodi käänduv paralleelvorm, nt

sm	<i>laine</i> 'laine'	<i>laineita</i>	<i>laineisiin</i> ~ -hin	<i>laineista</i>
ee	<i>laine</i>	<i>laineid</i>	<i>laineisse</i>	<i>laineist</i>

- 2) Lähte- ja sihtkeeles sõnade tüved erinevad, kuid käänamismall on sama, nt

sm	<i>patsas</i> 'ausammas'	<i>patsaita</i>	<i>patsaisiin</i> ~ -hin	<i>patsaista</i>
ee	<i>kitsas</i>	<i>kitsaid</i>	<i>kitsaisse</i>	<i>kitsaist</i>

- 3) Sõnadel on lähte- ja sihtkeeles sama (võrd lähedane) tüvi, kuid sõnad käänduvad erinevalt, nt

sm	<i>koulu</i> 'kool'	<i>kouluja</i>	<i>kouluihin</i>	<i>kouluista</i>
ee	<i>kool</i>	<i>koole</i>	<i>koolidesse</i>	<i>koolidest</i>

- 4) Sõnadel on erinev tüvi ja ka erinev käänamismall, nt

sm	<i>veistos</i> 'skulptuur'	<i>veistoksia</i>	<i>veistoksiin</i>	<i>veistoksista</i>
ee	<i>skulptuur</i>	<i>skulptuure</i>	<i>skulptuuridesse</i>	<i>skulptuurides</i>

Testis esinevate tehissõnade käänamise eesmärk oli selgitada, kuidas toimib keeleõppija nende produtseerimisel, sest need pole kindlasti mällu talletatud. Käänamistesti tehissõnad *nirkas*, *syhmä*, *sulkki* ja *veule* moodustati soomekeelsetest sõnadest *kirkas* 'kirgas', *tyhmä* 'rumal', *tulkki* 'tõlk' ja *neule* 'kudum' algustähe asendamisega.

Mitmuse osastav ja seestütlev valiti testitavateks kääneteks seetõttu, et teatud muuttüüpide (PS 41 *vieras*- ja 48 *hame*-tüüp) käänamine on vähemalt ühes paralleelvormis eesti ja soome keeles sarnane (arvestamata eesti keeles toimunud lõpukadu): ee *herneid* : *herneist* ja sm *herneitä* : *herneistä*; ee *võõraid* : *võõraist* ja sm *vieraita* : *vieraista*. Samuti on mitmuse osastav oluline kääne soome keele õpetamise seisukohalt: paljudes õpikutes alustatakse mitmuse vormide õpetamist osastavast (nt Sark 1995, 2009; Parviainen & Sander 1998). Eesti ja soome sisseütlev seevastu erinevad nii käändelõpu kui ka astmevahel-

duslike sõnade astme poolest, kuid mainitud käändtüüpides on käänamismall (tüve ja tunnuse kombinatsioon) käändelõppu arvestamata siiski sarnane.

Artiklis käsitletakse vaid kahte esimest sõnarühma: ühes on eesti ja soome keeles samatüvelised ning samamoodi käänduvad sõnad, teises eritüvelised, kuid samuti samamoodi käänduvad sõnad. Tähelepanu keskmes on niisiis kahe keele morfoloogiline sarnasus, mida vaadeldakse käänamismallide sarnasuse põhjal. See on sarnasuse tunnetamiseks ja lähtekeele positiivse mõju toimimiseks vajalik ühisosa (vt Martin 2006). Samas ei ole selliseid sõnu võrreldavates keeltes kuigi palju (Tuomi 1980: 133–137, 140–146, 353–356), mistõttu ei olnud testisõnade valikul kuigi avaraid võimalusi.

Testimaterjal on kogutud Tartu tollasest Forseliuse Gümnaasiumist aastatel 2001 ja 2002 ning Kärkla Keskkoolist aastal 2002. Testis osalejad olid alustanud soome keele õpinguid kolmanda ehk C-võõrkeelena 10. klassi sügisel ning läbinud testi sooritamise ajaks (12. klassi teiseks poolaastaks) sama õppekava (SKAR 1997: 30–32) alusel ja sama õpiku (Sark 1994, 1995) järgi umbes 200 tundi. Muid kontakte soome keelega õpilastel polnud, seega oli tegemist puhtakujulise võõrkeeleõppega väljaspool keelekeskkonda. Informantide vanus 17–18 aastat tähistab kognitiivse arengu mõttes noori täiskasvanuid (Jaakkola 1997: 68). Testi kirjaliku sooritamise ajal paluti üheksal osalejal kirjeldada valjusti oma mõtteid ja tegevust testisõnade käänamisel. Eesmärk oli 1) heita valgust õppijate produtseerimisprotsessile (Block 1992; Swain & Lapkin 1995), mis tavaliselt jääb kättesaamatuks, 2) uurida, milliseid käänamisstrateegiaid kasutatakse, 3) kuidas emakeel mõjutab produtseerimisstrateegia valikut. Pärast testi sooritamist intervjueriti osalejaid ja paluti neil oma tegevust selgitada, vajadusel ka täpsustada. Nii introspektiivne valjusti mõtlemine kui ka retrospektiivne intervjuu viidi läbi õppija emakeeles, antud juhul eesti keeles. Kuna testis 2001. aastal osalenud Tartu õpilased ei olnud sisseütlevat käänet veel õppinud, paluti neil moodustada mitmuse seesütleva vormid.

Eestikeelsete soome keele õppijate spontaanset keelekasutust analüüsiti Helsingi algkooli immigrantide ettevalmistava õppe käigus kogutud videomaterjali põhjal. Materjal lindistati soome keele kui teise keele tundides kaks korda nädalas (teisipäeviti ja neljapäeviti) ühe õppeaasta jooksul septembrist maini. Õppetundide materjal litereeriti ELAN-programmiga.¹ Kone fondi rahastatud projekti *The Long Second: LONGitudinal classroom data about children's development in Finnish as a SECOND language* ("Long Second: Pikiuuring soome keele oskuse arengust algkooli immigrantide ettevalmistava õppe rühmas")². 10–12-aastaste õpilaste seas oli lisaks enim esindatud eesti- ja venekeelsetele õpilastele kurdi-, läti-, makedoonia- ja portugali keelseid lapsi. Omavaheline suhtlus toimus vajadusel ka inglise keeles.

Mõlema ainestiku analüüs on kvalitatiivne, käänamistesti kvantitatiivsed tulemused on esitatud varasemates uurimustes (vt Kaivapalu 2005, 2006:

80–93; Kaivapalu & Martin 2007). Kummagi sihtrühma keeleloomeprotsessi analüüsis ei ole arvestatud vokaalharmoonia- ja õigekirjavigu, sest uurimus keskendub eelkõige sellele, kuidas õppijad morfoloogiliste vormide produtseerimisprotsessis kombineerivad tüve-, tunnuse- ja lõpuallomorfe, eriti olukorras, kui on võimalus valida mitme tunnuse- ja lõpuvariandi vahel. Õppijate sõnas- tused on esitatud muutmata kujul. Testiainestikus tähistab üks kaldkriips lühemat ja kaks kaldkriipsu pikemat pausi vormi produtseerimisel.

5. Keeltevahelise sarnasuse tunnetamisest positiivse keeltevahelise mõjuni või siiski mitte

Selles peatükis on vaatluse all eesti ja soome keeles samatähenduslike, samatüveliste ja samamoodi käänduvate ning eritüveliste, kuid ikkagi samamoodi käänduvate sõnade sarnasuse tunnetamisprotsess. Alapeatükis 5.1 käsitletakse juhtumeid, milles sarnasuse tunnetamine on viinud elemendi- ja/või süsteemiülekanzeni eesti keelest soome keelde ning analüüsitakse selle põhjusi. Alapeatükis 5.2 keskendutakse lähtekeele positiivse mõju realiseerumist takistavatele teguritele.

5.1. Elemendi- ja süsteemiülekanne

5.1.1. Elemendiülekanne

Samatähenduslike ja sama või lähedase tüvega ning samamoodi käänduvate sõnade sarnasuse tunnetamisel on oluline roll sõna tähendusel: kui õppija taipab vaatamata eesti ja soome keele väikestele süstemaatilistele erinevustele (vokaalharmoonia, lõpukadu jne), et tegemist on sama tähendusega sõnaga kui eesti keeles, ja julgeb loota sarnasusele oma emakeelega, siis on morfoloogiliseks keeleülekandeks vajalik keeltevaheline vastavus identifitseeritud. Sellisel juhul kandub lähtekeelest sihtkeelde üle enamasti kas käändevorm või käänamismall tervikuna. Näiteks:

herne herneita see on vist *hernes herneista*
toinen toisia see võiks nüüd olla selle järgi, et eesti keeles on *teine* ja *teisi*
tuote tuot /tei /ta tuot /teista toode

Lähtekeele käändevormid siirduvad sihtkeelde ka siis, kui tähendust ei teata või seda ei mainita. Näiteks:

talvirengas talvirenkaita talvirenkaista tähendust ma nagu tõesti ei oska panna

*talvirengas on siis talviren /gai /ta talvirengai /ssa talvirengaista
vilkas vilk- vilkkaita vilkkaista*

Kui eesti ja soome keeles on sama käänamismall, siis kandub see sihtkeelde üle ka siis, kui sõnade tüved ja tähendus erinevad. Näiteks:

kohde kohteita kohteista Mis see võiks tähendada? *koht?*
patsas patsaita patsaista

Osa emakeele morfoloogiliste vormide positiivsest ülekandest paistab õppijate kommentaaride põhjal olevat teadvustamata tegevus: emakeelega sarnase vormi valikut põhjendatakse sellega, et sihtkeele väga produktiivset muuteformatiivi -ja (Niemi & Heikkinen *et al.* 2001: 196) sisaldav vorm ei tundu olevat loogiline või et sõna mäletatakse. Näiteks:

herne herneita, sest et *herneja* ei tundu loogiline
herne hern /ei /ta ma mäletan seda sõna *herneista hernes*

Viimasest õppija kommentaarist ei selgu, kas sõna mäletatakse õpitavast keelest, kuid ei ole võimatu, et sõna “mäletatakse” emakeele põhjal, kuigi antud materjal ei võimalda seda kindlalt väita. Üldjuhul on õppijad siiski potentsiaalselt teadlikud eesti ja soome käändevormide oletatavast sarnasusest, sest intervjuueeria küsimuse peale osatakse nimetada testisõnu, mille vormimoodustuses emakeelele toetutakse. Näiteks:

- *vieras vie /rai /ta*. See on vist lihtsalt tuttav sõna, mälu järgi vist [moodustasin vormi] *vieraisiin vieraista võõras* vist
- Kas sa mõne sõna puhul mõtled seda ka, et näe eesti keeles on niimoodi?
- Jaa.
- No näiteks millise sõna puhul sa niimoodi mõtlesid?
- *kool, raamat, kaubamaja*
- Kas siin on mõni niisugune sõna, mille puhul sa mõtlesid, et eesti keeles on samamoodi?
- Vist mõni on.
- Näiteks kus sa tegid eesti keele järgi?
- *herne*, siis *kangas* võib-olla. **Peaaegu kõik tegin nagu eesti keeles, välja arvatud need, mida ma kindlalt teadsin.**
- Et on soomekeelne sõna ja eesti keeles on teistmoodi jah?
- Noh kui teadsin, kuidas soome keeles on.

Klassiruumis peetud vestlustes esineb rohkelt elemendiülekande juhtumeid. Kui lähte- ja sihtkeele sõnad on sarnased, nagu järgnevas näites eesti ja soome kõnekeeles, realiseerub sarnasuse tunnetamine sihtkeelepärase keelekasutuseks. Näiteks:

Sirpa: *mitä syö kesällä porot.*

Eetu: *lehti.*

Sellest näitest ei selgu, kas *lehti* on eesti- või soomekeelne sõnavorm, kuid kuna õppijate eesmärk on rääkida soome keele tunnis soome keelt, siis võib oletada, et Eetu vähemalt enda arvates kasutab soome keelt.

Järgnevas vestluses esineb üsna mitu võimalust keeltevahelise vastavuse identifitseerimiseks. Näiteks:

Eimar: *ta, (.) ta hea- (.) eläb metsassa.*

Ebba: *kettu sööb inimest.*

Eetu: *kettu syö ihmise.*

Eimari mõtteavaldus algab eesti keeles, kuid sellele järgnevast vastavuste otsimisest annab tunnistust nn segavormide kasutamine, vrd eesti keeles *elab metsas* ja soome keeles *elää metsässä*. Eimar on juba tunnetanud tähenduste sarnasust, kuid oma mõtte morfoloogilisel keelendamisel kasutab ta mõlema keele elemente. Antud näite põhjal on Eimari keeleoskus arengufaasis, mil õppija proovib kohandada oma keelesüsteemi sihtkeele süsteemi sarnaseks, kuid lähte- ja sihtkeele süsteemid kattuvad veel osaliselt. Eetu seevastu on lisaks tähenduse sarnasusele tunnetanud ka morfoloogiliste vormide sarnasust, verbide puhul konkreetsete vormide ja käändevormide puhul käändeparadigmade sarnasust (eesti ainsuse osastav ja soome ainsuse omastav).

Kahe keele süsteemide kattumist peegeldab ka järgmine näide Eimari keelekasutusest:

Eimar: *voibko ää voibko valita.*

Eimar: *neid ei saa võttagi. (.) ottagi. neid ei saa ottagi.*

Suuresti lähtekeelele tuginevas oletusfaasis, kus õppija püstitab keeltevahelise oletatava sarnasuse põhjal hüpoteese sihtkeele kasutuse kohta, on oluline õpetaja tagasiside, eriti juhtudel, kui keelendite sarnasus ei ole täielik. Näiteks:

Suvi-tchr: *Radimir tiesi tämän Aamu-kirjasta hienoa. (.) mahtavaa. (.) no sitten äm pee. (1.0) aa mikäs tämä on.*

Eetu: *kammi.*

Eimar: *kammi.*

Suvi-tchr: *mikä?*

Eimar: *kammi.*

Suvi-tchr: *se on viroks se mut suomeks se on kam-,*

Eetu: *kamma.*

Eimar: *kamma.*

Suvi-tchr: *kamPA,*

Eetu: *näh. (.) ma ütlen alati valesti.*

Õppijad on niisiis tunnetanud lisaks tähenduse sarnasusele süstemaatilist vastavust eesti türevokaalita lõpukaolise ainsuse nimetava ja soome vokaal-lõpulise nimetava vahel, kuid sarnasuse tunnetamine soome laadivaheldusliku ja eesti vältevaheldusliku käänamise vahel ei ole veel selles õppimise faasis nii iseenesest mõistetav.

5.1.2. Süsteemiülekanne

Nii mõneski valjusti mõtlemise näites on soome keele vokaaltüvelise *i*-mitmuse vormi moodustamise malliks hoopis eesti keele konsonanttüvelise *de*-mitmuse vorm. Näiteks:

laine laineja laineista ei *laineista* *laineista*. *laineista*, selle sõna puhul ma oletan, et see tähendab lainet ja siis ja siis **lainetest** oleks eesti keele seestütlev. Ma teen siis seestütleva eesti keele järgi: *laineista*.

kangas see on eesti keelega sarnane *kangaita* **kangastest** *kangai-* *kangia* ei *kangaista*

Antud juhul on tegemist süsteemiülekandegaga: õppijad toetuvad emakeele morfoloogiasüsteemi toimimise põhimõttele, mille järgi mitmuse vormide käänamisel liidetakse tüvevariandile mitmuse tunnus ja käändelõpp. Lähtekeelest sihtkeelde kandub seega morfoloogilise vormi moodustusmehhanism, aglutinatsioon, ning konkreetne mitmuse morfeemivariant on seejuures teisejäruline. Süsteemiülekanne on niisiis paradigmaatiline: vastavuste leidmisel ei toetuta mitte ainult võrreldavatele vormidele, vaid kogu vormistikule, sh muutevormidele, mida testiülesandes ei küsita. Näiteks soome keele mitmuse osastava käände vormi moodustamisel toetub õppija nii eesti keele ainsuse kui ka mitmuse osastavale:

herne **hernest** **herneid** *herneita* *hernei* / *ssa* *hernei* / *sta*

Morfoloogiliste paradigmade olulisust keeltevaheliste vastavuste loomisel näitab veenvalt ka klassiruumi spontaanne keelekasutus, kui õpilane otsib sarnasust eesti sõna *põld* ja soome sõna *pelto* vahel ning võrdleb omavahel eesti ainsuse osastavat ja soome ainsuse nimetavat. Näiteks:

Eetu: *peltu* (2.0) ja **põldu**. (.) *põldo*. (.) *palto* **pelto** *pulto*.

Ülekandemehhanismid on seega konkreetse keelendi ülekandest märgatavalt mitmekesisemad, hõlmates ka teisi paradigma muutevorme.

Keeltevahelise sarnasuse tunnetamine lähte- ja sihtkeele vormides viib keeleloomes oletusele, et ka teised sama paradigma vormid sarnanevad, nt on

sarnased soome ja eesti mitmuse nimetav *hampaat* ja *hambad* ning mitmuse osastava käände vormid *hambaid* ja *hampait(a)*:

- Suvi-tchr: *Miks pitää pestä **hampaat**, minkä takia?*
Eetu: *s- sitten (.) kun ei ole kuukausi a- **hampaid** pesnud
sitten ää “klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk
ruhh.” (.) eheh heh*
- Suvi-tchr: *Miks tuleb **hambad** (ära) pesta, mille pärast?*
Eetu: *s- siis (.) kui ei ole kuu (aega) a- hambaid pesnud siis
ää “klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk klõnk
(.) eheh heh’*

Sellest, et mitmuse vormi moodustamine nõuab tavapärasest enam aega, annab tunnistust kõnevoos hetkeline peatumine enne mitmuse osastava produtseerimist. Igasugune paus kõneleb siin protsessi keerukusest. Arvestama peab ka seda, et antud näites on tegemist soome kõnekeelega, milles eesti keelega sarnaselt on lõpuvokaalid kadunud ning lähedus eesti keelega seetõttu suurem kui soome üldkeelele.

Vaadeldud näited osutavad, et sarnasuse tunnetamine lähte- ja sihtkeele muutemorfoloogia elementide vahel on mitmeastmeline ega tarvitse alati hõlmata kõiki antud vormi moodustamiseks vajalikke elemente. Sellest annavad tunnistust vormid, mille tüvi võib olla sihtkeelepärane ja morfoloogilised formaatiivid lähtekeelsed või vastupidi. Morfoloogiasüsteemide sarnasuse tunnetamine seevastu paistab analüüsi põhjal osalevat keeleloomeprotsessis kõikehõlmavalt. Lähedastes sugulaskeeltes ei järgne ilmselt süsteemi õppimine elementide õppimisele. Keeltevahelise sarnasuse tõttu oskab õppija emakeele põhjal juba suurt osa sihtkeele süsteemist ning teab, kuidas see üldjoontes toimib. Õppimise käigus täpsustuvad produtseeritavad vormid elementide sarnasuse tunnetamise kaudu, muutudes üha enam sihtkeelepäraseks.

5.2. Lähtekeele analoogia ja sihtkeele reeglid võistlemas

Eesti koolides on soome morfoloogia õpetamine olnud traditsiooniliselt reeglipõhine (Palmeos 1981: 158–159; Alvre 1967: 74–75). Muutemorfoloogia õpetamine reeglite abil on üsna järjekindlalt kasutusel pea kõikides soome keele õpikutes, isegi kui reegleid ei eksplitseerita. Ka õpik, mille järgi käesoleva uurimuse sihtrühm soome keelt õppis, lähtub soome muutemorfoloogia käsitus reeglitest (Sark 1995: 35–39). Kui õppijad on harjunud teadmisega, et sõnal on mitmeid tüve-, tunnuse- ja lõpuallomorfe, siis saab ta neid hakata ühendama (Sark 1994: 23). Noomeni mitmusevormide käänamist õpetades järgitakse just seda põhimõtet (Sark 1995: 35–38): tüvemoodustusreeglid eelnevad tüve-, tunnuse- ja

lõpuallomorfide ühendamisele. Analoogiat hakatakse rakendada alles siis, kui õppijad on teadlikud erinevatest tüve- ja sufiksiallomorfide kombinatsioonidest, mille vahel on võimalik valida (Sark 1995: 41–43). Seega on viidatud õpiku lähenemine morfoloogiaõpetusele võistlusmudeli kombel astmeline, kontiinumilaadne. Õppijate soome keele vormimoodustus peaks õpetuse tulemusena tuginema valdavalt reeglitele. Samas näitavad aga uurimistulemused (Kaivapalu 2005; Kaivapalu & Martin 2007), et eestikeelsed soome keele õppijad toetuvad esmajoones lähte- ja sihtkeele analoogiale, kusjuures esimene neist tugineb paradigmade sarnasusele, teine aga üksiksõnade sarnasusele. Ei ole siis üllatav, et õpetamise tulemusena omandatud reeglipõhine vormimoodustus hakkab käänamisprotsessis võistleva emakeele analoogiaga ning takistab emakeele käänamismalli kasutust sealgi, kus see viiks sihtkeeles aktsepteeritava keelekasutuseni. Näiteks:

kangas, eestikeelne sõna *kango- kangoia kanga- kan / goi / sse kangas kangaista kangoista*

kangas on kangas vist *kangas on see kankaita kankeita*

vilkas vilkais- villgas vilkai- vilkaja eesti keeles on ka sama sõna *vil / kai / ta vilkai / ssa vilk / kai / sta*

tuode tuot- tuoteja toode ei ole *toode* või? Eesti keele mitmuse osastav **tooteid** *tuotteja tuotteissa tuotteista*

Eriti selge reeglite rakendamise märk on tüvevokaali muutuse üldistamine nendesse sõnavormidesse, kus seda tegelikult ei esine. Nii laieneb tänapäeva soome keele produktiivne vaheldus *a > o* (Niemi & Heikkinen *et al.* 2001: 191), mis normikohaselt on mitmuse tüvevokaaliks vaid *a*-tüvelistes sõnades, ka teistesse muuttüüpidesse kuuluvatele sõnadele, olgugi et õppija on tunnetanud eesti ja soome sõnavormide sarnasust. Samuti üldistatakse soome *i*-tüveliste sõnade mitmuse tüvevokaal *a*-tüvelistele sõnadele ning produktiivne *jA*-lõpuline mitmuse osastav normikohaselt *itA*-lõpulise mitmuse osastavaga käändtüüpidele, kus emakeele käänamismall viiks sihtkeelepärase keelekasutuseni. Kümnes klassis soome keele õpinguid alustanud õpilaste keeleoskus on gümnaasiumi lõpus just sellises arengufaasis, et muutevormide produtseerimisel kõheldakse mitme võimaluse vahel. Omavahel võistlevad ühelt poolt emakeelega sarnased sihtkeele normikohased vormid ja teisalt sihtkeele normivastased vormid. Näiteks:

– *laine laineita* või *laineja*

– Miks sa kõhklema hakkasid?

– No siin *laine* on selles mõttes nagu merelaine. Ei tea ka. See tuli nii

kõhutunde järgi.

– Sisseütlev on *laineja*, siis *lainiin*. Sihuke võib olla, et *-iin* on lõpus?

– Põhimõtteliselt jah.

– Aga siin ei tule, jah? *laineisiin* siis. Seestütlev on siis ... kui on *laineja*, siis *laineista*. Tähendus ongi vist *laine*.

– *herne herneita*. Ma vist teen *herneiin* ja seestütlev on *her/neis/ta*. Tahaks tähenduseks nagu *hernes* panna, aga vist ikka ei ole. Ma ei tea, ma panen ikka *hernes*.

– *tuote* Ma panen tähenduse ära kohe: *toode tuotteet* *tuotteja* ei *tuotteita* jah *tuotteihin* *tuot/tei/sta*

– *kangas kang- a + i*, ma ei tea, kuidas see ... *kangi- kangia*. Ma arvan, et see on vale.

– Arvad, et on vale? Miks sa arvad, et vale on?

– Ma ei tea, tundub nagu, et see a nagu kaob ära, selles ma lihtsalt ei ole kindel. Ei tea ka, teine variant on see, et jääb alles. *kangista* äkki on *kangaista*. Kui sellest nüüd tähendus muutuks ... *kangas*

Õppijad seletavad kõhklemist kartusega, et produtseeritav vorm on liiga sarnane emakeelega. Testi sooritamise ajaks on neil pärast peaaegu kolme õpinguaastat nii palju kogemusi, et eesti ja soome keele tegelikku sarnasust ei saa alati usaldada. Näiteks:

– Miks just *veulia*? Kas sa teed mõne sõna järgi või? Või võtad eesti keele appi?

– Eesti keelt ma ei võta peaaegu kunagi appi, ma ei tea, ei oska ...

– Kas sa mõnikord mõtled ka niimoodi, et ma teen sellepärast selle vormi niimoodi, et eesti keeles on ka nii?

– Jaa, loomulikult. Jah, aga samas ma muudan meelega midagi, et ta ei oleks täpselt nagu eesti keeles.

– *kangas* on *kangas* vist *kangas* on see *kankaita kankeita*

– Miks sa alguses *kangaita* vastasid?

– See on nagunii vale.

– Kui sa mõtled, et sõna on nagu eesti keeles, kas sa siis moodustad eesti keele järgi ka või?

– Ei, eesti keele järgi ma ei moodusta.

– Miks sa ei moodusta, oskad sa öelda?

– Ma ei ole hakand nagu moodustama, proovin ikka mõelda, kuidas soome keeles on. Need on ikka üpris erinevad ka, eesti keeles moodustamine ja

soome keeles moodustamine. Mulle on jäänud selline mulje, siis ei hakka.

- Kardad, et ajab segadusse?
- Nojah.
- Ei julge nagu eesti keelt appi võtta?
- Ei.

– *herne* on ... *hernes* ta ei ole ju?

- Miks sa arvad, et ei ole?
- Sest et petab.
- Nii sarnane ei tohi olla, jah?
- Ei tohi jah.

– *talvirengas ren- rengas rengas kangas rengas kangas kangaita*. Ma ei saa midagi teha, kui see eesti keelega ei ühti.

- Mõne koha peal jälle ühtivad.
- Mõne koha peal ühtivad, mõne koha peal ei ühti.

– Ütle mulle niisugust asja, kas sul on mõned niisugused sõnad siin selles loetelus, mis tunduvad väga eesti keele moodi olevat?

– Jaa. *koulu, vieras, tuote, herkku, herne, kirje, opas, kangas, sulkki, laine, kirkko, lelu, toinen*

– Kas sa mõnikord mõtled ka niimoodi, et ma teen sellepärast selle vormi niimoodi, et eesti keeles on ka nii?

– Jaa, loomulikult.

– Ikka mõtled? Oskad sa öelda ka, milliste sõnade puhul sa niimoodi mõtlesid?

– *kool koulu, lelu, toinen* ja siis *laine* ja mis siin on *tuote* ja *vieras*. Kõigi nende puhul tegelikult, mis eesti keele moodi tunduvad, nendele võib kõigile kastid ümber tõmmata.

– Ja mõtled ikka, et teed nii nagu eesti keeles?

– **Jah, aga samas ma muudan meelega midagi, et ta ei oleks täpselt nagu eesti keeles või nagu siin on, et eespool on see olemas see vorm juba mingisuguse sõna puhul, siis nagu muudan, püüan sarnaseks teha veidikene, aga samas eesti keelega on nagu ka seotud.**

Seega on metalingvistiline teadlikkus nii muutevormide produtseerimisel kui ka sihtkeele õppes üldisemalt võtmeküsimus: usaldamaks lähte- ja sihtkeele tegeliku sarnasuse tunnetamist, vajab õppija kindlust, et lähtekeele malli kasutamine viib tõepoolest ka sihtkeelepärase keelekasutuseni. Teisisõnu, on vaja teadmist, millal lähte- ja sihtkeele sõnavormide sarnasusega kaasneb ka muutemalli sarnasus ja millal mitte.

6. Kokkuvõte

Uue keele õppimisel püüab õppija kas teadlikult või ise seda teadvustamata tugineda keeltevahelisele sarnasusele nii palju kui võimalik. Suutlikkus keeltevahelist tegelikku sarnasust tunnetada võib seejuures olla vägagi varieeruv, sõltudes õppija varasemast keeletaustast ja keeleõppekogemusest, üldteadmistest, metalingvistilisest teadlikkusest ja paljudest muudest teguritest. Kui keeleõppijad oskavad näha sarnasusseost lähte- ja sihtkeele elementide vahel ja kasutavad sarnasuse tunnetamise tulemusena sihtkeelele sarnast lähtekeele elementi ka sihtkeeles, siis realiseerub tunnetatud sarnasus lähtekeele positiivse mõjuna. Siiski ei kasuta õppijad lähtekeele malli alati seal, kus see võiks viia sihtkeeles normikohase keelekasutuseni, kuigi nad on tunnetanud lähte- ja sihtkeele elementide vahelist sarnasust. Siinses artiklis analüüsitud materjali põhjal on soome keelt võõrkeelena õppivatel eesti gümnaasiumiõpilastel selleks kaks peamist põhjust.

Esiteks on gümnaasiumis soome keele õpinguid kolmanda võõrkeelena alustanud viimaseks gümnaasiumiaastaks algõpetuse juba läbinud ja omavad seega mõningat kogemust eesti ja soome keele sarnasusest ja erinevusest. Oma kogemuse põhjal ja õpetamise tulemusena teavad nad, et eesti ja soome keeles võib pealtnäha sarnaseid sõnu käänata/pöörata ühtmoodi või erinevalt. Seetõttu hakkab õppija kõhkleva eri tüve- ja formatiiviallomorfide kombinatsioonide vahel, mis annab tunnistust analoogia rakendamisest. Õpingute algusest on õpetajad rõhutanud, et soome keel ei ole ikka päris sama kui eesti keel ja seda tuleb hoolega õppida. See võimendab kartust kasutada lähtekeele malli ka seal, kus see viiks sihtkeelepärase keelekasutuseni. Seetõttu muudetakse lähtekeele analoogiale tuginedes sihtkeelses produktsioonis midagi teadlikult teistsuguseks, et vältida liigset sarnasust õppija emakeelele.

Teiseks soodustab analoogiamallide ja reeglipõhiselt moodustatud vormide omavahelist võistlust soome muutemorfoloogia traditsiooniline reeglitele tuginev õpetamine, mis hakkab takistama eestikeelsetele õppijatele üldiselt omast analoogiale tuginevat vormimoodustust. Seega on üsna ootuspärane, et enamasti võistlevad võõrkeeleõppijate keeleloomeprotsessis omavahel lähte- ja sihtkeeles sarnane sihtkeelepärane vorm ning sihtkeele produktiivset tüve ja/või muuteformatiivi sisaldav reeglipõhiselt moodustatud, kuid sihtkeeles normivastane vorm. Soome keelt keelekeskkonnas teise keelena omandavate algkooliõpilaste keeleloomes selliseid tõrkeid ning analoogia- ja reeglipõhise produtseerimise võistlusest tulenevaid takistusi ei esine. Nemad lähtuvad vormimoodustuses üsna järjekindlalt emakeelest, sest on ära tunnetanud, et kahe keele morfoloogiasüsteemid toimivad üldjoontes samamoodi. Vähehaaval täienevad nii soome keelt võõrkeelena kui ka teise keelena õppijate keelekasutuses lähtekeele elemendid sihtkeelsete elementidega ja lähenevad üha enam

sihtkeelepärasele keelekasutusele. Seega on põhjust arvata, et lähedase sugulaskeele morfoloogia õppimisel eelneb süsteemi õppimine elementide õppimisele. Kui õppija on tunnetanud kahe keele morfoloogiasüsteemide sarnasust, teab ta oma emakeele põhjal üldjoontes, kuidas sihtkeele süsteem toimib. Sihtkeele elementide õppimise ja nende sarnasuse või erinevuse tunnetamisel täpsustuvad sihtkeele morfoloogilised vormid ja muutuvad üha enam sihtkeelepäraseks.

Kommentaariid

¹ <https://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/> – 12. oktoober 2017.

² <http://blogs.helsinki.fi/kielen-ja-kirjallisuuden-didaktikan-tutkimus/in-english/long-second/> – 12. oktoober 2017.

Kirjandus

Abrahamsson, Niclas 2015. Nästan infödd behärskning i ett andraspråk – en effekt av inlärningsålder eller av tvåspråkighet? *NORDAND12: Andrespråklæring og andrespråksundervisning i et livsløbsperspektiv*, 11.–13.06.2015, Hamar. Høgskolen i Hedmark og Multiling, Universitetet i Oslos senter.

Alvre, Paul 1967. *Soome keele õpik iseõppijaile*. Tallinn: Valgus.

Andersen, Roger 1983. Transfer to somewhere. Gass, Susan & Selinker, Larry (toim). *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House, lk 77–95.

Bates, Elisabeth & MacWhinney, Brian 1987. The competition, variation and language learning. MacWhinney, Brian (toim). *Mechanisms of Language Acquisition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, lk 157–193.

Bates, Elisabeth & MacWhinney, Brian 1989. Functionalism and the competition model. MacWhinney, Brian & Bates, Elisabeth (toim). *The Crosslinguistic Study of Sentence Processing*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 3–73.

Block, Ellen L. 1992. See how they read: Comprehension monitoring of L1 and L2 readers. *TESOL Quarterly* 26 (2), lk 319–343.

Bybee, Joan 1988. Morphology as lexical organisation. Hammond, T. Michael & Noonan, P. Michael (toim). *Theoretical Morphology*. San Diego: Academic Press, lk 119–141.

Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge Studies in Linguistics. New York: Cambridge University Press (doi: 10.1017/CBO9780511612886).

De Angelis, Gessica & Selinker, Larry 2001. Interlanguage transfer and competing linguistic systems in the multilingual mind. Cenoz, Jasone & Hufeisen, Britta & Jessner, Ulrica (toim). *Crosslinguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, lk 42–58.

Dušková, Libuse 1984. Similarity: An aid or hindrance in foreign language learning? *Folia Linguistica* 18, lk 103–115.

Jaakkola, Hanna 1997. *Kielitieto kielitaitoon pyrittäessä. Vieraiden kielten opettajien käsityksiä kielioopin oppimisesta ja opettamisesta*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 128. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Jarvis, Scott 2000. Methodological rigor in the study of transfer: Identifying L1 influence in the interlanguage lexicon. *Language Learning* 50 (2), lk 245–309 (doi: 10.1111/0023-8333.00118).

Jarvis, Scott 2010. Comparison-based and detection-based approaches to transfer research. Roberts, Leah & Howard, Martin & Ó Laoire, Muiris & Singleton, David (toim). *EUROSLA Yearbook 10*. Amsterdam: Benjamins, lk 169–192 (doi: 10.1075/eurosla.10.10jar).

Jarvis, Scott & Odlin, Terence 2000. Morphological type, spatial reference, and language transfer. *Studies in Second Language Acquisition* 22 (4), lk 535–556.

Jarvis, Scott & Pavlenko, Aneta 2008. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York & London: Routledge.

Kaivapalu, Annekatrin 2005. *Lähdekieli kielenoppimisen apuna*. Jyväskylä Studies in Humanities 44. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Kaivapalu, Annekatrin 2006. Kontrastiivlingvistika ja võõrkeelee õppimine. Metslang, Helle & Soidro, Siiri (toim). *Lähivertailuja 16. Soome-eesti kontrastiivseminar Männikul 8.–9.05.2004*. Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 6. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 71–99.

Kaivapalu, Annekatrin 2015. Eesti ja soome keele vastastikune mõistmine üksiksõna- ja tekstitasandil: lingvistilised tegurid, mõistmisprotsess ja sümmeetria. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11, lk 55–74 (doi: 10.5128/ERYa11.04).

Kaivapalu, Annekatrin & Martin, Maisa 2007. Morphology in transition: The plural inflection of Finnish nouns by Estonian and Russian learners. *Acta Linguistica Hungarica* 54 (2), lk 129–156.

Kaivapalu, Annekatrin & Martin, Maisa 2015. Kuidas mõjutab emakeele keeltevahelise sarnasuse tunnetamist. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 60 (2014), lk 74–100 (doi: 10.3176/esa60.04).

Kellerman, Eric 1979. Transfer and non-transfer: Where we are now. *Studies in Second Language Acquisition* 2 (1), lk 37–57 (doi: 10.1017/S0272263100000942).

MacWhinney, Brian 1987. The Competition Model. MacWhinney, Brian (toim). *Mechanisms of Language Acquisition*. The 20th Annual Carnegie Symposium on Cognition. New Jersey: Erlbaum, lk 249–308.

MacWhinney, Brian 1990. Psycholinguistics and foreign language acquisition. Tommola, Jorma (toim). *Vieraan kielen ymmärtäminen ja tuottaminen. AFinLA:n vuosikirja 1990*. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja 48, lk 71–87.

MacWhinney, Brian 1994. The dinosaurs and the ring. Corrigan, Roberta & Iverson, Gregory & Lima, Susan (toim). *The Reality of Linguistic Rules*. Amsterdam: Benjamins, lk 283–320.

MacWhinney, Brian 2001. Emergentist approaches to language. Bybee, Joan & Hopper, Paul (toim). *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, lk 449–470.

MacWhinney, Brian 2005. A unified model of language acquisition. Kroll, Judith F. & de Groot, Annette M. B. *Handbook of Bilingualism: Psycholinguistic Approaches*. Oxford: Oxford University Press, lk 49–100.

- Martin, Maisa 1995. *The Map and the Rope. Finnish Nominal Inflection as a Learning Target*. Studia Philologica Jyväskyläensia 38. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Martin, Maisa 2006. Suomi ja viro oppijan mielessä. Näkökulmia taivutusmuotojen prosessointiin. *Lähivertailuja* 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53. Jyväskylä: University of Jyväskylä, lk 43–60.
- Möhle, Dorothea & Raupach, Manfred 1989. Language Transfer of Procedural Knowledge. Dechert, Hans W. & Raupach, Manfred (toim). *Transfer in Language Production*. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation, lk 195–216.
- Niemi, Jussi, Laine, Matti & Tuominen, Juhani 1994. Cognitive morphology in Finnish: Foundations of a new model. *Language and Cognitive Processes* 9, lk 423–446 (doi: 10.1080/01690969408402126).
- Niemi, Jussi & Heikkinen, Janne & Järvikivi, Juhani 2001. Miksei kania vaikka munoja? Sulkala, Helena & Nissilä, Leena (toim). *XXVII kielitieteen päivät Oulussa 19.–20.5.2000*. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 41. Oulu: Oulun yliopisto, lk 191–197.
- Odlin, Terence 1989. *Language Transfer. Cross-Linguistic Influence in Language Learning*. Cambridge, USA: Cambridge University Press (doi: 10.1017/CBO9781139524537).
- Palmeos, Paula 1981. *Sooma keele õpik*. Tallinn: Valgus.
- Parviainen, Aira & Sander, Klarika 1998. *Löytöretki Suomeen*. Helsinki: Finn Lectura.
- Paunonen, Heikki 1983. Allomorfiin dynamiikkaa. Hakulinen, Auli & Leino, Pentti (toim). *Nyky-suomen rakenne ja kehitys. Näkökulmia kielen rakenteisiin 1*. Tietolipas 93. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 57–85.
- Ringbom, Håkan 1987. *The Role of the First Language in Foreign Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Ringbom, Håkan 2007. *Cross-Linguistic Similarity in Foreign Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Ringbom, Håkan & Jarvis, Scott 2009. The importance of cross-linguistic similarity in foreign language learning. Long, Michel H. & Doughty, Catherine J. (toim). *Handbook of Language Teaching*. Oxford: Blackwell, lk 106–118.
- Sark, Kaare 1994. *Yy kaa koo. Soomea kouluille 1*. Tallinn: ESKO Koolitus.
- Sark, Kaare 1995. *Yy kaa koo. Soomea kouluille 2*. Tallinn: ESKO Koolitus.
- Sark, Kaare 2009. *Hyvä–parempi–paras. Soome keele õppekomplekt algajale*. Tallinn: Iduleht.
- Schepens, Job & van der Slik, Frans & van Hout, Roeland 2013. The effect of linguistic distance across Indo-European mother tongues on learning Dutch as a second language. Borin, Lars & Saxena, Anju (toim). *Approaches to Measuring Linguistic Differences*. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 201–233.
- Selinker, Larry & Lakshmanan, Usha 1992. Language transfer and fossilization: The Multiple Effects Principle. Gass, Susan & Selinker, Larry (toim). *Language Transfer in Language Learning*. Amsterdam: Benjamins, lk 197–216 (doi: 10.1075/lald.5.13sel).
- SKAR 1997 = *Sooma keele ainearaamat 1997. Soome keel. C-keele ainekava*. Tallinn: Eesti Vabariigi Haridusministeerium, lk 30–32.

Swain, Merrill & Lapkin, Sharon 1995. Problems in output and the cognitive processes they generate: A step toward second language learning. *Applied Linguistics* 16 (3), 371–391 (doi: 10.1093/applin/16.3.371).

Tuomi, Tuomo 1980. *Suomen kielen käänteissanakirja. Reverse Dictionary of Modern Standard Finnish*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 274. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Summary

The journey of language learners from perceiving cross-linguistic similarity to target-like language use

Annekatrin Kaivapalu

Professor of Finnish, University of Turku

editor-in-chief of the journal *Lähivõrdlusi / Lähivertailuja* [Close Comparisons]

kaivapa@tlu.ee

Keywords: cross-linguistic influence, Estonian, Finnish, inflectional morphology, perceived cross-linguistic similarity, second language acquisition

Most SLA theories and models have recognised cross-linguistic influence (CLI) as an important or even the major factor determining the second language acquisition, which, in interaction with other factors, determines the likelihood of the transferability of a given structure in a given context. Interlingual identifications made by learners between the first (L1) or formerly learned (Ln) and target language (TL) enable both positive and negative transfer from the L1/Ln, depending on the learners' perceptions of the convergence or divergence of the L1/Ln and TL patterns. However, largely due to the visibility of non-target like language usage, the majority of studies on the CLI have focused on the negative outcomes of the issue or dealt with the CLI without separately tackling the positive and negative influence. In closely related languages like Finnish and Estonian with their rich inflectional morphology, the L1 influence is clearly seen in bound morphology, and its outcomes are considerably more often positive than negative.

The paper aims to explore how and why learners' perceptions of similarity do or do not get realised as positive CLI in inflectional morphology, on the basis of the following two databases: 1) thinking aloud protocols and retrospective interviews on an experimental inflection test of Estonian high school students learning Finnish as a foreign language; 2) longitudinal video-taped data of Estonian primary school children learning Finnish as a second language in a preparatory class.

The results indicate that both second and foreign language learners benefit from similar inflectional patterns when they perceive cross-linguistic similarity and then apply a pattern similar to L1 and TL. For foreign language learners, the two main reasons of rejecting the converging morphological patterns of L1 and TL are: 1) a psychological barrier, avoiding “too” similar patterns in Estonian and Finnish, causing the repetition of the pattern during analogical processing; 2) competition between analogical and rule-based production, which is supported by foreign language instruction. In learning closely related inflectional morphology, system learning for production precedes item learning for production both in second and foreign language learners.

Palju õnne!

85

6. veebruar

Olli (Olga Ottilie) Kõiva – folklorist

23. märts

Tiiu Salasoo – botaanik, pedagoogika- ja keeleteadlane, ajakirja *Mäetagused* toimetuskolleegiumi liige

80

9. jaanuar

Mall Hiemäe – folklorist, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

5. veebruar

Luule Krikmann – filoloog, kauane *Mäetaguste* keeleteoimetaja

75

8. aprill

Kristi Salve – folklorist

70

11. veebruar

Igor Tõnurist – etnoloog ja rahvamuusik

23. mai

Rein Saukas – folklorist

65

2. märts

Janīna Kursīte – Läti kirjandusteadlane, ajakirja *Mātagused* toimetuskolleegiumi liige

60

9. veebruar

Merike Kiipus – Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu juhataja

17. juuli

Vilve Asmer – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja

55

25. august

Ülo Valk – Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi juhataja, ajakirja *Folklore: Electronic Journal of Folklore* toimetuskolleegiumi liige

45

22. august

Mari Sarv – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

40

24. aprill

Andreas Kalkun – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

26. oktoobril pidas kõnekoosolekul ettekande Jazmina Cininas (The Girlie Werewolf Hall of Fame: historical and contemporary figurations of the female lycanthrope). Jaan Sudak esitles oma raamatut “Luupainajad Kihnu rahvausundis”.

30. novembril esinesid Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 15. sügiskonverentsil “Välitööd väärtuste skaalal” Mall Hiimäe (Ood osalusvaatlusele), Anu Korb (Siberi välitööpäevikud arhiivis ja valikutest nende publitseerimisel) ja Mare Kalda (Meemimered ja viraliväljad. Internetimeemid rahvaluulekoguja töölaual(e) Eesti Kirjandusmuuseumist, Madis Arukask, Eva Saar ja Käbi Suvi (Välitööd Venemaa keelesugulaste juures: muutuvad olud, püsivad väärtused?) ning Anastasiya Fiadotava (Etic and Emic Approach to Values in Humour Research Fieldwork) Tartu Ülikoolist, Marika Alver ja Liina Lepik (Terroristid või ususekt: Eesti Kunstiakadeemia ekspeditsioon 1949. aastal küüditatute jälgedes Siberisse) Eesti Kunstiakadeemiast, Hanna-Maria Mets, Marija Toomjõe, Rauno Juntson ja Karl-Johannes Kõiv (Välitööpraktika Mõnistesse ja Setumaale) Hugo Treffneri Gümnaasiumist ning Valgevene teadlane Alena Leshkevich (Researching Calendar Holidays in Modern Belarus: Traditional Festivals, Performative Practices and Intangible Cultural Heritage).

Kärri Toomeos-Orglaan

Eesti Rahvaluule Arhiivis

2. augustil intervjueeris Jüri Metssalu Juuru kihelkonnas Ingliste pensionäride koosolekul osalejaid Ingliste kohapärimuse artikli koostamiseks.

4. augustil toimus loengusarja “ERA tuleb külla” üritus Saaremaal. Viki külas Mihkli Talumuuseumis esinesid Mari Sarv (Mis lugu rahva mälestustest pidada: rahvaluulekogude tähtsus ja tähendus), Risto Järv (Unes nähtud varandus – ehk mõnda Saaremaa rahvajuttudest), Taive Särg (Kihelkonna ja selle ümbruse rahvamuusikast ERA kogudes) ning Mall Hiimäe (Kalakull ja teised endelinnud rahvausundis). Üritus toimus koostöös Saaremaa Muuseumi Mihkli Talumuuseumiga.

4. augustil pidas Janika Oras Alar Krautmani Terviseakadeemia loodusravipäevadel Joaveskil loengu eesti loitsude esitamisest ja viis läbi õpitoa regilauludest.

9. augustil toimus Tallinnas Eesti Keele Instituudis (Roosikrantsi 6) Eesti-uuringute Tippkeskuse ajalooliste väljendus- ja kultuuripraktikate uuringute töörühma seminar “Humanitaarteaduste roll rahvuse (de)konstrueerimise protsessis”; ERA poolt osales seminari korraldamises Mari Sarv.

10. augustil tutvustas Jüri Metssalu Rapla kihelkonnas Tarsi talu pärimuskultuuri suvekoolis “Esivanemate jälgedes” ümbruskonna pärimuspaiku.

11. augustil Paides toimunud arvamusfestivalil osales Mari Sarv Eesti Rahvusringhäälingu ja Eesti Rahvaluule Arhiivi korraldatud arutelu "Kuidas mäletada, kuidas kujutada – kultuurimälu talletamine ja rahvusidentiteedi kujundamine", kus käsitleti mäluasutuste rolli Eesti ühiskonnas, kultuurimälu talletamist ja selle kasutamist ühiskondliku sidususe loomisel ning rolli rahvusidentiteedi kujundamisel.

12. augustil toimus loengusarja "ERA tuleb külla" üritus Lääne-Virumaal. Pajusti klubis esinesid Kadri Tamm (Eesti Rahvaluule Arhiiv oma 90. sünnipäeva lävel. Mida on meil pakkuda ja mida loodame koguda) ning Anu Korb (Tomski oblasti eestlastelt kogutu Eesti Rahvaluule Arhiivis).

13.–16. augustil õpetas Janika Oras vadjakeelseid laule ja laulumänge Heinike Heinsoo korraldatud vadja keelekursustel osalejatele Vadja muuseumis Luutsa külas (Venemaa, Leningradi oblast, Kingissepa rajoon).

15. augustil kõneles Jüri Metssalu Luige Kandikeskuse rabamatkal kohapärimusest ja pühapaikadest.

17. augustil kõneles Mall Hiimäe lindudega seotud uskumustest ettekandes "Traditional beliefs related to birds" Haapsalu keskkonnaametis linnukaitse ettekandepäeval, mis toimus rahvusvahelise noortevahetuse programmi raames.

18. augustil tutvustas Janika Oras eesti lõikuslaulude traditsiooni rukkimaarjapäeva tähistamisel Eesti Põllumajandusmuuseumis.

20. augustil võttis Janika Oras Valgas osa Valgamaa pärimuskultuuri peost "Eesti pulm" mõrsjapoolsete laulikuna (korraldaja Valgamaa Muuseum) ning intervjuueeris septembris teisi laulikuid.

23.–25. augustini pidas Janika Oras Lummo Kati laululaagris Nedsaja külas Setomaal loengu seto leelost, viis kolmel päeva läbi seto leelo õpitube ja salvestas vestlusõhtutel seto laulikute tütarde mälestusi ja laulmist, samuti Helmise leelokoori kontserti. Samas laagris õpetas seto laule ka Andreas Kalkun.

Augustis tegid Jüri Metssalu, Mari-Ann Rimmel, Valdo Valper ja Reeli Reinaus välitöid Rapla, Hageri ja Jüri kihelkonna looduslikes pühapaikades.

7. septembril tutvustas Janika Oras Tallinnas Kodanikuühiskonna Sihtkapitali EV100 toetuse saajate seminaril kolme regilaulude väljaande "Vana kannel" avaldamise projekti.

9. septembril esines Mall Hiimäe ettekandega "Kodukandi paigad ja pärimus. Rakvere valla suuline ajalugu ERA rahvaluulekogus" Viru Instituudi rahvapärimuse päeval Karitsas.

14. septembril esines Jüri Metssalu Tallinnas Rahvakultuuri Keskuse Eesti Vabariigi 100. sünnipäevale pühendatud loengusarjas "Eestlaste mõtteilm" loenguga "Pärimusmaastik meis ja meie ümber".

15. ja 16. septembril võttis Taive Särg osa rahvamuusika- ja pärimusmuusika õpetajate erialapäevadest Mooste Rahvamuusikakoolis. Ta pidas ettekande "Rahvamuusika ja pärimusmuusika – eesti keeles ja muusikas", juhtis laulmise ja ringmängude teemalist jututuba ning helisalvestas arutelusid.

25.–28. septembrini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis ERA 90 sünnipäevakonverents “Archives as Knowledge Hubs: Initiatives and Influences” (Arhiivid kui teadmiste teejaamad: mõtteid ja mõjusid). Ühe kolmest plenaarettekandest pidas ERA vanemteadur Mall Hiimäe (Arhiiv kui teadmiskeskus), ERAst esinesid veel Ave Goršič (On some turning points in the history of the Estonian Folklore Archives), Risto Järv (A grain a day: The digital visibility of the Estonian Folklore Archives), Liina Saarlo (Kalevipoeg as the saviour of Estonian folkloristics in the 1950s), Mari Sarv (Folklore collections in the service of Estonian society: Integrity in diversity) ning Taive Särg (The archives: Visible and invisible. The role of the Estonian Folklore Archives in the processes of folk music in the early 21st century). Konverentsi avapäeval esitleti ajakirja *Mäetagused* Virumaa erinumbreid 66 ja 67 (külastoimetaja Mall Hiimäe, valminud koostöös Viru Instituudiga), ajakirja *Folklore: Electronic Journal of Folklore* regilaulu-erinumbreid 67 ja 68 (külastoimetaja Janika Oras) ning Helen Kõmmuse koostatud heli- ja videoväljaannet “Hiiumaa rahvalaulud, pillilood ja tantsud”. Eesti Kirjandusmuuseumi trepigaleriis avati Aivo Põlluääre koostatud näitus “Fototerad”, mis tugineb rahvaluule arhiivi Facebooki-lehel ja Instagramis ilmunud postitustele ehk erateradele, ning esimese korruse galeriis Reet Hiimäe näitus arhiivimaterjalide tsenseerimisest. Muusikalist meelelahutust pakkus postfolk-duo Puuluup. Konverentsi korraldas rahvaluulearhiiv koostöös Põhja- ja Baltimaade pärimusarhiivide võrgustiku ja Eestiuuringute Tippkeskusega, peakorraldajad olid Ave Goršič, Risto Järv ja Mari Sarv.

25.–28. septembrini pidas Andreas Kalkun Riias Läti Ülikoolis loengukursuse seto kultuurist.

28. septembril osales Risto Järv teadlaste öö raames Eesti Kirjandusmuuseumi saalis juturingis moraalist, eetikast ja tulevikust vaimolendite pilgu läbi.

29. septembril pidas Janika Oras Krakovis (Poola) Jagiellonia Ülikooli tsivilisatsioonide võrdlevate uuringute keskuses toimunud rahvusvahelisel konverentsil “Feast as a Mirror of Social and Cultural Changes” ettekande pulmalaulikute rollist ja performatiivsusest (Roles and performativity of the singers in Estonian historical and revived traditional weddings).

29. septembril esines Mari Sarv Tallinna Ülikoolis rahvusvahelisel värsimõõdu alasel konverentsil “Frontiers in Comparative Metrics III” ettekandega ideoloogiate mõjust regilaulu värsimõõdu interpreteerimisel (Ideological interpretations of Estonian runosong meter: Research and literary use).

30. septembril kõneles Jüri Metssalu Rapla Vesiroosi Gümnaasiumi keskkonnaklubi vilistlaste nostalgiamatkal Kuimetsa lida urgete ja Paluküla Hiimäe pärimuslikust olemusest.

2. oktoobril alustas uut hooaega elulookirjutajate ring. 2010. aastast kooskäiva rühmaga liitusid sel aastal ka rahvaluule arhiivi kaastöölised. Rühma veavad Rutt Hinrikus, Tiina Ann Kirss ja ERAst Astrid Tuisk.

4.–6. oktoobrini Narvas korraldatud seitsmendal rahvusvahelisel noorte folkloristide konverentsil “Negatiations and Belonging” (Kuulumise ja eristumise praktikad) pidas Aivo Põlluäär ettekande kollektiivtööst saarlaste elulugudes (Collective Work as a Marker of Continuity in the Life Stories of Collective Farmers of the Viktor Kingissepp Kolkhoz

in Saaremaa, Estonia) ning Lona Päll ettekande kuuluvus- ja võõrandumistundest lugudes Kakerdaja rabast (Belonging and Alienation in Stories about the Kakerdaja Bog).

5. oktoobril esines Ingrid Rüütel ettekandega “Muhu laulud ja lood” Tallinna Tehnikaülikooli eakate ülikoolis.

6. oktoobril esinesid loengusarja “ERA tuleb külla” raames Kärklase Hiiumaa Muuseumis Astrid Tuisk (Eesti Rahvaluule Arhiiv 90. Mida on meil pakkuda ja mida loodame koguda), Mari Sarv (Rahvaluulekogude tähtsus ja tähendus Eesti loos), Risto Järv (Hiiumaa giididelt pärimust kogumas) ning Helen Kömmus (Hiiumaa rahvamuusika – mõistatused, üllatused ja avastused). Esitleti CD-DVD kogumikku “Hiiumaa rahvalaulud, pillilood ja tantsud”. Ettekandepäev korraldati koostöös Hiiumaa Muuseumiga.

9. oktoobril tutvustas Jüri Metssalu Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia kohapärimuse loengukursuse raames tudengitele ERA ja Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti kogusid.

11. oktoobril kohtusid Risto Järv, Mari-Ann Remmel ja Jüri Metssalu Tallinnas Keskkonnaameti esindajate Kaja Lotmani ja Ave Paulusega Eesti Kirjandusmuuseumi ja Keskkonnaameti koostöölepingu loomiseks. Leping allkirjastati 7. novembril.

12. oktoobril pidas Janika Oras Leedus, Vilniuse Ülikooli ajalooeaduskonnas rahvusvahelisel konverentsil “Traditsiooniline kultuur haridussüsteemis ja kultuuriturismis. Eri maade kogemus” ettekande “Kohaliku seto mitmehäälse laulukultuuri õpetamine Eesti erinevates õppeasutustes”.

12. oktoobril kõneles Jüri Metssalu Tre Raadio hommikuintervjuus kohapärimuse õpetamisest, pärimusmaastiku olemusest, looduslike pühapaikade uurimisest ja kaitsmisest.

14. oktoobril esines Jüri Metssalu Eesti Kohapärimuse Keskuse sügisseminaril ettekandega Rapla ja Hageri looduslike pühapaikade uuringust.

14. oktoobril võtsid Ingrid Rüütel ja Taive Särg osa III rahvamuusikatöötlaste festivali Folgi Krõmps žürii tööst Pärnu Muuseumis ning tutvustasid festivali kohustuslikku lugu oma ettekannetes “Laulust hobi” (I. Rüütel) ning “Heinast hobi. Krõõt Lillestern” (T. Särg).

16. oktoobril arutleti Eesti Rahvaluule Arhiivi siseseminaril arhiivi kogumispoliitikate, tulevaste kogumisaktsioonide ning arhiivi avaliku kuvandi kujundamise üle.

17. oktoobril esinesid loengusarja “ERA tuleb külla” raames Ida-Virumaal Iisaku Kihelkonna Muuseumis Anu Korb (Virumaa rahvaluule kogumine ja kogujad), Risto Järv (Virumaa tõsiloolised muinasjutud) ja Mall Hiiemäe (Linnud Alutaguse maastikul ja uskumustes). Esitleti ajakirja *Mäetagused* Virumaa erinumbreid (66 ja 67). Loengupäev toimus koostöös Iisaku Kihelkonna Muuseumi ja Viru Instituudiga.

20. oktoobril esinesid loengusarja “ERA tuleb külla” raames Jõgeval Betti Alveri Muuseumis Liina Saarlo (Eesti rahvaluulekogud arhiivis ja internetis), Kristi Salve (Kirik-härja ja rätsep. Kaks Laiuse rahvaluulekogujat) ja Astrid Tuisk (Andmebaasid ja kogumine: rahvaluulearhiiv tänapäeval). Üritus toimus koostöös Betti Alveri muuseumiga.

24. oktoobril pidas Inge Annom Riias Läti mustlaste uurijate seminaril ettekande 1930. aastatel Lutsimaa mustlastelt kirja pandud juttudest (Roma people and their folktales in the Ludza region of the 1930s).

26. oktoobril pidas Risto Järv Taanis, Kopenhaagenis konverentsil “Mermaids, Maritime Folklore, and Modernity” (Merineitsid, merefolkloor ja modernsus) ettekande “Diver Niglas and the Mermaids: “An Ancient Tale of the Estonian People”” (Sukelduja Niglas ja merenäkid: “Eestirahva ennemuistene jut”).

30. ja 31. oktoobril osales Ave Goršič Riias Krisjāns Baronsi mälestuskonverentsil “Folklor: vērtības un intereses” (Folkloor: väärtused ja huvid) ettekandega rahvameditsiini hingest (Tautas ārstniecības “garu” meklējot).

31. oktoobril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis ümarlaud Tartu Ülikooli intellektuaalse omandi õiguste professori Aleksei Kelliga, kus käsitleti ERA materjalide kogumise, avaldamise ja kasutamisega seotud õiguslikke küsimusi.

1.–3. novembril toimus Eesti Rahva Muuseumis ja Eesti Kirjandusmuuseumis viies Eesti digihumanitaaria konverents “Avatud litsentsid, avatud sisu ning avaandmed digihumanitaaria arendamise võimalusena”. Rahvusvahelise konverentsi eesmärk oli kaasata teadusdiskussiooni varasemast enam mäluasutusi, kellel on humanitaarteaduste valdkonnas oluline roll uurimisainese haldajana ning avalikkusele vahendajana. Konverentsi peakorraldajateks olid Wikimedia Eesti ning Eesti Digitaalhumanitaaria Selts ning see kuulus Eesti Euroopa Liidu eesistumise ürituste programmi. Konverentsiga oli integreeritud töötubade programm ja doktorikooli moodul, mida kaaskorraldasid keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikool (KFSDK) ja Eesti Kirjandusmuuseumi ASTRA projekt EKMDHUM. ERA poolt osales konverentsi ja doktorikooli mooduli korraldamisel Mari Sarv.

1. ja 2. novembril pidas Astrid Tuisk Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis korraldatud lasteaiapäetajate seminaril “Mäng on väikese inimese töö” ettekande “Laste sõjamängud ajaloolis-kultuurilises kontekstis” ning Janika Oras viis läbi õpitoa vanematest laulumängudest “Laulumängu rõõm ja saladused”.

3. novembril toimus loengusarja “ERA tuleb külla” üritus Setumaal. Värskas Seto Tsäimajas esinesid Andreas Kalkun (Setode “avastamisest” ja seto rahvaluule kogumise algusest), Kärri Toomeos-Orglaan (Kirillitsas kirja pandud seto jutusõ) ning Inge Annom (Lutsi maarahvast).

9. novembril kõneles Taive Särk Tallinnas Rahvakultuuri Keskuse Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva loengusarja “Eestlaste mõtteilm” raames teemal “Pärimus muusikas”.

10. novembril toimus loengusarja “ERA tuleb külla” üritus Viljandimaal *Mulke sügüskuuli* 2017 esimese osana. Kärstna mõisas esinesid Risto Järv (Eesti Rahvaluule Arhiivist ja eesti rahva muinasjuttudest), Inge Annom (“Hundi patutunnistus”. Žanripiirid loomamuinasjuttudes), Kärri Toomeos-Orglaan (Naise tegelaskujust Eesti imemuinasjuttudes) ja Rein Saukas (ettekanded “Jakob Hurda kaastöölised Tarvastu ja Helme kihelkonnas” ning “Vanasõnu ja mõistatusi”). Päev toimus koostöös Mulgi Kultuuri Instituudiga.

10. novembril oponeeris Aado Lintrop Tartu Ülikoolis Nikolai Anisimovi doktoritööd “Maailmadevaheline dialoog udmurtide kommunikatiivse käitumise matriitsis”.

11. novembril esinesid Setomaal Meremäe turismitalus toimunud Leelokonverentsil Janika Oras (Vanamoodi laulmine ja teistmoodi õppimine) ja Andreas Kalkun (Seto aolugu seto lauluh).

13. novembril pidas Taive Särg ajakirja *Journal of Ethnology and Folkloristics (JEF)* 10. aastapäeval Tartu Ülikoolis ettekande “Emakeelne teadus, rahvusvaheline teadlaskond ja terviklik rahvuskultuur / Research in the Mother Tongue, the International Scholarly Community and the Unity of National Culture”.

13. novembril pidas Risto Järv Suurbritannias, Londonis sümposiumil “Digital cultural heritage: FUTURE VISIONS LONDON 2017” ettekande Eesti kohapärimuse kaardirakendusest (Estonian Place-Lore on a Digital Map).

14. novembril toimus loengusarja “ERA tuleb külla” teine üritus Viljandimaal. Kolga-Jaani põhikoolis esinesid Janika Oras (Kolga-Jaani kuulsused Eesti Rahvaluule Arhiivis), Astrid Tuisk (ERA tänapäeval: andmebaasid ja rahvaluule kogumine), Säde Tatar (Julged unistused) ning Aado Lintrop (Üks mansi jutt ERA soome-ugri kogudest).

17. novembril esinesid Tartumaal Rupsi külas Liivi muuseumis loengusarja “ERA tuleb külla” raames Ave Goršič (Killukesi ERA ajaloost), Liina Saarlo (Rahvaluulekogud kogukonnale: Kodavere veebivärv), Mall Hiimäe (Lõevuke, piäske ja teised linnud Kodavere rahvapärimuses) ja Astrid Tuisk (Lapsepõlv, mängud ja mängimine). Üritus toimus koostöös Liivi Muuseumiga.

18. oktoobri kõlas Helen Kõmmuse intervjuu Vikerraadio saatesarjas “Hiiukeelsed uudised”, kus ta rääkis ilmunud CD-DVD-kogumikust “Hiiumaa rahvalaulud, pillilood ja tantsud”.

24. novembril esinesid loengusarja “ERA tuleb külla” raames Järvamaal Paide rae-kojas Risto Järv (Eestimaa südamest ja rahvaluulearhiivist), Mari-Ann Remmel (Mee- nutusi Järvamaa kohapärimuse teekonnast arhiiviandmebaasi ja raamatusse), Liina Saarlo (Rahvaluulekogud kogukonnale: Kesk-Eesti pillilugude ja Peetri regilaulude veebiväravad) ja Janika Oras (Kohtumised laulumaaailmades). Üritus toimus koostöös SA Ajakeskus Wittensteini / Järvamaa Muuseumiga.

24. novembril pidas Andreas Kalkun Obinita muuseumitares rahvariidekoolitusel ettekande seto naiste traditsioonilistest peakatetest.

25. novembril osalesid Ave Goršič ja Mari Sarv Irimaal, Dublinis korraldatud konverentsil “Irish Conference of Folklore and Ethnology 2017” ettekandega Soome mõjudest Eesti rahvaluuleteadusele (Finnish imprints on Estonian folklore studies: methods, models, contrabands).

29. novembril esinesid loengusarja “ERA tuleb külla” raames Rapla kultuuriklubis BAAS Kadri Tamm (Matthias Johann Eisen ja tema rahvaluulekogu), Ave Goršič (Killukesi ERA ajaloost), Mari Sarv (ERA virtuaalsed sisse- ja väljapääsud), Jüri Metssalu

(Meeleolukaid momente ERA kohapärimuse töörühma välitöödelt) ja Mall Hiimäe (Hingedaeg meie looduses ja rahvapärimuses). Ettekandeõhtu toimus koostöös Eesti Kohapärimuse Keskusega.

29. novembril esines Ingrid Rüütel Rakvere teatris vestlusõhtul Virumaa keelest ja kultuurist.

30. novembril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 15. sügiskonverentsi “Välitööd väärtuste skaalal” üks korraldajaid Anu Korb pidas konverentsil ettekande “Siberi välitööpäevikud arhiivis ja valikutest nende publitseerimisel”, Mall Hiimäe pidas ettekande “Ood osalusvaatlusele”.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

Eesti Välisministeeriumi arengu- ja humanitaarabi vahendite, Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145) ja Eesti Teadusagentuuri projekti IUT 22-5 toel osalesid osakonna töös järgmised Valgevene teadlased:

1.–30. juunini Yanina Hrynevich ja Irina Vasilyeva;

1.–28. juulini Aliaksandra Shrubok;

1.–11. augustini Iryna Smirnova ja Siarhei Vyskvarka;

10.–31. augustini Alena Bohaneva;

1.–30. septembrini Juras Paciupa;

24.–29. septembrini Yanina Hrynevich ja Irina Vasilyeva;

1.–31. oktoobri Alaksei Hlushko ja Anastasia Hlyshkova;

1. novembrist 1. detsembrini Alena Leshkevich;

4.–10. detsembrini Nikolaj Antropov (toetus ka Eesti Teaduste Akadeemialt);

6.–9. detsembrini Aliaksandra Shrubok (toetus ka Eesti Teaduste Akadeemialt);

4.–30. detsembrini Alena Bohaneva.

28. juunist 1. juulini osales Anneli Baran Grazis Karl Franzensi Ülikoolis projekti “Meteo-prognostic paroemias” seminar-töötoas.

29. juunist 2. juulini osales Mare Kõiva Moskvast V rahvusvahelisel interdistsiplinaarsel teaduslik-praktilisel sümposiumil “Meditšiinianthropoloogia ebastabiilses globaliseeruvast maailmast”, ta pidas seal ettekande “Курсы природной терапии и народной медицины в Эстонии” ja juhatas koos Marjam Kerimovaga sektsiooni “Rahvameditsiin, traditsiooniline meditsiin ja traditsioonilised meditsiinisüsteemid meditsiinianthropoloogia fookuses”.

3.–6. juulini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Udmurdi Vabariigis Iževskis XII Venemaa antropoloogide ja folkloristide kongressil. Sektsioonis “Etniliste vastasmõjude uurimise distsipliinidevahelised meetodid” esines Mare Kõiva ettekandega “Повелитель волков – обзор прибалтийско-финского материала” ja Andres Kuperjanov ettekandega “Сито в эстонской мифологии”, lisaks pidas Mare Kõiva meditsiinianthropoloogia sektsioonis ettekande rahvaravitsejatest 1980. aastate näitel.

4.–7. augustini töötas Mare Kõiva välisvahetuses Riias Läti rahvusraamatukogus.

5. augustil pidas Reet Hiimäe Joaveskil Alar Krautmani Terviseakadeemia korraldatud loodusravi päevadel loeng-töötoa “Kaitsemaagia eesti rahvapärismuses”.

16.–22. augustini jälgisid Andres Kuperjanov ja Mare Kõiva Valge Vennaskonna suurlaagrit ja Paneurythmia toimumist Sofias, Rila mäestikus (Bulgaaria).

17. augustil pidas Reet Hiimäe koos Mall Hiimäega Haapsalu keskkonnaametis noortevahetuse noortele loengu “Linnud eesti pärandkultuuris”.

3.–6. septembrini toimus Minskis koolitusseminar ning **5. septembril** Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Valgevene TA kultuuri keele ja kirjanduse uurimise keskuse kunstiteaduste, etnograafia ja folkloori filiaali ühiskonverents “Mission possible. Folkloori uurimise perspektiivid 3”. Esinesid Nikolay Kuznetsov (Maailmaloomine komi mütoloogias), Tatjana Volodina (Fraseoloogia ja maagilised praktikad kosmogooniliste legendide kontekstis (valgevene pärimus)), Piret Voolaid (Naljaküsimate uus visuaalne elu internetimeemides), Eda Kalmre (Tütarlaste käsikirjalised armujutud: ajalugu ja areng), Liisi Laineste (Kaasaegne tütarlaps eesti karikatuurides sõdade vahel (aastad 1920–1939)), Andres Kuperjanov (Sõel religioosses pärimuses), Mare Kõiva (Lilleoru – uus elulaad ja religioon), Alena Bohaneva (Mõningaid ühisjooni valgevene ja eesti mütoloogilistes ja rahvausundi tegelaste puhul), Katre Kikas (Rahvaluule kogumise kampaaniatest 1890. aastatel. Mis motiveeris mitteprofessionaalsed kogujaid), Tõnno Jonuks (Soome ja Eesti pühakohtade panustest) ja Reet Hiimäe (Mittekohad pühakoha rollis).

8.–23. septembrini viibis Mare Kõiva välisvahetuses Ljubljanas, Sloveenias.

19. septembril kogunes seminarile Eesti-Uuringute Tippkeskuse nüüdiskultuuri töörühm, mida sellest sügisest koordineerib Saša Babič. Arutati nii korralduslikke kui ka sisulisi küsimusi: missuguste teemadega uurijad tegelevad, missugustele tänapäevastele ühiskondlik-kultuurilistele ilmingutele tuleks veel tähelepanu pöörata.

29. septembril korraldas Reet Hiimäe Eesti Kirjandusmuuseumis teadlaste öö vestlusringi “Moraal, eetika ja tulevik kummitus- ja hirmuolendite pilgu läbi” ning koostas kirjandusmuuseumi fuajeevitriinidesse näituse “Tsensuur läbi aja”.

29. septembril osales Reet Hiimäe folkloristi kommentaariga lühifilmisarja “Pärimusklipp” lühifilmis “Pärimusklipp – luupainaja”.

30. septembril esines Reet Hiimäe TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia üritusel “Pärandtehnoloogia sügiskool – tulest tulnud” loenguga “Tuli maagias ja uskumustes”.

13. oktoobril esines Eesti-uuringute Tippkeskuse nüüdiskultuuri töörühma seminaril Saša Babič, teemaks blondiininaljad.

20. oktoobrist 3. novembrini viibisid Bulgaarias välisvahetuses Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov.

25.–28. oktoobrini osales Katre Kikas Eesti Rahvaluule Arhiivi konverentsil, kus pidas ettekande “A voice from the margins of archive and society: Hans Anton Schults”.

4. oktoobril andis Reet Hiimäe TV3 “Seitsmestele uudistele” folkloristi kommentaari käsikirjade tsenseerimise ja näituse “Tsensuur läbi aja” kohta.

9.–11. oktoobrini osalesid Andres Kuperjanov ja Mare Kõiva Vilniuses konverentsil “Balkan and Baltic states in united Europe: history, religion, and culture III”. Andres Kuperjanov pidas ettekande “Sacral, cultural and memoriaal places related to water” ja Mare Kõiva ettekande “Inventing sacrality”.

13. oktoobril esines Saša Babič Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse (CEES) seminaril: “Truth about blondes: how funny is it?”.

27. ja 28. oktoobril osales Piret Voolaid Käärikul Tartu Ülikooli keeleteaduse ja tõlkeõpetuse magistrikoolis sügiskoolis loenguga “Folkloori lühivormid – keelest meeleni ja meelest keeleni” ja juhtis töötuba Eesti Kirjandusmuuseumi folklooriandmebaasidest.

30. ja 31. oktoobril osalesid Sofias (Bulgaaria) konverentsil “Between the Worlds: People, Spaces and Rituals” ettekannetega Reet Hiimäe (Zombies, aliens and the slenderman: supernatural beings in the contemporary children’s lore), Mare Kõiva (The Time of Wooden Gods) ja Andres Kuperjanov (20 years of Open Access).

1. ja 2. novembril toimus Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis lasteaiatähelepanek eesti keele õppeseminar “Mäng on väikese inimese töö”, mille peakorraldaja oli osakonna vanemteadur Piret Voolaid.

2. novembril pidas Reet Hiimäe Eesti Folkloorinõukogu pärimuskultuuri kogemuspõhisel koolitusel ettekande “Traditsiooniline tähtpäevakombestik tänapäevases sügistalviste tähtpäevade ja pühade tähistamises. Improvisatsioon traditsioonis”.

4. novembril esines Mare Kõiva Pärnus rahvariiete ja rahvatantsu teemalisel konverentsil “Põlvest põlve” ettekandega “Värvid ja sümbolid” ning osales Urmas Vaino juhitud diskussioonis “Rahvarõiva kohanemine ja kohandumine”.

17. novembril pidas Reet Hiimäe Tabivere eakate seltsingule Lumeroos loengu “Eesti rahvatarkused ja sügistalvised tähtpäevad”.

20. novembril esines Saša Babič Ljubljana Ülikoolis loenguga sloveenia folkloori lühivormidest.

20. novembrist 20. detsembrini kestab koolipärimuse kogumisaktsiooni 2017/2018 piltootprojekt.

22. novembril esines Saša Babič Ljubljanas Sloveenia televisioonis, rääkides sloveenia vandesõnadest.

29. novembril viis Reet Hiimäe Viljandi kultuuriakadeemias läbi loeng-seminari “Rahvausund ja kombestik tänapäeva maailmas ja Eestis”.

1. detsembril viis Reet Hiimäe Tartu Rahvusvahelise Maja välismaalastest liikmetele läbi loeng-töötoa “Pilguheit eesti usundisse: kaitsemaagia, kummitused ja tsensuur”.

6. detsembril pidas Reet Hiimäe Viljandi kultuuriakadeemias loeng-seminari “Kohalood ja paigapärimus ning nende kasutamise võimalusi tänapäeval”.

Teisipäevaseminarid

30. augustil seminarisarja avaistungil “Rahvapiibli uurimine tänapäeva humanitaarteadustes. Eesti ja valgevene paralleele” oli lähema vaatluse all rahvapiibli määratlus, folkloorsete piiblite uurimisajalugu Lääne-Euroopas ja Ida-Euroopas 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses, aga ka žanrid ja põhiliigid ning põhilised teemad ja süžeed valgevene rahvapiiblis. Välisministeeriumi arengu- ja humanitaarabi programmi ning Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) toel esinesid Alena Bohaneva ja Mare Kõiva.

22. septembril pidas Juras Paciupa Välisministeeriumi arengu- ja humanitaarabi programmi ning Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) toel ettekande “Kuidas on moodustatud rahvalik värss? Mõningaid teoreetilisi, metodoloogilisi ja tekstoloogilisi probleeme valgevene materjali põhjal”.

3. oktoobril pidas Liisi Laineste Eesti-uuringute Tippkeskuse nüüdiskultuuri töörühma seminaril ettekande “Big noses and small rams: Metaphor use in Estonian conversations”.

10. oktoobri teisipäevaseminari teemaks oli pärimusteadmiste olulisus looduskaitstes ja ökoloogias. Aveliina Helm andis ülevaate uurimustest, mis on sidunud inimese ajaloolist tegevust koosluste ökoloogia ja kaitsega ning arutleb koos kuulajatega pärimusteadmise rakendamise võimalustest looduse uurimisel ja kaitsel.

30. oktoobril esines Eesti Rahvaluule Arhiivi venekeelsele kogule pühendatud seminaril Alaksei Hlushko, kes jagas võrdleva uurimise kogemusi tööst Eesti Kirjandusmuuseumis leiduvate venekeelsete rahvaluulematerjalidega. Teadusvahetuse koostööprojekti rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest, seda toetavad Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuuri IUT 22-5.

21. novembril pidas Alena Leshkevich ettekande “Valgevene vastlanädal tänapäeval ja selle lokaalsed erijooned”.

28. novembri seminaril kõneles Aimar Ventsel: “Mõtteid välitöömaterjalide interpreteerimisest”. Seminari toetasid Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuuri IUT 22-5.

5. detsembril kõneles Sloveeni antropoloog, Ljubljana ülikooli doktorant Daša Ličen: “Habsburgi köögi taasavastamine 21. sajandi Triestes”. Skype'i vahendusel korraldatud seminari modereeris Saša Babič, seminari toetasid Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuuri IUT 22-5.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

22. septembril pidas prof dr Sadhana Naithani (Jawaharlal Nehru Ülikool, New Delhi) loengu "Magic, Wonder & Ethics".

3. oktoobril pidas prof dr Nira Yuval-Davis (Ida-Londoni Ülikool) külalisloengu "Everyday bordering, autochthonic politics and the double crisis of governability and governmentality".

4.–6. oktoobrini toimus TÕ Narva kolledžis 7. rahvusvaheline noorte folkloristide konverents "Kuulumise ja eristumise praktikad" (korraldajad TÕ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond ja kultuuriteaduste ja kunstide doktorikool, toetas Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA).

6. novembril pidas prof Per Kværne (Oslo Ülikool) loengu "Buddhist Surrealists from Bengal".

7. novembril pidasid prof Amy Allocco ja prof Brian Pennington (Elon University, USA) ühisloengu "Innovating Hindu Folk Practices, North and South: A Himalayan Healer and Tamil Snake Worship" (Hinduistliku rahvausundi uuendusi Põhja- ja Lõuna-Indiast: Himaalaja ravitseja ja Tamili maokultus).

8.–10. novembrini toimus konverents "Jumalad, vaimud ja deemonid Aasia rahva-pärastes uskumustes ning rituaalides". Konverentsi korraldas TÕ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond koostöös Napoli L'Orientale Ülikooli Aasia, Aafrika ja Vahemere-maade osakonna ning TÕ Aasia keskusega.

10. oktoobril algas ERMi Hurda saalis Kirde-India põliskultuuride loengusari, mis tutvustab India kirdeosas elavaid põlisrahvaid ja -kultuure kaheksast osariigist, kus elab kokku ligikaudu 45 miljonit inimest. Indias on orienteeruvalt 214 erinevat põlis-rahvast, kellel on oma keel ja teistest erinevad kultuurilised ja religioossed praktikad. Sarja eesmärgiks on tutvustada ja esitleda India kirdeosa etnilisi vähemusrühmi Eestis.

Ettekande Kirde-India põlisrahvastest pidas TÕ professor Ülo Valk ja esilinastusele tuli khasi hõimu käsitlev etnograafiline film "Minu nimi on Eeooow" (režissöör Oinam Doren).

Loengusari on sündinud koostöös Eesti Rahva Muuseumi ja Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna ning Aasia keskusega.

13. novembril toimus Tartu Ülikooli peahoones senati saalis sümposium "Humanitaaria rahvusvahelises ja rahvuslikus teadusruumis", millega tähistati ajakirja *Journal of Ethnology and Folkloristics* 10. sünnipäeva.

14. novembril pidas professor Simon Bronner (The Pennsylvania State University, USA) ingliskeelse loengu "Folkloor kui praktika".

29. novembril pidas Mihály Hoppál Ungarist seoses Tartu Ülikooli folkloristika ja semiootika audoktoriks kuulutamise loengu "Influence of the Tartu-Moscow semiotic school on Hungarian ethnosemiotics".

Kaitstud doktoritööd

Nikolai Anisimov kaitses 10. novembril doktoriväitekirja “Диалог миров в матрице коммуникативного поведения удмуртов” (Maailmadevaheline dialoog udmurtide kommunikatiivse käitumise matriitsis, juhendajad TÜ vanemteadur Madis Arukask ja Urmurdi Riikliku Ülikooli dotsent Galina Gluhova; oponendid dr Aado Lintrop, Eesti Kirjandusmuuseum ja dr Jelena Popova, Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituut (Venemaa)).

Tatjana Alõbina (Tatyana Alybina) kaitses 10. novembril etnoloogia erialal doktoritööd “Трансформация марийской религиозной традиции в постсоветский период” (Mari religioossete traditsioonide muutused nõukogujärgsel ajal; juhendajad prof Art Leete (TÜ) ja prof Galina Purõnõtsheva (Volga Riiklik Tehnoloogiaülikool, Venemaa); oponendid dr Eva Toulouze ja dr Tatiana Minnijakhmetova (Innsbrucki Ülikool, Šveits)).

Kaitstud magistritöö

Laura Mäemets kaitses 31. augustil Tartu Ülikoolis magistritööd “Pelli pärimus Mulgimaal: traditsioon, tuntuus ja tähendus” (juhendaja dotsent Ergo-Hart Västriku, oponent teadur Kristel Kivari).

Liilia Laaneman

NEWS IN BRIEF

Birthday greetings!

Olli (Olga Ottilie) Kõiva (85), Tiit Salasoo (85), Mall Hiimäe (80), Luule Krikmann (80), Kristi Salve (75), Igor Tõnurist (70), Rein Saukas (70), Janina Kursite (65), Merike Kiipus (60), Vilve Asmer (60), Ülo Valk (55), Mari Sarv (45), Andreas Kalkun (40)

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from July 2017 to December 2017.

Kaastööst

Mäetaguste toimetuse avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -kõlgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

KEEL ON TEEKOND

